MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

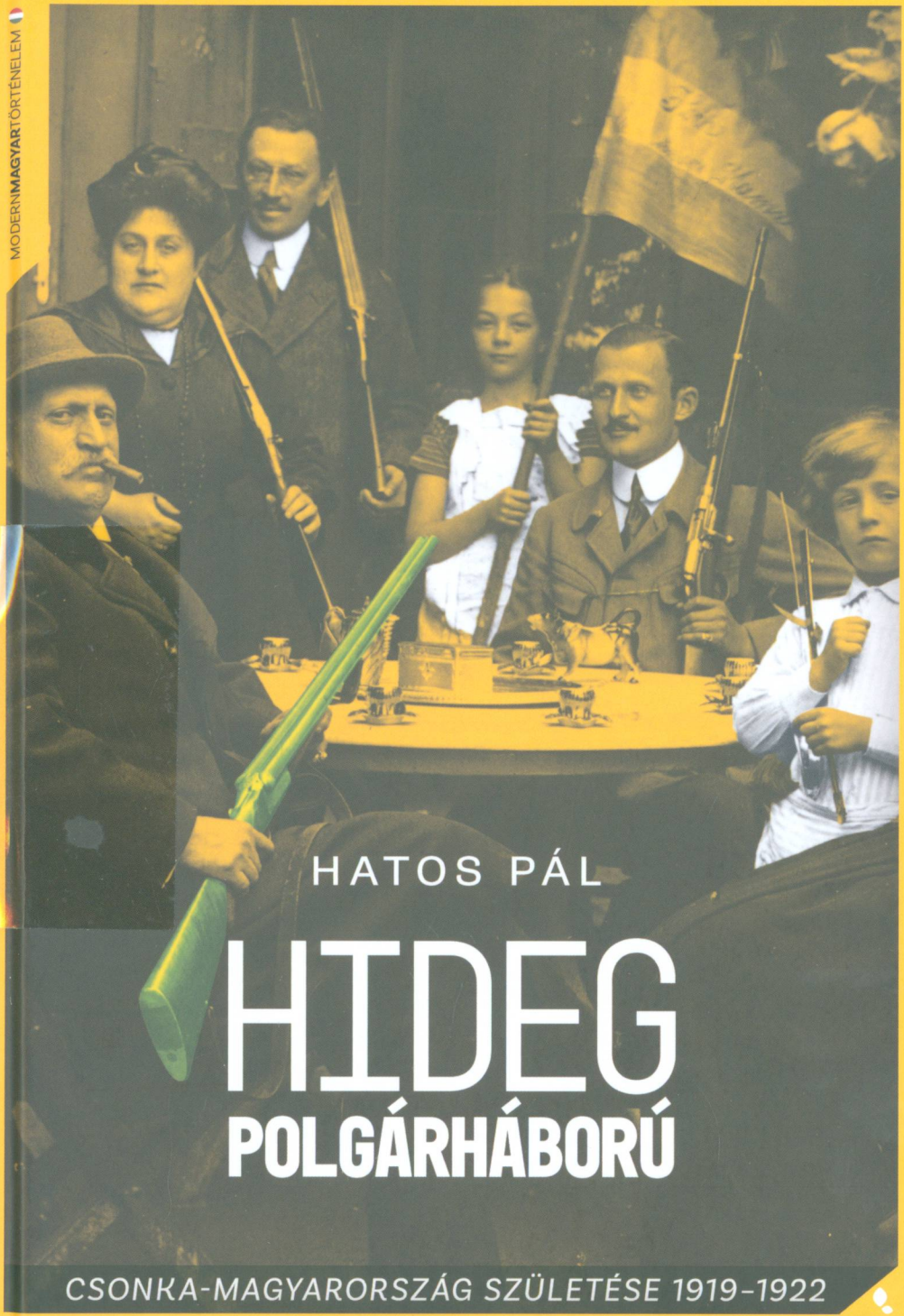

HATOS PÁL

HIDEG POLGÁRHÁBORÚ

CSONKA-MAGYARORSZÁG SZÜLETÉSE 1919–1922

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

X 383233

HATOS PÁL

HIDEG POLGÁRHÁBORÚ

Csonka-Magyarország születése 1919–1922

X 383233

Jaffa Kiadó

© HATOS PÁL, 2025
© JAFFA KIADÓ, 2025
MINDEN JOG FENNTARTVA!

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001501552

SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár
SZEGED
2.

X 383233

BORÍTÓTERV: *TILLAI TAMÁS*
BORÍTÓFOTÓ: *FORTEPAN / SUZANNE LORANT*
FELELŐS SZERKESZTŐ: *HESSKY ESZTER*
FELELŐS KIADÓ: *RADOS RICHÁRD*

JAFFA KIADÓ WWW.JAFFA.HU
ISBN 978-963-475-800-6
ISSN 2559-9666

TARTALOM

I. Bevezető kalandozások a bukásról és a történelem használatáról 9

1. Történet egy brit diplomatáról és az eltűnt idő zavaros nyomairól 9
2. Eretnek fejezet a trianoni fájdalomról 26
3. Királydráma a Törökugratón 54
4. Az eltévedt lovas. Egy huszártiszt fapados vonatutazása a Tanácsköztársaságból a Történelembe 73
5. Keresztelő a siralomházban – Szekszárd, 1919 78
6. Kardmarkolatra írt békeüzenet 1914-ből 92

II. Hideg polgárháború 105

1. „Sehol, sehol nemzeti cél…"A magyar polgárháború előzményei 105
2. „Ha ezt valaki szabotázsnak nevezi, vállalnom kell ezt az elnevezést is…" A hideg polgárháború baloldali forgatókönyvei 1918–1919-ben 132
3. „Az antant nélkül ma sem élni,talán halni sem lehet."Külső ellenséggel a belső ellenség ellen 141
4. A katolikus Budapest titkos születése 158
5. Valami véget ér. Távozók és maradók 168
6. Üdvözlet a győzőnek? A román megszállás dicstelen történetei 185
7. „Zsidó szadizmusra fehérbosszú?" – A fehérterror ötven árnyalata 201

8. Összeesküdni az összeesküvés ellen. Az ellenforradalom másolt világrendje ---- 244
9. „Mindenütt rossz, de máshol se jó." Az emigráció kicsiny polgárháborúi ---- 268
10. „Ez a párt az Út, az Igazság, az Élet" – a kommunista emigráció a korai húszas években ---- 282

III. A felejtés országa ---- 296

1. Szegénység és gazdagság. A nyomor mint országpropaganda 296
2. Válás Budán. Házassági boldogság és boldogtalanság a keresztény kurzus idején ---- 302
3. Konszolidáció alkotmányos költségekkel ---- 319

Epilógus ---- 342

Bibliográfiai ajánló ---- 344

Névmutató ---- 356

„Magyar földön nem volt egység. […] az igazi katasztrófákat nem az idegen hatalmak túlsúlya okozta nagy veszélyek idején, hanem kivétel nélkül mindig a történeti veszélyek idején is, és akkor is, amikor ezek a veszélyek csökkentek, vagy egyáltalában nem fenyegettek, az itt élő emberek árulása egymás ellen. Dühödt szembenállás nem elsősorban kiváltságokért, vagy életmentésből, vagy vagyonért, hanem merő testvérgyűlöletből. Ez a testvérharc nem hasonlít semmiféle ismert és leírt népharchoz, nemzetnek nemzet ellen érzett gyűlöletéhez, faji vagy osztály vagy vallási harchoz. Olyasvalami ez, aminek semmiféle külső és történeti és társadalmi indoklása nincs, és már csak azért sincs, mert a magyar nép benső és külső története is csak ebből a gyűlölködésből érthető."

Hamvas Béla: Az öt géniusz (1959)

I. BEVEZETŐ KALANDOZÁSOK A BUKÁSRÓL ÉS A TÖRTÉNELEM HASZNÁLATÁRÓL

1. Történet egy brit diplomatáról és az eltűnt idő zavaros nyomairól

Horthy Miklós hős? Sokak számára mindenképp. Mások szerint – ők sincsenek kevesen – gazfickó, aki a történelem mérlegén könnyűnek találtatott. A történetírás manapság is gyakran gyárt szenteket vagy foszt meg bálványokat vélt nimbuszoktól. Tegyük a szívünkre a kezünket: gyakran az olvasók is ezt várják. Ítéletet vagy felmagasztalást. Hogy a történelmet úgy láthassuk, ahogy vágyaink vagy kétségbeesésünk filmvásznán megjelenik: diadalmenetnek vagy hanyatlástörténetnek. Itt most nem erről lesz szó. Hanem valami másról. Úgy fogunk körülnézni a magyar múlt száz évvel ezelőtti elsötétült arcképcsarnokában, mintha valamilyen álarcosbálon járnánk. Várva az éjfélt, amikor lehull a maszk.

De kezdjük távolabbról! A Szajna partjáról. 1919. március 2-án vasárnap egy bizonyos Harold Nicolson, őfelsége V. György brit uralkodó külügyminisztériumának 32 éves diplomatája a párizsi Ritzben ebédelt. A legelőkelőbb párizsi szállodában, ahol most is tolongtak a nagyvilág és a félvilág istenei és istennői. A háború másnapja volt, és ahogy Franciaország, úgy

Klebelsberg Könyvtár és Le
SZEGED

a büszke francia főváros is sokat szenvedett a háborútól, a német ágyúktól és bombáktól. A Notre-Dame székesegyház biztonsági okból leszerelt színes ólomüvegeinek helyén még sápadt, sárga színű táblaüvegek engedték át a lagymatag tavaszi fényt, a Champs Elysée-t sok helyütt szemétdombok tarkították, a körutak gesztenyesorát minduntalan kivágott fák csonkjai szakították meg – fázó párizsiak vitték el fűtenivalónak süvöltő német tüzérségi támadások közepette –, a Louvre előtt, a Tuileriák híres rózsakertjében pedig egy otromba bombatölcsér terpeszkedett.[1] Csúfság, kopottság mindenütt. És harag. Ez utóbbi kevésbé volt látható, de a külvárosok lerongyolódott népe időnként tüntetett, egy anarchista munkás pedig február közepén megpróbálta megölni a miniszterelnököt. Ám lövése nem volt halálos, a 77 éves Georges Clemenceau másnap már a kertjében sétált, egy bő hét múlva pedig, mintha mi sem történt volna, újra dolgozott. Elpusztíthatatlan volt, brit kollégája, Lloyd George angol kormányfő asszonylányának pajzán képeslapokat mutogatott, egyébként ugyanannak a Rolls-Royce-nak a hátsó ülésén, ahol megpróbálták megölni.[2] Ahogy ő, a konok öregember, a „győzelem atyja," úgy a fény városa is élni akart, élni a keservesen kivívott győzelemből s abból, hogy Clemenceau makacs erőfeszítéseinek köszönhetően itt, Párizsban gyülekeztek a világ hatalmasai, hogy a januárban megnyílt békekonferencián bölcsen elrendezzék a világ ügyeit, újraosszák a gyarmatokat és megteremtsék Európa tartós békéjét. Clemenceau és Lloyd George mellett Woodrow Wilson amerikai elnök, illetve Vittorio Orlando olasz kormányfő. A „négy nagy." S persze a kisebbek, akik hivatalosan is csak saját ügyeikben kaphattak szót: a sima modorú görög államférfi, Elefthériosz Venizélosz, az okos cseh külügyminiszter, Eduard Beneš, az intrikus román miniszterelnök, Ion Brătianu, és sokan mások: egzotikus kínaiak, udvarias japánok, hallgatag portugálok, s persze e kisebbek és nagyobbak népes kísérete: nagyképű tábornokok és nagyravágyó politikusok, valamint hidegvérrel számító szakértők hada. Meg persze a kíséret kísérete, a modern

[1] Margaret Macmillan: *Paris 1919. Six months that changed the world,* Centenary edition. John Murray, 2019, 34.
[2] Uo: 156.

szolganép, tapasztalt gyorsírók és kezdő gépírólányok, bevállalós sofőrök és sokat látott inasok minden mennyiségben. Az egész világ szinte – kivéve a vesztesek. A diadal mámorában nekik nem juthatott hely, a győztesek békéjének ők csak engedelmes adófizetői lehettek, akiknek még az unokái is fizetni fognak a nagyapák bűnei miatt. (Valójában az unokák unokái is fizettek még, a vesztes Németország első világháborús jóvátételének utolsó részletét 2010-ben egyenlítette ki. Kilencven évvel később, s a történelem még a nagy háborúnál is véresebb viharai után.)

A mámor azonban nem a történelemben, hanem a pillanatban él. Az utcasarkokon viseltes katonaruhában háborús rokkantak koldultak, de az éjszakai bárokban szólt a dzsessz, fürge lábak járták az Újvilágból érkezett új táncokat, a foxtrottot és a tangót. Az élveteg párizsi éjszaka recsegő-ropogó parkettjein pedig tábornok és titkárnő végre egyenrangú volt. Maga a veterán brit külügyminiszter, a konzervatív Lord Balfour is ellátogatott egyszer egy párizsi *night club*ba.[3] 70 évesen, életében először. A Ritz is ragyogott, új koktélokat kevertek bárjában a készséges párizsi mixerek, s volt is kiknek, mert rengeteg angol és amerikai tiszt, művész és kalandor érkezett a francia fővárosba, amelynek káprázta tó varázsvilága azok számára, akiknek volt némi pénze az általános pénztelenségben, az olcsón megkapható Éden volt. A leghíresebb közülük, Ernest Hemingway meg is írta, hogy a valutaváltás az amerikaiak számára „csodálatos üzlet".[4] A drága dollárból kevés is elég volt a boldogsághoz, vagy legalábbis a bódító ifjúsághoz. Aki ezenkívül azt is el akarja képzelni, hogyan lehetett halhatatlanná lenni a dzsesszkorszak Párizsában, olvassa el Hemingway első regényét, a *Fiestát*, de még inkább posztumusz publikált önéletírását, a *Vándorünnep*et, melyeket olyan fiatalkori feljegyzések alapján írt, amelyek egy Ritzben felejtett Louis Vuitton kofferben lapultak egy jó negyedszázadon át. Ahogy Hemingway írja ez utóbbi mű előszavában: „hébe-hóba egy kitalált történettel is megesik, hogy fényt derít arra, amit, mint tényt már korábban

[3] Uo. 157.
[4] Ernest Hemingway, „Living on $1,000 a Year in Paris," *Toronto Star Weekly,* February 4, 1922, in William White, ed., *Dateline Toronto: The Complete Toronto Star Dispatches,* 1920–1924 (New York: Charles Scribner's Sons, 1985), 88–89.

megírtak róla."[5] Fontos megállapítás. Hozzátehetjük, a történelem mint tényirodalom sem tud megszabadulni a képzelet hatalmától. Még akkor is, ha erről a történészek többsége tudni sem akar.

De térjünk vissza hősünkhöz, a jól szabott öltönyt viselő, rózsaszín arcbőrű, szőke Harold Nicolsonhoz, aki maga volt a megtestesült angol elegancia, s az Oxfordban edzett angol önérzet – már csak ezért sem lógott ki a győztesek magabiztos társaságából. 1914. augusztus 4-én éjjel a londoni *Foreign Office* legfiatalabb, s legalacsonyabb rangú diplomatájaként ő adta át a Brit Birodalom hadüzenetét az álmából felébresztett, őt ágyban és pizsamában fogadó német nagykövetnek, Karl Max Lichnowsky hercegnek, s ezzel a kissé ügyetlen gesztussal vált befejezett ténnyé az első világháború kitörése.[6] Erre ekkor már kevesen emlékeztek, de ha igen, akkor sem volt jelentősége. Németországot legyőzték, Harold pedig a nemrég megnyílt békekonferencia brit delegációjának fontos háttéremberekéntérkezett a francia fővárosba – ami biztosan növelte ázsióját a Ritz tarka közönségének körében. Anyanyelvén kívül fél tucat nyelven beszélt még elfogadhatóan, franciául és németül folyékonyan.[7] Jól ismerte nemcsak Németországot, hanem a Németországon túli Közép-Európát is, amely sok angol számára továbbra is a távoli és misztikus 'Kelet' európai nyúlványa volt. Magyarországot különösen jól ismerte, mert kora gyerekkora egy részét – 1888 és 1892 között – Budapesten töltötte diplomata édesapja, Arthur Nicolson, a későbbi Lord Carnock akkori szolgálati helyén.[8] Nem keverte össze tehát Bukarestet Budapesttel, mégis

[5] Ernest Hemingway: *Vándorünnep* (ford. Göncz Árpád). Budapest, Európa, 1966. Göncz fordítását egy kicsit megváltoztatva idéztem, a fordítás pontosan így hangzik: „Hiszen hébe-hóba még az efféle kitalált történettel is megesik, hogy némi fényt derít arra, amit megírtak már." Az első kiadás eredetijében pedig „...there is always a chance that such a book of fiction may throw some ligths on what has been written as a fact." Ernest Hemingway: *A Moveable Feast,* Bentham Books, New York, 1965, IX. Később persze kiderült, hogy ezt az előszót ebben a formában nem Ernest Hemingway írta, hanem a befejezetlen könyvet az író halála után befejezettként megjelentető negyedik felesége, Mary Hemingway. Vö. Sean Hemingway: *Introduction In Ernest Hemingway: A Moveable Feast: The Restored Edition,* New York, Scribner, 2009, 3, illetve ugyanebben a kötetben közölt Fragments, 227–236. melyek azonban jelzik, mennyire intenzíven foglalkoztatta a tények fikcionális megközelíthetőségének problémája az írót.

[6] Norman Rose: *Harold Nicolson.* London, Pimlico, 2006, 55–56.

[7] Harold Nicolson: „On learning foreign languages". In: Uő: *Small Talk Constable,* London 1934, 206.

[8] Harold Nicolson: *Sir Artur Nicolson Bart. First Lord Carnock. A Stuy in Old Diplomacy.* London, Constable, 1930, 78.

úgy vélekedett, hogy „Buda Pest – így külön írva! – hamis város, melyből minden ősiség hiányzik". Megvető véleménnyel volt magukról a magyarokról is: „... rokonaikhoz, a törökökhöz hasonlóan sokat romboltak, és semmit sem teremtettek."[9] Egészen úgy gondolkodott, mint tudós tanítómestere, a skót Robert Seton-Watson, aki a 20. század első évtizedében egy egész nemzedéket tanított meg arra, hogy miért kell a magyarokat (nagyon) nem szeretni – és akinek elfogultsága a brit békedelegáció döntéseinek morális iránytűjeként szolgált. Harold csak jóval később vallotta be, hogy rossz véleményét rólunk mégsem csak Seton-Watson fullánkos publicisztikái, hanem legalább annyira apja előítéletei is formálták.[10] Ez utóbbit pedig véleménye szerint a századvégi „ostoba" magyar arisztokraták viselkedése befolyásolta, akiknek önelégült, semmittevésben kimerülő társaságában töltött a család négy unalmas évet Budapesten. Kártya, cigány, s a nemzetiségek lenézése, elnyomása – ezt látta, s erről írta jelentéseit bécsi főnökeinek Sir Arthur Nicolson. Fia legalábbis így írta meg az apáról fiára szálló magyargyűlölet fő motívumát.[11] Lehet persze, hogy prózaibb a magyarázat annál az igencsak indokolt, de nem kevésbé álszent szemrehányásnál, hogy Arthur Nicolson főkonzul urat az hozta ki a sodrából, hogy miként tekintettek a gőgös és mulatozó kedvű magyar urak és kormányaik a tanulatlan szlovák és román parasztokra. Főnökét, a walesi herceget, a későbbi VII. Edwardot például mindez egyáltalán nem zavarta. Többször járt Magyarországon trónra lépése előtt, s szívesen időzött az angolul kitűnően tudó, pepita nadrágos fiatal hercegi ficsúrok és éltesebb grófi gavallérok, valamint különböző rendű-rangú hölgykíséretük társaságában. Sőt, nagy méretű arcképével is megajándékozta mulatótársait, még ha a jól értesült utókor arra is emlékezett, hogy az egyik ilyen alkalommal „végül pezsgősüvegekkel mentek egymásnak az urak, a cigányok kezéből kirántották a hegedűket és fúvókat, hogy azokkal is ütlegeljék egymást".[12] A mogorva Sir Arthurnak akár igaza is lehetett tehát.

[9] Harold Nicolson: *Peacemaking 1919.* London, Houghton-Mifflin, 1933, 34.

[10] Harold Nicolson levele Fenyő Miksának 1934. február 2., Közli: *The Hungarian Quarterly,* 10. 1944/1, 185.

[11] Harold Nicolson: *Sir Artur Nicolson Bart. First Lord Carnock. A Stuy in Old Diplomacy.* London, Constable, 1930, 79.

[12] Ilk Mihály: *A Nemzeti Casino százéves története 1827–1926.* Budapest, Franklin, 1927, 35–36. illetve Krúdy Gyula: „A hírlapíró és a halál". *Nyugat,* 1928/1, 29.

Akárhogy is volt, Harold Nicolson apjának rosszkedvű magyarutálata nem volt magától értetődő. Londonban mindenesetre még az 1930-as években is suttogtak a jelentéktelen külsejű, ízületi bántalmaktól szenvedő és a szégyenlősségig szemérmes idősebb Nicolson feleségének házasságon kívüli kalandjáról, aki a budapesti unalom elől állítólag egy gáláns magyar mágnás karjaiba menekült. Ez utóbbi szóbeszédet a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke, a kiváló történész, Kosáry Domokos hallotta Londonban az 1930-as évek végén, amikor a magyar állam ösztöndíjasaként sajátította el – többek között magától Seton-Watsontól – a történeti tudás hivatalos és nem hivatalos forrásait.[13] Kosáry ugyan tekintélyes történész volt, de fiatal korában vitán felül magyar nacionalista, s forrásait olykor még talán ő is hajlamos volt nagyvonalúan kezelni. Így nem tudjuk, a megcsalás mennyire volt csak rosszindulatú pletyka, s mennyi volt benne az igazság. 1919-ben, történetünk idején azonban már mindenképp régi história volt, ám az is tény, hogy a fiatal Nicolson, hasonlóan a békekonferencián jelen lévő többi brit szakértőhöz, kifejezett ellenszenvvel tekintett a magyarokra.

De korántsem csak ez töltötte ki az életét. Ekkoriban, 1919 telén-tavaszán Párizsban egyébként is ritka volt a magyar, mint a fehér holló. Miközben Nicolson kezén – szó szerint – országok sorsa fordult meg, szabadidejében vérbeli társasági emberként tündökölt, szerette az irodalmat, sőt maga is művelte. Nem is akárhogy, már csak azért sem, mert extravagáns felesége, a szintén arisztokrata, ráadásul vele ellentétben dúsgazdag Vita Sackville-West írónő révén – akivel sokak megbotránkozására viszonyt viszonyra halmozó, nyílt házasságban éltek – szorosan kötődött a különc filozófusokat és bohém irodalmi nagyságokat egyaránt magában foglaló londoni Bloomsbury-körhöz.[14] A modern angol irodalom kultikus kiindulópontjához, amelynek legjelentősebb alkotója, a regényíró Virginia Woolf családi barát, sőt a feleség, Vita számára később, a húszas években szenvedélyes szerelmi társ is volt.[15] Virginia

[13] Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában* (1894–1918). Budapest, Fekete Sas Könyvkiadó, 2020. 131. lj.

[14] Különleges házasságukról l. Nigel Nicolson: *Portrait of a marriage.* New York, Atheneum, 1973.

[15] A bőséges irodalomból l. Karen Kaivola: „Virginia Woolf: Vita Sackville-West, and the Question of Sexual Identity". *Woolf Studies Annual,* 1998, 18–40.

számára Vita pedig múzsa volt, róla s Vita korábbi szerelméről, Violetről mintázta *Orlando* című tabudöntő regényét, melynek főhőse olykor férfi, olykor nő. Bár Haroldot sem kellett félteni a fiatal férfiakkal folytatott félvilági afféroktól – férj és feleség egyaránt úgy találták, hogy az azonos nemű szeretők nem gördítenek akadályt a házassági boldogság elé[16] –, a fegyelmezett diplomata Nicolson általában diszkréten intézte mindezeket, s Párizsban is inkább az izgató irodalmi találkozásokat kereste, s nem a botrányokat.[17]

Ezen az esős tavaszi vasárnap délutánon tehát – amikor délelőtt még a magyar–csehszlovák határ vonaláról alkudozott az amerikaiakkal, s ügyes érveléssel megakadályozta, hogy a magyar többségű Csallóköz a magyaroknál maradhasson – a Ritz csillogó éttermében találjuk.[18] Arany intarziás ablakkeretek, hideg márványoszlopok, színes tapéták és süppedő szőnyegek között, a modern francia regény csillagának, Marcel Proustnak a társaságában. *Az eltűnt idő nyomában* ekkor már ünnepelt szerzője mosdatlanul és borotválatlanul, sápadt és gyűrött arccal, de fehér glaszékesztyűben és szőrmebundában, kezében két, cukorral púposra tömött feketekávés csészével csatlakozott asztalához, s arra kérte újdonsült barátját, mesélje el, hogyan is zajlik a párizsi békekonferencia munkája. Hogyan dolgoznak a „négy nagy" mellett a szakértői bizottságok? Az udvarias Nicolson bele is kezd, elmondja, hogy a küldöttségek rendszerint délelőtt tízkor találkoznak, a titkárok mögöttük ülnek… De Proust türelmetlenül félbeszakítja: „Ne, ne ilyen gyorsan. Kezdje újra! Szóval, beülnek a delegáció autójába, végighajtanak a Quai d'Orsay-n, felmennek a lépcsőn és belépnek a terembe. És aztán? Pontosítsa kedvesem, pontosítsa kérem!"

[16] „ …the two people who are to achieve this odd unity must start with special temperaments. It is all very well to say that the ideal is 'marriage with liasons'. But if you were in love with another woman, or I with another man, it would inevitably rob our own realtionship of something. As it is the homosexual liasons which you and I contract don't interfere." Vita Sackwille-West kommentárja férje leveléhez, ahol arról van szó, hogy a legjobb élet a házasság + viszonyok együttese („best life is marriage with liasons"). Harold Nicolson: *Diaries 1907-1964,* London, Phoenix, 2004, 48–49.

[17] Nigel Nicolson: *Portrait of a marriage* i. m. 137–138.

[18] Harold Nicolson: *Peacemaking 1919* i. m. 275. Vö. Jeszenszky Géza: „The British Role in Assigning Csallóköz (Zitny Ostrov, Grosse Schütt) to Czechoslovakia". In: Péter, László – Rady, Martyn (szerk.): *British-Hungarian Relations since 1848.* London, 2004. 123–138., illetve Beretzky Ágnes: „Hotel Astoria 108-as szoba. Harold Nicolson (1886–1968) és Allen Leeper (1887–1935): párhuzamos életrajzok". *Történeti tanulmányok* XXXI, 2023, 206.

Harold Nicolson pedig újra nekifut az elbeszélésnek, s elmesél mindent töviről hegyire, a szövetségesek közötti légkör hamis szívélyességét, a képmutató kézfogásokat, az asztalra kiterített térképek lapjainak zizegését, sőt a szomszéd szobában gőzölgő teát, valamint a tálcán várakozó macaronokat sem hagyja ki.[19] Ha valamin mégis átugrik, Marcel Proust rögtön újra közbevág: „...részletesebben, kedves uram, ne olyan gyorsan!" Láthatóan nem érdeklik a békecsinálás „nagy" témái, az önrendelkezés, a kisebbségi jogok, a Népszövetség, sőt a franciákat leginkább izgató kérdés, a németek által fizetendő jóvátétel nagysága sem. Azaz a lényeg. (Pedig de, érdekelte, a háború éveiben a hanyatló egészségű, álmatlanságban szenvedő író parafa borítású szobája éjjeli magányában egy hatalmas katonai térképen követte aggódva a front mozgását.) Egy későbbi alkalommal Nicolson ironikusan szóvá is tette Marcel Proustnak, hogy a részletek iránti rajongása az „irodalmi tempramentum" sajátja.[20] S mint nem is olyan jelentéktelen részletet, naplójában azt is megjegyezte, hogy Proust kinézetre „nagyon héber". Majd publikálta is, miközben más dolgokat elhagyott. Nem tudjuk, miért, az viszont biztos, hogy egy kis zsidózás a harmincas évek Angliájában is dobott a példányszámon.

Irodalmi temperamentum dolga lenne tehát a részletek iránti szenvedély? A magyar Proustról, Krúdy Gyuláról írta meg lánya évtizedekkel a halála után, hogy otthonról gyakran kimaradozó édesapja egy boros estén egy fiatal írótársát vizsgáztatta egy éjszakai kávéházban, vajon felkészült-e az írói mesterségre. Egyetlenegy fura kérdéssel. Azt tudakolta a költőjelölttől, hogy a kávéházi pénztárosnő iskolás fia mivel jár minden reggel vörös hajú édesanyjához? Arra volt kíváncsi, hogy meglátja-e vajon az ambiciózus kolléga, hogy a fiú hóna alá csapott könyvekkel, görkorcsolyával érkezik az éjszakai munkában kimerült, elnyűtt arcú édesanyjához egy villámreggelire? Meglátja-e az életnek ezt a „jelentéktelen, csendes, mégis sok mindenről árulkodó kis moccanását?"[21]

Ebben a hallomásból közölt anekdotában sok minden benne van, az írói figyelem különc természetétől az irodalmi élet édesbús szociológiájáig, és a fér-

[19] Harold Nicolson: *Peacemaking 1919.* i. m. 275–276.
[20] Uo. 318.
[21] Krúdy Mária: „Az első család" [1960] In: Tóbiás Áron (szerk.) *Krúdy világa,* Budapest, Osiris, 2003, 16–17.

fiakat kiszolgáló nagyvárosi szórakoztatás kapitalista intézményeinek nőket kizsákmányoló keserű ökonómiájáig. Azaz olyan dolgokig, amelyek messze túlmutatnak a kávéházi darvadozáson, s amelyek a történész számára is elgondolkodtatóak. Kétséges tehát, hogy a „jelentéktelen" részletekre irányuló figyelem csupán az irodalmi temperamentum kérdése lenne.

Harold Nicolson egyébként a békekonferencia *egészét* lesújtó bírálattal illette 1934-ben megjelent híres naplószerű művében, a *Békecsinálók*ban, amelyből a Prousttal való találkozását is felidéztük. Úgy vélte, hogy az Európa sorsát oly végzetesen elrendező párizsi békekonferenciából hiányzott bármiféle egységes rendezői akarat, bármiféle következetesség, a konferencia döntéseit átszőtte a káosz, így történetét tanulmányozni olyan, mint sűrű ködben bolyongani. Kritikája leginkább Woodrow Wilsont vette célba, aki körülrajongott szupersztárként érkezett az öreg kontinensre, sőt szinte „üdvözítőként", de messiásként és politikusként egyaránt leszerepelve, szánalmas emberi roncsként távozott Európából 1919 nyarán. Számos indok adódik Wilson saját isteni küldetésébe vetett hitét és illúzióit kritizálni, ám tegyük hozzá, Nicolson saját politikai pályáját sem jellemezte következetesség. Diplomáciai karrierjét feladva előbb a brit protofasiszta mozgalom vezéréhez, Oswald Mosley-hez közeledett, sőt be is lépett ez utóbbi Új Pártjába, de angol snobériáját jól jellemzi a tény, hogy amikor a pártegyenruha színéről volt szó, nem a barnát támogatta, hanem azt javasolta, a fiatal pártaktivisták vonulgassanak inkább szürke flanelingben és nadrágban.[22] Mint annyi Nicolson-affér, ez is hamar véget ért. Mosley-val szakítva Nicolson mint parlamenti képviselő a Hitlerrel egyértelműen szembeforduló konzervatívok hívévé szegődött, a háború alatt pedig hűségesen szolgálta Churchillt, de többször felbukkant a baloldali Munkáspárt környékén is. Ám sokatmondó az az anekdota is, miszerint amikor exkluzív londoni klubjában, a *Travellers*ben először szolgálta ki egy egyébként tökéletes modorú fekete pincér, távozása után tányérja szélét, amelyet a felszolgáló fehér kesztyűs keze érintett, látványosan egy selyemzsebkendővel törölte le.[23] Miközben utálta a dél-afrikai apartheid rendszert is. Hosszú, eseménydús és irodalmilag is

[22] Norman Rose: *Harold Nicolson* i. m. 169.
[23] Nigel Nicolson: *Long life. Memoirs.* New York, Weidenfeld and Nicolson, 1997, 4.

termékeny élete végén azzal kellett szembesülnie, hogy nemcsak a nagypolitika zajos zenekaraiban maradt mindvégig másodhegedűs, az irodalmi pályán sem tekintette senki a legjobbak közül valónak. A baloldali magyar emigráns, a szintén örök irodalmi másodhegedűs, Ignotus Pál a *Travellers'* bőrszékébe süppedve látta utoljára az 1960-as évek közepén, reszketegen, roskadt öregemberként: „öltözéke a kiabáló választékosságát megőrizte, de a mellényén a zsír- és borpecsétek emberibbé szelídítették eleganciáját."[24]

Nem, úgy érzem, egyáltalán nem volt igaza Harold Nicolsonnak, amikor gúnnyal illette Proustnak a triviális részletek iránt tanúsított kitartó érdeklődését. A banális részletek, a gőzölgő tea és a macaron, a hamis kézfogások és igazi zsírfoltok a kockás öltönyön olykor kevésbé vezetik félre a történeti megértést, mint a félhomályos levéltári polcokon rejtőző megsárgult külügyi dokumentumok és a bizalmas feljegyzésekből mozaikszerűen kibontakozó „nagytotál." Ráadásul ezek a látszólag semmitmondó részletek arra is emlékeztetnek, hogy a „nagy történelem" sokszor eltakarja a kisember drámáját. Nemcsak a jól dokumentálható politikusi nyilatkozatok és kormányzati iratok mentén szerveződő hagyományos politikatörténet, hanem az utóbbi kihívójaként felnövekedett, s az adatok szisztematikus elemzésén alapuló társadalomtörténet is. Marcel Proust arra is figyelmeztet minket, hogy a múltat pásztázó racionalitás rideg tekintete kiszikkasztja érdeklődése tárgyát – nem ad semmit vissza a múlt *lényegi* egyszeriségéből.[25] A történetírásról sokan feltételezik, hogy morális iránytűként szolgál, hogy valamiképpen igazságtétel, sőt ítélőszék – pedig inkább sírba tétel, temetés.[26] Dolgaink elrendezése a múlttal ha-

[24] Ignotus Pál: „Bolyongás közben. Nicolson és az öröklét". *Irodalmi Újság*, 1968/15, 11.

[25] Marcel Proust: *A megtalált idő* (ford. Jancsó Júlia). Budapest, Atlantisz, 2009, 203.

[26] „D'une part, au sens ethnologique et quasi religieux du terme, l'écriture (de l'historien) joue le rôle d'un *rite d'enterrement;* elle exorcise la mort, en l'introduisant dans le discours. D'autre part, elle a une fonction *symbolisatrice;* elle permet à une société de se situer en se donnant dans le langage un passé, et elle ouvre ainsi au présent un espace propre: „marquer" un passé, c'est faire une place au mort, mais aussi redistribuer l'espace des possibles, déterminer négativement ce qui est *à faire,* et par conséquent utiliser la narrativité qui enterre les morts comme moyen de fixer une place aux vivants." {Egyrészt, a kifejezés etnológiai és szinte vallási értelmében, az írás (a történészé) temetési szertartás szerepét tölti be; a halált megszünteti azzal, hogy bevezeti a diskurzusba. Másrészt szimbolikus funkciója is van; lehetővé teszi egy társadalom számára, hogy nyelvi eszközökkel múltat adjon magának, és így saját teret nyisson a jelenben: „megjelölni" a múltat azt jelenti, hogy helyet adunk a halottnak, de egyúttal újraelosztjuk a lehetőségek terét, negatívan meghatározzuk, mit kell tenni, és követ-

sonlatos a halottaknak kijáró *egyedi* tiszteletadáshoz. Ahogy Kosztolányi írta: minden halott, még a legközönségesebb is „Egyedüli példány / Nem élt belőle több és most sem él s mint fán se nő egyforma-két levél, a nagy időn se lesz hozzá hasonló." Vajon meg tudja ragadni a történeti cselekvés és a tapasztalat elenyészett valóságát az a fajta professzionális történetírás, amely struktúrákat azonosít a történések kaotikus tömkelegében? Amely az események hordaléka helyett a hosszú távú folyamatokra koncentrál? Amely számszerűsített trendeket értékel, s a történelem „ágensét," az egyént, s az emberi lét eredendő hétköznapiságát nem a történelmi elbeszélés fősodrában, hanem legfeljebb egy olyan keretben helyezi el, amit sokatmondóan „mikrotörténelemnek" nevez?

Lehet persze az események folyton egymásra torlódó történetét a fecsegő felszínnek tartani, mely elfedi a történelem mélyben áramló szabályos folyamát. Ám mit mond például a magyar történelemről az a megállapítás, amely szerint „a háborús embervesztességek végső soron nem befolyásolták azon hosszú távú demográfiai folyamatokat, amelyek meghatározták a népesség alakulását"?[27] Kétségtelen, hogy racionális távlatot ad a szűk egyetemi szobácskájában üldögélő történésznek a kortársak „békaperspektívája" helyett. De nemcsak azt

kezésképpen a halottakat eltemető narratívát használjuk arra, hogy helyet biztosítsunk az élőknek.} Michel de Certeau: *L'écriture de l'histoire,* Paris, Gallimard, 2002, 118–119. M. de Certeau nyomán Paul Ricoeur pedig úgy vélte: „Reste une issue: tenir l'opération historiographique pour l'équivalent scripturaire du rite social de la mise au tombeau, de la sépulture. La sépulture en effet n'est pas seulement un lieu à part de nos cités, ce lieu appelé cimetière où nous déposons la dépouille des vivants qui retournent à la poussière. Elle est un acte, celui d'ensevelir. Ce geste n'est pas ponctuel; il ne se limite pas au moment de l'ensevelissement; la sépulture demeure, parce que demeure le geste d'ensevelir; son trajet est celui même du deuil qui transforme en présence intérieure l'absence physique de l'objet perdu. La sépulture comme lieu matériel devient ainsi la marque durable du deuil, l'aide-mémoire du geste de sépulture. C'est ce geste de sépulture que l'historiographie transforme en écriture...." {Egyetlen megoldás marad: a történetírási műveletet a temetés, a sírba helyezés társadalmi szertartása írásbeli megfelelőjének tekinteni. A sírhely ugyanis nem csupán városaink egy különálló helye, az a hely, amelyet temetőnek nevezünk, és ahová az élők porrá váló maradványait helyezzük el. A temetés egy cselekvés, a földbe helyezés cselekvése. Ez a gesztus nem egyszeri; nem korlátozódik a temetés pillanatára; a temetés megmarad, mert megmarad a temetés gesztusa; útja megegyezik a gyász útjával, amely az elvesztett tárgy fizikai hiányát belső jelenlétté alakítja. A temetkezés, mint anyagi emlékmű, így a gyász tartós jelképévé válik, a temetkezés gesztusának emlékeztetőjévé. Ez a temetkezés gesztusa, amelyet a történetírás írásba önt...} Paul Ricoeur: *La mémoire, l'histoire, l'oubli.* Paris, 2000, Paris, Le Seuil, 2000, 476.

[27] Bódy Zsombor: „Népesedés, életmód és a nők helyzetének változásai Magyarországon". In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015, 229.

tudjuk meg belőle, hogy a kortárs értelmezők nézőpontja homályos volt, amikor a felfoghatatlanul sok háborús halottat jóvátehetetlen nemzeti tragédiának tartották – egyébként szocialisták és szélsőjobboldali fajvédők egyaránt –, hanem azt is, hogy mihelyt a halottak hideg számokká váltan átköltöznek a történeti statisztika otthonos rubrikáiba, a drámát történetükből kilúgozza az idő, pontosabban a „demográfiai folyamatok" társadalomtudományok által konstruált ravasz teleológiája. Tényleg bele kell törődnünk, hogy az egyedi esemény és az egyéni tapasztalat csak a róla szóló elbeszélés nyomán jön létre? Esetleges konstrukció lenne csupán, amely csak akkor lesz érdekes és érdemes a történeti figyelemre, ha valamilyen sorozatba be lehet állítani? S az individuális tapasztalat jelentéktelenségével szemben viszont a „trend," a „folyamat, a „mintázat" és a „struktúra" fogalmai pedig a tudományos igazság szinonimái lennének? Az igazságé, amelyet „felismerünk", s nem kitalálunk? Mintha a történetírás, és nyomában maga a nagybetűs Történelem, igazabb tudna lenni, ha engedelmeskedik a középkori skolasztikus filozófiából ránk maradt tételnek: *individuum est ineffabile,* azaz: az egyén, az egyedi megragadhatatlan. Tehát dobjuk is félre. Csakhogy az egyéni, azaz a személyes sorskatasztrófák szempontjából mindez ugyanúgy magán viseli az utólagos bölcsesség kissé farizeus bélyegét, mint Nicolson elbeszélése a párizsi békecsinálók impotenciájáról. Az egyéni emlékezet tele van elfogultságokkal és előítéletekkel, csalóka útitársa tehát az életnek, az emlékezetre hivatkozó politikáról pedig szinte mindig kiderül: hivatásos csaló. De vajon volt-e valaha is a Történelem az élet tanítómestere?

Aki még ennyi kérdés után is itt maradt, az maradjon továbbra velünk! A történelmi megismerés dilemmáinak méla sétaútjairól visszatérve a történelem sokat szidott, s olykor tengelytörő kátyúkat hordozó fő útjához érünk: az elbeszéléshez. Lássunk egy utolsó történetet fiatal és ellenszenves hősünktől, mielőtt a magyar rónák felé tartó elbeszélésünk elkanyarodik Nicolsontól és a párizsi Ritztől! Ugyanis Harold Nicolson egyik érdekes elbeszélése a forrása annak a magyar szempontból jelentős politikatörténeti pillanatnak is, amikor a párizsi békekonferencia Jan Smuts dél-afrikai tábornokot küldte Budapestre tárgyalni Kun Bélával, a Tanácsköztársaság vezetőjével. Pontosan egy hónappal a Prousttal való irodalmi eszmecserét követően, 1919. április elején. A bátor búr katona, Smuts missziójának célja az volt, hogy kitudakolja, mennyire veszélyes Európára a magyar bolsevizmus, s esetleg azt is, alkalmas-e Kun Béla egyfajta közvetítésre – mai, rossz ízű szóval békemissziónak nevezzük – a moszkvai orosz bolsevik vezér, Lenin felé. A küldöttség, melynek Nicolson tagja és krónikása volt, kifogástalan állapotú különvonaton érkezett be a budapesti Keleti pályaudvarra. Ha messze volt is a Ritz márványerezetes *glamour*jától, mégiscsak ritka luxus volt a háború utáni szétszabdalt Közép-Európában, ahol a vonatok törött ablaküvegekkel, megbízhatatlan menetrenddel jártak, sőt időnként a nyílt pályán az utasok lapátolták a szenet is a gőzmozdony kazánjába annak érdekében, hogy továbbmehessenek. A tárgyalások Smuts tábornok szalonkocsijában folytak két napon keresztül, mert nem volt hajlandó elhagyni a vonatot. S mivel a Tanácsköztársaság vezetői nem fogadták el a Smuts által közvetített párizsi javaslatokat, az udvarias tábornok kikísérte őket a peronra, majd a kocsi lépcsőjéről indulást intett. A meglepett kommunista vezérkar döbbent tekintettel nézte a lassan kigördülő szerelvényt, amely magával vitte az utolsó reményét is annak, hogy a háborúban kivérzett Magyarország méltányos elbánásra számíthasson a békekonferencián. Ha úgy tetszik, a „Történelem" vonata nélkülünk, a mi félbetörött hatalmi álmaink nélkül robogott tovább.

Nicolson fölényes tollal írt és gúnyos antiszemitizmussal fűszerezett beszámolója kétséget sem hagy afelől, hogy ezt a bolsevik ámokfutásba merült magyarok meg is érdemlik. Őt, ahogy a legtöbb párizsi „döntnököt", csak a győztesek érdekelték. Az újonnan létrejött és az „elnyomás" alól „felszabadult" kis nemzetállamok, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország. A középeurópai nemzeti újjászületés 1918-as mítosza, amiből a magyarok kimaradtak. Sovány vigasz, hogy azóta kiderült: a kis nemzetállamok csak törpe és törékeny birodalmak lettek. Azt kapták jutalmul, amit mi büntetésből. A nemzetközi akadémiai történetírás újabb vonulata szerint a Habsburg-monarchia romjain kivirágzott nemzeti újjászületés: humbug. Ami valójában működőképessé tette a háború romjain keletkezett társadalmakat, az nem a „nemzetállam" iránt érzett lelkesedés volt – amely még a demokratikus mítoszokkal felöltöztetett Csehszlovákiában is a gyarmati erőszakhoz hasonlatos soviniszta hatalmi technikákkal kormányozta például Kárpátalját –, hanem a nemzeti

közömbösség.[28] A leváltott birodalomtól megöröklött régi és jól bevált társadalmi gyakorlatok rejtett továbbélése új címkék alatt. Törvénytisztelet, a szokások hatalma, miegymás.

Sovány vigasz, hogy mindez mára általánosan elfogadottá lett az amerikai egyetemek árnyas campusain íródó doktori értekezésekben – hiszen az itthoni emlékezetpolitikát mindez vajmi kevéssé érdekli. Ahogy nem tudnak róluk Trianon árváinak mai leszármazottjai sem. Annál inkább tudomásuk lehet arról, hogy a magyar vonatok ma újra lassan járnak. A magyar közélet szimbólumává egy évtizedek óta rothadó külvárosi rendező pályaudvar mérgezett talajon kavargó, kanyargó síntengere lett. A Rákosrendező. Nem nehéz ebben a magyar társadalom rendszerváltás utáni történetének egyfajta allegóriáját felfedezni. Egy haszontalanná lett pályaudvar, a romos valóságra épülő idegen álmok kápráztató felhőkarcolóival. Az álmok reggelre rendszerint szertefoszlanak, mi meg lassan, néha kifejezetten komótosan, olykor lényegtelennek tűnő részletekre hosszan kitérve eredhetünk az eltűnt idő zavaros nyomába. Könyvem felépítését erre a tapasztalatra alapozom: bármennyire is igyekszünk, hogy az „egészet" a „lényegesen" keresztül mutassuk be, a történeti igazság, miközben elbeszéljük, óhatatlanul és mindig megbicsaklik, s amit a múlt kézzelfogható valóságáról megtudhatunk, leginkább különös fényű – Nádas Péter szavával – „világló részleteken" át jut hozzánk, kései utódokhoz a legközelebb. A magyar múlt a magyarokhoz. A tudomány – ahogy a történeti valóság is – eredendően nemzetközi jellegű, de a nemzeti történelem korántsem halott, ahogy a történetírás nemzeti látószöge sem feltétlenül vak. Főként ha a nemzetben nem a homályos ragyogású és baljós árnyékú törzsi bálványt látjuk, hanem az esendő emberek által ránk hagyott esendő sorsú nyelvi és kulturális közösséget. Amelynek részesei vagyunk, de amely nincs a birtokunkban. Amelynek történetei sohasem lesznek a történelem egyszer s mindenkorra leszögezhető egyetlen igazságává. Mindent el lehet mesélni máshogy is. Mert, ahogy két oly különböző sorsú író, Elias Canetti és Wass Albert egymásról nem tudva egyaránt megírta: ami elmúlt, még nem a múlté.

[28] Pieter Judson: „»Ahol a közösség az egyes államoknak életszükséglete...« Gondoljuk újra a Habsburg Monarchia végét!" *Sic Itur ad Astra*, 76. (2022) 26–29.

S most térjünk vissza a múlt történészi vizsgálatának legkényesebb pontjához. A történelem mint kritikai történetírás hasznához. Ahhoz a könnyen belátható, de érthetően ritkán hangsúlyozott tényhez, hogy a történészek utólagos bölcsessége még sohasem lett történelemcsináló. A történelem igazsága még egyszer sem győzedelmeskedett. A történelem a 21. században sem lett az élet tanítómestere, újra alvajáróként lépegetünk új aranykort emlegető s káoszt hozó nagy ígérgetők nyomában. Önbizalom-növelő történeti képzeletünk összeomlóban van a jelen sokféle forrásból táplálkozó, nyugtalan válságtudatában. Aligha gondolhatunk arra, hogy egyértelműen hasznosítható tanulságokkal szolgál történeti utazásunk. Vagy bármilyen történeti utazás. A történeti tudományok születésének 19. századi hajnalán a francia szociológus, Auguste Comte magabiztosan jelentette ki, hogy az az elmélet, amely kellőképpen meg tudja magyarázni a múltat, a jövő meghatározásának is vezére lesz.[29] Akkoriban a történelem tapasztalata, mely egy időben született meg a vasúti közlekedéssel – a gőzmozdony feltalálásával –, egyet jelentett a haladás élményével. Azzal a képzettel, hogy az emberiség útban van a boldog jövő felé. Azzal a meggyőződéssel, hogy a történelem előre megy, s nem hátra. Magyarországon – ahogy Európa keletén másfelé is – mindez a nagybetűs Nyugatot jelentette. De hol vannak már azok az idők, amikor elhihettük, hogy az elképzelt történelem elképzelt vonata valamiféle fővágányon száguldott, egy elképzelt homályos kezdőponttól egy elképzelt fényes végpont felé? „Minden szegletből és sarokból előjön a szorongás és a reszketés" – Nádas Péter vidéki magányából kijózanítóan jellemzi a racionális tudás jelenkori bukdácsolását.

Könyvem maga sem lesz mentes az utólagos bölcsesség közhelyességétől, mégis inkább a kis nyomokon elinduló, következtetésen alapuló történetírást gyakorolja, kisebb-nagyobb történeteket beszél el: tragikus vagy épp komikus találkozásokat, fennkölt eszmék mögött dolgozó alantas vágyakat, győzelemmé stilizált kudarcokat. Bádogpohárból kiszolgáltatott keresztséget, koalíciós tárgyalások közepette előkerült sonkadarabokat vagy éppen kínosan csúnya válóperes vitákat. Hadd hívjam segítségül a korszak egyik ambivalens hősét, Huszár Károly néptanítóból lett keresztényszocialista politikust, későbbi mi-

[29] Auguste Comte: *Discours sur l'Esprit positif.* Paris, Schleicher, 1842, 73.

niszterelnököt. Egy parlamenti felszólalását az első világháború „árstopos" idejéből. Miközben a lánckereskedői visszaéléseket ostorozta a parlamentben, váratlanul megengedett magának egy kis ismeretelméleti bölcsességet: „Általános szavakból vajmi keveset érteni; a nagy néptragédiákat, amelyek a kisembereknél játszódnak le, az általános szólamok csak homályba és ködbe burkolják; csak akkor mutatkoznak igazi elszomorító valóságukban, ha azokat konkretizálják."[30] Huszár rögtön konkretizált is: megnevezte özvegy Weinmannét az isten háta mögötti Gellénfalván, Nyitra megye dombjai között, aki az 55 fillérben maximált árú petróleumot minden vevőjének 200 fillérért árusította a közvetítő kereskedelem nagyobb dicsőségére. Ahogy Huszár Károly, úgy én sem szeretném a történeteim mögött felsejlő ideológiai vagy éppen antropológiai mintázatok felismerését – félreismerését? – teljesen az olvasóra és a kritikusokra hagyni, ám ellentétben a hajdani politikussal, ezeket a felismeréseket nem tekintem véglegesen megtalált igazságoknak. Van, hogy a történésznek van szerencséje az igazság megtalálásával, van, hogy a „laikusnak" – s megesik, hogy egyiknek sem. Vegyük csak megint elő Proustot, aki fárasztó remekműve végén egy odavetett megjegyzésben azt is elismeri, hogy ítéleteink gyakran általunk nem ismert, sőt nem is feltételezett tényektől kapnak látványosan igazolást.[31] Az irracionalitás burjánzó hínárjában ma már fájó nosztalgiával gondolhatunk a rég elhalt történetíró, Szekfű Gyula keveset idézett pesszimista mondatára is: „...a magyarság legjobbjainak örök gondja volt a legkülönbözőbb korokban, hogyan illeszkedjék bele a magyar a nyugati kultúrába – ezen a problémán mentek tönkre legjobbjaink [...]"[32] Mert a nyugati kultúra, a szabadság és műveltség vágyott szintézise mint cél és mint valóság is oszladozóban van. Nyugaton is, keleten is.

A valódi történelem, úgy tűnik, ismét mellékvágányokon veszteglő vagonok párás ablakaiból tekint ránk. Mint 1920-ban, amikor földönfutóvá lett erdélyi menekültek tekintettek félvé-bizalmatlan a rideg közönyben fogant Csonka-Magyarországra. Sápadt arccal kémleljük a vagonlakókat. Meglátjuk-e ben-

[30] Huszár Károly felszólalása. Képviselőházi Napló, XXXIII. kötet, 1917. február 1. 515.
[31] Marcel Proust: *A megtalált idő.* (ford. Jancsó Júlia) Budapest, Atlantisz, 2009, 372.
[32] Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története,* Budapest, Élet, 1922, 31.

nük magunkat? Bizonyos értelemben ez a veszteglés a ma magyar valóságának is a tapasztalata. Mintha mi sem változott volna 100 év óta, mintha a magyar sors kísértetei vissza-visszajárnának. Ritkán nevezzük néven. Ez a tapasztalat a hideg polgárháború tapasztalata. Amely együtt született az Ausztriától 400 év kedvetlen házasság után függetlenedő, de megcsonkított, hatalmi állásából lefokozott Magyarországgal. A vereség kultúrájában a szuverenitás bálványa a belső ellenség gyűlöletével jegyezte el magát. Amit a sokat látott író – sőt: írófejedelem! –, Herczeg Ferenc úgy fogalmazott meg a második világháború után: „nem jöhet ebbe az országba idegen hódító, török, vagy német, hogy a nemzet egyik fele szabadítóként ne köszöntené – föltéve, hogy hajlandó eltiporni a magyarság másik felét. Rettenetes kimondani, de valóság, mindenki, aki magyarokat öl, lelkes magyar szövetségesekre számíthat."[33] Ostorozó, kemény szavak, nem csoda, hogy nyomdafestéket csak szerzője halála után évtizedekkel láttak. Pedig ha valaki, hát Herczeg Ferenc jól ismerte az érzékeny, meghasonlott magyar pszichét. Jól ismerte, s meg is kímélte a tükörbe nézéstől. A hosszú életű író hosszú életű lapja, az *Új Idők* fél évszázadon át szállított szórakozást, épülést, édes könnyeket és büszke nemzeti érzést a magyar úri otthonokba. Szerették is érte olvasói. Az az újság volt, mely épségben túlélte Trianont, s amely soha nem tette fel a kérdést, hogy a trianoni fájdalom mennyire őszinte, s mennyi benne a számító politika. Már csak azért sem, mert Herczeg a Magyar Revíziós Liga elnökeként sem adta fel a „Mindent vissza!" irreális álmát.[34] Éppen ezért a messzi Párizsból indult történetünket folytassuk versailles-i parkkal, nézzünk szembe a korszak leghatalmasabb jelképével, a trianoni fájdalommal. E fájdalom szoborszerű kettősségével, amely – Babits Mihálytól kölcsönzött szavakkal – „kívülről a szemnek kifaragva szépen" áll a nemzeti identitás virtuális talapzatán, de befelé, „hol a falnak fordul a háta / csak darabos szikla s durva törés tátog".[35] Ide, a durva törésbe fogunk benézni. Alászállni. Fájdalmas lesz.

[33] *Hűvösvölgy. Herczeg Ferenc emlékezései.* Budapest, Szépirodalmi, 1993, 63.
[34] Zeidler Miklós: „Herczeg Ferenc és a Magyar Revíziós Liga". In: Gazdag László és P. Müller Péter (szerk.) *Fenn és lenn. Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára.* Pécs, Kronosz, 2014, 29–26.
[35] Babits Mihály: „Psychoanalysis Christiana". *Pesti Napló,* 1925. december 25., 43.

2. Eretnek fejezet a trianoni fájdalomról

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés a mai Magyarország születési okmánya. Amelynek érvénye – a legendákkal szemben – nem járt le száz évvel később sem.[36] A békediktátum szentesítette a 400 év után újra függetlenné lett Magyarország nemzetközi jogi létét, de egyúttal súlyos területi megcsonkítását is. A független Magyarország küszöbéről az út a történelmi Magyarország sírgödrébe vezetett. Ám az összefüggés fordítva is megáll: a független Magyarország csak a történelmi Magyarország sírgödréből léphetett elő. Akárhányszor tesszük fel a „mi lett volna, ha?" vágyvezérelt kérdését a Békás-szoros sziklái között autózva, vagy síléceink felcsatolása után a Magas-Tátra havas lejtőin suhanva, adrenalinszintünket Wass Albert *Adjátok vissza hegyeimet!* című híres regényének litániás soraival fokozva – más eredményre aligha juthatunk. Akik a kérdést komolyan elemzik, általában az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradását teszik meg olyan sajnálatosan „elmúlt jövőnek", amelynek sorsa szerencsésebben is alakulhatott volna.[37] Ilyen értelemben volt magyar hazafi a manapság „jelentéktelen zsidó lapocskaként" ócsárolt *Nyugat* alapító nagy egyénisége, Ignotus is. Azt kérdezte – mintegy önmagától is – 1914 nyarán, a háború kezdetén: „...akarok-e, aki csakis magyar lehetek, inkább egy helyreállított nagyhatalmú Ausztria-Magyarországon lenni magyar, mint egy magában álló Kis-Magyarországon, mely Szegedtől Kassáig terjed s Kanizsától Nyíregyházáig, akkor viszont nem nehéz szenvedélyes habsburgistának lennem."[38] (Szegény Ignotus, ő még ekkor azt gondolhatta, hogy egy megcsonkított Kis-Magyarországba Kassa még belefér!)

Csakhogy a független Magyarország kívánalma az Ausztriától és a Habsburgoktól is teljesen független Magyarországot jelentette a korabeli magyar közvélekedés számára. A Béccsel való 400 éves kényszerházasság felbontását, a fekete-sárga zászlók, a kétfejű sasos címer, s a gyűlölt osztrák himnusz, a *Gotterhalte* végleges száműzetését – anélkül, hogy ennek magyar területi integri-

[36] Ablonczy Balázs: *Száz év múlva lejár? Újabb Trianon-legendák.* Budapest, Jaffa, 2022, 191–197.
[37] Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története.* Budapest, Jaffa, 2020.
[38] Ignotus: „Háború". *Nyugat,* 1914/15, 130. (Ignotus, eredeti nevén Veigelsberg Hugó az előszóban idézett Ignotus Pál édesapja.)

tásra vonatkozó következményeibe sokan akár csak egy percre belegondoltak volna. A kettős Monarchia 1918. október végi összeomlását kevés magyar polgár sajnálta, az évszázados birodalomtól a legtöbb magyar könnyen búcsúzott, „oly könnyedén és sajnos oly meg nem siratva, mintha valami dalárdát oszlattak volna fel" – írta meg frivol szavakba rejtve Szerb Antal, a nosztalgiák utolérhetetlen tollú krónikása húsz évvel később.[39] Nem véletlenül, hisz a dualizmus magyarjait arra nevelték a tankönyvek, hogy a „magyar polgárnak egyetlen hazája Magyarország" – abban a rafinált illúzióban ringatózva, mintha Ausztria és Magyarország viszonya csupán két szövetséges állam viszonya lenne.[40] Mindezt a gimnazistáknak szóló földrajzkönyvében 1887-ben a pályája elején álló neves történészprofesszor, Márki Sándor írta. És senki nem szólt rá. A „közös címer... nonszensz" – vélte Thaly Kálmán is, a Rákóczi fejedelem nevében szívfájdítóan édes kuruc dalokat író historikus-politikus, s ezzel híven fejezte ki a függetlenségi közérzületet.[41] Még a bálványozott nagy mesélő, Jókai Mór is kikapott a soviniszta magyar sajtótól, amikor egy bécsi pohárköszöntő alakalmából „tágabb hazámnak" merészelte nevezni az Osztrák–Magyar Monarchiát.[42] Mert az 1867-ben Deák Ferenc és Eötvös József bölcsessége, valamint Andrássy Gyula virtuóz diplomáciai képességei nyomán létrejött Osztrák–Magyar Monarchia soha nem lett a magyarok és „osztrákok" és még tucatnyi más nép közös otthona. Nemcsak lélekben és érzésben nem, de szimbolikusan sem. A Habsburgoknak, Ferenc Józsefnek, „Bécsnek" stb. a magyarok soha nem köszöntek meg semmit, a magyar Parlament fényes kupolacsarnokában gyakorta röpködött a szó, hogy Magyarország Ausztria „gyarmata" maradt 1867 után is. Olyannyira, hogy a dualizmus – tehát a kiegyezés – programját képviselő kormánypártok a magyar nyelvű vidékeken 1878 után soha többé nem tudtak többséget szerezni maguknak.

Nem csoda, hogy a Monarchia felbomlását a magyar közvélemény jó része kimondva-kimondatlanul maga is kívánta – és a függetlenségpárti amerikai

[39] Szerb Antal: „Könyvek és ifjúság elégiája". *Nyugat,* 1938/10, 275.
[40] Márki Sándor könyvét idézi Ciger András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés korára.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018, 80.
[41] Uo. 82.
[42] Herczeg Ferenc: *A gótikus ház.* Budapest, Szépirodalmi, 1985, 327.

magyarság képviselői ezt Woodrow Wilson amerikai elnöknek is tudomására hozták 1918 kora nyarán.[43] A Fehér Házba látogató derék magyar református sok nem is sejtették, hogy őszinte '48-asságuk az utolsó akadályokat hárította el az ekkor még csak emigrációban létező Csehszlovákia hivatalos amerikai elismerése előtt. A látens magyar szeparatizmus – hasonlóan a cseh, lengyel, szlovák, horvát stb. nacionalizmusokhoz – csak a gyötrelmes háború végső eszkalációja idején tudott döntő csapást mérni a „nemszeretem" Habsburg-birodalomra. S ellentétben a többi nacionalizmussal, mely nyertesen került ki a nagyok asztalánál folyó geopolitikai pókerjátszmákból, a magyar nacionalizmus függetlenségi céljai elérésével egyúttal arra kellett, hogy rádöbbenjen, mennyire értéktelenné váltak a lapjai. Wilson ugyanis a találkozás nyomán egy rövid levélben írta meg külügyminiszterének, Robert Lansingnak, hogy a Monarchia „mesterséges" alakulat, még a magyarok számára is.[44] Ekkoriban fogadta először Thomas Masarykot, a csehszlovák emigráció idős vezérét, aki eddig hiába előszobázott nála, nem jutott tovább Lansingnál. Wilson döntése logikusan nem csupán a Monarchia felbomlasztását, hanem a történelmi Magyarország halálos ítéletét is jelentette. A magyar érzelmű szavazópolgárok többsége által „labancnak" tartott, népszerűtlen Tisza István grófnak, a Monarchia legbefolyásosabb magyar politikusának államférfiúi tragikuma abban rejlett, hogy ő *mindig* tudta, hogy a Monarchia és a dualizmus nélkül a történelmi Magyarország *sem* maradhat fenn. Csakhogy Tisza igazsága az első világháború kitörésekor már olyan régi igazság volt, hogy mindenki elfelejtette. Édesapjának, Tisza Kálmánnak atyai barátja, politikai patrónusa, Teleki László gróf már 1848-ban is megírta Kossuth Lajosnak: „Ausztria" összeomlása egyúttal Szent István birodalmának végét is jelenti.[45] Sajnos Teleki Lászlóról legfeljebb hátborzongató öngyilkossága jut a legtöbb ember eszébe – vérbe

[43] Victor Mamatey: *The United States and East Central Europe 1914–1918: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda.* Princeton, Princeton University Press, 1957, 269. Vö. Peter Pastor: *Hungary between Wilson and Lenin. The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three.* Columbia University Press, Boulder, 1976, 22.

[44] Larry Wolff: *Woodrow Wilson and the reimagining of Eastern Europe.* Stanford, Stanford University Press, 2020, 91.

[45] Teleki László levele Kossuth Lajoshoz 1849. május 14-én, In: *Teleki László válogatott munkái I-II.* (szerk. és bev. Kemény G. Gábor), Budapest, Szépirodalmi, 1961, II. 27.

fagyott holttestéről készült az első hazai bűnügyi fényképfelvétel 1861-ben –, s nem hátborzongatóan pontos külpolitikai előrelátása.

A trianoni békeokmány tehát halotti anyakönyv is – leginkább így emlékezünk rá. Annak a „történelmi" Magyarországnak a halotti bizonyítványa, amelyet a századforduló óta egyre többen Nagy-Magyarországnak szerettek nevezni, sőt gyakran Magyar Birodalomnak is becéztek.[46] Kifejezve azt a fél évszázadon keresztül növesztegetett, szinte hivatalossá lett illúziót, hogy a magyar jövő: a magyar nagyhatalom. Harmincmillió magyar, az Osztrák–Magyar Monarchián belül az elsőség megszerzése, Budapest birodalmi fővárossá válása, a Balkán országainak magyar érdekszférába való beemelése.[47] Nagy-Magyarország a Habsburg-monarchia vezetője lesz, Budapest a nagy terjeszkedő birodalom központja, melynek hódító küzdelme „nem állapodhatik meg addig, mig a Balkán nevezetesebb tartományai nem fogják Magyarország kiegészítő részét tenni" egész az Adriai- és Földközi-tenger vízválasztójáig. Nemcsak nagyobb országban nagyobb professzori fizetésekről álmodozó egyetemi fotelimperialisták, mint Hoitsy Pál, hanem a magyar ipari és banktőke megfontolt és hidegen számító vezetői is előszeretettel hódoltak az elképzelésnek.[48] Sőt, akármennyire is furcsának tűnhet a mai belbudai és belpesti liberálisoknak, a progresszív sajtó korábban már idézett vezérhangja, Ignotus is azt írta: „Mit lehetne itt csinálni, ha azt csinálnák, amit kell! Valóban: ide birodalom kell, és nem széttagolt, hanem kettősségében is összefogó és összefüggő. A dualizmus és a magyar gondolat még egyáltalában nincs e tekintetből kipróbálva, mert soha végre nem volt hajtva. A dualizmusnak s a magyar gondolatnak birodalmi gondolatnak kell lennie."[49] A toll, ami ezeket a sorokat leírja, ekkor

[46] Romsics Ignác: „A magyar birodalmi gondolat". In: Uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Budapest, 2004. 121–158. Vö. Varga Bálint: „A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században". *Századok,* 2020/6, 1207–1226; illetve Egry Gábor: „Magyar birodalom? Regionális elitek, nacionalista politika, centrum-periféria küzdelem Magyarországon a dualizmus utolsó évtizedeiben". *Sic Itur Ad Astra,* 76. 37–60., 24 p. (2022).

[47] A magyar birodalmi törekvésekhez l. Romsics Gergely: „Érdek, befolyás, birodalom: A balkáni expanzió a magyar külpolitikai tervezésben, 1917–1918". *Történelmi Szemle,* 2023/4. 679–703.

[48] Rigó Máté: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?* Budapest, ELKH BTK TTI. 2022.

[49] Ignotus: „A politika mögül". *Nyugat,* 1914/14, 60.

maga is publicisztikai és irodalmi nagyhatalom.[50] Magyarország imperialista hivatása konszenzust élvezett a sokszorosan tagolt magyar politikai osztály minden szegmensében. Vagy ahogy a savanyú kedvű Szekfű Gyula írta szemléletes módon a két világháború közötti történelmi bestsellerében, a „Hóman–Szekfűben": „a nemzet érzékeit rózsaszínű köd fogta el". S ez a köd egészen a katasztrófa küszöbéig eltakarta a magyar látóhatárt. 1918. szeptember elején a magyar miniszterelnök és a magyar nagytőke még az Al-Dunánál, a Vaskapu festői perspektívájában gyönyörködve tervezgette a Balkán meghódításának következő állomását, Szerbia és Románia áramellátásának magyar kézben való koncentrációját.

1920. június 4-én erre a magasra szárnyaló, ám a mondabeli Ikaroszhoz hasonlóan mélybe zuhanó álmodozásra is végleg rázárták a koporsófedelet a győztes nagyhatalmak. Szent István „ezeréves" országának úgy lett vége Trianonban, mint ahogy egy régen széthullott házasságnak vet véget egy viharos válópert követő ítélet. Amikor a magyar békeküldöttség 1920 januárjában végre megjelenhetett Párizsban, a francia sajtó a felszarvazott férjeknek kijáró szánakozó gúnnyal írt róla: a magyar urak divatból kiment kabátokat viselnek, háború előtti kalapokat hordanak, rossz szivarokat szívnak.[51] Egész megjelenésük, ahogy a szürke téli ég alatt bevonultak egy valaha jobb napokat látott garniszállóba, a *Chateau de Madrid*ba, kijelölt szálláshelyükre, valamiképpen a temetési menetre emlékeztette a soviniszta francia sajtót. A fekete humor a magyar delegátusoktól sem állt távol. A kényszerű bezártságban egymást ugratták, például a későbbi külügyminiszternek, a stréber fiatalembernek, Csáky Istvánnak a levélpapírjaiból hajócskákat csináltak, és azokat mosdóedényben úsztatva nagybetűvel írták ki felette: a Magyar Flotta.[52] S bár február–március folyamán – Apponyi Albert híres felszólalása és Lloyd George brit miniszterelnök tétova közbelépése nyomán – rövid időre feléledtek a magyar remények, végül lényegében minden maradt úgy, ahogy a nagyhatalmak képviselői az előző évben rögzítették. Ráadásul Apponyi szárnyaló retorikájú mondatait a magyar kultúrfölényről elsodorták a magyarországi fehérterror nem szűnő tombolásáról szóló hírek, a magyarokat kedvelő derék walesi államférfi felébredt lelkiismeretét pedig viszonylag könnyedén leszerelték magyargyűlölő beosztottjai – köztük éppen Harold Nicolson is. Néhány hét dacoskodás után Lloyd George is belenyugodott, hogy a már megízlelt zsákmányt nem érdemes kiszedni a türelmetlen balkáni győztesek fogai közül – hiába volt egyébként utóbbiakról rosszabb véleménnyel, mint a magyarokról. S a győzelemtől mámoros kicsik nem is mulasztották el diadalként ünnepelni a trianoni döntést. A június 4-i aláírási ceremónia ugyan rövid volt és ridegen formális, mégis személyes megdicsőülés volt egyik-másik aláíró számára: Štefan Osuský például, aki Edvard Beneš külügyminiszter mellett Csehszlovákia képviselője volt az aláírás alkalmával, úgy emlékezett diadalmasan: „Tudtam, hogy a szlovák nemzet elszámolását írom alá a régi Magyarországgal, elszámolást a nemzetem vérével, szenvedésével és nyomorúságával aláírt szerződésekért. Az ilyen elszámolás örök."[53]

Édes a bosszú, akkor is, ha a sérelem valójában képzelt volt csupán. Másfél évtizeddel korábban még Osusky István néven a pozsonyi evangélikus főgimnázium harmadik osztályos tanulójaként szerepelt az iskola évkönyvében.[54] Emlékiratai szerint Apponyi Albert gróf mint kultuszminiszter távolíttatta el onnan, mivel nem volt hajlandó felelni arra a kérdésére, hogy „jó magyar lesz-e?". A kamasz Osuský ezután egész Amerikáig menekült szlovák honfibújával, ahonnan csak a szülőföldje magyar uralom alóli „felszabadulása" után tért vissza. Csak az a baj, hogy a történet nem igaz. A találkozás és a párbeszéd jó eséllyel meg sem történt, Apponyi nem járt miniszterként a pozsonyi evangélikus főgimnáziumban, sőt mire 1906-ban miniszter lett, Osuský már az Újvilágban próbálgatta szerencséjét. A koholt *fantasy* a szlovákfaló magyar miniszterről mégis része lett az egyáltalán nem szeplőtlen ágyban szü-

[50] Lengyel András: *Egy-két adat Ignotus Hugó „magántörténetéhez"*. Budapest, Kalligram, 2014.
[51] Benda Jenő: *A béke kálvária-útján. Egy újságíró naplója a párizsi békekonferenciáról* [1920]. Budapest, Pro Minoritate, 2014, 32–33. Apponyinak például bizonyosan új öltönye volt. L. Raffay Ernő: *Trianon titkai*. Budapest, Tornado Damenija, 1990, 110.
[52] Nemeskéri-Kiss Sándor: *Pipaszó. Derűs emlékek egy változatos életből*. Budapest, Dr. Vajna és Bokor, 1941, 285.
[53] Roman Holec: *Diadal és katasztrófa*. Budapest, Kalligram, 2022, 235.
[54] A Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evangélikus Líceum Értesítője az 1904/1905-iki tanévről. Pozsony, Wigand, 1905, 68, 80, 87.

letett szlovák függetlenségi hagyománynak, amelynek az egyik legfeketébb alakja egyébként is a párizsi béketárgyalások márványba faragott képű magyar hőse, Apponyi Albert.[55] A nemzeti diadalt ezernyi módon lehetett élvezni. Pozsonyban például az elűzött magyar hivatalnokok párnás karosszékeibe telepedő, sokszor Prágából érkezett hivatalnokok gyerekes örömmel konstatálták: kényelmesek az egykori fotelok a hívatlan vendégeknek is. „Most már mi vagyunk itthon" – torkolták le a Pozsonyból Bratislavába „tévedt" magyar *idegent*, amikor beköltöztek elrekvirált lakásába.[56]

Apponyi Albert, a magyar politika sokat látott nagy öregje egyébként okosan elhárította magától az aláírás szégyenét – úgy érezte, 74 évesen van még jövője a politika első vonalában –, amelyet hosszas és kínos kormányülések után két másodrendű politikus vállalt magára az utolsó pillanatban. Ők, miután június 3-án az Orient expresszhez csatolt szalonkocsiban megérkeztek Párizsba, az aláírást másnap délután 4 óra 26 perckor a versailles-i park mélyén rejtőző Nagy-Trianon palotában a felkínált díszes írószerszám helyett egy rozsdás tollal ejtették meg, így is kimutatva a magyar katasztrófa igazságtalanságát.[57] Elegáns nemtörődömséggel tették, nem remegő kézzel, félvállról, néhány nő állítólag össze is súgott: mennyire rokonszenvesek![58] Másodrendű politikusok voltak, de nem másodrendű tehetségek. Egyikük, Benárd Ágoston keresztényszocialista munka- és népjóléti miniszter, korábban neves belgyógyász és sebészorvos, később politikai karrierje megtorpanásakor a magyar fajkutyatenyésztés apostola lett, majd amikor visszakerült a politika embertelen arénáiba, fajmagyarként lelkesen megszavazta a zsidótörvényeket is.[59] Aztán Teleki Pál felkérésére a nyilas pártvezérről, Szálasi Ferencről készített lesújtó ítéletű

[55] Roman Holec: *Diadal és katasztrófa*. Budapest, Kalligram, 2022, 236.
[56] Jankovics Marcell: *Húsz esztendő Pozsonyban*. Budapest, Franklin, 1940, 135–136.
[57] „Rozsdás, puha száru tollal írták alá ma tíz esztendeje a békeszerződést. Benárd Ágost magyar megbízott érdekes visszaemlékezése 1920 június 4-re." *Új Nemzedék*, 1930. június 4. 1. A szintén jelen levő Barabás Antal kortárs beszámolója szerint viszont „a szertartásmester tollat nyújtott nekik, de mindketten azokat az ébenfából készült írószerszámokat használták, melyeket a MOVE készíttetett e gyászos alkalomra, s amelyek visszakerülnek Budapestre a [Hadtörténelmi] Múzeumba". Barabás Albert: „A trianoni gyásznap". *Nemzeti Ujság*, 1920. június 13., 2. Benárd 1930-as interjújában kifejezetten cáfolta ezt az információt.
[58] Uo.
[59] Árkosi József: *Pásztorkutyák Magyarországon*. Budapest, Nagy és Társa, 2007.

pszichológiai szakvéleményt. „Skizofrén lelkiállapotra jellemző elmetünetek sokaságát mutatja" – írta a későbbi nemzetvezetőről, majd újabb fordulatként 1944 őszén belépett a SS-be, ami miatt 1945 után háborús bűnösként ítélte el a népbíróság.[60] Életét állítólag álnéven élve fejezte be a Kádár-kor virágjában, 1968-ban, nevét még sírjára sem merték felvésni. A másik aláíró, Drasche Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter viszont korábban nem politikus, hanem magas rangú közhivatalnok volt, s miközben a nagy háborúban liberális sajtócenzorként szolgált a hátország frontján, nem mellesleg sikeres regény- és filmforgatókönyv-író is lett. A külügytől való leszerelése után pedig még sikeresebb üzletember, ám a németbarátság vádja 1945 után őt is utolérte. Végül száműzetésben halt meg Ausztriában, ő nem élte meg a Trianon-felejtést elhozó kádári „gulyáskommunizmust".[61]

Kisiklott életek, melyeket tönkretett a trianoni átok? Az alig negyedórás ceremónia után a Nagy-Trianon palotából kilépő küldöttségek későbbi sorsuk tragikus kanyarjait aligha sejtették. Nyugalmukat és úri méltóságukat gondosan őrizve lépdeltek le a lépcsőkön. Reggel még eső szitált, most viszont már, miután Magyarország sorsára rákerült a nagypecsét, feloszlottak a felhők, s kitisztult a mennybolt. Mintha az ég is a magyarok ellen esküdött volna. Bernárd és Drasche Lázár a versailles-i park nyárelői ragyogásában, bámész női mosolyok, sötétzöld gyepszőnyegek közé ékelt színpompás virágágyak s csobogó szökőkutak mellett távoztak. Ez utóbbiakat csak ünnepélyes alkalmakkor hozták működésbe. A csehszlovák, román és szerb aláírók önfeledt és diadalittas örömmel köszöntötték egymást.[62] „Vigyorgó arccal, szinte nyálcsorgató szájjal" – jegyezte meg a jelen levő magyar tudósító indulatos beszámolójában, s a „nyomorúságos fegyelmezettségre" nevelő európai kultúráját okolta, hogy nem ugrott neki ökölcsel az önelégült „oláhnak".[63] Érthető az indulat, a siker mindig állatias – jutott eszébe Harold Nicolsonnak is, no nem a magyar, hanem

[60] Vízi László Tamás: „Aláírta Trianont és kezdeményezte Szálasi elmegyógyászati vizsgálatát". *Bécsi Napló*, 2012. március-április, 9.
[61] Kovács Lajos: „Megkésve (és) felejtésre ítélve. Drasche-Lázár Alfréd, a romantika megcsalt unokája". *Új Forrás*, 1992/2, 83–93.
[62] Wettstein János naplója. In: Zeidler Miklós: *A magyar békeküldöttség naplója*. Budapest, MTA BTK TTI, 2018, 230.
[63] Barabás Albert: *A trianoni gyásznap* i. m. 3.

a német békeszerződés aláírási ceremóniája után.[64] Igaz, akkor olyan nagy volt az öröm, hogy a lelkesen ünneplő franciák majdnem Wilson amerikai elnököt is a szökőkútba lökték – ő aznap éjjel egyébként is útra kelt, s örökre elhagyta a kontinenst, amely politikai hírnevének, karrierjének sírja lett. Most nem került sor semmilyen rendzavarásra. Az egyik fiatal szlovák küldött autogramot gyűjtött, s akik jelen voltak – például Kuba, Nicaragua vagy éppen Panama képviselői –, készséggel örökítették meg nevüket. A magyarokon kívül mindenki másnak kellemes nyári emlék maradt 1920. június 4-e, ám a történelem futása hamarosan közönyösen napirendre tért felette. A tájékozott Teleki Pál, aki nemcsak volt miniszterelnök, tudós térképész, mogorva és magányos politikus volt, hanem többek között főcserkész is, fel is hívta magyar kicserkészei figyelmét a gödöllői világdzsembori előtt arra, hogy „bármily mély érzés is bennünk a trianoni fájdalom, ez csak minekünk érzés, másoknak politika".[65] A magyar naptárban viszont kezdettől fogva máig fekete betűs gyászünnep.

„Trianon" magyar gyászkultusza igazából már hónapokkal a békeszerződés aláírása előtt megkezdődött, jóval azelőtt, hogy a béke aláírásának helyszíne ismertté vált volna. 1919 karácsonyán egy szekszárdi könyvesbolt karácsonyi ajándékul már olyan egyedi ékszert hirdetett, amelyben Magyarország minden vármegyéjének ősi rögéből egy-egy porszem található.[66] A filléres emlékként kirakatba tett nemzeti fájdalom az idegeneknek is feltűnt. A győztes nagyhatalmak 1919 augusztusában Budapestre érkezett katonai misszijának amerikai tagja, Harry Hill Bandholtz tábornok – akinek ma is szobra áll Budapesten, mert megmentette a Nemzeti Múzeum kincseit a rablók módjára viselkedő román megszálló csapatoktól – 1920. január 17-én azt írta naplójában: „A magyarokat ma tájékoztatták a békefeltételeket illetően és bár hónapok óta tudták biztosan [...] a csapás úgy hatott, mint egy régóta szenvedő rokkant halála: sokkolta őket." A magyarbarát jenki azt is leírta, hogy az összes középületet gyászdrapéria borítja, fekete lobogók mindenütt, majd epésen megjegyezte, hogy ez „amúgy csak újabb kifogás, hogy ne kelljen dolgozni.

[64] Harold Nicolson: *Peacemaking 1919* i. m.
[65] „Teleki Pál gróf vasárnapi beszéde a jamboréról". *Dunántúl*, 1932. április.
[66] Dobos Gyula: „Ellenforradalom és konszolidáció (1919–1924)". *Tanulmányok Tolna megye történetéből*, II. (Szekszárd, 1987) 265.

Ha a magyarok kicsit törekvőbbek és energikusabbak lennének, most kevésbé volna okuk a zsidók túlsúlya miatt panaszkodni".[67] Néhány nap múlva újra visszatért a megalázó békefeltételek miatt gyászban lévő közvéleményre, s még tovább fokozta gúnyos megvetését: „ezek a szerencsétlen balekok" – értsd: a magyarok – „ahelyett, hogy meghúznák a nadrágszíjat, összeszorítanák a fogukat és beleállnának a dolgokba, három napot töltöttek el idióta módon gyászolva, amikor a békefeltételeket a kihirdetett módon meghallották, jóllehet az elmúlt 6-8 hónapban már tudták, hogy melyek lesznek ezek a feltételek. Ez az örökös siránkozás visszafordíthatatlan dolgok miatt nem tetszik egy amerikainak"[68] – zárta sorait a nyers és szókimondó tábornok, akinek sehol máshol nem állítottak szobrot a világon, mint ebben az örökösen siránkozó országban. Búcsúzásként nevezetes „románverő" lovaglóostorát is elkérték a Magyar Nemzeti Múzeum számára, nagy autóját pedig a gyakorlatias gondolkodású Horthy Miklós fővezér vette meg. (Mint minden múzeumi tárgy, ez a lovaglóostor is legalább annyira elfedi, mint felfedi a történelmi valóságot. Bandholtz emlékiratából tudjuk, hogy a Nemzeti Múzeum kincseit nem ostorával, hanem az amerikai postacenzúra gumibélyegzőjével védte meg.[69] A pecsétnek ugyanis Európa – amerikaiak számára – hátsó fertályában mindig titokzatos hatalma volt. És van ma is.)

Amikor 1920 őszén a magyar Nemzetgyűlés drámai jelenetek, patetikus szónoklatok, a kormány teátrális lemondása s az országzászló félárbócra eresztése közepette ratifikálta a békediktátumot, a jól értesült brit ügyvivő szükségesnek tartotta jelentését a következő történettel indítani: „...semmi sem jellemezheti jobban a mai Magyarországot, mint a következő történet: egy előkelő magyar úr gyászruhába öltözve jelent meg a parlament ülésén, szenvedélyes beszédet tartott a békeszerződés becikkelyezése ellen, azután egyenesen a Hungária Szállóba ment, hogy ott együtt ebédeljen egy bájos hölggyel, akinek erényéről csak annyit lehet mondani, hogy a fordított arányban áll szépségével; azt

[67] *Bandholtz-napló. Román megszállás Magyarországon. Harry Hill Banholtz dandártábornoknak a Magyarországi Szövetséges Katonai Misszió amerikai tagjának feljegyzései 1919–1920 között.* Budapest, Fekete Sas, 2020, 264.
[68] Uo. 267.
[69] Uo. 131.

a napot pedig, melynek feltehetően bizonyos tekintetben korszakalkotónak kell lenni egy magyar hazafi számára, úgy zárta, hogy a Nemzeti Kaszinóban hajnali 3 óráig hazárdjátékot játszott, és nyert mintegy egymillió koronát."[70] A fakó stílus alatt maró angol gúny, amely a magyar fájdalom színe helyett a visszáját látja, Windischgrätz Lajos herceg – valószínűleg róla van szó – hazafias könnyei helyett a kártyaasztal felett izzadó homlokát.

A vesztes Magyarország pedig a „balekság" szimbóluma lett külföldön: idős férfi, akit egy jobb partiért hagyott el szépasszony felesége. „Az erdélyi megmaradó iparvállalatokban a magyar jelleg ne domborítassék ki, aminthogy pl. ha egy asszony elválik, akkor iparkodni fog második férjének a házában nem viselni az első férj monogramjával ellátott fehérneműt" – adta meg az Erdélyben tevékenykedő magyar tőkének szóló meglehetősen szexista utasítást a nagy befolyású Vintilă Brătianu – Ion C. Brătianu miniszterelnök fivére, később maga is Románia miniszterelnöke – 1921 márciusában.[71] Nem akárkinek szólt a sikamlósan cinikus példabeszéd, hanem a legbefolyásosabb magyar bankvezérnek, Ullmann Adolf bárónak, a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatójának. Ahogy egy bontóperi ítélet gyakran csak pontot tesz egy régóta végbement elválásra, úgy azt is mondhatjuk, „Trianon" Trianon előtt – 1918. október vége és 1919 augusztusa között – nagyjából-egészében lezajlott, az elcsatolt országrészeket már korábban elfoglalták, elhagyták, kiürítették, vagy szinte maguktól leváltak. Nagy-Magyarország, s vele az első világháború utolsó éveiben is intenzíven táplált birodalomépítő magyar remények meghaltak, de a halál tényéből a honfitársaink közül kevesen vonták le azt a következtetést, amit Kunfi Zsigmond, a Tanácsköztársaság egyik szociáldemokrata kulcsembere bécsi emigrációjában levont: „Magyarország régi területére minden ízében áll a régi francia közmondás; *si l'on est mort, c'est pour toujours.* Ha az ember meghal, az mindörökre szól."[72]

[70] Karsai Elek: „Brit diplomáciai iratok az 1921. évi húsvéti királypuccs történetéhez". *Levéltári Közlemények*, 39. 1968/1, 113–114.
[71] Ullmann Adolf és Egry Aurél, a Magyar Általános Hitelbank vezetőinek feljegyzése dr. Gratz Gusztáv m. kir. külügyminiszter őexcellenciájának. K64-1921-41-123, 5.
[72] Kunfi Zsigmond: „A magyar béke". *Világosság*, 1920. június 1. 6.

Ma sem biztos, hogy ezt a mondatot egy péntek esti kocsmai történetfilozofálgatáson el lehetne ismételni – még kevésbé leírni az árulás vádjának veszélye nélkül. A trianoni békeszerződés olyan „ítélet" volt, amelybe a magyar fél nem tudott, s nem akart sehogy sem belenyugodni. „Magyarország jelenlegi formájában nem tekintheti önmagát Magyarországnak" – írta meg a költő és író Kosztolányi Dezső 1920 nyarán a közvélemény érzését.[73] 1945-ig Kunfi nyomasztó igazságát egyetlen uralmon lévő politikai kurzus sem vállalta fel az összeomlás után magára maradt Magyarországon. Sőt. A pacifista Károlyi Mihálytól a kommunista Kun Bélán át a nacionalista Horthy Miklós kormányzóságának utolsó hónapjáig a területi revízió volt a magyar politika kimondott, ki nem mondott – esetlegesen kimondhatatlan[74] – hajtóereje. A revíziós gondolat első nagyszabású demonstrációja Károlyi Mihály köztársasági elnök szatmárnémeti látogatása volt 1919. március 2-án a Székely Hadosztálynál, ahol nevezetes beszédben jelentette ki, hogy „...ha a párizsi békekonferencia [...] Magyarország földarabolása mellett döntene, akkor mi a végszükség esetében még fegyverrel is fölszabadítjuk ezt az országot".[75] Mivel Károlyival kapcsolatban ellenségei az országvesztést szokták emlegetni, barátai pedig csak bátor pacifizmusát, így ez a gesztusa a szűk történészi körökön túl alig ismert, már csak azért is, mert emigrációjában hamar megszabadult attól a lelki tehertől, hogy a magyar integritást képviselje.[76] A kommunista Kun Béla és a területi revízió? Ha a hangos

[73] „Meghívó". *Új Nemzedék*, 1920. augusztus 29., 5. Újraközli és Kosztolányi szerzőségét valószínűsíti Arany Zsuzsanna (szerk.): *Pardon... Az Új Nemzedék rovata Kosztolányi Dezső szerkesztésében 1919–1921.* Budapest, Osiris, 2019, 210.
[74] Pl. A Horthy-rendszer a trianoni békeszerződés 1921. júniusi törvénybe iktatása után sokáig nem folytathatott *hivatalos, állami szintű* revíziós propagandát, sőt az irredenta szervezeteket – formailag – fel is oszlatta. L. Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002, 19.
[75] Károlyi Mihály: *Az új Magyarországért.* Budapest, Magvető, 1968. 294.
[76] Hívei nehezebben, az őszirózsás forradalom Nemzeti Tanácsának vezetője, a szabadkőműves katolikus plébános, Hock János visszautasította együttműködést olyan államokkal, amely a „magyar testről élő tagot hasított le", a cukormilliomos és irodalmi mecénás Hatvany Lajos báró pedig „megsebzett országként" írta meg – németül – a magyar gyászt, és ajánlotta a francia progresszív irodalmi celebnek, Romain Rollandnak. Hock János levele Jászi Oszkárhoz 1920. június 14-én. In: Hajdu Tibor – Litván György: *Károlyi Mihály levelezése I.* Budapest, Akadémiai, 1978, 633. Ludwig Hatvany: *Das verwundete Land.* Leipzig-Wien-Zürich, 1921. Romain Rolland reakcióját l. uő. 1921. május 4-i levelét Hatvany Lajosnak. In: Hatvany Lajosné (vál., szerk.): *Levelek Hatvany Lajoshoz.* Budapest, Szépirodalmi, 1967, 268–270.

világforradalmi nyilatkozatokat nézzük, nyilván megdöbbenünk, ám végigtekintve a Magyar Tanácsköztársaság keletkezésén, történetén és bukásán, nyugodtan hagyatkozhatunk a szocialista Kunfi Zsigmond 1929-es megállapítására: „A kommunista jelszó így hangzott: a közeledő szovjet-orosz csapatok segítségével leverjük az antantimperializmust és meggátoljuk Magyarország földarabolását."[77] Beváltani ezt az ígéretet nem tudták, de legalább megkísérelték. Amikor kiderült, hogy a párizsi békekonferencia Ausztriának ítéli a német lakosságú Nyugat-Magyarországot, a bolsevista hatalom azzal reagált, hogy 1919. július 23-ra tiltakozó népgyűlést rendezett a soproni Széchenyi téren. Itt pedig a következő határozatot hozták: „Sopron város munkás-, katona- és földművestanácsa kimondja, hogy a párizsi békekonferencia jelszava alatt összegyűlt tőkés érdekcsoport azon határozata ellen, hogy Nyugat-Magyarországot és Sopron városát osztrák tőkés barátaiknak ajándékozza – a végletekig menő harcot fogja megindítani." A határozatot a soproni *Vörös Újság* azzal a címmel közölte, hogy „Fegyverrel védjük meg Nyugat-Magyarországot!"[78]

A világhírű francia költő, Paul Valéry szerint a cselekvés az őrület egy fajtája, pillanatnyi elmezavar.[79] A történelem epilepsziás szédületében fogant, utólag megtagadott vagy átértékelt cselekvésekben pedig ez a korszak bővelkedett. Az 1917-es orosz bolsevik hatalomátvétel meglepő sikere kapcsán annak vezére, Lenin is arról beszélt elvtársainak, hogy a történelem haladása nélkülözi az értelmet – e megszólalását ki is hagyták összegyűjtött műveiből.[80] A történelem logikája, ha egyáltalán létezik, Magyarországot is kihagyta számításaiból. Az 1918–1922 közötti évek zavaros hazai történelmének egyik legzavarbaejtőbb paradoxona, hogy míg a pacifista Károlyiék és az internacionalista Kunék belebuktak abba, hogy a területi integritás *de facto* védelmében fegyveresen el-

[77] Kunfi Zsigmond: A magyar proletárdiktatúra keletkezése és bukása. *Szocializmus*, 1930/3, 1. L. még uő: „Kunfi Zsigmond: A legyőzöttek" [1928] In: Köves Rózsa – Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond életútja*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974, 365.

[78] „A soproni munkástanács ülése. Fegyverrel védjük meg Nyugatmagyarországot!" *Soproni Vörös Újság*, 1919. július 24. Idézi Fogarassy László: „A nyugat-magyarországi kérdés katonai története" I. rész (1918. december – 1921. augusztus) *Soproni Szemle*, 1971/4, 294.

[79] „L'action est une brève folie. Ce que l'homme a de plus précieux est un brève épilepsie." Paul Valéry: *Tel quel*. Paris, Gallimard, 1943, 36.

[80] Adam Tooze: *The Deluge. The Great War and the remaking of Global Order*. London, Penguin, 2015, 142.

lenszegültek az antant hatalmainak, addig Horthy Miklós rendszere azáltal szilárdult meg, hogy képviselői aláírták a trianoni békét, és vállalva az esküszegés ódiumát is, megfosztották trónjától a történelmi Magyarország egységét jelképező Habsburg-uralkodót. A megszálló csehek és románok kiverésére több tízezres hadsereget felállító Kun Bélával szemben Horthy Miklós revíziós „hitellevele" máig díszhelyen őrzött családi ereklyéje a nemzeti büszkeség vitrines szekrényeinek. Annak ellenére, hogy az egykori flottaparancsnok egy olyan (ellen)kormány tagjaként jelent meg 1919. június elején a Szegedre száműzött magyar nemzeti politikában, amely első nyilatkozatában már előre elismerte a párizsi békekonferencia Magyarországot illető területi döntését.[81] Annak ellenére, hogy a Horthy Miklós vezette Nemzeti Hadsereg első teendői közé tartozott az egyetlen, románok előtt fegyvert soha le nem tett harcképes fegyveres alakulat, a Verbőczy Kálmán vezette székely zászlóalj feloszlatása, s katonai szempontból példás teljesítményű parancsnokának, Verbőczy századosnak elvezénylése csapataitól, majd büntetési célból Hajmáskéren való közel egyéves internálása.[82] Mert – hangzott a románverő székely tisztek megregulázását indokló fővezérségi parancs – „a románok elleni *revanche* eszmét tárgyaló meggondolatlan kijelentések, különösen alkalmasak arra, hogy nagy erőfeszítés árán jó irányba terelt ügyünknek beláthatatlan károkat okozzanak".[83]

Horthy opportunista pályakezdeteinek elmosódó fotográfiáit kiretusálta az idő és a céltudatosan irányított kultuszépítés, így a mai irredenta fantáziákban is jobbára azok a sűrűn színezett képek fénylenek, amelyeken az „országgyarapító" Horthy Miklós fényesre kefélt tengernagyi uniformisában belovagol Komáromba és Kassára 1938-ban, két évvel később pedig a kincses Kolozsvárra. Fehér lován, hetvenévesen is délcegen, lelkesen lobogó zsebkendők erdejében. „Ez a »Horthy! Horthy!« nem egyszerű üdvözlés; ez a pillanat, amikor egy nép üdvözli felszabadítóját, s utoljára így talán csak Rákóczi Ferencet üdvözölte Kassa és Felső-Magyarország népe az utcákon" – tudósított

[81] Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, Kossuth, 1984, 312–314.

[82] Verbőczy Kálmán kéziratos visszaemlékezése részletesen tárgyalja alakulatainak 1919 őszi szétverését: *Verbőczy Kálmán visszaemlékezései*. HIL MTK 133.d./76.

[83] Gottfried Barna: „Kurucok és internáltak: székelyek a vörös és nemzeti hadseregben, ill. román fogságban, 1919–1920" – In: *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv*, ISSN 1218-9219, 2008. 18. sz., 365.

Márai Sándor áradó lelkesedéssel Horthy Miklós szülővárosába történő bevonulásáról.[84] Ekkor volt Horthy népszerűsége csúcspontján, ekkor tűnt leginkább úgy, hogy a történelemben semmi sem hal meg igazán.[85] Legalábbis nem a magyar „igazság". „Hová lett Csehszlovákia, hová lett Oláhország, és mi lett Jugoszláviából? Nyugszanak abban a sírban, amelyet nekünk ástak. [...] Isten keze pedig feszegette a követ és elhangzott a szó: Magyar, jöjj ki a sírból!" – prédikálta egy lelkes református lelkész 1941 májusában a „magyar feltámadást", Isten kezét belekeverve Hitler és Mussolini cinikus geopolitikai rulettjátszmáiba.[86] Egy hónappal később Magyarország is belépett a második világháborúba. Ennek vége ismeretes, az országgyarapítás vérfagyasztóan tragikomikus befejezésének részletei viszont kevésbé idézettek. 1944 szeptemberében, a román átállás hírére ugyanis még elindultak Horthy Miklós katonái felszabadítani a bécsi döntésben Romániának meghagyott Dél-Erdélyt – ami egy háromhetes értelmetlen hadjáratba és a nagysármási kegyetlen zsidóirtásba, öregek és gyermekek, 126 ártatlan ember megölésébe torkollott.[87] „Mert" – így a gyilkosok és segítőik – „addig nem lesz Nagy-Magyarország, amíg zsidók élnek benne."[88] Miközben a mezőségi agyagos sárban sietősen ásták a sírokat, Székelyföldön, a Csíki-havasok hágóin már ott voltak a szovjet, és nyomukban a szovjetek oldalára állt bosszúszomjas román csapatok. Alig tíz nappal a magyar honvédek által végrehajtott nagysármási tömeggyilkosság után a Maniu-gárdisták 1944. szeptember 26-án „irredenta" magyarokat fejeztek le az erdővidéki Szárazajtán.[89]

[84] Márai Sándor: „Horthy Miklós felszabadította Kassát", *Pesti Hírlap*, 1938. nov. 12., 1–2.

[85] Turbucz Dávid: „Vezérképek, vezérkultuszok a Horthy-korszakban". In: *Médiatörténeti tanulmányok 2014*, szerk. Klestenitz Tibor, Sz. Nagy Gábor, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 241.

[86] Bogdán Gyula: „A szemünk előtti csodák". *Egyházi Híradó*, 1941. május. idézi Fazekas Csaba: „A második világháború interpretációja a Magyarországi Református Egyházban". *Egyháztörténeti Szemle* XVII/4, (2016), 101.

[87] Kovács Szabolcs: *A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16-17.) Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában.* Clio Intézet, Budapest, 2021. 69–172.

[88] Uo. 91.

[89] „Jegyzőkönyv a Maniu-gárda 1944. szeptember 26-i szárazajtai gyilkosságáról", *Korunk*, 2024/9, 96–98. L. még Nagy Mihály Zoltán, Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március).* Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-Print Könyvkiadó, Kolozsvár–Csíkszereda, 2003, 348–49.

Aligha látszik a befejezés szégyenteljes képe, mert nem illik bele az állandóan megújuló Trianon-kultuszba. Trianon az ezredfordulóra a magyar történelem legfőbb szimbólumává nőtte ki magát – igaz, nem az elnyűtt zakókban és kinyúlt pulóverekben dohogó egyetemi történészek körében, akik napjainkban a társadalmi tudás pereméről kínálgatják egyre kevéssé kelendő portékájukat. Hanem a karcos történészi kritikára rá se hederítő hivatalos és populáris történeti emlékezetben. Kit érdekel annak megválaszolása, hogy miként lett volna képes alig 10 millió magyar majdnem 10 millió más nemzetiségűt önmaga erejéből az uralma alatt tartani az évszázados Habsburg-varázs megszűnésével? „De hát ez lehetetlen" – mondta meg egyenesen az idős uralkodó, Ferenc József ifjabb Andrássy Gyulának, amikor az 1908-ban felvetette, hogy a választójog kiterjesztését kössék a magyar nyelven való olvasni és írni tudáshoz.[90] A versailles-i békeszerződések révén létrejött multietnikus, de hevesen nacionalista politikát űző államok, mint Csehszlovákia és Jugoszlávia felemelkedése és bukása nem a kisbirodalmi létezés lehetetlenségét bizonyítja ma sem a magyar közvélemény számára, hanem egyes-egyedül Apponyi Albert prófétai igazát, aki egy modern legenda szerint azt mondta volna a párizsi béketárgyalásokon, hogy „Magyarország ott lesz a temetésén mindazon országoknak, amelyek most itt megásták Magyarország sírját". Nem mondta egyébként, de a fiktív idézet ma a politikus egyik frissen felállított szobrára is rá van vésve.[91] Az Apponyi-idézethez hasonlóan manapság vidéki kocsmafalakon is ott virít az üzenet: magyar az, akinek fáj Trianon, s ha a *Puszták népét* író Illyés Gyula emléke bármiképpen tovább él a nép száján, akkor ebben a bizonyosan *nem* tőle származó idézetben él leginkább tovább.

Az emlékezet egyébként különös dolog, csak a felejtés segítségével tud zavartalan uralkodni az utókoron. Ki idézi manapság a béketárgyalásokon tartózkodó Apponyinak 1920 márciusában a magyar miniszterelnökhöz írt kétségbeesett sorait arról, hogy „...belállapotaink züllésének hatása a mai, a szó teljes értelmében kényes pillanatban igen kellemetlenül érezhető, mert az ál-

[90] Szalai Miklós: „Részletek ifj. Andrássy Gyula politikai naplójából (1907–1913)". *Történelmi Szemle*, 2002/1-2, 184.

[91] Ablonczy Balázs: *Száz év múlva lejár?* i. m.

talános hangulatot rontó hatásán kívül most már azzal a végtelenül komoly jelenséggel találkozunk, hogy országunk egyes, tőlünk elveendőnek jelzett területein, ahol az általunk javasolt népszavazás feltétlenül részünkre kedvező eredményt ígért, a hangulat ellenünk fordult, aminthogy természetes, hogy megszűnik annak az államnak attraktív ereje, amely a polgárok elemi közszabadságait megvédeni képtelen, s ahol a törvény uralmát az egyéni erőszak kérdésessé teszi".[92] A levelet Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök saját kormányfői bemutatkozásakor mind a minisztertanácsban, mind a Nemzetgyűlésben felolvasta, s a parlamenti gyorsírók megörökítették, mi volt az áldozati szerepből kiesni nem akaró képviselők zajos reakciója: „Zsidó manőver! Becsapják Nyugat-Európát a zsidók! Apponyi is félre van vezetve."[93] Persze messze nem minden képviselő ordítozott, de a kisgazda parlamenti többség, amely némán és helyeslőleg hallgatta Apponyit, nyíltan nem merte egyetértését kifejezni.[94] Simonyi-Semadam e levél miatt majdnem megbukott, miniszterelnöksége így is néhány hónaposra sikerült csupán, sosem heverte ki a csapást. Azóta egyébként a kisgazdák is végleg leléptek a magyar történelem színpadáról, s *ez az* Apponyi ma is hiányzik a különböző megfilmesítésekből, márvány- és emléktáblákról, a nemzeti fájdalom egyéb dokumentumaiból. A nemzeti önismeretből.

Miért ilyen termékeny a mesék módjára szövődő trianoni fájdalom ma is? A trianoni béke igazságtalan volt, ezt még maga a békeszerződés szövegéhez csatolt ún. Millerand-féle kísérőlevél is elismerte. A magyar békeszerződés, akárcsak a saint-germaini osztrák békediktátum, semmibe vette erkölcsi alapját, a népek önrendelkezésének magasra emelt wilsoni elvét. Németek millióit alázták meg Csehországban és Morvaországban azzal, hogy róluk, nélkülük és ellenük döntöttek, éppúgy, ahogy a határon túlra rekesztett magyarok millióiról. De a magyar fájdalom, ellentétben a némettel, olyannyira beleszerves-

[92] Apponyi Albert a levelet egyébként még Huszár Károly miniszterelnöknek címezte. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920–1922. I. kötet, 1920. március 17-i ülésnap, 123.

[93] Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök felszólalása a Nemzetgyűlés 1920. március 17-i ülésén. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. I. kötet, 123.

[94] Mészáros Károly: „A Simonyi-Semadam-kormány megalakulása. A Kisgazdapárt és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja". *Történelmi Szemle*, 1986/1. 65.

ült a nemzeti identitásba, hogy annak legfontosabb hivatkozási pontja ma is. Miért? Talán azért is, mert a legyőzöttség fájdalma *elsősorban* azoké, akik valaha urak voltak, vagy annak képzel(het)ték magukat. Akik hozzászoktak, hogy ők nem kérnek – hanem parancsolnak. „Mentem kérni. Először életemben. Aki nem tudja, mi az »kérni«, nem tudja, mi a legyőzetés. A *vae victis* egyik legkeservesebb fájdalma. [...] Idegen ellenféltől kérni, az első bukás. Attól kérni, aki nemzetem ellensége: harakiri" – írta meg a füleki kerület egykori országgyűlési képviselője, a neves író és hegymászó, Jankovics Marcell – az azonos nevű animációsfilm-rendező nagyapja –, milyen érzés volt szívességet kérni egykori, szlovák nemzetiségű képviselőtársától, aki immár nagyúr lett Pozsonyban: azt, hogy édesanyja kétszobás lakásába ne telepedjenek be a „megszállók".[95]

Trianon arcaiból ma is elsősorban egy büszkeségében megalázott kisúri nép nagy bánata néz ránk. „Kisúri" – ez az adys ízű szó talán visszaadja a magyar politikai társadalomtörténet 19. századi fejlődésének lényegét: az egykori nemesurakból tömegével lettek szolgák, azaz közszolgák, az állam immár fizetett tisztségviselői – ám továbbra is a nemzeti tudat nemesi értelemben felfogott kiváltságos letéteményesei. A trianoni fájdalom leginkább úri bánat, a vesztett háború nyomán feleslegessé vált katonatiszteké, hivatali karosszékeik kényelmes biztonságából kiesett vagy isten háta mögötti nemzetiségi darázsfészkekből kivert öntudatos magyar hivatalnokoké, nyugalmazott fő- és alispánoké, főszolgabíróké és aljegyzőké. Fő- és algimnáziumi tanároké, bíráké és ügyészeké, tényleges századosoké és tartalékos főhadnagyoké. Vagy éppen tisztességben megőszült, de horvátul-szerbül soha meg nem tanult délvidéki vasúti tiszteké, akik Nagy-Magyarországból „vagonországba," muskátlis ablakú szolgálati lakásaikból kimustrált teherkocsikba, a fiumei fővonalról az élet és a Nyugati pályaudvar mellékvágányaira kerültek.[96] Uraké, úrfiaké és özvegy úriasszonyoké, akik szenvedtek és elzüllöttek, vagy törtetőként ér-

[95] Jankovics Marcell: *Húsz esztendő Pozsonyban* i. m. 1940, 136. A szívességet egyébként Ivánka Milán volt pozsonyi képviselőtől kérte.

[96] Ahogy Csóti Csaba fogalmazott, az a felfogás, amely a menekültkérdést elsősorban a közszolgálati tisztviselők problémájának tekintette, nem jár messze a valóságtól. Ahogy az úri társadalom és a köztisztviselők közötti közös halmaz nagysága is szociológiai közhely. Csóti Csaba: „A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának keretei 1918–1924 között". *Limes*, 2002, 28.

vényesültek Kis-Magyarországon.[97] Mártíroké, „kik államhűségből lettek bujdosókká",[98] és mártírt játszóké, akiknek „szájából úgy lógott ki az elveszett haza, mint a hiéna fogai közül a dög".[99]

Egy nyugalmazott főispán, bizonyos Bessenyői Szabó Mihály faragta meg 1920 nyarán azt az egyszerű rímképletet is, amely aztán meghatározta a hazafiasság hivatalos tartalmát az elkövetkezendő negyedszázadra: „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország." Egy nyugalmazott főispán, aki ugyan nem volt menekült, ám saját vármegyéje úri közönsége számára már évtizedek óta „erkölcsi halott", mert 1905–1906-ban, az alkotmányos válság idején beállt császárpárti pecsovicsnak a szomszédos vármegyébe.[100] (Pecsovics, amit újabban úgy mondanánk: „szekértoló".) Ő küldte be 1920 nyarán a kormánypárti napilap, a *Budapesti Hírlap* pályázatára alkotását. Az újság, amelynek idős szerkesztője, Rákosi Jenő annak idején, 1902-ben meghirdette a magyar birodalmiság diadalittas zálogát, a 30 millió magyart – „...nem kell ide csak 30 millió magyar, s ezen a földön első szerepet játszunk Európa históriájában" –, most az összetört birodalmi álmok szégyenéből fércelte össze a magyar érzést. Amely azóta is kitart: százezernyi család identitásának öröksége ma is a trianoni trauma.

Ám a menekült tisztekkel és tisztviselőkkel ellentétben a társadalom többségét kitevő magyar parasztságnak nem fájt Trianon. Illetve nem Trianon fájt neki 1920-ban. Sem a faluvég mezítlábasainak, sem a csizmás kisgazdáknak nem volt elvesztett hazája Nagy-Magyarország. Az elcsatolt területekről beözönlő „nadrágos" menekültekre nem nagyon hederítettek rá. A nagykunsági vasútállomásokon „ázsiai flegmával", korlátra könyökölve és csendesen pipázva, minden különösebb megindultság, sőt érdeklődés nélkül nézték a kun atyafiak az elvonuló vonatszerelvényeket, melyekből sápadt, rongyos menekültek bámészkodtak.[101] Legalábbis Győrffy István, a neves néprajzos kortárs feljegyzése szerint. A Kolozsvárról repatriáló jogászhallgató, a későbbi sikeres regényíró, Passuth László pedig arra emlékezett, hogy a Szolnok környékén veszteglő vonatjuk zsúfolt harmadosztályú vagonjának sötétjében azt kérdezték tőle és társaitól: „...maguk minek jöttek át onnan? Szaporítani a zabálók számát?"[102] Alföldi parasztemberek párbeszéde menekülő kolozsvári úrifiúkkal 1920-ban. Mindenki a magyar parasztot dicsérte ekkoriban, akinek konoksága megbukott Kun Béla bolsevizmusa, de úr és paraszt a magyar élet egységében a legkevésbé volt a valóság 1920 tavaszán.[103] A magyar paraszt hazája 1919–1920-ban is a faluja határában végződött, s nem Nagy-Magyarországból, hanem a község körül terpeszkedő urasági földekből érezte magát kitagadva. Nem ismerte a Nagy-Magyarország nemzetiségi viszonyait ábrázoló vörös térkép jelentését, s nem fogta meg a „nem, nem soha" jelszava sem. Annál inkább értette, még 1920-ban is, mit jelent robotba, úrdolgába menni, sőt zsellérnek lenni. A keszthelyi kastély megközelíthetetlen urának, Festetics Tasziló hercegnek somogyi uradalmaiban a fölművesek még a régi jobbágyvilág szókincsét beszélték hetvenöt évvel a jobbágyfelszabadítás után is, ám a herceg keszthelyi mintagazdaságának tehenei már évtizedek óta márványvájúból etették a kórót.[104] A rosszmájú jobboldali publicista, Milotay István abban sem volt biztos, hogy a herceg tisztában volt azzal, hogy 1848-ban a jobbágyságot eltörölték.

Politikai tudatossága legfeljebb a módosabb, újságolvasó százholdasoknak volt – ők összesen sem voltak tízezernél többen –, s ez a tudatosság az iskolában tanult '48-as függetlenségi eszmékig terjedt. A „népet" hidegen hagyta 1920 tavaszán a békeszerződés, ahogy a hangulatot egy jól értesült Zemplén megyei megfigyelő összefoglalta: „lehet, hogy béke lesz, de békesség addig nem lesz, amíg a földbirtok helyes megoszlása véghez nincs víve."[105] Szavait a totyakos kisgazda miniszter, Sokorópátkai Szabó István is megerősítette: „úgy lát-

[97] Ignácz Rózsa: „Urak, úrfiak". Budapest, 1943. Elemzését l. Szűts István Gergely: „Kiköltözők társadalma (A trianoni menekültkérdés ábrázolása két korabeli regényben)". *Valóság*, 2011/1, 24–25.
[98] Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyéves működéséről.* Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1924. 3.
[99] Török Sándor: *Az idegen város.* II. Franklin. Bp., é. n. [1932] 46–47. idézi Ablonczy Balázs: „Kétéltűek? A Trianon utáni menekülés és annak rajzai a korszak irodalmában". *Korunk*, 2020/5, 116..
[100] A jelszó keletkezéséről és a szerzőségről l. Bíró-Balogh Tamás: „Egyszerű, rövid, populáris. »Csonka Magyarország nem ország«: a revíziós propagandagépezet működése". *Forrás*, 2007/8, 90.
[101] Györffy István: „A futás" [1922] In: Uő: *Nagykunsági Krónika*, Budapest, Turul, 1941, 63.
[102] Passuth László: *Kutatóárok.* Budapest, Szépirodalmi, 1966, 273.
[103] Szeberényi Lajos: *Parasztok a világháború után.* Békéscsaba, szerzői kiadás, 1929, 5.
[104] Milotay István: *Az ismeretlen Magyarország*, Budapest Genius, é. n. [1930], 83. „Vest-Dedichtől Festetics Tasziló hercegig. A Festetics-család történeti múltja". *Pesti Napló*, 1921. július 7., 6.
[105] Szirmay István felszólalása a földbirtokreform ügyében tartott értekezleten 1920. május 12-én. MNL OL, K-148 BM elnöki iratok. 693 cs. 19. t. 28.

szik a magyar kisemberek lelke úgy elfásult, hogy nekik nem is a haza, hanem a megélhetés a fontos."[106] Azon a nagyszabású földbirtok-politikai értekezleten hangzottak el ezek a szavak, ahol az előterjesztő, Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter, a magyar nagybirtokos társadalom legfelkészültebb politikai exponense kijelentette, hogy „...az utolsó pillanatban vagyunk, hogy a falun a szociális békét biztosítsuk – ...az utolsó perceket éljük."[107] Utolsó perceiket, hiszen a trianoni hazában a teljesen birtoktalan parasztság aránya felszökött 37 százalékról 50 százalékra. Milotay István arra is emlékezett, hogy a zaklatott trianoni nyáron egy hajdúböszörményi választási gyűlésen, miközben a Pestről „lejött" politikusok az országvesztés tragédiáját ecsetelték, egy villogó szemű, sötétbarna arcú hajdú gazda felkiáltott hozzájuk: „az igaz, hogy az ország területe kisebb lett, de a nagyuraké ugyanolyan maradt, mint azelőtt volt."[108] (Hozzátehetjük, arányaiban még nőtt is, 48-ról 53 százalékra.[109]) Hajdúböszörmény ezen a nyáron grófot buktatott: nem mást, mint Bethlen Istvánt, aki hiába vesztette el erdélyi birtokait, a paraszti földreformért nem lelkesedett a szűkké lett Magyarországon sem. Ő aligha írta volna alá a népszerűsége csúcspontjára jutott izgága író, Szabó Dezső leghíresebb regényének, az *Elsodort falu*nak programadó sorait: „A parasztba építem magam bele, mint egy bevehetetlen várba. Mert a parasztban van a magyarság, az egyetlen menedék, az egyetlen jövő. Az arisztokrácia és ez a középosztály akár ma jobblétre szenderülhetne. Akkor kezdhetnénk mindent alulról."[110] 1920-ban Szabó Dezső mondatai az általános választójog alapján megválasztott, s kisgazda többséggel megalakult Nemzetgyűlés urakat cséplő, paprikás indulatú felszólalásainak hangulatát fejezték ki. De Bethlen gróf politikai tehetsége tett róla, hogy inkább az agrárdemokrácia álma és vágya szenderüljön jobblétre a magyar ugaron. A következő években kikoptak a csizmás képviselők az Országházból, s a konszolidáció korszaka jelentős mértékben aztán arról szólt, hogy Szabó Dezső utolsó mondatai semmiképp ne valósulhassanak meg.

[106] Sokorópátkai Szabó István felszólalása a földbirtokreform ügyében tartott értekezleten 1920. május 12-én. Uo. 31.
[107] Rubinek Gyula nyitó előadása a földbirtokreform ügyében tartott értekezleten 1920. május 12-én., Uo.
[108] Milotay István: *Egy élet Magyarországért. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt.* Gede testvérek, 2001, 64.
[109] A trianoni országterületen a 100 kat. holdnál nagyobb birtokok aránya 1895-ben 47,65 százalék, 1921-ben 52,77 százalék volt. L. Pölöskei Ferenc – Szakács Kálmán (szerk.): *Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon, 1848–1948,* I-II. Budapest, 1962, II., 632.
[110] Szabó Dezső: *Az elsodort falu. Regény egy kötetben.* Debrecen 1989. 525.

Mivel ugyanannak a félmúltnak voltak az örökösei, a határokon túlra került magyar földművesek százezreinek körében sem izzott irredenta indulat. Nem álltak be 1919 telén a *Székely dandár*ba, nem készítettek terveket a Székely Köztársaságról, s nem szerveztek úri balekséggal irredenta összeesküvéseket sem, mint a temesvári polgári társaság idegen nevű, de magyar szívű romantikus tinédzserei, akik Horthy Miklós kis katonáinak képzelték magukat, és kisfiús naivságukért nyirkos román börtönökben szenvedtek keserves rabságot.[111] A megközelítőleg félmillió menekültnek, aki 1918 és 1924 között Magyarországra érkezett, a tizede sem tartozott a mezőgazdasági termelőkhöz.[112] Az erdélyi és felvidéki magyar földművelő hétköznapjai keveset változtak a határok átrajzolása nyomán.[113] Főként, hogy tömegével jutottak földhöz „Szlovenszkóban" és Erdélyben is. „Fájdalmasan kell látnunk, hogy az elszakított részeken is ezek a kis parasztrétegek alkalmazkodnak leggyorsabban az új uralmi viszonyokhoz s ha pillanatnyilag még gazdasági érdekeiket is jobban kielégítve látják az új határok közt, a politikai és kulturális elnyomás súlyát is szinte közömbösen elviselik"[114] – írta meg egy nagy hatású vezércikkben megdöbbenve a lecsúszott dzsentriivadék, Milotay István, akinek a mondanivalója az volt, hogy parasztdemokrácia és Nagy-Magyarország összeférhetetlenek egymással.

Az utódállami földreformok mélyén tényleg brutális és bosszúálló etnikai nacionalizmus dolgozott – tükörképe az elvetélt vagy torzóban maradt korábbi magyar kísérleteknek[115] –, ám legalább ugyanennyire a tűzoltás kényszere: a fellobbanni készülő szociális elégedetlenség kioltásának reálpolitikája. Ennek

[111] Borsi Kálmán Béla: *Kisfiúk a nagy viharban. A temesvári „Levente-pör", az első román „irredenta per" története, 1919–1922;* 2. jav. kiad.; Kortárs, Budapest, 2021.
[112] Koloh Gábor: „A trianoni menekültek száma", In: Ablonczy Balázs: *Úton – Menekülés, mobilitás, integráció az első világháború utáni Közép-Európában és Magyarországon.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2020, 22.
[113] Papp István: „A nemzeti posztmodern". *Múltunk,* 2021/2, 215.
[114] Milotay István: „Parasztdemokrácia és Nagymagyarország". Magyarság, 1921. november 13, 1.
[115] Fehér György: „Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896–1909)". *Agrártörténeti Szemle,* XLVIII, 2007, 1–4.

pedig a kisebbségi sorsba szorult magyar törpebirtokosok ezrei is a kedvezményezettjei lettek.[116] Hiába eredményezte az agrárreform a magántulajdonnak az addigi történelmi léptékeket messze meghaladó tömeges sérelmét – Erdélyben például félezer román nagybirtokost is érintett a kisajátítás –, a berendezkedő utódállamok számíthattak a magyar nincstelenek földínségére *is*. A kisemmizett kisebbségi magyar nagybirtokosok nem találtak szövetségest a kisebbségi magyar kisgazdákban.[117] Nem találtak, mert a dualista Nagy-Magyarország agrárpolitikája egészen az összeomlásig az volt, amit a húszezer holdas nagybirtokos Tisza István és a Nemzeti Casinóban olykor fél vármegyényi latifundiumokat elkártyázó mágnástársai meggyőződéssel vallottak: a nagybirtok a nemzet jövőjének záloga.[118] A lehanyatlott „nagymagyar" világ liberális agrárpolitikusa, Darányi Ignác, amikor birtokpolitikai reformtervét 1910-ben süllyesztőbe küldte Tisza István kormányzata, azt jövendölte: „A nemzetekre is áll az Írás szava: dolgozzunk addig, amíg nappal vagyon, mert eljön az éjszaka és akkor nem dolgozhatunk többé..."[119] 1920-ban eljött az „éjszaka", s a határon túlra került magyar nagybirtok többé tényleg nem dolgozhatott a „magyar megmaradáson" – igaz, addig sem igen tette.[120] Kirekesztő nacionalizmusa dacára a csehszlovák földreform során a magyar többségű területeken kiosztott földek 20 százalékát még így is magyar kisgazdák kapták meg.[121] Erdélyben pedig a földhöz juttatott mezőgazdasági termelők 26,6 százaléka volt nem román nemzetiségű. 82 640 magyar és német kérelmező jutott földhöz

[116] A csehszlovák agrárreform etnikai nacionalizmusához l. Daniel E. Miller: „Colonizing the Hungarian and German Border Areas During the Czechoslovak Land Reform, 1918–1938". *Austrian History Yearbook*, 34. (2003), 303–317. Vö. Jócsik Lajos: *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt*, Budapest, Atheneaum, 50–67. illetve Simon Attila: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2009. 48–62.

[117] Simon Attila: *Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013, 39.

[118] Pölöskei Ferenc: „Birtokviszonyok és vitáik a századfordulón (Tisza István, Darányi Ignác, gróf Károlyi Sándor, Rubinek Gyula)". *Agrártörténeti Szemle*, 2007/1-4., 154.

[119] Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Budapest, Mefhosz, 1939. 140.

[120] Vári András: „Nagybirtok, paraszt és nemzet. Az 1919–1920-as közép-kelet-európai földreformok eszmei előfutárai a politikai-gazdasági közbeszédben", *Korall*, 13. évfolyam, 47. szám (2012), 23. Vö. Ballabás Dániel: „Hitbizományok, földbirtokpolitika és nacionalizmus Magyarországon a 19–20. század fordulóján". *Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok 2*, no. 2 (2024): 119–136.

[121] Hantos László: „A szlovákiai magyar mezőgazdaság helyzete". *Magyar Gazdák Szemléje*, 1938, 9. sz. 203.

a romániai agrárreform során, a kisajátított földek megközelítőleg egyharmadát erdélyi magyar kisgazdák kapták.[122] Ami körülbelül meg is felelt nemzetiségi arányszámuknak.[123] Nemcsak a magyar paraszt, de a magyar tőke sem menekült el Romániából, sőt „feltűnő folytonossága" mutatkozott meg, miután az összeomlás robaja lecsendesült. A „fehérneműjén" ugyan készségesen lecserélte a monogramokat – az új „férj," Románia saját nagyra nőtt nemzeti hiúságát akarta viszontlátni a pénz- és tőkeviszonyokban is –, de a magyar hátterű gazdasági elit egészen 1945-ig erős pozíciókat őrzött meg az erdélyi hiteléletben és az ipari szektorokban egyaránt.[124] Hiába, nem csak a megcsalás művészete kíséri időtlen idők óta az emberi és gazdasági viszonyokat: a tulajdonosi struktúrák láthatatlanná tétele sem 21. századi találmány.

Pénztőkések diszkrét alkudozásai vagy a helyben maradó földművesek földhözragadt bölcsessége ritkán hősies. Nem is képezi a Trianonról szóló komor magyar elbeszélések tárgyát. Az élet különben is bonyolult. Amit jól jellemez az utazási irodalom világhírű klasszikusa, az ír-angol Patrick Leigh Fermor varázslatos leírása az erdélyi magyar arisztokrácia két világháború közötti, egyáltalán nem gyászosan telő indián nyaráról.[125] Az erdélyi magyar földbirtokosok anyagi bázisát ugyan megrogyasztotta, de korántsem törölte el a föld színéről az 1921-es romániai földreform. Az életvidám Leigh Fermor tollán megelevenednek a hosszú nyári délutánok a Maros menti udvarházak idős magyar urai és szerelmi kalandokra kész fiatal úrnői között. Tudós eszmecserék a magyar

[122] Venczel József: *Az erdélyi román földbirtokreform*. Kolozsvár, Minerva, 1942, 61, 95. Dolmányos István: „A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939) V." *România Agrártörténeti Szemle*, 1963/4, 499–500. Vö. Marchut Réka: „Az 1921. évi erdélyi agrárreform és annak magyar fogadtatása, 1919–1922". In: *Föld – parasztság – agrárium*. Hajdúnánás, 2015, Hajdúnánás Város Polgármesteri Hivatala, 113–133.

[123] Erdély lakosságának nemzetiségi megoszlásához: Varga E. Árpád: *Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében*. https://mek.oszk.hu/00900/00983/pdf/erdmagy.pdf (Letöltés: 2025. november 1.)

[124] Rigó Máté: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?* ELKH BTK TTI. Budapest, 2022, 265–297. Gábor Egry: „The Moral Economy of High Imperial Capital? The (Non-)Nationalization of Foreign Companies in Post-WWI Romania and the Idea of a Romanian National Economy", *Halbjahresschrift für Geschichte und Zeitgeschehen in Zentral- und Südosteuropa*. (2023) 3: 1-2, 8-27.

[125] Patrick Leigh Fermor: *Between the Woods and the Water; On Foot to Constantinople: From the Middle Danube to the Iron Gates*. London, John Murray, 2004. 97.

Kiebelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED

dicsőségről és a fájó közelmúltról, vad autós túrák a hegyekbe, és szénaboglyákban való meztelen hempergés fiatal román parasztmenyecskékkel – a kiváltságos *leisure class* megannyi édességét megkapta a fiatal brit főrend a fasizálódó Románia múltba révedő, de a jelent továbbra is kifinomultan élvező magyar arisztokratáitól. A Maros-parti Kápolnás kastélyában – amit a bécsi szecesszió zseniális mestere, Otto Wagner tervezett – 1934 nyarán vendégeskedő fiatal Fermor leírja vendéglátói, a világhírű lepke- és limerickgyűjtő Teleki Jenő gróf és felesége, a macedoromán családból származó Mocsonyi Katalin (Tinka) szép házasságát. Valamint azt, hogy együttélésük harmóniáját nem zavarta meg egyáltalán az, hogy Jenő gróf gyászolta, Tinka asszony pedig ünnepelte Erdély Romániához kerülését.[126] A fiatal utazó egyébként ajánlólevelet a házigazda magyarországi unokatestvérétől, Teleki Pál gróf korábbi miniszterelnöktől kapott, Tinka asszony pedig Bethlen István gróf feleségének közeli rokonságához tartozott – mindkét erdélyi gróf tagja volt a párizsi magyar békeküldöttségnek. Igen, az élet bonyolult, a történelem tragédiáit pedig furcsa irónia szövi át. A versailles-i Kis-Trianon palotára emlékeztető Mocsonyi–Teleki-kastély a közelmúltig pszichiátriai szanatóriumként működött.

Ha Trianon gyásza ma is betölti a magyar politikai képzeletet, az talán azért is van, mert benne azt a hízelgő drámai alaphelyzetet vonatkoztathatjuk magunkra, amit Adam Smith, a 18. századi skót moralista és közgazdász a következőképp foglalt össze: „Csupán a királyok balsorsa alkotja a tragédia méltó tárgyát. Ebben a tekintetben a szerelmesek balsorsára emlékeztet. Ez a két helyzet az, amely bennünket a színpadon a legfőképpen érdekel, minthogy mindennek ellenére, amit az ész és tapasztalás ellenkező értelemben tanít nekünk, a képzelet előítéletei e két állapotnak tulajdonítanak minden másnál magasabb rendű boldogságot. Ilyen tökéletes élvezetnek véget vetni: minden sérelmek között a legborzasztóbbnak tetszik."[127] Az Adam Smith által megfogalmazott tisztátalan érzést, amelyet a területveszteségről szóló jól ismert és unos-untalan ismételt statisztikák jótékonyan homályba borítanak, a maga

[126] Uo. 111–112.

[127] Adam Smith: „Az erkölcsi érzelmek elmélete". In: Márkus György: *Brit moralisták a XVIII. században.* Budapest, Gondolat, 1977, 462–463.

meztelen őszinteségében tárta fel Raffay Sándor evangélikus püspök 1920 szilveszterén a Deák téri evangélikus templomban elmondott igehirdetése: „Csonka hazánkban csonka minden öröm, mert csonka és béna lett az ősi dicsőség. Múltunk lehetett szép, de a jelenünk szánalmas. Elesett nép lettünk. Márpedig a múlt és annak minden dicsősége csak a jelen megállásán válik jövendővé. Ősi határainkhoz az ősi dicsőség hozzá volt nőve. Ha elvesztettük az ősi határokat, nem maradhatott meg az ősi dicsőség."[128] Hogy is mondta a 17. századi francia filozófus, Blaise Pascal az ember nagyságáról és nyomorúságáról elmélkedve? „Csak a trónfosztott király boldogtalan amiatt, hogy nem király."

És itt, korántsem kikeveredve a trianoni fájdalom szúrós csalitosából, újrakeresztezzük e könyv kényes csomópontját. A múlt kútmélyébe tekintve akarva, nem akarva a jelen összetört tükörképét pillantjuk meg. De az emberek többsége ritkán pillant bele ebbe a kútba. A történelem fénytelen homályából csak akkor ragyog fel az értelem, ha valamiképpen mai gondjaink vagy reményeink elfelejtett eredőjét ismerjük fel benne. A múlt hulladéka, a történeti adatok száraz törmeléke csak az emlékezet ereje révén lesz történelemmé. A „reménnyé vált emlékezet", amelyről Arany János írt Széchenyiről szóló nevezetes gyászversében, ugyan nagy erő, de leginkább nagy erejű illúzió. Mert az emlékezet, jobban mondva a társadalmat keresztül-kasul behálózó emlékezetközösségek igencsak szeszélyes gazdái a múltnak. Nem érdeklődnek a részletek iránt, leginkább magukat akarják felismerni a történelemmé lett múltban. Tettes helyett áldozatként, vesztes helyett győztesként. Ma Magyarország hideg polgárháborúban él. Hideg, egyelőre lövések nélküli polgárháborúban, ahol már a háború retorikája uralja a közéleti beszédet, s arról való gondolkodásunkat is, hogy kik vagyunk s honnan jöttünk. Uralja és elfedi a mögötte lüktető társadalmi élet termékeny és ellentmondásos változatosságát. S uralja meghasadt múltunk elmosódott képeit is az egymásnak feszülő emlékezetek révén. A nemzeti múlt ma is üdvtörténet, s csatatér. Hogyan tudott ez kialakulni, és miért hagytuk, hogy így legyen? Sósabbak itt a könnyek? A fájdalmak is mások? – kérdezhetjük Adyval, akinek kérdései és válaszai szintén nem nél-

[128] Idézi Giczi Zsolt: „»Csonka hazánkban csonka minden öröm…« Raffay Sándor evangélikus püspök és a történelmi Magyarország összeomlása". *Acta Historica* Tomus CXLV., 2020, 32.

külözték a félrevezető pátoszt. A válasz történelmi rétegei messze túlnyúlnak az egyéni emlékezettel belátható félmúlton, s visszavezetnek az első világháború kietlen magyar másnapjaihoz. A száz évvel ezelőtt létrejött Csonka- Magyarországot formáló olykor forró, olykor csak hidegen parázsló, hatásaiban máig érő, soha el nem csendesedett polgárháborúhoz. Mert Magyarország ma sem teljesen kihűlt emlékű „királydrámájának", Trianonnak a hatalmas árnyékában nem látszik, hogy Csonka- Magyarország nem csupán és nem elsősorban a vesztes béke alkotása. Hanem a világháborút követő forradalmak és ellenforradalmak, egyszerűbben: az 1918–1922 közötti olykor nyílt, de leginkább hidegen parázsló polgárháború eredménye.

Trianont korszakhatárnak tekinti minden emlékező, de az ország szétdarabolásának – e könyv szerzője számára is – fájdalmas emlékezete eltakar más, mélyebb, ekkoriban megnyíló, vagy szakadékká mélyülő és tartósnak bizonyuló törésvonalakat. A nemzet körében lezajlott családon belüli erőszakot, melynek traumatikus emlékezete, ellentétben a trianoni fájdalommal, ma is rejtekezik, ma sem találja meg a könnyeit. Trianon emlékoszlopaitól nem látszik, hogy a 400 év után újra függetlenné lett Magyarországot egyéb módon is szétszabdalták, megcsonkították belső konfliktusai. Annak ellenére, hogy a kívülálló szemlélőknek ez nagyon hamar feltűnt. Amikor a Magyarországra éppen csak megérkezett Bandholtz tábornok értesült a fehérterrorról, azt írta naplójába: „Budapesten megvertek, illetve bántalmaztak zsidókat, [...] vidéken számos jómódú és prominens embert meggyilkoltak. Úgy látszik, Magyarország nem elégszik meg azzal, hogy a románok kizsigerlik, ahhoz is ragaszkodik, hogy elvágja saját torkát."[129] Amikor 1920 januárjában közölték a magyar békefeltételeket, a „kereszténypárti" *Nemzeti Újság* vezércikke azt írta: „A győzelem jogán tipornak le minket, kiket sehol fegyver le nem tiport, s földre nem sújtott más, csak a közöttünk gonoszul lappangó árulás."[130] Újságírói frázis? Korántsem. Alig néhány hónappal később, május 25-én, mikor a Simonyi-Semadam vezette kereszténypárti miniszterelnök vezette kormány, amelynek egyetlen zsidó tagja sem volt, értesítette Millerand francia kormányfőt, a bé-

[129] Bandholtz i. m. 76.
[130] „A gyászbaborult ország". *Nemzeti Újság*, 1920. január 18, 1.

kekonferencia elnökét arról, hogy Magyarország aláírja a békeszerződést, éjjel tíz órakor az Aréna úti Albrecht laktanya előtt az arra járó Neumann Rezső 21 éves kereskedősegédet igazoltatták, majd bevitték a kaszárnyába, és hajnalig verték egyenruhások. Tiltakozására, hogy mivel érdemelte meg ezt ő, aki két évig volt a fronton, és meg is sebesült, azt a választ kapta: „azért, mert ti, zsidók írtátok alá a békét."[131] A szegény zsidót törvényen kívüli bandák verték félholtra, a gazdag zsidónak, báró Hatvany Lajosnak Töreky Géza, a budapesti büntetőtörvényszék elnöke mondta meg büntetőperében: „Ön lehet állampolgára ennek az országnak, de nem lehet fia."[132] A korszak bűnügyi nyelvezete az antikommunista, de a fehérterrort keményen és megalkuvás nélkül bíráló zsidó származású szociáldemokratákat, Garami Ernőt és Buchinger Manót is a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvé*ből ismerős szavakkal utasította ki a magyarságból. Ahogy „a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló hétrendbeli bűntett" vádirata megfogalmazta, mintegy Garami és Buchinger szájába adva a rágalmazó szót: „Mi nem vagyunk magyarok többé, szívünkben nem is voltunk azok soha, de azért szeretnénk uralkodni a magyarokon."[133] Bűnbakká tett, meghasonlott zsidóság, egymásra is fenekedő keresztények, panamázó politikusok és dühös kispolgárok, vagonlakó menekült vagy éppen hirtelen beérkezett erdélyiek, földre vágyó cifra kisgazdák és rongyos parasztok, gátlástalanul gazdagodó nagypolgárok és az úri muriban lassan tönkremenő földesurak küzdelméből kiformálódott egy felemás, boldog-boldogtalan ország: Csonka-Magyarország. Egy ország, amelyet 1945-ben Szép Ernő így jellemzett: „Magyarországot, kérlek, le lehetett egy mondatba írni. A paraszt szidja az urakat, az urak szidják a zsidókat, a zsidók szidják egymást."[134]

Mindez ma is velünk van abban a „hideg polgárháborúban", amelynek mentális keretei 1918 ősze és 1922 tavasza között kristályosodtak ki, s amelynek ismert és kevésbé ismert metszeteibe kíván e könyv sok-sok kicsiny törté-

[131] Neumann Simon könyvelő bejelentése fia, Neumann Rezső megveretéséről. 1920. május 30., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, PIH Jogsegítő Iroda iratai, MZSL PIH-I-E, B 10/3. 1919–1921, 91.
[132] „Báró Hatvany Lajost hét évi fegyházra, 15.000 pengő pénzbüntetésre és 500.000 pengő vagyoni elégtételre ítélte a Töreky-tanács". *Pesti Napló*, 1928. február 2., 6.
[133] MOL K 579 – T 1922 – 63646 (599. csomó); 62037/1923. k. u. sz. irat. 48. idézi: Képes György: *Buchinger Manó. Egy 20. századi politikai életrajz – jogtörténészi szemmel.* Budapest, Gondolat, 2009, 100.
[134] Szép Ernő: *Emberszag.* Budapest, Keresztes, 1945, 136.

netén keresztül némi világosságot vetni. Világosságot vetni arra az időszakra, amikor – egy rezignált politikus, Magyarország első zsidó vallású minisztere, Vázsonyi Vilmos bölcs szavaival – „a korszak kérge még nem hűlt ki, és a jósok kétheti felmondásra sem mertek jósolni".[135] Vagy ha igen, alaposan melléfogtak. A *Budapesti Hírlap* kolumnistája azt írta 1920. június 26-án a napi hírek között: „Ez az erőszakkal megcsinált Magyarország, amelynek se keze, se lába, amely alighogy lélegzeni tud, nem maradhat így sokáig."[136] Nem lett igaza. Miközben Nagy-Magyarország meghalt, Csonka-Magyarország megszületett, és ma is él. Úgy, ahogy.

3. Királydráma a Törökugraton

Trianon még ma sem teljesen kihűlt királydrámája mellett ezekben a sorsdöntő években lejátszódott egy másik királydráma is. Egy valódi király valódi bukása. Az utolsó magyar királyé, IV. Károlyé. Aki 1921-ben kétszer is megkísérelte visszafoglalni a trónját. Sikertelenül.

„Mindent megfontoltam" – mondta a száműzött IV. Károly 1921. október 14-én legfőbb magyarországi bizalmasának, Boroviczény Aladárnak, s kiadta rendelkezéseit: másodszor is megkísérli a visszatérést Magyarországra – ezúttal repülőgépen.[137] Ragyogó őszi nap volt a közép-svájci Luzern kantonban található Hertensteinben, s mintha csak nagy tettekre akarna biztatni, a király dolgozószobájának mennyezete vidáman tükrözte vissza a hegyekkel koszorúzott Vierwaldstätti-tó fodrain játszó csalóka napfényt.[138] Boroviczény elsietett, és minden különösebb formalitás nélkül vett egy repülőgépet 50 000 svájci frankért; a megbízható pilótákat már korábban felfogadta. Az előkészültek valójában legkésőbb augusztus-szeptember óta folytak a király visszatérése érdekében.[139] Repülőre ülni száz évvel ezelőtt nem volt életbiztosítás, ezért tanácsadói tapintatosan figyelmeztették is az uralkodót, mielőtt feleségével, Zitával együtt felszállnak – az állapotos királyné ugyanis mindenképpen férje mellett akart lenni a veszélyes küldetés során: „hitvesi kötelességem, most előrevalóbb, mint az anyai", mondta –, hogy feltétlenül írja meg végrendeletét is. Amit a 34 éves uralkodó habozás nélkül meg is tett. Halála esetén minden uralkodói jogát – illetve most már csak jogigényét – elsőszülött fiára, Ottóra hagyományozta.[140]

IV. Károly patetikus megnyilatkozása egyébként kísértetiesen rímelt császári és királyi elődje, Ferenc József népeihez intézett kiáltványának közismert frázisára – „mindent meggondoltam, mindet megfontoltam" –, arra a később szerencsétlennek minősült mondatra, amellyel az agg császár hét évvel korábban, 1914 nyarán elindította az első világháborút. Ám a világháború, reményei ellenére, nem hozott győzelmet fegyvereinek, hanem szétbomlasztotta a békebeli működésében egyébként egyáltalán nem rosszul teljesítő Osztrák–Magyar Monarchiát, s felborította a háború közben elhunyt I. Ferenc József trónját is. A trónvesztés szégyene nem a hosszú uralkodása alatt annyi vereséget túlélő uralkodót érte – ő 1916 novembere óta már a bécsi kapucinusok kriptájában nyugodott –, hanem a 29 évesen I. Károlyként osztrák császárrá és IV. Károlyként magyar királlyá koronázott, fiatal dédunokaöccsét, teljes nevén Karl Franz Josef Ludwig Hubert Georg Maria von Österreichet. Habsburg Károly közkedvelt volt főhercegi tinédzserként is, a dinasztikus szokásokkal ellentétben például nyilvános iskolákba járt, ahol bizalmasan csak „Főkárolynak" szólították osztálytársai. Az utolsó, később a katolikus egyház által boldoggá avatott Habsburg személyében bizonyára érdemtelenül bűnhődött, hiszen trónra lépése óta csak egy vágya volt: mielőbb megszüntetni az öldöklést, és kivezetni a roskadozó birodalmat a gyilkos világháborúból. Békepróbálkozásai azonban ügyetlenül sültek el, 1918 nyarán a rettenetes piavei csatavesztés hírére megőszült,[141] s hiába alakította a háború végnapjaiban

[135] Vázsonyi Vilmos összegyűjtött beszédei és írásai I-II. Budapest, az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása, 1927, II., 276.
[136] *Budapesti Hírlap*, 1920. június 26, 3.
[137] Boroviczény Aladár: *A király és kormányzója* (ford. Kajtár Mária, a jegyz. és utószót írta: Pritz Pál). Budapest, Európa, 207.
[138] Boroviczény Aladár: *A király és kormányzója* i. m. 205–206.
[139] Somogyi István: *Hartensteintől Funchalig. Egy királydráma története.* Budapest, Szerzői Kiadás, 1936, 70. 75.
[140] Boroviczény Aladár: *A király és kormányzója* i. m. 212.
[141] Szterényi József báró: „Látogatás Pranginsban. Károly király elutazása Magyarországról – Az eckartsaui nyilatkozat". *Az Ujság*, 1924. november 30., 20.

birodalma nyugati felét szövetséges államok konföderációjává, népei, a németek, csehek, lengyelek, szlovénok, olaszok stb. már nem kértek többé a korábban oly kedélyesnek látszó közös otthonból. Az áldozatiság retorikája gyakran megtévesztő: Ausztria „rab nemzeteinek" önjelölt vezetői sikerrel hitették el a győzteseknek: honfitársaik szabadulni akarnak a „népek börtönéből". Amelyet paradox módon az is igazolt, hogy a fiatal császár manifesztuma is a „szabad népek szövetségévé" kívánta átformálni az öreg birodalmat. Hát akkor mi volt eddig? 1918 forradalmi őszén néhány hét alatt felbomlott a sok vihart átélő közép-európai Monarchia, és úgy tűnt, sem az uralkodó, sem a dinasztia nem kell többé senkinek. Nem telt bele egy hónap, Bécsben, Prágában és Budapesten is kikiáltották a köztársaságot. A közkedvelt királyból pedig egyszeriben magányos száműzött lett, a gúnyos bécsi utca csak „Utolsó Károlyként" emlékezett meg róla, a magyar szociáldemokrata napilap, a *Népszava* publicistája pedig Svájc alpesi völgyeibe küldte a dinasztiát, mondván, menjenek vissza oda, ahonnan jöttek.[142]

Ez nemsokára be is következett. A trónjától megfosztott, s birodalma területéről 1919 tavaszán angol segítséggel a Genfi-tó partjára távozó uralkodó azonban, dacára annak, hogy ún. eckartsaui nyilatkozataiban „az államügyek vitelében való részvételétől" visszavonult, uralkodói jogairól, legalábbis a saját értelmezése szerint, soha nem mondott le.[143] Ösztöneiben hordta a kozmopolita dinasztia évszázados iránymutatását: a Habsburgoknak uralkodniuk kell, de hogy hol, hogyan és kiken, az mindig másodlagos kérdés, amit rá lehet bízni a körülményekre.[144] Szövögette terveit, s uralkodói hivatásába vetett töretlen hittel készült a visszatérésre. „Mindig nehéz legénységet találni egy süllyedő hajóra" – mondta Zitának a válságos bécsi napokban,[145] de a közjogi jogfolytonosság uralkodóban megtestesülő eszméje, a legitimizmus – a kifejezés ebbéli értelme is ekkor született – mégsem halt meg a nagy összeomlás után egészen. Arisztokraták, kalandorok vagy éppen arisztokrata kalandorok, bukott politikusok és minden hájjal megkent szélhámosok osztották tanácsaikat, és ajánlották fel szolgálataikat. Az is kétségtelen, hogy főként a francia politika sem mondott le teljesen arról, hogy a vesztes államok valamifajta dinasztikus újjászervezése révén stabilizálja a versailles-i békeművet, bár ez csupán egy, s kétségtelenül a legkevésbé kidolgozott volt a tétovázó és nemegyszer irányt váltó francia Közép-Európa stratégiai alternatívái között.[146] Károlyt, akit a párizsi békekonferencia vezetői sem tartottak felelősnek a háborúért, felesége francia rokonsága is ebbe az irányba hajtotta, s igyekezett a jövőbeni dinasztikus restaurációt úgy beállítani, mint a legyőzött német birodalmi politika újjáéledésének legmegfelelőbb ellenszerét. Igaz, az uralkodónak hamar rá kellett döbbennie arra, hogy egykori székvárosába, Bécsbe nem mehet, ott ekkor szinte minden számba vehető politikus – szocialistától a nacionalistáig – a német–osztrák egyesülési álomban élt: a kis Ausztriának végre csatlakoznia kell a nagy Németországhoz, s ennek csak útjában állna egy esetleges Habsburg-restauráció. A szociáldemokrata bécsi kormány a Habsburgok visszatérésének törvényi garanciáiról is gondoskodott, ennek értelmében a Habsburg-család bármely tagja csak akkor térhetett vissza Ausztriába, ha elfogadja a köztársaságot. A manapság oly jól jövedelmező Habsburg-mítosz egyébként már a háború alatt alaposan megkopott a Lajtán túl, még az egykori örökös tartományokban is, de leginkább a szociáldemokraták befolyása alá került „vörös Bécsben". Ám az Ausztriával közös uralkodó nem kellett a Lajtán innen sem mindenkinek. A Tanácsköztársaság bukása után néhány nappal hatalomra került Friedrich István kormánya először köztársaságinak deklarálta magát, s bár az 1918. októberi „lánchídi csatát" szervező Friedrich nemsokára a legitimisták szélső táborába ment át, az 1920 januárjában megválasztott Nemzetgyűlés is kissé ambivalensen rendelkezett az állami főhatalomról. Azt például, hogy Magyarország államformája újra királyság, nem a Csonka-Magyarország csonka alaptörvényének nevezhető 1920. évi I. törvénycikk, hanem

[142] Gróf Andrássy Gyuláné Zichy Ella grófnő naplójegyzete 1919. január 10-én (Simonyi Henry másolatai), OSZKK Fol Hungarica 2974, 109.
[143] Murber Ibolya: „Habsburg IV. Károly restaurációs elképzelései. Osztrák és magyar válságkezelés". *Századok*, 2021/5, 932.
[144] C. A. Macartney: *The Social Revolution in Austria*. Cambridge, Cambridge University Press, 1926, 1.
[145] Gordon Brook Shepherd: *The Last Habsburg*. London, Weidenfeld & Nicolson, 1968, 188.
[146] Adám Magda: *A kisantant és Európa 1920–1929*. Budapest, Akadémiai, 1989, 109. Újabban: Zoltán Bécsi: *Forbidden Federalism: Secret Diplomacy and the Struggle for a Danubian Confederation: 1918–1921*. Helena History Press LLC, 2020.

egy miniszterelnöki végrehajtási rendelet mondta ki egyértelműen.[147] Nem véletlenül. Hogy milyen bizonytalan lábakon állt az ősi dinasztia iránti hűség abban az országban, ahol nemcsak a köztársasági Károlyi Mihály, de Horthy Miklós – Ferenc József hajdani szárnysegéde – is fogadta a szabadságharc agg veteránjait, semmi sem illusztrálja jobban, mint hogy előzőleg, a törvény előkészítése során, olyan tervezet is készült az Igazságügyi Minisztériumban, amely Károlyt trónvesztettnek jelentette ki: „...IV. Károly király az [...] országot a legválságosabb időben elhagyván, [...] a nemzetgyűlés, [...] a királyi széket megüresedettnek nyilvánítja és kimondja, hogy a nemzetnek szabad király választójoga feléledt."[148] Ennek azonban ekkor még nem jött le az ideje, az előterjesztés nem ment át a kormányon.

Az 1920. március 1-én eredetileg *ideiglenes* államfővé választott kormányzó, Horthy Miklós ugyan harsányan hangoztatta legitimizmusát – „arcomba köphetsz, ha egyszer más leszek, mint legitimista", mondta többször is Sigray Antal nyugat-magyarországi kormánybiztosnak, a király egyik legragaszkodóbb hazai hívének –, de környezetét katonai kabinetirodájának főnöke, Láng Boldizsár ezredes kivételével szinte kizárólag hangos „szabadkirályválasztó" katonatisztek alkották.[149] Élükön a Habsburgokról, s a magáról IV. Károlyról nyilvánosan is megvetően nyilatkozó Gömbös Gyulával, vagy éppen a kormányzó igazi kedvencével, Prónay Pál különítményvezér őrnaggyal, aki emlékirataiban úgy fogalmazott: „a legitimistákat, amikor a király behozatalát tervezték, a szabadkőműves zsidóság fűtötte, akik ezzel Horthy és a szegediek megbuktatását tűzték ki célul."[150] De az első nemzetgyűlés többségét adó, és az antiszemitizmustól általában mentes Nagyatádi Szabó István vezette kisgazda parasztpolitikusok is szabad királyválasztók voltak. Ők a Habsburgokban nemcsak az aradi tizenhárom gyilkosait, de a világháború csatamezőin odaveszett parasztbakák százezreinek a mészárosait is látták. A tisztikar idősebb és rangban magasabb tagjai azonban – főképp a német anyanyelvűek, s kiváltképp a közös hadsereg egykori tisztjei – jórészt a száműzött uralkodó hívei maradtak.[151] A magas arisztokrácia magától értetődően volt királypárti, ahogy a zsidó polgárság jelentős részének sem lett volna ellenére a katolikus Habsburg-restauráció megvalósulása. A megállapodott lipótvárosi nagypolgároknak éppúgy, mint a debreceni zsidó kiskereskedőknek.[152] Mégiscsak a Habsburgok kezdték el az emancipációt II. Józseffel és fejezték be IV. Károllyal, aki már zsidó vallású minisztert is hajlandó volt magyar kormányába kinevezni. A katolikus klérus viszont megosztottabb volt, főképp a püspöki karban akadtak olyanok, mint akár Csernoch János esztergomi vagy Várady Árpád kalocsai érsek, s legfőképpen Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök – akik a magyar katolicizmus reneszánszát a „legkatolikusabb" dinasztia trónra való visszatérte nélkül is el tudták képzelni. Míg a reálpolitikus Csernoch diszkrét diplomataként mindig kevesebbet mondott arról, amit gondolt, addig Prohászka dinasztiaellenes meggyőződését nem is nagyon titkolta. A katolikus alsópapság s a hívek viszont általában királyhűek voltak. Katolikus plébános és zsidó rabbi között vidéki kis kaszinók zöld asztalainál nemcsak a szerencsés lapjárás, de a közös királyhűség is egyetértést teremtett. Ám hogy az ország közvéleménye merre hajlott, hogy kik voltak többen, a király visszatérését remélők vagy az ellenzők, senki sem tudta bizonyosan. Valószínűleg a közömbösök.

Az ekkor még magyar kézen lévő Nyugat- Magyarország (ma: Burgenland) német és horvát nyelvű paraszt-polgársága, valamint általában véve a Nyugat-Dunántúl katolikus magyar gazdaközönsége valószínűleg örömmel fogadta volna vissza a koronás királyt, úgy lett volna újra kerek a kifordult világ. Ennek ellenére még ifjabb Andrássy Gyula is úgy tájékoztatta a királyt, hogy az ország jó része nem szereti a dinasztiát. A királynak egyébként saját dinasztiáján belül, az ún. magyar Habsburgok között is akadt vetélytársa, elsősorban a népszerű hadvezér József főherceg, aki nem nagyon titkolta: magát látná legszíve-

[147] Murber Ibolya: *Habsburg IV. Károly restaurációs elképzelései* i. m. 931.
[148] Szterényi József báró: *Látogatás Pranginsban* i. m. 30.
[149] Lehár Antal: „»Hűséges szolgája az ő urának.« Egy katonatiszt naplója (részlet)". *História*, 1993, 21. Lehár Sigrayval kapcsolatos közlését megerősíti, hogy Horthy Andrássy Gyulának is mondott hasonlót 1921 nyarán. L. Gróf ifjabb Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló 1917–1922*. Budapest, Szépmíves, 2018, 313.
[150] *Prónay Pál naplói*. PIL 973 f. 2. ő. e. I. kötet, 271.
[151] Speidl Zoltán: „A legitimista-szabad királyválasztó harc és a »Nemzeti Hadsereg« (1919—1921)". *Hadtörténelmi Közlemények*, 1971/2, 295.
[152] Balogh István: „Dr. Ecsedi István naplójegyzetei (1920. ápr. 10. – 1928. febr. 15.)" In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1985*. Szerk. Gazda László. Debrecen, Debreceni Déri Múzeum, 1986, 200.

sebben a trónon. (Egy másik lehetséges trónkövetelő a később igen kalandos pályát befutó és emlékezetes házassági ámokfutásokat rendező, majd lelkes nácibaráttá lett, ekkor húszéves Albrecht főherceg volt, Frigyes főherceg, egykori hadsereg-főparancsnok fia. Róla az ekkor burjánzó titkos ellenforradalmi társaságok gondolkodtak úgy: ő szinte nem is Habsburg – a pletykák szerint Frigyes szárnysegéde, Prónay Gyula ezredes volt a valódi apja[153] –, tehát jó lesz nemzeti királynak.) Ez utóbbi, a nemzeti királyság eszméje mindent összevéve egy sajátos neurózis tünete volt: a Trianonban megalázott új magyar politika a szuverenitás illúziójába menekült, s a régi 67-es politikai elit itt maradt bölényei, mint Andrássy Gyula, Apponyi Albert vagy éppen az 1921 kora tavaszán külügyminiszteri tisztséget vállaló Gratz Gusztáv jobb meggyőződésük ellenére is igyekeztek a legitimista mozgalomnak kizárólagos magyar jelleget adni.

Károly király először 1921 tavaszán kísérelte meg a Magyarországra való visszatérést. Meg volt róla győződve – képviselőinek a francia nagypolitika köreivel való tárgyalásaiból legalábbis azt a következtetést vonta le –, hogy Aristide Briand francia miniszterelnök támogatja tervét, s ha sikerül kész helyzetet teremtenie, Franciaország elismeri a hatalomátvételt, s leinti a szomszédos államok tiltakozását.[154] Valljuk be, ez nem volt egy diplomáciai értelemben szokásos vagy komolyan vehető biztatás, akkor sem, ha erősen valószínűsíthető volt Briand rokonszenve és támogatása, de – ismételjük meg – csak és kizárólag arra az esetre, ha a száműzött király a saját maga erejéből tudna kész helyzetet teremteni. Károly azonban komolyan vette, s mint egy kosztümös akciófilm bevállalós hőse, álnéven és elváltoztatott külsővel utazott be hajdani birodalma területére vonaton, autón, s néha lovas kocsin. Az álruhás uralkodó útja során a kisemberekkel – taxisofőrökkel és kocsmárosokkal – szóba elegyedve, szolgálólányokkal koccintgatva a nép hangulatát kutatta, s mivel nem ismerte fel, vagy nem leplezte le senki, háborítatlanul lépte át a magyar határt.[155] Előbb Szombathelyen a püspöki palotában Teleki Pál miniszterelnököt, majd

[153] Szabó Ágnes – Pamlényi Ervin: „Bevezető". In: Prónay Pál: *A határban a halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből* (szerk. Szabó Ágnes, Pamlényi Ervin) Budapest, Kossuth, 1963, 47.

[154] Fiziker Róbert: „Egy fiókban maradt alternatíva. Királykérdés a Külügyminisztérium Levéltár fennmaradt irataiban (1922–1938)". *Századok*, 2021/5, 960.

[155] Jérôme Troud: *Charles Ier, empereur d'Autriche, roi de Hongrie.* Paris, Plon, 1931, 141–146.

másnap, húsvéti ebédje – más források szerint még csak a húsvéti tojáskeresés[156] – közben Horthy Miklóst lepte meg a budai Várban, határozottan felszólítva kormányzót: eljött az idő, adja át neki a hatalmat![157]

Az uralkodói felséget övező varázs azonban nem működött. Ferenc József egykori szárnysegédje első meglepetéséből ocsúdva határozott volt és nyers, s némi rosszízű kupeckedés után, amelyben állítólag szó volt hercegségről és a csak katolikus főnemeseknek járó Aranygyapjúról is, teljesen elutasította az uralkodónak a hatalom átadására felszólító kérését.[158] Leginkább arra hivatkozva, hogy a győztes nagyhatalmak és térségbeli kis szövetségeseik nem tűrnék a király visszatérését, hanem azonnal megszállnák Budapestet. Az országból bő egy héttel később szégyenszemre Svájcba visszakullogó IV. Károly keserűen tanulta meg, hogy a hála nem politikai kategória. Az egykori sorhajókapitány, akiből ő csinált tengernagyot és flottaparancsnokot számos, rangban Horthyt megelőző főtisztet mellőzve, s aki 1918 őszén még könnyezve fogadkozott Schönbrunnban örök hűségéről, szinte kidobta királyát – egy ponton a megszeppent király meg is kérdezte, hogy le akarja-e tartóztatni[159] –, makacsul azt hajtogatva, hogy a korábban neki tett esküje érvénytelen. Majd mint aki jól végezte dolgát, elment az ügetőre.[160] Aznap is izgalmas futamok voltak.

Károly király egy hétig még Szombathelyen lábadozott, majd engedve a magyar politikusok érveinek s az egyre határozottabban fellépő antant nagykövetek tiltakozásainak, végre elutazott, azonban nem tett le arról, hogy trónját visszaszerzi. Sőt, céljához még közelebb választott magának új rezidenciát Svájcban, a Zürichhez közeli Hertenstein kastélyában. „Egy ilyen kísérlet után

[156] Gróf ifjabb Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló 1917–1922* i. m. 275.

[157] Ormos Mária: *Soha, amíg élek! Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben.* Pécs, Pannónia könyvek, 1989, 54–59.

[158] A király elbeszélését ismerteti: Karl von Wekmann: *A madeirai halott.* Horthyét pedig ő maga az 1950-es évek elején írt emlékirataiban. Ennek kritikáját l. Milotay István: *Egy élet Magyarországért* i. m. – aki inkább neki hisz, míg a Horthy-kultuszt ápoló Gulyás László – Werkmann könyvének csak másodlagos forrásból való idézésével – inkább Horthynak. Gulyás László: „Kísérlet IV. Károly és Horthy Miklós 1921. március 27-i találkozójának rekonstruálására". In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról.* Szerk. Miklós Péter. Szeged, Belvedere Meridionale, 2010, 275–282.

[159] Gróf ifjabb Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló 1917–1922* i. m. 279.

[160] Beniczky Ödön felszólalása mentelmi joga ügyében a Nemzetgyűlés 1920. április 20-i ülésnapján. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920, XI. k. 217.

nem lehet a partit feladni" – jegyezte fel a naplójába férje impresszióit ifjabb Andrássy Gyula felesége, Zichy Eleonóra grófnő.[161]

Mindenki tudta, hogy semmi sem dőlt el. Sőt a magyar politika leglátványosabb – szinte kirakatba tett – problémájává 1921 nyarán a királykérdés vált. A húsvéti királyjárás utórengéseibe belebukott Teleki Pál miniszterelnök utódja, a másik erdélyi gróf, Bethlen István viszont mindent megtett azért, hogy ő hasonlóan ne járjon. A katolikus Telekivel szemben a református Bethlen aligha lelkesedett szívből a Habsburg-restauráció bármilyen formájáért, de még kevésbé a Telekit megbuktató kisgazdapárt agrárdemokrata szárnyáért, mely közigazgatási reformot, több szabadságjogot és a földreform felgyorsítását követelte.[162] Valódi álláspontját viszont – ha egyáltalán volt neki – ügyesen rejtette többértelmű frázisokba. Hosszas tárgyalások után őszre úgy tűnt, elérte célját: megegyezést kötött a megerősödött királypárti ellenzék legfontosabb képviselőivel, Andrássy Gyula gróffal, egykori politikai mentorával, és 1921. október közepén egy szigorúan legitimista alapon álló, ám a királykérdés „erőszakos" elintézését elvben is kizáró egységes kormánypárt létrehozásáról döntöttek.[163] Csak napokkal azután, hogy Burgenland kérdése is pozitív módon rendeződni látszott, az október 11–13. között tartott velencei konferencián a magyar kormány rést ütött a trianoni béke területi rendelkezésein, s elérte, hogy Sopron és környéke hovatartozásáról népszavazás döntsön. Bethlen közben korrupciós vádakkal ügyesen válságba taszította a kisgazdapártot is, amelynek sara leginkább a vezetőjére, a csizmás politikusra, Nagyatádi Szabó Istvánra freccsent.

Úgy volt, hogy a szabad királyválasztó kisgazdákat háttérbe szorító új programot Bethlen és Andrássy közösen mutatják be a szerb megszállás alól frissen felszabadult Pécsen október 21-én. Végül azonban Bethlen egyedül mondott nagy beszédet a Pannónia Szálló dísztermében, mivel Andrássyban győzött a családi érzés, és inkább a Sopron megyei Dénesfára ment, ahol október 20-án mostohalányának, Andrássy Ilonának és férjének, Cziráky József Vas vármegye főispánjának kisfiát keresztelte a legitimista szombathelyi püspök, gróf

[161] Gróf ifjabb Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló 1917–1922* i. m. 270.
[162] Teleki bukásához l. Sipos József: *A Kisgazdapárt és a Teleki-kormány lemondása.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1978/79, Szeged, 1980, 233–257.
[163] Romsics Ignác: *Bethlen István* i. m.

Mikes János. A keresztelői ebéd a késő délutánba nyúlt, s az Andrássy házaspár a lassan sötétedő parkban sétálva látta, hogy egy lovas kocsi távozik sebesen egy fiatal asszonnyal és mellette egy férfival, aki két kézzel integet Andrássynak. „Valószínűleg a kecöli házvezetőné, aki a keresztelői ebédet segített megfőzni, s most hazamegy" – mondta Zichy grófnő a férjének, az azonban hitetlenkedve rázta a fejét. Akkoriban mindenféle házvezetőnők mindenféle férjei nem integethettek csak úgy egy gróf Andrássy Gyulának.[164]

Hamar kiderült, hogy a zörgő kerekű csézán Magyarország királya és királynéja ült, akik egy Junkers egyfedelűn megtett négyórás repülőút után aznap délután negyed öt tájban szálltak le a Cziráky-birtokon.[165] A királyi felségek elbeszélése szerint szerencsés út volt, csak egyszer állt le a motor, de a pilóták megőrizték a lélekjelenlétüket, s így a királyi pár repülőútja nem került be a híres emberek nagy katasztrófáinak lapjai közé. Az egész elképesztő történetnek volt egyfajta mesés jellege, a svájci hatóságok például október 21-én is úgy tudták, hogy a király és a királyné azért távoztak otthonukból, hogy tízéves házassági évfordulójukat ünnepeljék meg gyerekek nélkül – a Habsburgok közt ritka szerencsés házasság volt az övék –, majd ez a mese október 22-re úgy egészült ki, hogy mindezt az Ausztria és Magyarország között vita tárgyát képező Sopronban teszik. Október 21. valóban a legboldogabb Habsburgok egybekelésének jubileuma volt, ám Károly király ekkor már a soproni helyőrségi laktanyában rendelkezett kormánya összeállításáról, hűséges nyugat-magyarországi hívét, útjának legfőbb magyarországi előkészítőjét, Lehár Antalt tábornokká, vállalkozása katonai fedezetét adó Ostenburg-Moravek Gyula őrnagyot pedig ezredessé léptette elő.[166] A kormány fejévé Rakovszky István ismert katolikus politikust, korábbi házelnököt tette meg, a szintén Sopronba érkező Gratz Gusztáv a pénzügyminiszteri, Andrássy pedig a külügyi tárcát kapta meg. (Úgy volt, hogy Budapesten a kormány kiegészül Apponyi Alberttel mint kultusz- és Beniczky Ödönnel mint belügyminiszterrel.) Kiválasztásuk nem volt véletlen: Rakovszky és Gratz, illetve a Budapesten maradt

[164] Ormos Mária: *Soha, amíg élek!* i. m. 105–106.
[165] Somogyi István: *Hartensteintől Funchalig* i. m. 70–77. Vö. Boroviczény Aladár i. m.
[166] Uo.: 103. Vö. Ablonczy Balázs: „Budaörsig és vissza. Hegedűs Pál IV. Károly második restaurációs kísérletéről". *Kommentár*, 2010/4, 41–42.

Beniczky Ödön az azonnali restauráció hívei voltak. A végső jelet a király hazatérésére mégsem a politikusok, hanem az egzisztenciájukat féltő katonák adták meg. Lehár fellépése nyomán üzenték meg a királynak október második hetében, hogy jöjjön hamar, mivel Ostenburg nyugat-magyarországi II. számú csendőr tartalékos zászlóalja megkapta a parancsot a Sopronból való távozásra – az egész királykérdés szoros összefüggésben állt Nyugat-Magyarország kiürítésének ügyével –, ha most nem jön az uralkodó, úgy lemondhat arról, hogy valaha újra a fejére teheti Szent István koronáját. (A rosszmájú Prónay szerint Lehár azt mondta volna feleségének, hogy a királyt vissza kell hozni minél előbb, mert a családjának nincsen miből élnie.[167]) Akárhogy is történt, puccsista álláspontjához Lehár megszerezte a politikusok, Rakovszky István és Gratz beleegyezését is, ám sem Andrássy, sem Apponyi Albert nem tudtak, s hallani sem akartak arról, hogy a király heteken belül ismét Magyarországra jöjjön. Ezt Andrássy szóvá is tette – nem a királynak, hanem a beavatott többieknek. Ennek ellenére a kész helyzet előtt meghajolt, s a kenyeri erdőben egy útkereszteződésben a fényes holdvilágnál a király rendelkezésére bocsájtotta magát. A véletlen egybeesést, s így a közösen kimunkált terveik kútba esését Bethlen nem is bocsátotta meg neki soha többé.

A váratlan és hihetetlen hír aztán minden elővigyázatosság ellenére gyorsan terjedt. Október 21-én délután Sopron ünnepelt, a helyőrség élén a király által főparancsnokká kinevezett Hegedűs Pál altábornaggyal lelkesen tette le az esküt a királyra, néhány magyar népviseletbe öltözött lány pedig összeszedte a késő őszben fellelhető összes virágot, és felköszöntötte a királyi párt a hatalmas bokrétával.[168] Hegedűs tétovázásaira, s arra, hogy esetleg testvérharc vagy polgárháború lesz a királyi pár visszatéréséből, Károly király annyit mondott: minden olyan jól elő van készítve, hogy „pénteken zeneszóval fogunk bemasírozni a budai várba".[169] Azaz másnap. Ebből persze nem lett semmi. Csak éjfél körül indultak a nagy nehezen összeszedett szerelvények Budapest felé – ennek az elkésett indulásnak a cukorrépa-betakarítás volt az indoka:

[167] *Prónay Pál naplói.* PIL 973 f. 2. ő. e. II., 192.
[168] Uo.
[169] Ablonczy Balázs: *Budaörsig és vissza* i. m. 42.

nehéz volt elegendő szerelvényt hirtelenjében összeszedni.[170] A király kocsiját három katonavonat kísérte árkászokkal, utászokkal stb.[171] Október 22-én reggelre azonban alig értek Kapuvárig, majd a nap folyamán is csigalassú volt a haladás. Délben Győrben, délután Komáromban eskették fel a helyőrséget, s a király vonata éjfélre ért Tatára, s csak másnap reggel Biatorbágyra, amikor már ország-világ tudta, hogy mi folyik Magyarországon. Nem csak a király, Ostenburg Gyula későbbi vallomása szerint az általa kinevezett kormány sem gondolt arra, hogy „Magyarországon valaki is fel merje emelni kezét a felkent királyára és hogy elhatározása keresztülvitelében erőszakos eszközökhöz forduljon".[172] Ugyanezt gondolta Gratz Gusztáv, aki már kijelölt pénzügyminiszterként gubbasztott a király vonatán.[173] Végzetes tévedés volt az erőszak idején békés elintézést keresni, ám ahogy az agnosztikus Gratz Gusztáv később írta, a „Károly királlyal és Zita királynéval való érintkezés során először sejtettem meg valamit abból, amit az isteni kegyelem számomra különben idegen eszméje jelent".[174]

„Mit? Az a hülye csirkefogó megint itt van?" – mordult fel Horthy Miklós kormányzó meglepett ingerültséggel, mintha rosszul értette volna, amikor október 22-én reggel megtudta, hogy IV. Károly újra az országban tartózkodik, és Ostenburg őrnagy alakulataival Budapestre készülődik átvenni a hatalmat.[175] Majd egy időre eltűnt, hogy feleségét értesítse, aki már az előző királylátogatáskor is felháborodva vette tudomásul, hogy főméltóságú férjét rossz hírekkel keltik fel az ebédtől. „A Várban nagyon be vannak gyulladva" – telefonálta meg a nagy hírt Prónay egyik főhadnagya a „Lajtabánnak".[176] Prónay el is határozta, hogy lábhoz tett fegyverekkel várja meg a fejleményeket, és „sok sikert

[170] Karsai Elek: *Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek.* Budapest, Táncsics Kiadó, 1969, 253. (Karsai itt Zita királynő 1922. januári nyilatkozatát idézi, amit Jules Sauerweinnek, a Matin újságírójának adott.)
[171] Somogyi István: *Hartensteintől Funchalig* i. m. 105–106.
[172] Uo. 104.
[173] Somogyi István felszólalása a Nemzetgyűlés 1921. december 10-i ülésnapján. *Nemzetgyűlési Napló,* 1920–1922. XIII. k. 1921. 278.
[174] Gecsényi Lajos – Sipos Péter: „Gratz Gusztáv emlékiratai". *Történelmi Szemle,* 2000/3–4, 365.
[175] *Prónay Pál naplói.* PIL 973 f. 2. ő. e. II., 154.
[176] Uo. 144.

kívánt a pestieknek".[177] Szép felesége, Pálffy-Daun Aimée szimpátiái jóval egyértelműbbek voltak, ő korábban Zita udvarhölgyeként szolgált.[178] Valószínűleg a legtöbb katona maga is Prónayhoz hasonlóan gondolkozott szerte az országban: amikor Belitska Sándor honvédelmi miniszter megkérdezte, hányan lehetnek a Honvédelmi Minisztériumban a király hívei, a megkérdezett tisztviselő úgy felelt: „Azt Kegyelmes uram csak akkor tudjuk meg, ha Őfelsége a budai várba megérkezett."[179] Körülbelül Horthyval egy időben Kelenföldön, Pécsről visszatérő különvonata hálókocsijában felébresztve, Bethlen István miniszterelnök is értesült arról, hogy a király Magyarországra érkezett, kormányt és minisztereket nevezett ki – köztük Andrássy Gyulát. Először nem akarta elhinni, néhány minisztere pedig a sebtében összehívott minisztertanács után elsősorban a menekülésen gondolkozott. Nagyatádi Szabó István kisgazdavezér egy dunai francia hajóra menekült, de még Bánffy Miklós külügyminiszter is – a király öt évvel korábbi koronázásának főrendezője – a francia főmegbízotthoz készült, jókora cigarettakészleteket magához véve.[180]

Voltak pillanatok, amikor Bethlen is elbizonytalanodott: „Ebben a szituációban az okosság felmondja a szolgálatot. A legjobb semmit sem tenni" – osztotta meg Csernoch János hercegprímással bizonytalanságát, amikor a kormányzóval és Bánffy Miklós külügyminiszterrel együtt rövid látogatást tettek a prímásnál. Úgy Horthy, mint Bethlen kijelentették, hogy a király rendelkezésére áll a hatalom, ha Pestre jön és itt maradhat.[181] Ám a cselekvőképességüket egy pillanatra sem veszítették el. Aki időt nyer, életet nyer. A kormány 22-én délelőtt fél tizenegykor már kiadta rendelkezéseit: a királynak ellen kell állni, a síneket fel kell szedni, csak a kormányzónak tett eskü köti a katonákat. Hamarosan mozgósították az antanthatalmak budapesti képviselőit is, szemernyi kétséget sem hagyva afelől, hogy a kormánynak és a kormányzónak esze

[177] Uo. 143.
[178] Fogarassy László: „Legitimista lett-e Prónay Pál a nyugat-magyarországi felkelés folyamán?" *Soproni Szemle*, 1990/1, 11–19. Amellett érvel – véleményem szerint nem eléggé meggyőzően –, hogy Prónay egyértelműen nem lett legitimista.
[179] Borsányi György (szerk.): *Páter Zadravecz titkos naplója*. Budapest, Kossuth, 1967, 219.
[180] Bánffy Miklós: *Huszonöt év*. Budapest, Püski, 1993, 95.
[181] Lepold Antal: *Csernoch János: emlékezés Nagymagyarország utolsó hercegprímására*. Bécs, OMC, 1963, 64–65.

ágában sincs a hatalmat a királynak átadni. Hohler angol főmegbízott később úgy vélte, hogy a kormányzót szinte örömmel töltötte el a váratlan incidens: vége a bizonytalanságnak, véglegesen leszámolhatnak az ország újjáépítésének útjában álló problémával. A királlyal ettől függetlenül udvarias formák között akarták fenntartani az érintkezést. Vass József minisztert a kormányzó levelével Komáromba irányították, tartsa fel a királyt, ám az uralkodó nem volt hajlandó őt fogadni, így a fekete öves politikai túlélőművész, pap-miniszter Tatán dolgavégezetlenül szállt vissza autójába, miután Andrássy elegánsan kioktatta a kész helyzetekben követendő helyes politikáról. Felesége, Andrássyné Zichy Ella grófnő már azt tervezgette, miképpen szállásolja el a királynét rakparti palotájukban. Ha október 22-én este a királyi vonat berobog, valóban ilyen gondjai lehettek volna. Október 22-én éjszaka aligha állította volna meg a király rendelkezése nyomán 1. számú gárdaezreddé avanzsált fegyelmezett Ostenburg-zászlóaljat a budai vár kapujában megfelelő katonai erő. A budapesti helyőrség létszáma elégtelen volt, tisztjei haboztak, ki a lemondásba, ki az alkoholhoz menekült, végül a rendelkezési állományba helyezett Nagy Pál gyalogsági tábornokot bízták meg a védelem megszervezésével. Eközben a királyt szállító szerelvényen Ostenburg tisztjei Horthy Miklósról gyártottak ízléstelen vicceket, a kormányzóról csak mint Horovitz Miklósról beszéltek „Az a Horovitz gazember, majd gondoskodunk róla bevonulásunk után."[182]

Ám a bevonulás elmaradt. Október 23-án hajnalban a kelenföldi laktanyából elindultak a hirtelenjében összerántott kormányhű csapatok, közöttük legszámosabban – és legelszántabban – a Gömbös Gyula által riadóztatott egyetemi zászlóaljak, hogy megállítsák a király seregeit. Váltakozó erejű harcok kezdődtek, a hiányos kiképzésű orvoshallgatóknak a budaörsi Törökugratóról indított rohamát a vonatból kiszálló Ostenburg század harcedzett katonái gyilkos tűzzel fogadták, s a kormánypropaganda szerint kezükbe jutott sebesültek közül a helyszínen agyonvertek néhányat, az egyik főhadnagynak még a fülét is leharapták.[183] (A királypártiak azt hitték a tányérsapkás egyetemi hallgatókról, hogy

[182] Folkusházy Lajos – Bengyel Sándor: *Az 1921. évi októberi király látogatás katonai műveleteinek leírása*. Budapest, Állami Nyomda, 1922, 44.
[183] Folkusházy – Bengyel: *Az 1921. évi októberi királyi látogatás...* i. m. 75.

bolsevik harcosok, míg Gömbös a Károly kíséretében betörő osztrák és cseh katonaság rémképét festette az egyetemisták elé.) Az ekkor még jelentős számbeli többségben lévő királypárti felkelők hamarosan elfoglalták Budaörsöt, miközben a kormánycsapatok meglehetősen szétszórtan helyezkedtek el a budai hegyek nyugati lejtőin, s még az sem volt világos, hogy csupán egyetlen helyen, a vasúti úton Budaörs és Kelenföld között kísérlik meg a király csapatai az áttörést. A legkritikusabb a helyzet délelőtt 9 és 10 óra között volt, ekkor az egyik királypárti szerelvény megkísérelte elfoglalni a kelenföldi vasútállomást, de a kormánypárti erők tűzereje visszavonulásra kényszerítette.[184] Ekkor már kezdett látszani, hogy ki mennyire elszánt. Míg a király a bizonytalan hűségű Hegedűs Pál tábornokot a fővárosba küldte, hogy békés szóval állítsa át a budapesti tisztikart a király oldalára, addig Horthy Miklós személyesen kereste fel a frontra vezényelt harcoló csapatokat: „Tüzelni! – kiáltotta a rajvonalakban fekvő katonák felé. – Most én vagyok a legfelsőbb haduratok, az én parancsomat tartoztok teljesíteni."

A királyi operettpuccs elérkezett drámai csúcspontjához: a kormányzó személyesen rendelte el, hogy akár koronás királyára is lőhetnek katonái, miközben hasonló döntést alattvalóival szemben a király nem tudott, sőt valószínűleg nem akart hozni, követségbe küldött tábornoka pedig Horthyék által teljesen megfőzve tért vissza.[185] Ezzel a puccskísérlet sorsa el is dőlt. A katonai erőviszonyok délre kiegyenlítődtek, s nemsokára a kormány javára billentek el: aznap éjfélig Budapestre 9 zászlóalj és 1 üteg érkezett be a kormányzóhoz hű maradt helyőrségekből, ezután a király budapesti bevonulása kizártnak volt tekinthető.[186] A szemben álló felek 23-án este ugyan fegyverszünetben állapodtak meg, a demarkációs vonalat azonban a kormánycsapatoknak kedvezően jelölte ki Hegedűs Pál tábornok, aki ekkor már végleg meggyőződött arról, hogy nem volt kifizetődő döntés királya mellé állnia.[187]

Másnap, október 24-én reggel, miközben Gratz és Lehár tárgyalni jöttek a kormány küldötteivel – ez utóbbiak a megadás feltételeit hozták –, a kormánycsapatok megkerülték az Ostenburg által vezetett csapatok állásait, s hamarosan a király vonatát is lövések érték.[188] A király azt tervezte, visszavonul Győr felé, de már nem tehette meg, estére Tatáig jutott, ahol Esterházy Ferenc kastélyában várta be a szomorú véget és fogságba vetését. (Bár hivatalosan a kormány nem tekintette őt fogolynak.) Bethlen miniszterelnök megpróbálta lemondásra bírni, de a király nem volt erre hajlandó – „soha, amíg élek!" –, így néhány nap múlva törvény fosztotta meg uralkodási jogaitól, amelyet a kisantant hatalmai a fegyveres beavatkozás fenyegetésével csikartak ki, de amelyek bizonyára nem voltak Horthy kormányzó, s most már Bethlen miniszterelnök ellenére sem. A királyt ezt megelőzően előbb átszállították a csehszlovák határtól messzebb fekvő Tihanyba, majd az angol *Glowworm* cirkáló november 1-én vitte el őt és kíséretét Magyarország területéről. Híveit lázadás bűnével vádolva börtönbe vetették, bár alig néhány hét múlva szabadlábra helyezték őket, s a kormányzó később pertörléssel tette semmivé az ellenük indított eljárást. Egy Andrássy Gyula gróf Horthy börtönében nem maradhatott sokáig, s amíg ott volt, addig is járt a megkülönböztetett bánásmód, a szivar, a likőr s a napilapok. A legitimizmus, bár súlyos csapást szenvedett, még ekkor sem vesztette el aktualitását. Hiába derült ki, hogy politikusi ravaszság és kíméletlenség dolgában Horthy messze felülmúlja a királyt, a legitimisták körében ez nem tette őt semmivel sem rokonszenvesebbé. Sőt.

„Soha, amíg élek!" Egy harmincas évei közepén levő uralkodónál ez akár fél évszázadot is jelenthetett volna. Fél év múlva azonban a spanyolnátha utolsó hulláma aktuálissá tette a vakmerő repülőút előtt készített végrendeletet: IV. Károly, Magyarország utolsóként megkoronázott apostoli királya a száműzetése helyéül kijelölt Madeira szigetén 1922. április 1-én, hetekig tartó betegség után visszaadta lelkét Teremtőjének. A sors sújtotta uralkodó halála megdöbbenést keltett, a királyi párt virágfüzérrel ünneplő Sopronban a törvényhatósági bizottság rendkívüli közgyűlésén mint „a legemberibb királyról és a legkirályibb emberről" emlékeztek meg.[189] Ám a fiatal király idő előtti elhunyta nem mindenütt járt szomorúsággal. Zadravecz István tábori püspök

[184] Uo. 80.
[185] Ablonczy Balázs: *Budaörsig és vissza* i. m. 48–49.
[186] A budaörsi harcok legpontosabb leírása: Folkusházy – Bengyel: *Az 1921. évi októberi királyi látogatás* i. m. 81–94.
[187] Uo. 49.

[188] Uo. 50.
[189] Fiziker Róbert: *Egy fiókban maradt alternatíva* i. m. 964

úgy emlékezett, hogy a budai várban a kormányzó környezetét „dévaj öröm" töltötte el a halálhír hallatán.[190] A halott király többet már bizonyosan nem tér vissza. A Mátyás-templomban, a király emlékére felállított óriási katafalk lépcsőjén admirálisi díszben hosszan tisztelgő Horthy Miklóson a kortársai nem a fájdalmat, hanem inkább azt látták, hogy megkönnyebbült. „Kísérteties jelenet volt, a shakespeare-i tragédiák emlékét idézve – írta a református vallású, jobboldali, de mégis királypárti publicista Milotay István. – Nem kellett többé se a vetélytárs kísérleteitől, se saját lelkiismeretének fordulásaitól tartania. Az ilyesmit ő különben se nagyon ismerte. Más fából faragták. Nem tartozott az érzékenykedő emberek közé. [...] Inkább azt kellett éreznie, hogy most már igazán és véglegesen szabad az út az életfogytiglani kormányzói hatalom birtoklásához."[191] Még aznap lakodalom is volt a király elárvult budai palotájában: a kormányzó Paulette lányát adta férjhez egy snájdig fiatal tiszthez, Fáy Lászlóhoz.[192]

Mintha átok lett volna rajta, a gyászidőben kötött házasság nem tartott sokáig. A legitimizmus viszont mint politikai eszme túlélte a királyt két évtizeddel. Sőt a második világháború előestéjére a Horthy-korszak autoriter berendezkedésének egyfajta mérsékelt liberális-konzervatív, sőt demokratikus alternatívájá alakult át.[193] Egy olyan humanisztikus eszmévé, amely megalkuvás nélkül volt antifasiszta, s bátor ellenfele a térségre zúduló német birodalmi agressziónak és a hitleri fajelméletnek – csak hát kevesen kapaszkodtak a Habsburg-múltba az évezredes dicsőséget ígérő német fegyverekkel szemben az 1930-as években. Ahogy Károly Ausztriája lelkesen engedte be az Anschluss farkasát, s tömegek ünnepelték a Bécsbe bevonuló Hitlert, úgy Magyarország is ez utóbbinak volt hálás az 1938 utáni területgyarapodásokért. A legitimisták nem egy képviselőjét a nácik vitték el antifasiszta magatartásuk miatt 1944-ben, mint Apponyi Antal fiát, Apponyi Györgyöt, az egykori külügyminisztert, Gratz Gusztávot, és a királyt 1921 márciusában Horthyhoz kísérő Sigray

[190] Páter Zadravecz titkos naplója i. m. 230.
[191] Milotay István: *Egy élet Magyarországért* i. m. 50.
[192] Páter Zadravecz titkos naplója i. m. 230.
[193] Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*, Budapest Korona, 1998, 259–280.

Antal grófot is – de akármilyen erkölcsi tőkét halmozott fel, a királyság gondolata aktívan nem alakította többé a magyar történelmet. A nácik után a szovjet csizmák alá került országot kisajátító kommunisták is büntették a királyhűséget, Mindszenty bíboros 1949-es koncepciós perében a bíboros és vádlott-társai – köztük Esterházy Pál herceg – bűnlajstromán a monarchia restaurációja, az Ottó trónörökössel való kapcsolat főbenjáró bűnként szerepelt. Hiába élt Károly király fia az emberi kor legvégső határáig, a kétfejű sas a „népi demokráciák" bukása után sem szállt fel újra a koronás címerre. A monarchizmus nem lett tömeges, de még csak politikaalakító tényező sem a rendszerváltás után. Ma Magyarországon a Habsburg-ház közéleti szerepet vállaló tagjai egy olyan rendszernek a nagykövetei, amelynek rokonszenve egyre inkább a trónfosztó kormányzó emléke felé húz. Hiába avatta II. János Pál pápa boldoggá a hősi erényekben jeleskedő uralkodót, Magyarországon nem a királynak, hanem a király nélküli királyságnak van aktualitása. Horthy Miklós emléke halálában is győzelmet aratott a szerencsétlen király végzete felett, aki utoljára jelenített meg egy közép-európai egységen alapuló alternatívát a Duna-völgye féltékeny kisnemzeti versengésével szemben.

Erről az alternatíváról kevés szó esett a budaörsi hegyoldalak gyér cserjései között folyó tűzpárbajban, s nem esett szó róla a Nemzeti Múzeum lépcsőjén felravatalozott hősi halottak temetési szertartásán sem, melyet a hazafias önsajnálat pátoszos dagálya uralt. Károly restaurációs kísérleteit nem említik a korszak közép-európai föderatív koncepciói között, hisz nem koncepció volt, hanem egy árral szemben küzdő evezős számára felbukkanó homályos és bizonytalan perspektíva. Csak a múlt hatalma állott mögötte. A Habsburg-múlt nehéz öröksége, amely azonban az együttélés öröksége volt, szlovákoké és horvátoké éppúgy, mint zsidóké, katolikusoké, parasztoké és főnemeseké, sőt olykor a birodalom egyik feléből a másikba menekült protestánsoké is. Az elfojtásokból és a vágyak szublimálásából fakadó inkább kedélyes, mint traumatikus együttélésé, amely helyett a következő évtizedekben, sőt egészen a délszláv háborúk végéig legfeljebb csak az acsarkodás szüneteiről lehetett szó a tágabb Duna-völgyében. Mi lett volna, ha...? Ha Károlynak sikerül a visszatérés, s beköltözhet a budai várba? Követték volna hívását a császárhűnek gondolt horvátok s szlovákok, esetleg még a katolikus Ausztria is visszafordult

volna keletre, s nem nyitott volna ajtót az Anschluss német farkasának? Hitler nem vonult volna be Bécsbe, és Sigmund Freud, a pszichoanalízis kényelmetlen igazságainak megalkotója otthon halt volna meg a Berggasse 19.-ben egy terápiás díványon elszenderedve, s nem keserű londoni száműzetésben?

Ezek a kérdések természetesen nem a történész kérdései, a történész és más sem tud rájuk érvényes választ adni – még ha történetileg érvelhet is amellett, hogy ezek a kérdések valami olyasmit tárnak fel, a tudatalatti kiszámíthatatlan útjait idéző nosztalgikus vágyakozással, amelyek az „elmúlt jövő" ha nem is túlságosan valószínű, de esetleg lehetséges útjai voltak.

Ám azon el tud és érdemes is elgondolkodnia, hogy a szerencsétlen sorsú király legfőbb magyarországi bizalmasának, az osztrák földről Erdélybe került, szerény származású családból származó evangélikus lelkészfiúnak, Gratz Gusztávnak mi is vezette 1919 után a politikusi pályáját. Mi vitte a király szolgálatába, miért is gondolta azt a politikai karrierje végét hozó vállalkozásról, hogy „jobban bánkódtam volna amiatt, ha nem vágunk bele, mint amiatt, hogy elszántuk rá magunkat?"[194] Német nyelvű emlékezéseiben azt írja: „...arra a meggyőződésre jutottam, hogy azok a népek, melyeket a monarchia egyesített, csak akkor élhetnek egymással békében, ha őket a közös munkára és a közös haladásra egy közös keret fogja össze. Bár ilyen esetben is történhetnek félreértések közöttük, ezeket, amennyiben az illető népek szövetségben állnak egymással, mindig békés eszközökkel oldják meg. Ezzel szemben, ha ezek a népek önálló államokra esnek szét, akkor konfliktusaik nemzetközi jellegűvé válnak, ami állandó fenyegetést jelent a közép-európai béke számára. Ebből a meggondolásból jutottam arra a következtetésre, hogy azok a népek, melyekről itt szó van, alternatíva előtt állnak: vagy szövetségesként, vagy ellenségként élnek egymás mellett. Harmadik lehetőség nincs. Legalábbis tartósan. Ha azonban az alternatívák – szoros kapcsolatban vagy ellenségeskedés közepette élni a szomszéddal – között kellett választani, akkor ez – minden közöttük lévő dolog ellenére – lényeges okokból csak a szomszédos országokkal való együttműködés szellemében történhetett."[195] Aliga cáfolhatjuk e politikai krédó kívánatosságát, mint ahogy

[194] Gecsényi Lajos – Sipos Péter: *Gratz Gusztáv emlékiratai* i. m. 367.
[195] Uo. 332.

semmi sem mutat arra, hogy Gratz számára mindez csak ideologikus álarc lett volna a politikai érvényesülés boszorkányfarsangi zűrzavarában. Az is bizonyos, hogy a Habsburg restaurációs kísérletekre válaszul létrehozott kisantant szövetségi rendszere csalóka módon abroncsozta össze a szétaprózott Közép-Európát a legyengült, kisállammá lett vesztesekkel. Tagjai önelégült, de nagyon is törékeny nacionalista kisbirodalmak voltak, amelyek kártyavárként omlottak össze, amikor Hitler hatalma alá gyűrte az egész boldogtalan térséget.

IV. Károlynak Magyarországon ma mindösszesen egyetlenegy erdőszéli falusi utca viseli nevét, magányosan álldogáló budapesti mellszobra pedig a budapesti Városháza egy elhanyagolt szegletében beszédesen jelzi, mennyire tartja tragikusnak a nemzeti emlékezet az utolsó Habsburg kalandosan emlékezetes bukását. Ez a királydráma, szemben a trianoni fájdalommal, maga a kihűlt történelem.

4. Az eltévedt lovas. Egy huszártiszt fapados vonatutazása a Tanácsköztársaságból a Történelembe

Menjünk tovább! Szálljunk fel egy újabb vonatra, mely kicsit korábban indult, s amely még ma sem érkezett meg egészen. 1919 májusában, a Tanácsköztársaság idején egy Győrből Szombathelyre tartó zsúfolt személyvonaton egy hatalmas termetű, marcona kinézetű katonatiszt utazott. Rangrejtve persze, civilben, fapados harmadosztályon, hogy ne keltsen feltűnést. Kopott ruháját csupán egy rövid vadászbunda és egy sportsapka egészítette ki, de a magas, keménykötésű fickó nem közönséges katonavoltát elárulta, hogy öklei egyenként is olyan hatalmasok voltak, mint egy lónak a patája. A lovakhoz egyébként is sok köze volt a rejtélyes utasnak. A nagy háborúban a jászkun huszárezred kapitányaként szolgált, különben egy régi felvidéki nemesi család sarja volt, már édesapja is huszártiszt volt az 1848–1849-es szabadságharcban, meg is sebesült, fogságba is esett, s csak súlyos váltságdíj árán sikerült elérnie, hogy az osztrák sorozóorvos alkalmatlannak minősítse a közlegényként való besorozásra. Ami nemesemberre nézve szégyen lett volna. Nem csoda, ha fiának most az volt a terve,

hogy meglép Kun Béla kommunista paradicsomából, ahol utoljára az Országos Lónyilvántartónál volt kamuállásban, s lovakat kellett rekvirálnia osztályos társaitól és kelletlen parasztoktól, bár ő azzal hencegett, hogy pesti zsidók luxuslovait sorozta leginkább. Talán azt is sejtette, huszárokra már nem nagyon lesz szükség az eljövendő modern háborúkban. A békében pedig még kevésbé, hisz már az 1914 előtti években is egyre inkább csak parádéra tartották őket. A rossz időket vad kártyacsatákkal és heves ivászatokkal töltötte a Gellért Szállóban lévő lakásán, legnagyobb sérelme pedig az volt, hogy egy éjjeli razzia során kedvenc revolverét valamelyik bőrkabátos kommunista detektív meglovasította. Egyetlen bizalmasa egy jó alakú szobalány volt, a cseh-német Lujza, aki értékelte, hogy a kapitány úr egész jól tud tótul is povedálni. Vele osztotta meg egyedül szökési tervét, s régi álmát is: Dél-Amerikába akart kivándorolni, vagy Mexikóba. Ott a katonai puccsok és véres forradalmak örök körforgásában bizonyára akad fizetőképes kereslet félelmetes öklére és háborús tapasztalatára, míg itt hiába harcolt négy esztendőn át a fronton, végül lemaradt őrnagyi kinevezéséről.

Örökös sóvárgás a messziség után? Mint Melville híres regényének, a *Moby Dick*nek megszállott bálnavadásza, aki szeretett hajózni a tiltott tengereken, s szeretett kikötni barbár partokon. Lujza sírva búcsúzott a különös katonától, akinek vonata lassan döcögve haladt a vacogó tavaszban. A fülke nélküli termes kocsi fapados ülésein sok mindenről folyt a beszéd a didergő utasok között.[196] Többek között a vörösökről, a vörösök szörnyű devecseri vérengzéséről, a cseh és román offenzíváról. Az egyik sarokban a papokat és az urakat szidták, a másikban pedig a zsidókat a vörösökkel együtt. A zord tekintetű katona egy ideig hallgatott, de egyre dühösebben, végül nem bírta tovább, felkelt, s egy „elvetemült" zsidót, aki szerinte nem létező háborús hőstettekkel hencegett, galléron ragadott, s az ablakon való kidobással fenyegette meg.

Az incidens után tóthprónai és blatniczai Prónay Pál huszárszázados – mert őróla van szó – kioktatta az utasokat a zsidók bűneiről, majd elégedetten ült

[196] A meteorológiai feljegyzések magyarországi kezdete, 1780 óta nem akadt oly hideg május, mint az 1919-es. Dr. Réthly Antal: „Hazánk időjárása a múlt évi (1919.) május-december hónapokban". *Időjárás*, 1920/1, 7.

vissza a helyére, vadászköpenyébe és magányába burkolódzva: úgy érezte, megfordította a hangulatot, mindenki antiszemita lett.[197] Megtalálta a közös nevezőt, az ellenséget, aki sorainkba férkőzött. Egyébként is szerette, ha félnek tőle. Elkobzott revolveréről például nemcsak azt jegyezte fel, hogy végigszolgálta vele a világháborút, hanem hogy két tisztilegénye is azzal lőtte agyon magát, annyira rettegtek tőle. Nem ok nélkül: Prónay alantasait saját bevallása szerint is rendszeresen verte, mivel meggyőződése volt, hogy „a magyart csak bottal lehet fékezni". És ahelyett, hogy az Amazonas dzsungelébe vagy a tikkasztó mexikói fennsíkokra utazott volna zsoldosnak, inkább ellenforradalmárnak állt Bécsben, majd Szegeden tiszti törzsszázadot szervezett Horthy Miklósnak, akivel családja anyai ágon távoli rokonságban állt. A Nemzeti Hadsereg első különítményes századát jórészt magához hasonló, büszke huszárból frusztrált földönfutóvá lett katonanemesekből hozta össze.

A megalakulásra 1919. június 4-én délután két órakor a szegedi Tisza szálló I. emelet 44-es szobájában került sor.[198] Eleinte mintegy negyvenen voltak, de augusztusra már hetvenen, év végére pedig majd százötvenen.[199] Prónay aztán különítményével 1919 nyara és 1921 ősze között történelmet csinált. Zajosan, kalandosan, hóhérosan kegyetlenül. Fehérterrort a Dunántúlon, és független Lajtabánságot az osztrákoknak ítélt Nyugat-Magyarországon, a későbbi Burgenlandban. Csupa tiltott, barbár játékot. Önjelölt államfőként még bélyeget is kiadott saját mogorva arcvonásaival, kajlán félrecsapott vadászkalapban.[200]

[197] A történet leírása: *Prónay Pál naplója*, Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 973. f, 2. ő. e. (kutatási másolat), II. k. 46. Prónay Pál magasságára l. Szokoly Endre: *...és Gömbös Gyula a kapitány. Korrajz és krónika.* Budapest, Gondolat, 1960, 47. Ökleire Bánffy Miklós: *Huszonöt év (1945).* In: *Egy erdélyi gróf emlékiratai*, Budapest, Helikon, 2013, 272. Prónay édesapjának szabadságharcos múltjáról: Bona Gábor: *Nógrád megyei 48-as honvédek nyomában.* Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI. (1985), 51.

[198] Pásztor Mihály: *A fehérterror néhány jelensége. Pest megye 1919–1920* – Budapest, Pest Megyei Levéltári Füzetek 8. 1985, 323. Vö. Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány működéséhez (1919)*, Szeged, 1923, 271, 494–495.

[199] A létszámadatokhoz l. Andrássy Antal: *Katonai terror Somogyban 1919 őszén, Somogy megye múltjából.* Levéltári Évkönyv 10., Kaposvár, 1979, 309–310, 347–348. A Prónay vezetése alatt álló csapatoknak a legkülönbözőbb nevei voltak, s máig tisztázatlan függelmi viszonyok révén időnként más különítmények is alárendeltségébe tartoztak, ha nem is a szolgálati szabályzatban meghatározott módon.

[200] Fogarassy László: „Lajtabánság". *Legújabbkori Múzeumi Közlemények*, 1967/1, 69–70. Király Tibor: „Négy hónap bélyegtörténete Sopron és környéke történetéből". *Soproni Szemle*, 1982/1, 164–167.

Sőt, közeledve az ötvenhez, meg is nősült, egy szép királypárti grófnőt vett el feleségül. „Ő az a férfiú, aki már akkor rendet teremtett, mikor a nemzetének testét még hullafoltok borították" – írta róla tisztelő dadogással Mühlfeit János, aki hatalmas, vészjósló színekkel készített fametszetben örökítette meg Prónay portréját sikerei csúcsán, 1921-ben.[201]

De hiába a hullafoltok, melyek Prónay rendteremtése nyomán mindenütt megteremtek, hamarosan mégis kikopott a Horthy-korszak első nyilvánosságából, miután többször összetűzésbe keveredett és faképnél hagyta Bethlen István miniszterelnököt, aki ügyes, szívós munkával vonta ki a forgalomból, s akiről gyűlöletes gúnnyal emlékezett meg később: „... kopasz fejével és zsebrevágott két kezével, lógos gambájával és görnyedt hátával úgy állott ott, mint egy börzezsidó, akinek nem sikerült egy üzlet."[202] De valójában neki nem sikerült többé semmi. Utcai verekedések hőse, szaftos bírósági tudósítások és a pesti pletyka gúnyolódó nyelvének tárgya lett, aki kimaradt a jobb úri társaságokból.[203] Talán nem is bánta. Szemrehányástól füstölgő emlékiratai tele vannak egyébként is a méregkeverő és vérfertőző dunántúli arisztokrata családok homályba hullt furcsa történeteivel, az Erdődy vagy éppen a Festetics grófok által feleségül vett félvilági hölgyekről – olykor egészen kurvákról – szóló pikáns mendemondákkal, s persze zsémbes duzzogással Horthy Miklós emberi fogyatkozásait illetően. 1944-ben már úgy értékelt: „A történelmi idők távlatából [...] kitűnt, hogy a szegedi ellenforradalom bölcsőjét is szabadkőművesek kezei ringatták. Horthy Miklós az intranzigens keresztény eszményünknek a szimbóluma, a magyar káposztát az erdélyi kecskékre, a kolozsvári szabadkőműves Unio páholy tagjaira bízta."[204]

Amikor Horthy megbukott, s a nyilasok 1944. október 15-én átvették a hatalmat, a nyugdíjas Prónay azonnal reaktiválta magát. Hetvenéves volt, búr kalapjából hatalmas toll meredt felfelé, zakóján keresztben ezüstveretű töltényekkel teletűzdelt antantszíj feszült, övében két óriás fekete csövű pisztollyal, ám a „vén keselyű" már nem volt a régi.[205] A neve fedezékében létrehozott antibolsevik „fehérpartizán" különítmény egyik része, a Görgey-zászlóalj a nyilasoktól vételezett fegyverekkel a németek és magyar csatlósaik ellen fordult 1944–1945 fordulóján.[206] A másik része, a sánta Vannay László – szintén korábbi Prónay-legény – vezette fanatikus nyilas sasok pedig 1944 decemberében lefegyverezték és őrizetbe vették hajdani bálványozott vezérüket, aki egyes híresztelések szerint kétkulacsos politikát folytatott, és csak színleg volt Szálasi híve.[207] Ezt a letartóztatást Prónay még élve és épen megúszta, de aztán Budapest ostroma után szovjet fogságba esett, s a végzet, úgy tűnik, ez alkalommal már nem engedte ki a karmaiból. Egy különleges moszkvai büntetőkollégium 1946 júniusában kémkedés és szabotázs vádjával húsz év kényszermunkára ítélte. Valószínűleg ennek során pusztult el valahol Oroszországban az idős harcos.[208]

A Kádár-korszakban posztumusz közzétett és célzatosan megrostált emlékezéseit, amelyekből nemcsak az ügyetlen tollal írt sikamlós házassági históriák, hanem a fenti vonatút részlete is kimaradt, ma – amikor a családi könyvtárak érdemes darabjai sokszor a kukában végzik – 15-20 ezer forintért hirdetik antikvár oldalak. Valószínűleg már nem sokáig, mert éppen most jelent meg a teljes kiadás első vaskos kötete, a kiadvány szerkesztőbizottságában a Nemzeti Emlékezet Bizottsága egyik alelnökének részvételével. Vajon a könyvek ára az eszmék értékét vagy sikerét jelzi? Egy biztos: a sötét arcú Prónay vérfoltos legendája nem ment ki a divatból. Az új kiadáshoz a hazai antiszemita szélsőjobb öreg prófétája adott lelkes ajánlást, amelyben azt írja, hogy „a bárhol élő magyarok felejthetetlenül sokat köszönhetnek Prónay Pál m. kir alezredes úrnak". Meg azt is, hogy fehérterrorral kapcsolatos tevékenysége nem volt más, mint „méltó válasz a vörösterrorra". Raffay Ernő szerint – ki más le-

[201] Mühlfeith János: *Prónay, Zadravecz, Héjjas, 1921. Eredeti fametszetek a nemzeti megújhodás jegyében. 19 kép szöveggel.* Budapest, Pápai E. Ny., 1921.
[202] Tótprónai és Blatniczai Prónay Pál: *Ellenforradalmi naplójegyzeteim 1918–1921* I., Budapest, Erdélyi Szalon, 2025, 615.
[203] Béla Bodó: „Pál Prónay: Paramilitary Violence and Anti-Semitism in Hungary, 1919–1921". *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies,* Number 2101, March 2011, 69.
[204] *Prónay Pál naplói.* PIL 973 f 2. ő. e. III., 5.

[205] Szabó Miklós: *Csendes háború.* Budapest, Zrínyi, 1984, 42. Vö. Csohány Endre: *Ha ég a ház.* Budapest, Magvető, 1988. 77.
[206] Uo. 76–86. A kontextushoz l. Bartha Ákos: „Fajvédelem és ellenállás". *Regio,* 2021/2, 251–271.
[207] Szabó Miklós: *Csendes háború* i. m. 47, 56.
[208] Már ha hihetünk a hozzátartozók révén a Kurucinfónak, amely ezt az információt állítólag a hozzátartozóktól kapta. A rehabilitáció, illetve az 1946-os ítélet Seress Attila és Kolontári Attila egybevágó tájékoztatása szerint nyilvános orosz adatbázisokban nem érhető el. Szíves információikat ezúttal is köszönöm.

hetne a magyarság bajait Prónayhoz hasonlóan a szabadkőművesek és zsidók nyakába varró mai magyarságtudor? – „a történelmi tanulság az, hogy ne tessék vörösterrort csinálni, ebben az esetben nem lesz fehérterror. Ez utóbbi nem volt más, mint a belső ellenség megsemmisítése, vallásfelekezettől, származástól függetlenül".[209] Helyben vagyunk. A belső ellenségnél. És a belső ellenség megsemmisítésénél. Lássuk, hogy és miként is ment ez akkoriban.

5. Keresztelő a siralomházban – Szekszárd, 1919

Három hónappal később, Szekszárd. Szelíd pannon táj ölelte, korán fekvő, korán kelő kisváros, az augusztusi párában úszó kék dunántúli dombok között szorgos bortermelő gazdákkal, csenevész kisiparral és a nyugodt felszín alatt robbanásig feszült társadalmi viszonyokkal. „Vulkán" – ahogy negyven évvel később a regényes emlékezet feltámasztotta.[210] A Tanácsköztársaság már megbukott, a románok bevonultak Budapestre, sőt már a Dunántúl nagyobbik – keleti és északi részét is – megszállták. Ám nem az egészét. Szekszárdot sem. Itt a hatalom augusztus 4-én esett ki a kommün gyűlölt helyi irányítóinak a kezéből, akik este már a törvényszéki fogdában ültek. Augusztus 9-én este érkeztek meg a Szegeden megszervezett Nemzeti Hadsereg első egységei. Pontosabban a Prónay-század egyik kisebb egysége. Gömbös János főhadnagy vezette őket, Gömbös Gyula vezérkari századosnak, a későbbi miniszterelnöknek a testvéröccse, akinek alig három hónappal korábban volt itt az esküvője.[211] Szegedről indultak augusztus 4-én hajnalban, de két nappal a Dunán

[209] Raffay Ernő: „Ajánlás. A Prónay jelenség". In: Tótprónai és Blatniczai Prónay Pál: *Ellenforradalmi naplójegyzeteim* i. m. 6-7.
[210] Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban.* Budapest, Akadémiai, 1989, Szabó Lajos: *Szekszárdi vulkán. Veterán visszaemlékezés.* Szekszárd, MHS Tolna Megyei Elnöksége nevelési Osztálya, 1959.
[211] Marosi Tibor József: *A Prónay-különítmény tevékenysége Tolna megye Duna-parti településein 1919-ben.* Archivnet 18: 1-2 Paper: 2807, 19 p. (2018) online: https://www.archivnet.hu/print/2807 (utolsó letöltés 2024. augusztus 1.) Vö. Andrássy Antal i. m.

való átkelésük után már könyökig véres volt a kezük. A Szekszárdra érkezésüket megelőző napon – augusztus 8-án délután fél hatkor – Faddon megfogtak egy fiatal szabólegényt, volt forradalmi vádbiztost, egy lovas kocsi után kötötték, és végigvágtattak vele a település utcáin, majd a falu szélén agyonlőtték. Derék munkát végezhettek, a helybeli plébános büszkén írta meg a plébánia eseményeit megörökítő *Historia Domus*ba, hogy a „szerencsétlen itt fekszik a faddi temető oldalában, ahová hozzátartozói lopva temették el, mivel az egyházi temetést megtagadtam".[212]

A tisztek aztán Szekszárdon is egyből munkához láttak. Első útjuk a törvényszék épületében található fogházba vezetett, félholtra verték a foglyokat, majd miután kifáradtak, kiadósat mulattak a vörösbor városában. Másnap, augusztus 10-én pedig a vasárnap délelőtti szentmise után népítéletet rendeztek. A fogházban az igazságügyi hatóságok tiltakozása a készülő akció ellen eredménytelen volt, a segítségül hívott katonai karhatalom – a feloszlásban lévő volt vörösezred – már nem jelentkezett, a kisszámú fogházőrség pedig megtagadta a fegyveres ellenállást a fenyegető magabiztossággal fellépő különítményesekkel szemben, akik az államügyészt, sőt Pesthy Pál törvényszéki elnököt – Tolna megye tekintélyes birtokosát, a Bethlen-kormány későbbi igazságügyminiszterét – is megfenyegették, nehogy az ügyészség ellenálljon a „népítéletnek".[213] Az előzőleg megvert, megkínzott foglyokat a fél szemén fekete kötést viselő Vértessy Károly tartalékos huszár főhadnagy vezetésével kivitték a templom előtti térre, egyenként hordóra állították őket, majd miután a nép „döntött" a sorsukról, mint a kutyákat, pórázon kivitték a vásártérre. Szám szerint tizenhetet. Közülük nyolcat a különítménnyel érkezett Bibó Dénes hadnagy, okleveles gépészmérnök – egyebként a budapesti sportéletben közismert motorkerékpáros versenyző – a gemenci út melletti eperfákra akasztott fel. A háborút végigverekedő aranysarkantyús vitéz – aki a Tanácsköztársaság

[212] Marosi Tibor: *A Prónay-különítmény tevékenysége Tolna megye Duna-parti településein 1919-ben* i. m. közli a halotti anyakönyvet és a Histori Domus Tolna Megyei Levétárban őrzött kivonatát is.
[213] A szekszárdi Népbíróság 101/1946-30 számú ítélete Hollós Havranek János bűnperében ÁBTL – I.-3.1.9.- I. s. – V-105075, 16, 19. L. még K. Balog János: „Vádirat helyett (A fehérterror Tolna megyében)". In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből VI.* Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 1975. 185. Vö. Bodó Béla: *A fehérterror. Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921.* Budapest, Napvilág, 2022, 209–211.

időszakában Szántó Béla hadügyi népbiztos sofőrjeként is szolgált – biztos kézzel fonta a fehér ruhaszárító köteleket a már se élő, se holt elítéltek nyakára. Akiket előtte még a város fényképészével is megörökíttettek – a híres-hírhedt fotográfia azóta a fehérterror legismertebb vizuális jelképévé nőtt.

Az viszont kevésbé ismert, hogy a törékeny egészségű öreg katolikus apátplébános, Fent Ferenc háromszor szólt a jelenlevőkhöz, hogy mennyire helytelen a szenvedélyekre és bosszúvágyra hallgatva, népítélet alapján dönteni. Hiába könyörgött, végül őt is megfenyegették, a kivégzéseket pedig végrehajtották.[214] Az eseményekről másnap a kivégzőosztag tisztjei, magukat kissé hányaveti módon a *Magyar Nemzeti Hadsereg Szegedi különítmény*eként azonosítva, lakonikusan rövid jegyzőkönyvet készítettek: „A magyar hüm. [Hadügyminisztérium] VI. osztályának parancsa alapján a mai napon a következő egyéneket a nép egyhangú akarata és ítélete alapján kivégeztük Aranyos, Tánczos, Mauthner, Soós, Ocskó és Bertók 'elvtársakat'. Vádjaik írásban az ügyészségnél."[215] Ami a bumfordi megfogalmazás ellenére is világosan dokumentálta, hogy a „népítélet" spontaneitása ügyes rendezői fogás volt. A polgárháború káosza, a kommunizmus ámokfutása igazából ragyogó ürügyként szolgált arra, hogy a háború végén szerep nélkül maradt, anyagilag lerongyolódott, s most Horthy Miklós körül csoportosuló tisztikar a történelem sebesen forgó színpadán megvethesse a lábát. Véres csizmaszárral, lúdtollal ékesített Bocskai-sapkában, sűrűn csapkodó lovaglóostorral a kezében. Szekszárdon egyébként

[214] Kivonat a Szekszárd belvárosi Historia Parochianából Fent [Ferenc] apát saját kezű jegyzete MNL-TML-XXXV.1.d., MSZMP MB Archívum, Gy/a 39. Az apátplébános az egyébként evangélikus vallású Pesthy államügyész kérésére sietett a helyszínre. L. A szekszárdi Népbíróság 101/1946-30 számú ítélete Hollós Havranek János bűnperében ÁBTL – I.-3.1.9.- I. s. – V-105075, 17.

[215] Magyar Nemzeti Hadsereg Szegedi különítmény 1919. augusztus 11. In: Horthysta bírósági anyagok – 1919-1920-as különítményes gyilkosságok ügyében ÁBTL 4-1- A. 830. 362. Az augusztus 10-én kivégzettek teljes neve: Soós Sándor megyei direktóriumi elnök, Aranyos György megyei kormányzótanácsi biztos, dr. Tánczos Vendel és Kovács Sándor vádbiztosok, Bertók (Scheibner) Róbert kerületi gazdasági hivatalvezető, Mautner Gyula, Ocskó László és Deák Mihály megyei direktóriumi tagok. L. MNL-TML-XXXV.1.d. Magyar Szocialista Munkáspárt Tolna megyei Bizottság Archívuma (MSZMP MB Archívum). Korabeli iratok vagy róluk készült hiteles másolatok, Gy/a-38 Gál (illetve Gaál) Dezső visszaemlékezése; vö. Vendel István: Szekszárd megyei város monográfiája Szekszárd, 1941., 285. K. Balog János: *Vádirat helyett* i. m. 166.

a vörösterrornak egyetlen, kiegyenesített kaszával a kezében elesett, földműves áldozata volt, akit utcai harcban lőttek le a júniusi ellenforradalom napjaiban.[216]

Az akasztásokat rengetegen nézték végig. Egy héttel később folytatódott is a gyilkos népünnepély. Vasárnap volt megint, Nagyboldogasszony napját követő vasárnap. Piros betűs ünnep. Elemi erővel tűzött a nap. Hideg tavasz és hűvös nyárelő után tomboló, igazi forróság.[217] A délelőtti napsütésben ismét fekete tömegben gomolygott a nép a belvárosi templomból, sokan jöttek be a környező településekről is. Az emberek szokatlanul élénkek voltak, mindenkit a Nemzeti Hadsereg, pontosabban a szegedi 46-os gyalogezred bevonuló katonái érdekeltek, élükön a kárpáti harctereket és Doberdó poklát egyaránt megjárt Diendorfer Miksa alezredessel – s akiket a város hivatalába csak iménti visszahelyezett helyettes polgármestere, Vendl István fogadott. Maga is ezüst vitézségi éremmel, Károly-csapatkereszttel, Signum Laudissal stb. kitüntetett frontharcos.[218] De az egyszerű emberek is kíváncsian állták körül a tollas sapkás „fehéreket". Köztük a gyalogdandár törzstisztjeit, Pápay László főhadnagyot, Németh József tábori lelkészt és még néhány más tisztet.[219] Csupa érdeklődés volt minden arc, nő, férfi egyaránt. Legalábbis Pápay főhadnagy bizalmas feljegyzésként papírra vetett, s 1926-ban a Hadtörténeti Levéltár részére átadott, eleddig nem idézett emlékezései szerint, amelynek elbeszélését követjük, mivel ő szemtanúként adta részletes, ha nem is teljes és nem is mindenben pontos leírását a bizarr módon lefolyt tragikus eseményeknek.[220]

A tömeg a mise végeztével sem oszlott szét, mintha érezné, hogy ismét rendkívüli események részese lesz. Igazuk volt, előző este a Gömbös-különítményhez tartozó, s szekszárdi születésű Haidekker Károly huszár főhadnagy – megint egy újabb huszár! – azzal kéréssel fordult Bartal Aurél főispán-kor-

[216] Vendel István i. m. 265. Vö. K. Balog János i. m. 197–198.

[217] Dr. Réthly Antal i. m. 1920/1, 8.

[218] 1921-től vitéz Vendel István, 1921–1944 között Szekszárd polgármestere. Diendorferhez l. Hirn László: *A negyvenhatosok fegyverben 1914–1918.* Szeged, Délmagyarország Hírlapváll., 1933, 16.

[219] Németh József Amerikában kezdődött s ott is végződött kalandos papi pályafutásáról l. Vágfalvi Zoltán: „A kovászos uborkától az újvilági plébániáig: Németh József emlékezete". *Szeged: a város folyóirata: várostörténeti és kulturális magazin* 35: 12 pp. 7–15., 9 p. (2023) online: http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2024/02/26/vagfalvi-zoltan-csaba-a-kovaszos-uborkatol-az-ujvilagi-plebaniaig/#_ednref29 (utolsó letöltés 2024. augusztus 1.)

[220] Pápay László: Szekszárdi népítélet HIL TGY 2.0176. (1926. szeptember 8.)

mánybiztoshoz, engedélyezze, hogy másnap a mise után népgyűlést tartsanak, amelyen „vázolják a kommunizmus káros hatását és borzalmait".[221] Késedelem nélkül, még aznap megkapták az írásbeli választ, a főispán-kormánybiztos engedélyezte a másnapi népgyűlést, amelyen az engedély tartalmát ugyanúgy határozták meg, mint a kérelemben: „vázolják a kommunizmus káros hatását és borzalmait". Akár egy fekete mise rituális forgatókönyvében. Hiszen a kérelmező és az engedélyadó teljesen tudatában volt annak, hogy mi játszódott le egy héttel korábban, amikor szintén vázolták „a kommunizmus káros hatását és borzalmait".

A Szegedről frissen érkezett Pápayék viszont erről mit sem sejtve, lassan indultak le a templomból a Garay térre meghallgatni az első térzenét a szekszárdi korzón. Mintha csak a kedélyes Mikszáth-művet, a Noszty fiú regényét olvasnánk, bár hol voltak már a békebeli fényes huszármenték és a csillogó huszárkürtök! A hullámzó emberáradatnak engedve a római katolikus plébánia elé tértek ki, először nem sok figyelmet vetve a városház felé forduló népre, mert azt hitték, hogy megszokott politikai propagandabeszéd következik. Ám hirtelen elhalkult a tömeg moraja. A városház ablakában megjelent egy férfi, és hangosan beszélni kezdett a néphez. A Szegedről érkezett tisztek azonnal felismerték a szónok markáns vonásait, a tömött bajusszal övezett, előreugró állú, szúrós, fekete szemű férfit, akinek arcára torz vonásokat rajzolt az állandó monokliviselés. K. Pethes László kétszáz holdas jászsági földbirtokost, aki ugyan csak 35 éves múlt, de már sokat látott, sokat próbált politikus és katonatiszt volt.[222] 1918 őszén a felvidéki Selmecbánya Károlyi Mihály által kinevezett főispánja, a Tanácsköztársaság elől Szegedre menekült hivatásos ellenforradalmár, a Károlyi Gyula által 1919 júniusában megalakított szegedi ellenforradalmi kormányból kimaradó hangos elégedetlenek egyike, zsidó tiszteket kommu-

[221] K. Balog János: *Vádirat helyett* i. m.

[222] K. mint Kecskeméthy vagy forrásokban váltakozva: Kechkeméthy, esetleg éppen csak K. Életéről röviden l. Bojtos Gábor: „Kechkeméthy Pethes László". In: *Archontológia Jász-Nagykun-Szolnok Megye Közigazgatási tisztviselői 1876–1990* http://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/petheslaszlo/index.html (Letöltés: 2025. november 1.)

nistázó krakéler, vagy mondhatjuk így is: a hírhedtté vált „szegedi gondolat" – üsd a zsidót – egyik első gyakorlati megvalósítója a Tisza-parti városban.[223]

A tömeg szomjasan szívta magába az izzó szavakat, s minden második mondatnál felzúgott a helyeslés: „Úgy van! Jól beszél!" A szónok pedig látta, érezte, hogy mondanivalója lényegére térhet, a tömeg bizonnyal követni fogja. Felsüvített ajkán a kérdés: „Mit érdemelnek azok, akik elárulták a hazát?" Egyszerre levegőbe emelkedett ezer meg ezer kar – valószínűleg egyébként nem volt az ezer, legfeljebb néhány száz –, s az izzó dühtől szinte tajtékzó szájjal ordította a tömeg: „Halált! Kötelet! Agyon kell verni őket!"

Ebben a pillanatban Németh tisztelendő hirtelen, minden szó nélkül ellépett Pápayék társaságából. K. Pethes László is gyorsan lekanyarította beszédét, hogy a „népítéletnek" minél hamarabb „szabad folyást" engedjen. A tömeg pedig újból gomolyogni kezdett a templom irányába fordulva, ahonnan várta az újabb látnivalót. Ami nem is késett. Tíz-tizenkét tollas sapkás, szedett-vedett felszerelésű egyenruhás emberekből álló osztag vonult a térre, parancsnokában s a bekötött szemű huszár főhadnagyban Pápay azonnal felismerte a szegedi bajtársat, Vértessy Károlyt.[224] A kis osztag a templom felé vette az irányt, majd a templom mögött eltűnt a törvényszéki fogház kapujában. Pápay főhadnagy és maradék társasága eközben megállt. Karba tett kézzel várták, vajon mi következik, de eszükbe sem jutott közbeavatkozni, sőt Pápay leírása szerint többé-kevésbé azonosultak is a „megérdemelt népítélettel".[225] Akivé a világháborús front poklában sohasem lehettek, most azzá váltak: egyszerű nézővé. A műsor, bár kisebb léptékű, de hasonló volt: intézményesített embergyilkolás. Nem ismerték fel, vagy nem akarták, vagy a legvalószínűbb: nem volt bátorságuk felismerni a polgárháború szemük előtt formálódó fondorlatos valóságát, a rafináltan előkészített és megrendezett színjátékot.

Most a templom mögött előbb a fehér tollas katonákból álló szuronykoszorú vált ki a fekete embergomolyagból, a koszorúban pedig elcsigázott

[223] Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány működéséhez* i. m. 282. Vö. Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919-ben.* Budapest, Atheneum, 1933, 247.

[224] Vértessy Károly később főhadnagyként szerelt le. 1945–1946 között a Nemzetgyűlés kisgazdapárti színekben megválasztott tagja, 1946-ban későbbi kisgazda képviselő.

[225] Pápay László: Szekszárdi népítélet HIL TGY 2.0176. (1926. szeptember 8.)

emberek halált sejtő arca sárgálott. Pápay nyolcat számolt, valójában heten voltak.[226] A tömeg vad indulattal, ökölbe szorított kézzel fenyegetőzött, egyre erősebben tombolt az üvöltés: „Agyon kell verni őket! Kötelet! Halált!" Amint a menet közelebb ért, Pápayék meglepődve vettek észre a foglyok között egy fiatalasszonyt. A körülöttük állók készségesen magyarázzák el, ki is ő: a hírhedt „Szovjet Marcsa". Bondy Lipót jómódú szekszárdi zsidó kereskedő elvált felesége, leánykori nevén Dezső Mariska, a szekszárdi pénzügy-igazgatóság irodavezetőjének a leánya.[227] Fekete szemű, kövérkés, mégis markáns vonású zsidó nő, aki a lincselésre készülők állítása szerint minden rossznak a szelleme volt a bukott bolsi direktóriumban. A szekszárdi ellenforradalmi felkelés napjaiban állítólag két szóval döntött az emberek élete felett: „Svájcba küldeni!" – és az illető sorsát megpecsételte örökre, mert ez a halált jelentette. (Természetesen *fake news* volt, Dezső Mária senkit sem küldött „Svájcba" – egyetlen közönséges rablógyilkos vöröskatonától eltekintve a Tanácsköztársaság ideje alatt senkit sem végeztek ki Szekszárdon.[228] A vármegyeháza az 1919-es kommün alatt „Szovjet Ház" volt, s itt sürgött-forgott az élelemszűk időkben ház- és konyhafőnökként Szovjet Marcsa. Szó szerint a húsosfazék közelében. Már a június 24-i szekszárdi ellenforradalom idején lopással vádolták meg, állítólag egy hatszobás lakást rekviráltatott el

[226] Prantner János Petrovics és Kovacsics György városi, Bencze Ferenc Baka megyei direktóriumi tagok, továbbá Gróf Pál szovjet képviselő, Kecskés Ferenc lakásrekviráló, Wachtel Károly Gábor pénzintézeti direktóriumi tag és Bertók Róbertné Dezső Mária szovjetházi vezetőnő. Gál Dezső i. m., illetve Vendel István i. m. 285. Velük megegyezően K. Balog János i. m. 168. Bodó Béla idézett művében tévesen 9 főben állapítja meg az áldozatok számát, hanyagul kezelve a Vendel István-féle leírásban szereplők ragadványneveit, ráadásul Bertók Róbertnét és Dezső Máriát két különböző személynek veszi. A leírásban más pontatlanság is akad, az ugyanezen a napon a megyehatáron agyonlőtt Cséby fivéreket Csécsynek nevezi. L. Bodó Béla: *Fehérterror* i. m. 211. (A hibák az angol eredetiben is megtalálhatók: *The White Terror. Antisemitic and political violence in Hungary, 1919–1921*, London, Routledge, 2019, 184, 216.)

[227] „Bondy Lipót szekszárdi ruhanagykereskedő folyó hó 30-án délelőtt 12 órakor tartja esküvőjét a szekszárdi izr. templomban Dezső Mariskával, Dezső Jakab szekszárdi pénzügy-igazgatósági irodaigazgató leányával." Tolna megyei Közlöny 1909. május 27, 2.

[228] Vendel István i. m. 269-270. A szerb megszállás alatt álló Pécs napilapjának értesülése szerint „… kivégezték a szekszárdi vörös uralom egyik legkegyetlenebb hősét, Bertók Róbertnét is, akit általában »Szovjet Marcsának«„ hívtak. Őt is fel akarták akasztani, de később ettől elálltak. Ez a hisztérikus asszony Sztankovánszky földbirtokos 6 szobás lakását rekviráltatta magának. De elrekviráltatta sok család fehérneműjét is." „Szekszárd a vörös uralom után". *Dunántúl*, 1919. szeptember 3., 3.

„burzsuj" tulajdonosától, másoktól pedig fehérneműiket vette el fenyegetéssel, a kerületi gazdasági hivatalt vezető férjével egy rövid időre már akkor is őrizetbe kerültek.[229] Nem tudni, mi volt igaz a vádakból. A kommün zűrzavarában a magánbűnök és közerkölcsök szinte összenőttek. Dezső Mária halála után csupán egyetlen eltulajdonított értékes vagyontárgyért akadt jelentkező: egy zongorát követelt vissza korábbi tulajdonosa, egy volt katonatiszt azzal, hogy azt belegyezése nélkül „vette meg" és szállíttatta el tőle Dezső Mária, az érte – értéktelen fehérpénzben – kapott pénzösszeget a panaszos visszaszármaztatta a hagyatékba.)

Pápay főhadnagy úgy látta, Szovjet Marcsa vonásai még mindig egykori szépségéről tanúskodtak, de az elmúlt napok szenvedései mély barázdákat szántottak arcára. Egy héttel korábban „szovjet férjének," Bertók Róbertnek a felakasztását kellett végignéznie – akitől gyermeket várt, s erről mindenki tudott, hiszen már a hetedik hónapban volt, azonban a fogházban elszenvedett kínzások következtében elvetélt. (Egy későbbi visszaemlékezés szerint Haidekker taposta ki belőle őrjöngve a magzatát.[230]) Most égő szemekkel, mereven hordott fejjel haladt az élen, s csak néha szólt Németh József páterhez, aki szintén sápadtan gyalogolt a foglyok mellett, Pápay kenetteljes megfogalmazása szerint „megadni nekik az utolsó vigasztalást, ami mindenkit megillet, mielőtt az Úr ítélőszéke elé lépnének." A Garay téren továbbra is mit sem sejtve szólt a katonazene. Az utcagyerekek kiabálva ugrándoztak a tömeg élén, s néha megállva visszatekintgettek, vajon jönnek-e utánuk, mintha féltek volna elszalasztani az ígérkező látványosságot. Amit Pápayék sem szalasztottak el. Mentek a tömeggel a Garay téren keresztül ki a vásártér felé. A katonazene végre elhallgatott. Megélénkültek a házak ablakai, a tömeg pedig folytonosan nőtt és hömpölygött. Kiszáradt torokkal, csillogó szemekkel várta, hogy beteljesedjen, ami elé gátat vetni emberileg akkor lehetetlen volt. Egy egyszerű parasztasszony sajnálkozni kezdett: „Jaj, Istenem, szegények!" Ám a parancsnokló őrnagy, Rátvay Imre zászlóaljparancsnok hallva ezt, rákiáltott, hogy ő is

[229] Tolna Megyei Tanács, 1919. július 3., 7.

[230] Szabó Lajos: *Szekszárdi vulkán* i. m. 152.

odakerülhet közéjük, ha tovább jajveszékel. Az asszony halálra ijedten kezdett magyarázkodni, hogy ő tudja, mennyire megérdemelték, de azért mégis…

A vásártér felé haladva Pápay főhadnagy végigtekintett a tömegen, s ott látta a kisváros társadalmának minden rétegét, az egyszerű parasztoktól a fiatal úrileányokig. Az emberek útközben hangosan, szinte kiabálva beszélgettek a megérdemelt büntetésről, sőt voltak olyanok is, akik túlságosan emberségesnek találták az agyonlövést, ami az elítéltekre várt. Pápay az erkölcsök forradalom alatti elfajulását vette ki mindebből. A vásártérre leérve az osztag elérkezett a vasúti töltéshez, ahol már önkéntes rendezők is akadtak, akik a tömeget visszatartották az azonnali lincseléstől. A vásott gyerekhad egy része felment a három-négy méter magas töltésre, hogy minél magasabb helyről láthassa a kivégzést, alig lehetett őket onnan lekergetni. A tömeg félkör alakban vette körül a vesztőhelyet. Mintha egy cirkuszi arénát állnának körül. A töltés aljában felállították a halálra szántakat, akiknek többsége némán, remegve állt, és várta sorsának eljövetelét. Volt közöttük iparos, munkás, paraszt, fiatal és öreg. Katolikus, református, zsidó. A bal szélen állt az egyetlen nő, Szovjet Marcsa. Mereven, mint egy élő szobor. Mintha nem tudná, hogy mi fog vele történni, mintha önkívületi állapotban volna. Ekkor előlépett egy hórihorgas tartalékos tüzér hadnagy,[231] s néven szólítva az egyes elítélteket, megkérdezte a néptől, hogy ki tud az illető védelmére felhozni valamit, és végül: mit érdemel? Egyiknek akadt jóakarója, de az is megbánhatta, mert Pápay szerint kevésen múlott, hogy a feldühödött tömeg őt is oda nem lökte az elítéltek közé.[232] Néhány elítélt ugyan próbált dadogva védekezni, de esélyük sem volt, hangjuk elveszett az „Agyon kell mind lőni!"-felkiáltások között. Pápay pedig eltűnődött azon, hogy egy ügyesen kihasznált pillanatban mi mindenbe belevihető a tömeg. Szerinte pár lázító szóval a legjobb hazafit és ellenforradalmárt is ki lehetett volna végeztetni ott és akkor. (Azt sajnos nem tudjuk, hogy ez a megállapítás már ott és akkor megfogalmazódott benne, vagy csak amikor a fehérterror zavaros és szennyes árjának elvonultával papírra vetette elbeszélését.)

[231] Hadfy Gyula.

[232] Valójában ketten voltak, Landauer Dezső és Debulai József, akik Hollós Havranek bűnperében közölték ezt. L. A szekszárdi Népbíróság 101/1946-30 számú ítélete Hollós-Havranek János bűnperében ÁBTL – I.-3.1.9.- I. s. – V-105075, 18.

A tollas, katonaruhás kivégzőosztag tíz-tizenöt lépésre felállott az elítéltekkel szemben. Már csak a „Tűz!" vezényszó hiányzott, amikor valaki közbekiáltott a tömegből: „Le a kabátokkal!" Erre újból elölről kezdődött minden, hogy minél tovább tartson a halál mulatsága. Az elítéltek levetették kabátjaikat – nagy kincs volt az akkoriban, sokan tartottak rá igényt. Ismét pár pillanat, s a puskák „kész"-ben a melleknek irányítva. Elhangzott a vezényszó, eldördültek a lövések, de az izgatottságtól remegő kezekből leadott sortűz nem sok eredményt hozott. A nyolc elítéltből alig néhány esett a földre, sőt az egyik újból felugorva még kegyelemre emelte kezét.[233] „Kegyelem nincs, csak az Istennél!" – hallotta Pápay. A nép üvöltve biztatta a puskásokat. Szovjet Marcsa az első lövésre még állt, s a lövés pillanatában csak éppen megrándította a fejét. Rátvay őrnagy, látva a sortűz sikertelenségét, előszólított két zászlóaljában szolgáló tiszthelyettest. Ezek végeztek végül a vonaglókkal, jobbról és balról, közvetlen közelből adva meg nekik a megváltó halálos lövéseket. Hosszú másodpercekig tartott így is a kegyetlen végjáték, míg mindegyiknél beállt a halál. Pápay tudósítása szerint a nép „kielégülten, zajjal és szitkozódva még egy ideig a hullákat nézegette, melyektől nem is olyan régen rettegve félt". Egy úriasan öltözött férfi azzal a kéréssel fordult az egyik jelen levő tiszthez, hogy engedje meg a halottak egyikéről a sárga francia cipőt lehúzni, mert azt tőle „kommunizálták el". Dél volt. A rekkenő hőségben a tömeg lassankint oszladozott.

Pápayék is elhagyták a teret. Útközben összetalálkoztak Németh páterrel, aki elmesélte hihetetlen küldetését. Ő, ellentétben tiszttársaival, nem maradt néző. Amikor látta, hogy a halálos „népítélet" elkerülhetetlen, egyenesen a fogházba ment, ahol papi voltát igazolva felkereste az egyes elítélteket. Meggyóntatásukra idő már nem volt, így a katolikus egyházjog szerint a „megbánás felkeltése" után azonnal feloldozta őket. Pár pillanat alatt készen volt a férfiakkal, s végül felkereste cellájában Bertók Róbertnét, akinek vallása után érdeklődve azt a választ kapta, hogy „zsidó". Erre megkérdezte tőle, hogy mi az utolsó kívánsága? A nő, miután pártfogásába ajánlotta két, előző házasságából való kisgyermekét, a legnagyobb meglepetésére azt kérte még, hogy ke-

[233] Kovachich György L. B. I.: „»Csak az volt a bűne, hogy Petőfit szavalt« Emlékezés 1919-re". *Tolna Megyei Népújság*, 1957. március 23., 3.

resztelje meg, mert régi vágya felvenni a keresztséget. A megdöbbent lelkész abban a hitben, hogy a fiatal nő ezzel a tettével a halált véli elkerülhetőnek, megmagyarázta neki, hogy megkeresztelése a sorsán mit sem változtat. Azonban Bertókné nyugodtan jelentette ki, hogy tudatában van ennek, és kérését továbbra is fenntartja. Erre Németh páter a cellában lévő pohár vízből megkeresztelte, s „utolsó lelkivigasztalásban" részesítette.[234]

A zsidó lánynak született Dezső Mariska, „Bondyné" – ahogy első férje után ismerték a szekszárdiak – vagy Szovjet Marcsa, ahogy csúfolták kivégzése alatt, Bertók Róbertné, akivé a Tanácsköztársaság laza házasságjoga jóvoltából lehetett rövid földi életében, katolikusként halt meg. Halálának bejegyzése megtalálható Szekszárd Belvárosi római katolikus plébánia halotti anyakönyvében, megegyezően a Pápay László által megírtakkal.[235] A katolikus halotti anyakönyvekben van arra is egy rovat, hogy ki, melyik lelkész temette el az elhunytat, ide viszont Fent Ferenc apátplébános csak annyit írt lakonikusan: „a Rabbi". Aligha akadhat ennél különösebb római katolikus anyakönyvi bejegyzés, mely minden katolikus kánonjogi rendelkezésnek ellentmond. Mégis így van. Végakaratával ellentétben zsidó családja és zsidó sorstársai Dezső Máriát halálában sem engedték el maguk közül, s ezt az idős, emberséges apátplébános is tudomásul vette. Ugyanis a római katolikus egyházközséghez hasonlóan a szekszárdi izraelita hitközség is sajátjaként vezette be halottai közé, a hivatalos állami halotti anyakönyv viszont – újabb csavar a történetben – felekezet nélküliként regisztrálta a kivégzett fiatalasszonyt. Sírja a szekszárdi zsidó temető félreeső részére került.[236]

Szerencsésebb budapesti sorstársa, Polányi Károly, a gazdag zsidó nagypolgárnak született, ateistából szocialista kereszténnyé lett társadalomtudós, egy öregkori, mára elfelejtett tanulmányában azt írja: „...alapvető zsidó mítosz a kereszténység őszinteségében való kétség, amelyet látszatra, ezt el kell ismerni, a zsidóság egész története igazol."[237] A történelem búvára persze nem tudhatja, kit és mit igazol a korszak veszélyes mocsarában elmerült zsidó fiatalasszony börtönbéli bádogpohárból való megkeresztelkedése élete utolsó órájában, azt viszont igen, hogy a minden törvényességet felrúgó népítéletek áldozatainak kihűlő teteme felett indult hódító útjára a keresztény nemzeti újjászületés. Talán ezért is volt, hogy Pápay László 1926-ban, amikor beszámolóját – immár századosként – felterjesztette a Hadtörténelmi Levéltár igazgatójának, bevezetőjében lelkiismeretesen jelezte: „...ami a leírás nyilvánosságra hozásának, valamint felhasználásának idejét és módját illeti, ebben nálamnál illetékesebbnek, s hívatottabbnak tartom a Hadtörténeti Levéltár igazgatóságát. A *Megjegyzés*ben feltüntettem a szereplő személyek, valamint a leírt eseményekről fényképfelvételeket készítő legszükségesebb és általam tudott adatait, hogy ezzel módot adhassak a leírás valódiságáról való meggyőződhetésnek. Egyben kérem az átvételt írásban elismerni tekintettel a benne foglaltak kényes természetére."[238]

Bizony minden szempontból kényes ügy volt. Még el sem földelték az áldozatokat, de a kivégzésükről készült fényképfelvételeket már a szekszárdi kaszinó ablakaiba állították ki, hogy ország-világ lássa őket – és okuljon. Szekszárd neve, s az augusztusi „népítéletek" rémisztő-borzongató híre gyorsan terjedt a forradalmak és ellenforradalmak sokkjából aléltan ébredező országban 1919 kora őszén, s amikor Horthy Miklós fővezér október 7-én meglátogatta a vá-

[234] Bertók Róbertné *in articulo mortis* katolizálását megerősíti a Szekszárd Belvárosi Plébánia 1919-es halotti anyakönyve 265. oldal 213/1919 (online: https://e-archivum.pecsiegyhazmegye.hu/hu/fondjegyzek/PEL.III/PEL.III.1-251/PEL_III.130_Szeksz%c3%a1rd-Belv%c3%a1ros/matricula/def_1911-1924). Az eseményt ismerteti a Tolna Megyei Levéltárban őrzött Szekszárd belvárosi plébánia Historia Domusának kivonata is: „...augusztus 17-én még 7 ember köztük egy nő is, végeztetett ki a vasúti töltés mellett kommunistaság vádjával, ugyancsak népítélet alapján, agyonlövetés által. Ekkor már itt volt a Szegedről érkezett fehérkatonaság, s a kivégzetteket a katonasággal érkezett tábori lelkész látta el az Egyház kegyszereivel. A katolikusok ekkor is mind meggyóntak és megáldoztak, sőt a köztük levő zsidónő özv. Bertók Róbertné Dezső Mária közvetlenül a vesztőhelyre való indulás előtt a fogházban felvette a keresztség szentségét. Az ezen alkalommal kivégzettek közt négy szekszárdi lakos volt, névleg Prantner János, Kecskés Ferenc, Bencze Ferenc, és Gróf Pál, valamennyien kath. földművesek. Rajtuk kívül, mint ötödik szekszárdi lakos volt az előbb említett nő is. A kivégzettek között katolikus volt 5, illetőleg a megkeresztelt nővel együtt 6, és zsidó felekezetnélküli 1." *Historia Parochiana Szegszard* (Pécsi Egyházmegyei Levéltár) PEL III.130 Szekszárd-Belváros 40.

[235] *Szekszárd Belvárosi Plébánia 1919-es halotti anyakönyve* i. m. 265.

[236] A szekszárdi zsidó hitközségnél található anyakönyvi kivonata online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MILEV_Anyakonyvek_03_21/?pg=199&layout=s (utoljára letöltve 2024. augusztus 1.) Halotti anyakönyvi kivonat: Özvegy Bertók Róbertné Dezső Mária hal. akv. 331/1919. Köszönöm Kóródi Mátéának, hogy a dokumentum másolatát rendelkezésemre bocsájtotta.

[237] Polányi Károly: „A Galilei Kör hagyatéka". *Új Látóhatár*, 1960/6, 522.

[238] Pápay László i. m. 1.

rost, maga is kommentálta a történteket. „Rég készültem ide, ebbe a városba, ahonnan a magyar nemzeti hadsereg átkelvén a Dunán, megindult második – honfoglaló útjára. Dunántúl szenvedései mélyen érintették a Szegeden tartózkodó nemzeti hadsereget, de nem tudtak előbb elindulni, mert ezer akadály került útjokba. Fehérterrorral kürtölik tele a világot, pedig amit a nemzeti hadsereg művel, az nem terror, az büntető expedíció, de nem ártatlan emberekkel szemben, hanem azokkal, akik elárulták a magyar nemzetet, sárba taposták, vérig kínozták a magyar népet. Attól az apától, akinek fiát és leányait, attól a fiútól, akinek szüleit és testvéreit a pokoli kínzások ezer szenvedésein vitték át és életüktől fosztották meg a gaz uralom rablói, nem lehet mindig higgadtságot, a szenvedélytől mentességet kívánni. Gondoskodás történt azonban, hogy az érzelmek vihara ne ragadtassa el a hadsereget ezen büntető expedícióiban sem. A nemzeti hadsereg megindult. Veszprémbe és Győrbe már bevonultunk, holnap jön Székesfehérvár, azután megyünk tovább."[239] Horthy Miklós fővezér – ma divatos kifejezéssel – eltartott kisujjal viszonyult az augusztusi véres drámához, de világosan jelezte hallgatóságának, hogy a szekszárdi tömeges kivégzések esetében nem a nyomás alól felszabadult népharag spontán kitöréséről volt szó. A megtorlásokat gondosan előkészített forgatókönyvek alapján végezték. A szegedi kormány által Tolna-Baranya vármegyék meg nem szállt területére kinevezett kormánybiztos-főispán, Bartal Aurél emlékirataiban lakonikus tömörséggel le is írta: „...augusztus 2-ikán jöttem át Szekszárdra, hol a hatalmat Tolna és Baranya megyék meg nem szállott területeire átvettem s erélyesen fogtam neki a rendcsinálásnak. A megyei rémuralom exponáltabb vezetőit, csupa elvetemült, gyilkos kommunistát sikerült nagy részben összefogatni és megérdemelt bűnhődésükhöz juttatni."[240] Bartal, Horthy Miklós bizalmasa, a szegedi fővezérségen előkészített mestertervet valósította meg. A már idézett augusztus 10-i népítéletről fennmaradt tiszti jelentés a maga brutális katonai egyszerűségével is egyértelműen fogalmazott: parancsra tették. A fehérterror nem a felszabadult lelkesedés hullámaira ült fel, ilyen hangulat ugyanis nem volt sehol – hanem a fortélyos félelem eszközeivel mutatta meg, ki lesz az úr a vörös elnyomást és a fehér felszabadulást egyaránt kísérő általános apátia felett. Abban a városban, ahol a júniusi ellenforradalom leginkább azért fulladt kudarcba, mert Szekszárd népe „csak nagyon gyéren csatlakozott hozzá", abban a Tolna vármegyében, amelynek népére az ottani birtokainak kezelését átvevő Bartal úgy emlékezett, „demokrata, sőt prolimentalitású és úrgyűlölő".[241] Ahová a megérkező Prónay, „miután a népek közömbösnek mutatkoztak", a lakosságot botozással és akasztással akarta felvillanyozni és felpaprikázni. Mindenekelőtt a zsidóság ellen. Az áldozatok többsége egyébként „keresztény" földműves volt.

Tolna megyében a fehér „felszabadítás" több mint háromszor annyi ember életét vette el erőszakosan, mint a vörös „rémuralom".[242] Horthy fővezér két hónappal később ezért is részesülhetett hibátlan fogadtatásban Szekszárdon. A kivégzett bolsevik potentátok képeit ekkorra már eltüntették a kirakatokból, helyettük sárközi népviseletbe öltözött, festői látványt nyújtó lányok és asszonyok állottak sorfalat a fess, egyenes tartású fővezér érkezésekor. A siófoki fővezérség irányítása és cenzúrája alatt lévő dunántúli lapok pedig arról írtak, hogy „a sok üdvözlésből csak úgy sugárzott a magyar szívnek mélységes érzése, az az érzés, amely áthatotta azon pozsonyi országgyűlésen résztvevő nemesek szívét, amikor felhangzott az a lelkes kitörés is: Életünket és vérünket!"[243] Horthy fővezér minderre szerényen válaszolt, elmondta, hogy ő nem a szavak, hanem a tettek embere, s azt is, hogy a magyarok legsúlyosabb betegsége a „politizálási düh". Ami Horthy szerint azonos a „turáni átokkal". A tiszteletére rendezett díszebédnél a fehér asztal mellett további hódoló hangvételű

[239] „Horthy Miklós". *Tolnamegyei Újság*, 1919. október 11., 1.
[240] Bartal Aurél: *A beleházi és ethrekarchai Bartal család*. Karcag, Kertész Ny., 1937, 214.

[241] Uo. 208. A szekszárdi ellenforradalom gyenge lakossági támogatásához l. „A vörös uralom elleni ellenforradalom megünneplése". *Tolnamegyei Újság*, 1939. július 5., 1.
[242] A Tolna megyei vörösterrornak Váry Albert koronaügyész-helyettes szerint a következő településeken voltak halálos áldozatai: Bölcskén 2 áldozat, Dunaföldváron 3 áldozat, Kistengelicen 1 áldozat, Nagyszékelyen 1 áldozat, Pakson 4 áldozat, Páhi 1 áldozat, Szekszárd 1 áldozat, Tolna 2 áldozat, Tengelic 1 áldozat, Tamási 7 áldozat, Dombóvár 2 áldozat. L. Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Vác, a Váci Kir. Fegyintézet könyvnyomdája, 1923, 8, 38, 86, 98, 100-102, 123, 142, 144.; Ami a fehérterrort illeti, K. Balog János: *Vádirat* i. m. 204, ő az első hónapot tekintve 71 különítményes gyilkosságot sorol fel. Vö. Kóródi Máté: Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.) Budapest, Clio Intézet, 2020, 12, 14, 19, 23, 26–27, 41, 44, 48, 54–57, 60–61. Ő részletesen dokumentálja a 82 kivégzett halálának körülményeit.
[243] „Horthy Miklós". *Tolnamegyei Újság*, 1919. október 11., 1.

tósztokat hallgatott meg, amelyek során az augusztus 10-i akasztásokat végrehajtó tisztek által durván semmibe vett Fent Ferenc apátplébános a Nemzeti Hadsereg tisztikarát éltette, az augusztus 17-i tömeges kivégzést végrehajtó katonaság vezetője, Diendorfer Miksa alezredes pedig a katonaság nevében szintén azzal köszöntötte Horthyt, hogy „életünk és vérünk meggondolás nélkül áldozzuk, ha akarod, fővezérünk. Megyünk előtted, söpörjük az utat, hogy mielőbb diadalmasan bevonulhass oda, ahova kíván már hónapok óta a magyar minden szívdobbanása".[244] Diendorfer aztán inkább meggondolta magát, s nyugdíjba ment, vagy nyugdíjba küldték, miután a másik hírhedt különítményvezér, Héjjas Iván főhadnagy rémtetteivel találkozott az Alföldön, de tiszttársai mentek előre, s söpörték az utat.[245]

Acélseprűvel – ahogy az öreg Horthy jegyezte meg az 1950-es évek elején írt emlékirataiban.[246]

6. Kardmarkolatra írt békeüzenet 1914-ből

Mi vitte őket? Tegyünk egy 180 fokos fordulatot, s kanyarodjunk vissza az őskatasztrófához. Az első világháborúhoz, amely nélkül sem Prónay utazása, sem Dezső Mária kivégzése nem következett volna be. Amelynek szomorú tanulságai ma is kimeríthetetlen örökségként nehezednek ránk. Miként gyújtja fel a háború szikrája a békés emberi pszichét, s a társadalom békés viszonyokra kigondolt, de gyorsan lángot vető szövetét? Hogyan fordul a béke izzó vágya maga is sokáig parázsló békétlenséggé? „Élni és élni hagyni..." – állítólag ezt vésette németül a kardjára a finom idegzetű festő- és iparművész, Gara Arnold, amikor 1914-ben kitört a világháború, és frontszolgálatra jelentkezett.[247] Magányos gesztus volt? Személyes hadüzenet a háborúnak? „Kis félszeg mozdulat, melyből szelíd történelem nő" – ahogy Dsida Jenő írta le egy szép versében a mindennapiság rejtve maradó tapasztalatát?[248] Mint minden történetnek, ennek is van másik változata. Mégpedig egy híresebb szereplővel. Eszerint a pesti színpadok koronázatlan királya, a drámaíró Molnár Ferenc haditudósítóként véste titokban a galíciai fronton egy fegyverraktárnak használt düledező viskóban egy pisztoly markolatára a magyar fordításához képest dallamosabb és mélyebb értelmű, Schillertől örökölt német mondatot: *leben und leben lassen*. Mert undorral töltötték el a gyilkos szerszámokon a háborút dicsőítő, s az ellenséget átkozó jelszavak.

A Molnár Ferencről szóló anekdota az író húgától származik.[249] Így volt, vagy sem, nem tudjuk bizonyosan, míg a kegyes testvéri emlékezet nagyvonalúan, a történetírás igen szűkkeblűen bánik a hallomásból ránk maradt elegáns históriákkal. Főként hogy az író a háború első napjaiban a Király Színház színpadjáról gyújtó hatású beszédben kérte Isten áldását a magyar fegyverekre.[250] Míg ez utóbbiról részletesen beszámolt a másnapi sajtó, a nővére által posztumusz megosztott titkos-szép történettel kapcsolatban gyanúra épp az ad okot, hogy túl szép. Olyannyira, hogy a kardmarkolatba vésett pacifista üzenet legendája a költő és író Szép Ernővel kapcsolatban is máig fennmaradt.[251] Sőt a háborús évekbe mind beljebb szokva a lojálisan bevonuló, de a hősi halált egyáltalán nem kereső polgár egyfajta „népies" életfilozófiájává lett. A képes magazinok számára fess egyenruhában feszítő Molnár Ferenc haditudósítóként egyébként egészséges életösztönnel igyekezett távol tartani magát a közvetlen életveszélytől.[252] A háborús halál kicsiny és nagy drámáiról szóló megrendítő tárcáit általában nem a lövészárkokban, hanem a biztonságos hadiszálláson írta, tábornokokkal vívott vad kártyacsaták szüneteiben, majd az összegyűjtött cikkekből szerkesztett riportkönyvét is egyik kártyapartnerének, Lovag Hoennek,

[244] Uo. 2. A Horthy-kultusz 1919 őszi eseményeihez l. Turbucz Dávid: „A Horthy-kultusz". *Múltunk*, 2009/4, 166–171.
[245] Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, Magvető, 1978, 127.
[246] Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Buenos Aires, Impr. Cagnasso, 1953, 125.
[247] Ritoók Emma: *Évek és emberek* (szerk., a záró tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Pritz Pál); A BTK Történettudományi Intézete, a Magyar Történelmi Társulat és a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság közös kiadása, Budapest, 2022, 425.

[248] „Csak áll az ember. És néz. Csak néz az ablakon túl. / Most ráér. Alkonyat van. Már nem siet bolondul / sehová. Meghitt, álmos és légies mosollyal / arcokat ont a lelke. Most mindent összefoglal: / szavakat, tetteket, kis félszeg mozdulatokból / szelíd történelem nő", Dsida Jenő: Február, esti hat óra.
[249] Molnár Erzsébet: *Testvérek voltunk*. Budapest, Magvető, 1958, 141.
[250] „Király Színház". *Budapesti Hírlap*, 1914. augusztus 19., 12.
[251] Pl. Réz Pál: *Bokáig pezsgőben*. Budapest, Magvető, 2015.
[252] Lánya, Sárközi Márta kéziratban maradt visszaemlékezései szerint. *Sárközi Márta írásai*, Budapest, 1997, Enerva, Kézirat 14: Köszönöm Sárközi Márta unokájának, Lukin Katalinnak, hogy a kéziratot rendelkezésemre bocsájtotta.

a sajtóhadiszállás parancsnokának ajánlotta.[253] Azt is tudjuk – amit egyébként is minden hírlapi kacsa tudott a *Liliom* világhírű szerzőjéről Pesten –, hogy Molnár Ferenc nem a harctéren csatázott, hanem a négy fal között. Ellenség helyett feleségeit és a szerelmeit verte.[254] A béke nála bizonyosan nem lakott otthon.

Akárhogy és akárkikkel történt vagy nem történt, a kardlapra és fegyvermarkolatra írt üzenet kis félszeg mozdulat maradt, amelyből nem nőtt történelem az egyszerre hatalmas lövészárokká lett kontinensen. Ellenkezőleg. A tömegeket 1914 véresre fordult nyarának derekán az erőszak igézete hirtelen és ellenállhatatlanul ragadta meg. Azelőtt a nyári kánikulában uborkaszezon volt Pesten, és az izgató hírek után koslató újságok kínjukban a fiumei strandon felbukkant cápákról írtak, s versenyt futottak azért, hogy előbb tudósíthassanak versenytársaiknál a siófoki korzón elcsattant első szezonbeli pofonról.[255] „Úgy elszokott ez a nemzedék a háborúnak a gondolatától, hogy már hinni kezdett az örök békében" – írta meg naplójában Visy László pécsi főispán saját generációja, a 40-50 éves korban révbe értek illúzióktól borított közérzetét.[256]

Most meg itt volt a század gyilkossági híre, nem kacsa, nem kamu – a lélek rideg búvára, a pszichoanalízis atyja, Sigmund Freud 1914. június 28-án magyar tanítványának, Ferenczi Sándornak írt levelében különféle aktuális szakmai és egyesületi kérdéseket taglalt, de előtte még futólag megemlített egy aznapi eseményt, egy szörnyű merényletet Szarajevóban, amelynek következményei, mint írja, „teljesen beláthatatlanok".[257] A hír, amelyről Freud írt, Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége meggyilkolása, valós volt, s nem telt bele 24 óra, s végigfutott egész Európán. Amikor az óbudai III. kerületi Magyar Királyi Főgimnázium Erdélyben kiránduló osztályát az aradi állomáson elérte a borzalmas *breaking news*, kísérő tanáraik – köztük a hittant

[253] Molnár Ferenc: *Egy haditudósító emlékei I-II.* Budapest, Franklin, 1916, 1.
[254] Sárközi Mátyás: *Liliom öt asszonya.* Budapest, Noran, 2008.
[255] Kauser Lipót: *Kauser saga.* Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2009, 90.
[256] Borsy Judit; Bősz Attila; Gyánti István; Kocsis Éva; Ordonics-Bükfa Mónika; Polyák Petra; Pozsgai Judit; Takácsné Panta Györgyi; Török Gábor; Varghánné Szántó Ágnes – Nagy Imre Gábor; Vértesi Lázár (szerk.): *Nagyatádi Visy László pécsi főispán háborús naplója I.* Pécs, Magyarország, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, 2023, 100.
[257] Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: *Levelezés. 1914–1916.* II/1. kötet. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest, 2002. 483. számú levél.

tanító katolikus pap, Tichy tisztelendő – azt mondták nekik: „Álljatok fel, és énekeljük el a Himnuszt." [258] És az osztály felállt, és elénekelte a *Himnuszt*, miközben a szerencsétlenül járt trónörökös holttestét éppen csak megszabadították golyóktól lyuggatott vérfoltos ruháitól. Szerették tanáraikat? Vagy csak engedelmeskedtek? Valljuk be, szokatlan reakció. Ha kitudódott volna, tanárt és diákot ugyanúgy elcsapták volna a felség- és kegyeletsértő akció miatt, annak ellenére, hogy a vérmes indulatairól közismert Ferenc Ferdinándot szinte mindenki utálta.[259] A bizarr történetet megörökítő egykori kisdiák, a későbbi neves újságíró, Varannai Aurél szerint azonban tinédzsertársaival úgy érezték magukat, mint a márciusi ifjak: „szinte felszabadulás boldog érzésével" ünnepelték a szarajevói kettős gyilkosságot.

És nem voltak egyedül. Mint hamu alatt hosszasan szunnyadó parázs, 1914 nyarán az erőszak bűvölete váratlanul tépte fel a nemzeti emlékezet behegesedett sebeit. „A kisemberek sokasága mintegy lidércnyomástól felszabadulva fellélegzett, amikor a trónörökös halálának hírét megtudta. A bécsi udvarban és a budapesti társaságban is inkább örömet okozott, mint gyászt" – emlékezett a hangulatra a meggyilkolt trónörökös egyik legfontosabb bizalmasa, Ottokar Czernin gróf.[260] Ám a közvélemény által pokolba kívánt Habsburg-főherceg titokban felravatalozott teste felett a felszabadult kárörvendést hamarosan a szorongás, majd másfajta, immár haragos mámor váltotta fel a Lajtán innen és túl, Magyarországon is. Önkívület, amelyben a dinasztia iránti kötelés és kedvetlen hűség és nemzeti büszkeség a közös ellenséggel szemben egyesülni tudott. Amelyben a '48-asság, a függetlenség örök magyar bálványa is kielégülést talált. A magyar közvéleménynek ugyanis nem hódító háborús céljai voltak, mint a cári Oroszországnak vagy a reváns vágyában élő Franciaországnak, hanem örök sérelmei. S amelyet immár a hatalom bécsi birtokosai számára is kívánatos módon lehetett felhasználni, mert szinte azonnal leszivárogtak a társadalom mélyére is. A manipulált érzelmekkel mindig lehetett pénzt keresni. Ferenc Ferdinánd megdöbbentő halálában ugyanúgy kereskedelmi ter-

[258] Varannai Aurél: *Toll és bilincs.* Budapest, Magvető, 1989, 46.
[259] Christopher Clark: *The Sleepwalkers.* London Penguin Books, 2013, 378–379.
[260] Galántai József: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918,* Budapest, Akadémiai, 1974, 98.

mék lett, mint annyi más előtte járó és utána következő celebritás. Az egyik menő pesti fényképésznél, a Baross utcában nemsokára kapható lett Ferenc Ferdinánd és felesége fényképe, „melynek ára 2 korona, gyászkeretben 6 korona".[261] Ahogy a gyászkeret-extra gátlástalanul magas ára kitűnően szemléltette: a halott trónörökös egyszerre jó trónörökös lett. A Lehel téri piacon egyébként már a merénylet másnapján nekitámadtak a magyar árusok a szerb kofáknak, és szétrúgták áruikat. „Úgy kell a kutyáknak! Akik megölték a szegény trónörököst, nem is érdemelnek azok mást" – örökítette meg a költő és vasmunkás, Kassák Lajos a hirtelen szikrázni kezdő pesti piaci atmoszférát.[262] Alulnézetből.

De a felülnézet sem volt más. „Hát végre!" – kiáltott fel megkönnyebbülten Apponyi Albert pontosan egy hónappal később, a hadüzenet bejelentésekor a Parlament üléstermében.[263] A 48-as parlamenti ellenzék hórihorgas vezérének, a szelíd kék szemű, pátriárkakülsejű, nagy fehér szakállt viselő politikusnak a szájából megdöbbentően hangzott a harsány háborús lelkesedés. A nemzetközi békemozgalom ismert és elismert tagja volt, 1911-ben még Nobel-békedíjra is jelölték.[264] A hadüzenetet megelőző tavaszon még bölcs és megfontolt szavakkal arról értekezett, hogy a „békét akarja mindenki".[265] De nem a béke, hanem a háború teremtett nemzeti egységet a kofáktól a grófokig. Olyannyira, hogy Tisza István szinte megvetően nyugtázta magánlevélben belpolitikai ellenfeleinek meghunyászkodását: „csendes, finom, udvarias, de unalmas fiúcskákká változtak a tigrisek."[266] A mozgósítással egyidejűleg kihirdetett rendkívüli állapot mindenkinek imponált, s ha voltak is a háborús lelkesedést kritizáló hangok, azok nem fértek fel az események zsúfolt nagyszínpadára. A felpörgő háborús propaganda szinte minden társadalmi rétegben akadálytalanul utat talált a fegyverek gyilkos vállalkozása számára, és a tollforgatókat is könnyű volt táncba vinni.

[261] Demény Pál: *A párt foglya voltam.* Budapest, Medvetánc-könyvek, 1988, 9.
[262] Kassák Lajos: *Egy ember élete.* Budapest, Magvető,1957.
[263] *Képviselőházi Napló 1910-1915.* XXVI. kötet, 1914. július 28-i ülésnap. Budapest, 1917. 192.
[264] Anka László: „A háborúpárti pacifista. Apponyi Albert az első világháború kitörésekor". *Élet és Tudomány,* 2014/39, 1222.
[265] Dr. gróf Apponyi Albert: „Az interparlamentáris unióról és a békemozgalomról egyáltalában". I. *Magyar Kultúra* II. évfolyam, 7. szám, 1914. április 5., 289.
[266] Galántai József i. m. 132.

„Melyik gyermek ne örülne magában a háborúnak?" – kérdezte teljes komolysággal a különben békés költő, Babits Mihály, s azon morfondírozott, hogy „lehet-e nagyobb élmény, mint a veszély, a táruló, táguló lehetőség?"[267] A pesti flaszter túlmozgásos újságírói, akik közül némelyek a boldog békeidők alkonyán revolvert kezdtek viselni a farzsebükben – csak úgy, divatból, agreszszív kivagyiságból – vagy ahogy ma mondanánk, a *bullying* kedvéért –, most már nemcsak egymást heccelték, hanem nekiláttak uszító háborús vezércikkeket írni. Szakmányban, és meglepően gyors sikerrel. Hiába gyűlölte a magyar középosztályi közvélemény Ferenc Ferdinándot, augusztusban már a tömegek is a *Vesszen, vesszen kutya Szerbia!* rigmusával kísérték a bevonuló katonákat a frontra induló vonatokhoz – bosszút állni a magyargyűlölő trónörököst orvul elveszejtő szerb gyilkosokon. Ahogy Tisza István miniszterelnök mondta a kivételes hatalomról szóló törvény beterjesztésekor: „Az egész magyar nemzet tettre készen jön királya hívására a zászlók alá, s nekünk, a kormány tagjainak, éreznünk kell azokat a nagy és szent kötelességeket, amelyeket ez a lelkesültség hatványozott erővel hárít a mi vállainkra."[268] (A propagandagépezet biztosra ment. A későbbi magyar külügyminiszter, Kánya Kálmán – ekkor a bécsi közös külügyminiszteri sajtófőnök – azt a *fake news*t terjesztette a szerbellenes közérzet fokozására, hogy a prizreni osztrák–magyar konzult szerb merénylők foglyul ejtették, s levágták a nemi szervét.[269])

Túlbiztosítás. Valószínűleg nem volt semmi szükség ekkor erre a hatásvadász hazugságra sem. Akármilyen valószerűtlennek tűnik a máról, a propaganda a *kezdeti* háborús lelkesedést szinte készen találta meg a társadalom pszichéjében. „Kossuth Tivadarnak milyen érzése lehet, ha hallja, mennyire megváltoztak az idők 40 év alatt: apja himnuszát most lelkesen ellenfelének énekli a nép; minden felejtve van: Ferenc József azt izente" – jegyezte fel naplójában a különc író, Füst Milán a hadüzenet lelkes napjaiban az öreg király mellett felizzó hangulatot, aki magánlakosztályában képet őrzött az aradi „lázadók" kivégzé-

[267] Babits Mihály: „Gyermekek és a háború". *Nyugat,* 1914, 16-17 sz., 261.
[268] *Képviselőházi Napló.* 1910-1915. XXVI. kötet, 1914. július 28-i ülésnap. Budapest, 1917. 192.
[269] Hory András: *Bukaresttől Varsóig.* Budapest, Gondolat, 1987, 392., illetve Varannai Aurél: *Toll és bilincs* i. m. 48. Vö. Tóth Imre: „Kánya Kálmán útja a külügyminiszteri székig". *Történelmi szemle,* 2013/2, 229.

séről. De hol volt már az aradi vértanúk iránt érzett el nem múló harag? Elmúlt a béke utolsó reményével. Mindenki – úgy látszott legalábbis, mindenki – Ferenc József katonája akart lenni. Pécsett, amikor megjelentek a mozgósítást elrendelő plakátok, a kocsmák népe kirohant az utcákra, éljenzett, ordítozott. Nemcsak a szokásos kocsmai hőzöngés volt mindez, melyből másnapra múló macskajaj marad. A behívott tartalékosok és népfölkelők és 98 százaléka a következő reggelen pontosan megjelent a pécsi kaszárnyában. „Mindenki, még a betegek is csatázni akartak a szerbbel" – írta a főispán naplójába.[270]

A kocsmák korhely közönsége a háborúra szavazott, de oda szavazott a templomok ájtatos hívőserege is papjai útmutatása nyomán. A háború igazolásában élen jártak az egyházak, a zászlókat a frontvonalak mindkét oldalán megáldották. A „béke apostolai" túlnyomó többségükben gyorsan megtalálták a szent iratokban a háború isteni igazolását, csak az ősz Baksay Sándor, a dunamelléki református püspök volt az, aki nem kért áldást a kezdeti mámoros napokban sem a fegyverekre. A nyolcvankét éves aggastyán a saskeselyűk vijjogását hallotta ki a készülődő csatazajból, s nem fegyvert és diadalt énekelt, hanem Petőfit és Aranyt idézte a haragvó égről és az anyák keserves könnyeiről.[271] Ahogy beszélt, úgy is élt. A kunszentmiklósi református parókián fél évszázadot szolgáló öreg püspök nemcsak özvegyeknek és árváknak, de az égfázó madarainak is gyámola volt, s fogyó életében – a második háborús őszt már nem élte meg – örömöt már csak az adott neki, hogy a kemény téli napokon néha száz cinege is megjelent ablakán, hogy kezéből átvegye a „mindennapi kenyeret".[272] Eközben a szerbiai Szabács alatt, mint az őszi levelek hulltak a kecskeméti 38-as császári és királyi közös gyalogezred harcoló kun legényei első ifjúságukban. A híres-hírhedt Mollináry-bakák. Kunszentmiklós városa 350 fiatal fiú életét áldozta fel az első világháború mészárszékén.

Nem csak az egyházakból hiányzott a prófétai előrelátás. Egyébként is ritka volt az, aki a felkorbácsolt lelkesedés alatt itt-ott megbúvó gondterhes

[270] Nagyatádi Visy László pécsi főispán háborús naplója i. m. 101.
[271] *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1914. évi október hó 31-én továbbá november hó 1-ső és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyülésének jegyzőkönyve.* Budapest, Franklin, 1914. 9–10.
[272] *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1915. évi július hó 8-ik napján Budapesten tartott rendkivüli közgyülésének jegyzőkönyve.* Budapest, Franklin, 1915, 9.

várakozást egyáltalán észrevette – mint a szerelmesek szorongó éleslátásával megvert írónő, Kaffka Margit, aki Szegedre utazott le az első napokban besorozott kedveséhez. Ő úgy látta, hogy az alföldi város „csendes, [...] lassú – nem lánglelkes és nem reménytelen".[273] Az ő pacifista különállása abban rejlett, hogy sietve férjhez ment frontra induló szerelméhez, a nála tíz évvel fiatalabb Bauer Ervinhez. Más módja a békevágy kifejezésének aligha lehetett, még a szocialista érzelmű munkásság sem tűrte meg a nyílt háborúellenes agitációt. A későbbi neves író, Sinkó Ervin arra emlékezett, hogy Szabadkán, a szomszédjukban lakó asztmatikus kis szatócs azon a tikkasztó júliusi napon magából kikelve ordított az ablak alatt: „Éljen a háború!"; Sinkót pedig, a 16 éves magányos idealistát ijedten tuszkolták ki elvtársai a munkásotthonból, mert azt kiabálta: „Le a háborúval!"[274] Nemcsak a munkásság, még az apolitikus magyar parasztság is majdnem ellenállás nélkül sorakozott a zászlók alá.[275] „A magyar paraszt Világosért akar bosszút állni, és lelkesen rohan a kozák ellen, ki 1848-ban elhajtotta az öregapja pejlovát" – írta a fiatal polgári radikális újságíró, Csécsy Imre szomorúan a pacifista arisztokratának, Károlyi Mihály grófnak."[276] Ez persze valószínűtlen, többségében inkább az évszázados jobbágyengedelmesség, mint az őszinte lelkesedés volt a paraszti mozgósítás sikere mögött – vagy éppen a földhözragadt paraszti csalafintaság, hogy míg kint a fronton van az ember, nem kell, hogy dolgozzon.

Addig, amíg az első koporsók meg nem érkeztek, szinte mindenki gyerekjátéknak hitte Szerbia meghódítását.[277] A pesti utca *last minute* flörtöktől villódzó atmoszféráját fürkésző Krúdy Gyula például azon elmélkedett, hogy „a bevagonírozott tartalékos, amint elhagyott kedvesei miatt érzett fájdalma csillapodik, titkon már úgy színezi a jövőt, hogy a messzi idegen országokban

[273] Kaffka Margit: *Az élet útján.* Budapest, Szépirodalmi, 1972, 417.
[274] Sinkó Ervin: „Szemben a bíróval". *Valóság,* 1975/1, 33.
[275] Szabolcs vármegye főispánjának jelentése a miniszterelnöknek a vármegyei mozgósításról MNL OL K 26-1914-XLI-1591-(6104). Közli: *A hátország a Nagy Háborúban.* Budapest, 2014, 28.
[276] Csécsy Imre levele Károlyi Mihályhoz 1914. augusztus 25-én. In: *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920* (szerk. Litván György), Budapest, Akadémiai, 1978, 99.
[277] In: Gecsényi Lajos: *Sülysáp az első világháború viharában.* Sülysáp, Sülysáp város önkormányzata, 2014, 38.

új, ismeretlen nőket talál. Urnak, hatalomnak, élet és halál urának megy kardjával a meghódítandó tartományok felé".[278] Vulgárfreudizmus, mely a kardban csak a fallosz szimbólumát látja meg? Nyilván születtek romantikus szerelmek, hódítások a távolban, de sokan inkább szifilisztől rokkantan támolyogtak haza az orosz-ukrán fronton felállított koszos katonai bordélyokból. Mert arra is későn jött rá a többség, amire Ludwig Wittgenstein bécsi önkéntes közlegény már a háború első hetében rádöbbent: hogy a nagy közös ügyek sajnos nem teszik nemessé az emberi jellemet.[279] 1914. augusztus 15-én a Visztulán kegyetlenül és trágár közönségességgel viselkedő bajtársak között jegyezte fel mindezt titkos naplójában a fiatal Ludwig, a Monarchia leggazdagabb ipari mágnásának legkisebb fia, aki aztán a háború ötven hónapját végigharcolta. Önkéntesen, közlegényi sorban, hasonlóan az őt szekírozó magyar bakákhoz. De nem lett pacifista, hanem a 20. századi filozófia legnagyobb alakja. Szemtől szemben a halállal azt remélte megtalálni, hogyan lehet végre *valóban* tisztességes ember. Naplója szerint eléggé egyedül volt ezzel. S nem csak az ő naplója szerint. Egy másik közlegény, a későbbi neves irodalomtörténész, Thienemann Tivadar késő öregkorában is arra emlékezett, hogy a Mollináry-parasztbakák gúnyolódtak és megverték a közéjük beosztott, magyarul nem értő cseh közlegényt, miért nem tud magyarul? A vakmerő kiskunsági fiúk a volhyniai mocsarak embervesztő hínárai között sem akarták felfogni, hogy akadhat a világon ember, aki nem ért magyarul.[280] Nem nacionalisták voltak, hanem egyszerűen embertelenek, akik egy rájuk kényszerített embertelen szituációt tettek a maguk számára brutálisan otthonossá. Mert a háború *eredendő* igazságtalanságát viszont felfogták, a szerencsétlen cseh katonát arcul ütő szakaszvezető az egyik elfoglalt orosz faluban felment az üres templom szószékére, és hangosan káromkodva vádolta az Istent, miért bánik velük, szegény katonákkal ilyen rosszul. Az otthon maradt szerencsések eleinte nem hallották a sáros

[278] Krúdy Gyula: „Pesti levelek. A nők és a háború". *Magyarország*, 1914. augusztus 2., 16.

[279] „Es ist also doch nicht wahr, daß die gemeinsame große Sache die Menschen adeln *muß*." 0-59. In Ludwig Wittgenstein: *Geheime Tagebücher*, hrsg. v. Wilhelm Baum, 2. Aufl., Wien 1991. 17. Újabb kétnyelvű kiadásban Marjorie Perloff (szerkesztette és fordította): Ludwig Wittgenstein: *Private notebooks, 1914–1916*, London- New York, Liveright-Norton, 2021, 34.

[280] Thienemann Tivadar: *Az Utókor címére. Hátrahagyott életrajzi feljegyzések*. Dávidházi Péter előés Koncz Lajos utószavával. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2010, 102–103.

harcmezőkön felüvöltő istentelen káromkodást. A budapesti kávéházakban a békeidők sikamlós kupléit fütyülték tovább, ám az éles szemű magányosok mégis észrevették az emberi komédia hirtelen vastag trágárságba bukó nyelvi fordulatát. Mint a filozofikus vénájú Füst Milán, aki egy hátországi budi falán találta meg a háború vulgáris értelmezését az augusztusi forró napokban: „Tekintettel a háborús időkre, nők kizárólag csak hátulról lesznek megb...va nagy Altmann fa...a által. Kiváló tisztelettel."

A mozgósítás színjátéka hasonlóan zajlott egész Európában: a háborúval való lidérces nász szinte mindenütt népünnepély volt.[281] „Véres, szörnyű lakodalomba / Részegen indult a Gondolat" – írta le ismert versében Ady Endre 1914 végzetes júliusát egy különös nyaráljszaka vad képeibe zsúfolva. A költő szavát a száraz történeti magyarázat pedig manapság így fejezi ki: a háborút a társadalom „önmozgósítása" tette lehetővé.[282] A felgyulladó nacionalizmus kontinentális jelenség volt, átfogta egész Európát. Éppúgy, mint 1848-ban. Csakhogy akkor a nemzet ellensége nem egy másik nemzet, hanem az 1815-ben megalkotott konzervatív szentszövetségi internacionálé volt. Császárok, királyok, rendjelekkel agyonaggatott főhercegek és sima modorú birodalmi kancellárok. 1914-ben viszont nemzet nemzet ellen támadt. S a „nemzet" háborús vállalkozása az egész társadalmat magába olvasztotta. Még a hallgatag alsó-szászországi parasztokat is. Az érettségire készülő jómódú német polgárgyerek, Ernst Jünger arra emlékezett, hogy 1914. augusztus 1-én otthonában, a kisvárosi Rehburgban egy háztetőn beszélgetett éppen egy tetőfedővel és a család kertészével, amikor a falusi postás elbiciklizett alattuk, s meg sem állva felkiáltott hozzájuk: általános mozgósítás! Amikor meghallotta a végzetes szavakat, a tetőfedő kezében egyszerre megállt az ütésre emelt kalapács, lassan leeresztette, szerszámait gondosan elcsomagolta. Tudta, új időszámítás

[281] L. Gerhard Hirschfeld, „'The Spirit of 1914': A Critical Examination of War Enthusiasm in German Society", in: *The Legacies of Two World Wars: European Societies in the Twentieth Century*. Cornwall, ed. Lothar Kettenacker and Torsten Riotte, New York, 2011, 29–40. Vö. Mark Cornwall: „The Spirit of 1914 in Austria-Hungary". *Prispevki za novejso zgodovino*, 55. (2015), 7–21.

[282] Balázs Eszter: „A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a »háború kultúrái«" In: Ifj. Bertényi Iván; Boka László; Katona Anikó (szerk.) *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 146.

kezdődött az életében. Majd mindhárman lejöttek a tetőről, munkás, kertész, úrifiú, a falu főterére, a nagyvendéglőbe mentek, ittak egy pohár bort, az italból bátorságot merítve rágyújtottak egy katonanótára a nyáréjszaka csillagos ege alatt, másnap pedig már vonaton voltak, útban a gyülekezésre kijelölt laktanya felé.[283] Az úrifiú, aki az előző nyáron az idegenlégióba szökött az érettségi előtt, most áldotta a szerencséjét, hogy kitört a háború, így az unalmas polgári karrier párnázott világa helyett a férfivé avatás valóban legfelső foka vár rá. Önkéntesként sorozták, végigharcolta a háborút, kivételes bátorságáért megkapta a legmagasabb porosz hadi kitüntetést, a francia elnevezésű *Pour le Mérite*-et. Immár hadnagyként. A kalapács képét azonban Jünger hazahozta a tűzvonalból, s egy híres, kultikussá lett könyvben megírta, hogy a háború nem a vég volt, hanem az erőszak kezdete. Egy vérben fogant új világé, amelynek a háború volt az iskolája, s amelynek új embere frontharcosok pörölycsapásaiból fog megszületni.[284] Majd világhírű író lett, aki több mint száz évet élt, s akit a nácik éppúgy csodáltak vakmerő bátorságáért, mint a pacifista beatnemzedék hívei a tudatmódosító szerekkel, elsősorban az LSD-vel végzett úttörően merész kalandozásaiért. Ezt 1914 augusztusában még nem tudhatta, de ünnepélynek érezte a halálba induló életet.

A hallgatag szász parasztok is énekeltek a bevonuláskor, de magukba temetett érzéseik helyett leginkább fegyelmezett engedelmességük beszélt. Olyan olajozottan lendült a háborúba egész Európa a nyári nagy vakáció közepén, mintha csak napi rutinját végezte volna. A proletárnak nincs hazája – írta Karl Marx, de kiderült, igenis van. A német szociáldemokrata képviselők egyhangúan szavazták meg a hadihiteleket a berlini Reichstagban, s a párizsi törzskávéházában meggyilkolt francia békepárti szocialista vezér, Jean Jaurès ravatala

[283] Ernst Jünger: „Kriegsausbruch 1914". In: Uő: Sämtliche Werke – Band 1: *Tagebücher I: Der Erste Weltkrieg.* Stuttgart, Klett-Cotta, 2013, 539–545. Jünger valójában csak néhány hónappal később került ki a frontra, előbb letette a hadiérettségit.

[284] Az idézetet nem szó szerint adtam vissza, l. „Dieser Krieg ist nicht das Ende, sondern der Auftakt der Gewalt. Er ist die Hammerschmiede, in der die Welt in neue Grenzen und neue Gemeinschaften zerschlagen wird. Neue Formen wollen mit Blut erfüllt werden, und die Macht will gepackt werden mit harter Faust. Der Krieg ist eine große Schule, und der neue Mensch wird von unserem Schlage sein." Ernst Jünger: *Der Kampf Als Inneres Erlebnis.* 4th ed. Berlin: Verlag E.S. Mittler & Sohn, 1943. 70–71. Jünger kovács-metaforájához l. Hannah Froehle: *Digging Beneath the Rubble: Ernst Jünger's Kriegsmythos.*

felett elvtársai kezet fogtak a németek elleni reváns vágyában égő nacionalista jobboldallal.

„A háború egy rántással letépte a maszkot, és elénk állította az embert a maga bensőbb, igazibb mivoltában, megmutatta az emberben a gyermeket, a vadat és az ősembert" – írta a pszichiáter Ferenczi Sándor, aki maga is katonaorvosként szolgálta végig a háborút, igaz, biztonságos hátországi garnizonokban.[285] Talán ezért is tudta szenvtelen tárgyilagossággal leírni a páciensei által elmesélt, orosz fronton átélt borzalmakat, mint például amikor támadó cserkesz katonák egy fiatal huszártisztnek *valóban* levágták a péniszét és a szájába tömték. „A bosszúnak furcsa és fölöttébb elterjedt módja" – tudósította mesterét az ölés „természetességéről".[286]

Egy másik érzékeny megfigyelő, Szeberényi Lajos békéscsabai evangélikus lelkész megörökítette, miként tanult meg ölni csekély jutalomért, akár egy darab csokoládéért a frontra kikerült egyszerű békési szlovák földműves: „Egy ízben az ellenséges és a mi lövészárkunk között – úgymond – volt egy kút, ahová egy hórihorgas orosz mindennap eljárt vizet meríteni. A mi tisztünk azt mondta: – Fiúk, ki meri azt a hórihorgas oroszt leteríteni? – Céloztam, s abban a percben elterült az orosz, s én egy darab kitűnő csokoládét kaptam a hadnagy úrtól, meg is ettem jóízűen!"[287]

A háború a gyilkolásnak olykor szó szerint édes ízt kölcsönzött, zsigeri kárpótlást az otthoni örömforrásoktól elszakított egyszerű katonáknak. A nagybetűs Történelem viszont Ferenczinek és Szeberényinek szolgált keserű igazsággal, nem Molnárnak és Garának. Az úriemberi udvariasság nem tért vissza a lövészárkok sáros poklából, ahogy a tegnap boldogtalanul is boldog világa sem. És az emberiség sem újult meg a tűz- és acélesőben. Sem úgy, ahogy Wittgenstein remélte, sem úgy, ahogy Jünger jövendölte. Annyi azonban biztos, hogy modern történelmünket azóta a háború sara borítja. A vajdasági költő, Tolnai Ottó túl a nyolcvanon, a 2022-es orosz–ukrán háború kitörése után felidézte, hogyan

[285] Ferenczi Sándor: „A veszedelmek jégkorszaka". *Nyugat,* 1914. 16–17. sz. 268. Vö. Jörg Baberowski: *Az erőszak terei.* Budapest, Európa, 2019, 16–17.

[286] Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: Levelezés. 1914–1916. II/1. kötet. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest, 2002. 131–132.

[287] Szeberényi Lajos: *Parasztok a világháború után.* Békéscsaba, Szerző kiadása, 1929, 16.

találkozott vele négyéves kisfiúként, 1944 őszén: „...tisztán emlékszem a szovjet csapatok átkelésére a Tiszán – Török- és Magyarkanizsa között –, tisztán emlékszem végtelen vonulásukra a házunk előtt... Álltunk a bátyámmal, s napokig néztük ezt a vonulását a sáros lovaknak, sáros tankoknak, sáros ágyúknak... Arra is jól emlékszem, ahogy az általános sárban, lám, még ma is alliterációként ismételgetem, tisztán – tisztán emlékszem, hogy megkérdeztem bátyámtól, hogy ez ott, előttünk micsoda? Mi micsoda? – kérdezte bátyám. Hát, amit mi most itt nézünk. Micsoda ez a végtelen kínlódás a sárban? Ez a végtelen kínlódás a sárban, mondta bátyám: a történelem. Ez a történelem? – kérdeztem. Ez, mondta bátyám. A harmadik-negyedik osztálytól majd már nektek is külön tantárgyatok lesz... Mi? kérdeztem. Hát a történelem, mondta bátyám..."[288]

A történelem aztán tömeggyilkosságokban is lesújtott 1944 őszén Magyar- és Törökkanizsára. A Tisza-menti erdők vastag sara több száz megkínzott ember holttestét takarta hamarosan.[289] 1918-ban még nem ez volt a helyzet. Akkor fosztogató bandák „csak" Miklóssy Gábor színtársulatának összes ruhatári és díszletfelszerelését rabolták ki és pusztították el.[290] A sárban díszletek, bársonyruhák, de még nem temetetlen holtak. S a zavaros végeken a végtelen vonulás, az első világháború hazatérő német és magyar katonái fáradtan, kimerülten, reszketve láztól és éhségtől, bódultan a rossz alkoholtól vonultak hazafelé. Békére vágytak, de nem békét hoztak haza a sivár otthonokba.

[288] Tolnai Ottó: Történelem. Élet és Irodalom, 2023. január 6.
[289] Gubás Jenő: Törökkanizsa 1944-es ártatlan áldozatai. In: Aracs, XI. évf. 2011. 3. sz. 11-19., illetve Forró Lajos: Megszavazták a lincselést. In: Csorba Béla, Matuska Márton, Ribár Béla: szerk.: Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról. Újvidék, Atlantis, 2004, 132-139.
[290] Zavargások az országban. Pesti Hírlap, 1918. november 12., 7.

II. HIDEG POLGÁRHÁBORÚ

1. „Sehol, sehol nemzeti cél..." A magyar polgárháború előzményei

A békevágy a hosszúra nyúlt háborúban ugyan hatalmasra nőtt, a béke utáni sóvárgás, ellentétben a spanyolnáthával, mégsem fertőzte át az emberiséget. Hiába remélte ezt az 1916 decemberében trónra lépett fiatal király, IV. Károly bizakodóan. Az ifjú uralkodó regnálásának kurta évei balsikerű békepróbálkozásainak folyamatos kudarcaival múltak el, s végül gyorsan kimúlt a Monarchia is, mielőtt egyetlen ellenséges antantcsizma tapodta volna területét. Az ifjú király az összeomlás után magára maradt a schönbrunni kastély sötétjében, s végül száműzetésben halt meg, éppúgy, mint Károlyi Mihály gróf, aki szintén a pacifizmus vágyára építette a szerencsétlen Habsburgok hirtelen összeomlott trónja fölé sebtében összetákolt Magyar Népköztársaságot. A háború ugyanis túlélte a háború végét is. Amikor a frontokon 1918 novemberében hivatalosan elhallgattak a fegyverek, a háború hazaköltözött a hátországba. A német Közép-Európa évek óta éhkoppot látó, nélkülöző nagyvárosaiba, Kelet-Európa vértől és szenvedéstől csuszamlós hatalmas síkságaira ugyanúgy, mint a magyar Alföldre. Hallgatag tanyákra és vészjóslóan zizegő kukoricásokba, kisvárosi poros piacterekre, s a faluvég fehér falú kis házai mögött húzódó gyér akácosok tövébe. Dunapatajra például, ahol a Szamuely Tibor vezette vörös terror templomtornyokból leszaggatott harangkötelekkel akasztott, vagy Héjjas Iván bandái által felkoncoltatott áldozatainak a sáros novem-

beri avarban sebtében megásott tömegsírjaihoz. Az orgoványi kiserdő isten háta mögötti buckásaiba.

Magyarország ugyan messze feküdt az ukrán és balti véres övezetektől, de az első világháború utáni történelmére nagy hatást gyakorolt az ott lejátszódó orosz-szláv tragédia. Az 1917-ben elkezdődött gigantikus orosz belháború világforradalomnak nevezett exportja a kicsire zsugorodott magyar jövőt is döntően befolyásolta. Amikor 1918. október 31-én a bolsevik mintákkal dolgozó katonaforradalom Budapesten megdöntötte a régi rendszert, s annak jelképpé nőtt félelmetes alakját, Tisza István korábbi miniszterelnököt városligeti villájában leszerelt katonák meggyilkolták, a modern politika új időszámítása kezdődött Magyarországon is. A polgárháborúé. A hol forró, hol hideg polgárháborúé, amelyben bőséggel akad brutális gyilkosság, ám amely nem feltétlenül kriminális akciók sorozata, hanem elsősorban állapot. Ahol akkor is van ellenség, ha a közvetlen harci cselekmények véget értek, vagy pontosabban: szünetelnek.[1] Amely, ha nem is állít mindig, minden esetben hekatombát legyilkolt vörösök holttesteiből, mint a lettországi Rigában a bevonuló *Freikorps* egységei 1919 májusában – az ellenséggyártás kultuszából és kultuszának él, mert nem ismer kiegyezést. Amelyben minden kompromisszum csak időleges, nincs felebarát, a másik ember vagy velünk, vagy ellenünk van. A háborúban ugyanis mindenkinek meg kell hogy legyen az egyértelmű státusa.[2] Mindkét oldalon. A háborús fronton van fegyverszünet, frontbarátkozás, az ismeretlen ellenséget nem mi választjuk ki, hanem a történelem véres szeszélye. Ám a polgárháborúban ellenségeinket mi nevezzük meg, azok közül, akiket ismerünk, s akik – éppen mert ismerni véljük őket tetőtől talpig – mindenképpen és lényegileg gonosztevők, mindeközben magunk mindig és minden körülmények között áldozatok vagyunk. A hideg polgárháború ezért háború akkor is, ha már nem kíséri naponta újabb és újabb vérfürdő. A hideg polgárháború világában a barát és ellenség közötti emberi viszonyok – a társadalmi viszonyok semleges többsége – a senkiföldjévé válnak. Veszélyes helyekké, mert

[1] Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Budapest, Osiris, 2002, 73.
[2] Uo. 8.

nincs „egyrészt-másrészt", a politika által birtokba vett területen csak a barát és az ellenség rideg perspektívája érvényes. A kivételes állapot közállapottá válik, s természetessé lesz, aminek eredendően nem lehetne természetes formája.[3]

Mivel a „közéletet", pontosabban a politikai cselekvést a klasszikus görög filozófia nyomán a barátság és együttműködés alapvető képzeteire vezetjük vissza, nem pedig a háború véres képeire, a polgárháborút – mint a háborúk egyik sajátos formáját – viszonylag kevesen emlegetjük. Pedig tapasztalata egyidős az európai emlékezettel. Az ókori görög városállamok a neves történetíró, Thuküdidész elbeszélésben egy gigantikus polgárháborúban buknak el, az antik Róma története testvérgyilkossággal kezdődik, s a római köztársaság dicsősége a polgárháborúban enyészik el.[4] Ennek a történeti legendának a mondanivalója egyértelmű – jegyezte meg Hannah Arendt a forradalomról szóló írásában: „amilyen testvériségre az emberiség egyáltalán képes, az is testvérgyilkosságból ered, s amilyen politikai szervezettséget ki tud alakítani, az is bűnben gyökeredzik."[5]

A görög–római történelem véres polgárháborúi mint intő példák ott vannak a reneszánszban születő modern európai államok és a felvilágosodás nyomán kifejlődő demokratikus politikai gondolkodás bölcsőjénél. Minden háborúk között a legszörnyűbb a státusa, hiszen azok között zajlik, akik között nem szabadna, hogy előforduljon. Azok között, akiket a francia forradalom nyomán testvéri vagy – ami a 19. század elején-közepén még egyet jelentett – „polgári kötelék" köt össze. Igazságos háború talán akadhat, igazságos polgárháború aligha. Ilyen értelemben az első világháború a berlini fal leomlásáig tartó hetvenöt éves európai polgárháború kezdetének bizonyult – ma pedig bő negyedszázad konjunktúrája után szorongón látjuk, hogy ismét felújulóban van. Ám amit az „atlanti civilizáció", a Nyugat mai hanyatlásáról és válságáról gondolunk, aligha újszerű. 1918 után az államközi konfliktusok kevés kivételtől eltekintve minden európai államon belül éles vagy hideg polgárháborús helyzeteket is eredményeztek. A polgárháború 1918 utáni általánossá váló európai valósága

[3] Karácsony András: „Carl Schmitt a szuverénről". *Kommentár*, 2019/1. http://kommentar.info.hu/cikk/2019/1/carl-schmitt-a-szuverenrol#_ftnref6 (Letöltés 2024. március 11.)
[4] David Armitage: *Polgárháború. Az eszmékben élő történelem.* Budapest, Rubicon Intézet, 29–107.
[5] Hannah Arendt: *A forradalom* (fordította: Pap Mária). Budapest, Európa, 1991, 23.

arról is szól, hogy az állam hiába nő egyre nagyobbra, és hiába nő egyre jobban bele minden emberi viszonylatba, nem a társadalom kifejező képe többé. Mert a polgár nem polgártárs ezentúl. Hanem *vagy* barát, *vagy* álruhába bújt bomlasztó ellenség. Ahogy 1920 őszén Szabó Dezső a magyar író erkölcsi imperatívuszát megfogalmazta: „...axióma gyanánt mondom, minden harcosnak becsületes szint kell vallania, legyen barát vagy legyen ellenség [...] de egyik lábával az egyik táborban, másikkal a másikban, egyik perfídiával az egyik fél harcosai ellen, másik perfídiával a másik fél harcosai ellen nem szabad lennie."[6] Ha most egy pillanatra feltekintünk a múlt elsárgult lapjaiból jelenünk fakó horizontjára, azt kell mondanunk, hogy a magyar írók és a magyar értelmiség hetedíziglen megfogadta több mint száz éve leírt kétes intelmeit. S nem csak a magyar. A társadalom politikai integrációja a modern korban – paradox módon – a társadalom polarizációja, kettészakítása révén lesz befejezett.

1918 októberében, a túlzsúfoltan hazatérő vonatok a hazatérő leszerelő katonák százezreivel együtt haragot, dühöt és fosztogatási kedvet hoztak az országba – korántsem az óhajtott és várt béke felszabadultságát. Az író Krúdy Gyula még naivan azt hitte, hogy „nincsen semmi baj Magyarországon, mert vége lett a háborúnak... [...] Az átok elmúlott fejünkről, a halálraítélt az utolsó percben kegyelmet kapott, a tetszhalott felébredt, mielőtt rázúdították volna a földet. Újra él, ismét lélegzik, gondolkozhat és alkothat."[7] Rosszul hitte. Az átok ideje csak most következett. A független Magyarországot proklamáló őszirózsás forradalom nem nemzeti konszenzust, még kevésbé a nép köztársaságát teremtette meg azzal, hogy bő két héttel születése után, 1918. november 16-án százezrek jelenlétében kihirdette a republikánus államformát. Hanem egy elátkozott köztársaságot. Károlyi kormányzata ugyanis hiába hirdette meg s fogadta el néptörvényként, egyre halogatta, s végső döntéseként le is fújta az általa előkészített általános és titkos választások megrendezését – a republikánus eszme legfontosabb sarokpontját s legfőbb garanciáját. Az őszirózsás forradalom négy és fél hónapos zaklatott időszaka vízválasztó a magyar történelemben, mégsem tudott új demokratikus rendszert teremteni, hiába érkezett a legszélesebb demokratikus részvétel ígéretével – s hiába hevert lábainál a teljes politikai osztály hódolata, köztük Csernoch János esztergomi érsek, hercegprímás ünnepélyes *Te Deum*a, vagy a Habsburg nevét Alcsútira magyarosítani kívánó népszerű hadvezér, a „legmagyarabb Habsburg" József főherceg-táborszernagy megalázkodó hűségesküje a köztársasági Magyarország mellett. A független Magyarország teljesen új utakra tér, fogadkozott Károlyi, de a fennen hirdetett pacifizmus helyett a hazahozott háború lett a politikai cselekvés új modellje. A frontok lövészárkainak leképezése a béke véres-sáros hétköznapjaira.

[6] Szabó Dezső nyílt levele Bangha Bélához. *Virradat*, 1920 november 9., 1.
[7] Krúdy Gyula: *Magyar Köztársaság Almanachja*. Budapest, Zrínyi Katonai Könyvkiadó, 1988.

„Ez a forradalom szükségképpen olyan mocskos volt, mint az a talaj, amiből kinőtt"[8] – írta bukásuk után a forradalom minisztere, a baloldali szociáldemokrata vezér, Kunfi Zsigmond Károlyi Mihálynak, akinek ezekben a hónapokban egyik legfontosabb bizalmas munkatársa volt. Kunfi nyilvánosan is elismerte, hogy „...jobb- és baloldalastul, kommunisták, csakúgy mint szociáldemokraták szamarak voltunk ahhoz, miképpen kell és lehet elkormányozni egy országot. Formuláinkkal, eltanult és sokszor rendesen át sem gondolt tanulmányainkkal nekimentünk az életnek, és jaj volt neki, ha nem akart belegyömöszölődni formuláinkba...".[9] Kunfi Zsigmond szerint 1918 őszén a múlt erőszakos eltörlése felülírt minden más megfontolást: „egyetlen forradalmár jogérzete sem talált kivetnivalót azon, hogy a győztes forradalom elpusztította legkonokabb ellenfelét, Tisza Istvánt."[10] 1918 őszén az állami hatalom hirtelen eltűnését az erőszak tereinek riasztó kitárulása kísérte. Az elszabadult erőszak ugyan nem versenyezhetett a világháborús front pokoli brutalitásával, ám a hirtelen megnyílt káosz mélyen telítve volt az egyenlőség ataviszikusan formátlan vágyképeivel és a mesebeli igazságtevés történelem előtti toposzaival. Amit a híres angol történész, E. P. Thompson nyomán manapság úgy neveznek a társadalomtudósok: morális ökonómia.[11] Hazatért somogyi katonák az urasági kastélyban vacsorát készíttettek maguknak az úrnővel,

[8] Kunfi Zsigmond levele Károlyi Mihályhoz, Bécs, 1920. március 12., *Károlyi Mihály levelezése, I.* Budapest Akadémiai, 1978, 579.
[9] Kunfi Zsigmond: „Földnélküli János". *Az Ember*, III. évf. 22. sz. 1920. április 18.
[10] Kunfi Zsigmond: „Különvélemény a Tisza-pörben". *Világosság*, 1920. augusztus 18., 187.
[11] E. P. Thompson: „The Moral Economy of the Crowd", *Past & Present* (50) 1971, 78.

s aztán a „nagyságát" a „klavérhoz" rendelték, hogy zongorázzon nekik, miközben a szalon porcelándíszeit lődözték össze vad mámorban. Tiszadobon, Andrássy Gyula kastélyában a politikus felbecsülhetetlen értékű festmény- és műkincsgyűjteményét szórták szét a falu egyszerű lakosai. Az ámokfutás tragikomikus példája volt, amikor egy fiatal parasztmenyecske díszes aranykeretéből kiszaggatott és a Tiszába dobott egy vagyont érő reneszánsz festményt, majd egy olcsó vásári nyomattal helyettesítette, mert azt szebbnek és illőbbnek találta a fényes aranykerethez. „Sehol ily pusztítást nem végeztek, ily dühhel" – írta Andrássynénak a tiszttartójuk.[12]

Veszprémben a püspöki palota fényes ablakai voltak napokig-hetekig tartó lövöldözések célpontjai. Köztük a felfoghatatlan papi gazdagság egyik fontos jelképének, a könyvtárnak az ablakai. Szerencsére itt sem emberi életben keletkezett kár, hanem a tudós történész és volt miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia nagy tekintélyű elnöke, Berzeviczy Albert *Régi emlékek 1853–1870* című munkáját fúrta keresztül egy tréfás kedvű, tudatlan golyó.[13] (A könyvben a tudós államférfi büszkén emlékezett meg a 19. század eleji koleralázadás idején lázadó parasztokat akasztató „erőskezű" alispán nagyapjáról.) Másutt a temető lombos akácosait vágták ki hazatért parasztkatonák, s a rájuk ripakodó idősebb gazdaembert azzal torkolták le: „Hallgasson, öreg! Galíciában is így csináltuk."[14]

1918 novemberének első két hetében gyakorlatilag spontán paraszti forradalom tombolt Magyarországon. Az egész országra kiterjedő mozgalmak a töredékesen fennmaradt ügyészi jelentések szerint félezernél több települést érintettek, és óvatos becslések szerint is százezren felüli résztvevőt mozgathattak meg. A „has vészjósló forradalma" több esetben a „mindenki háborúja mindenki ellen" ősállapotába vetette vissza a vidéket, amiképpen ezt számos fennmaradt dokumentum igazolja: „Alulírottak, a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Szalavány község gazdálkodói jelentik, hogy a közbiztonság nagyon veszélyeztetve van, a szomszéd Csépa községi lakosok különösen átjönnek ra-

[12] *Andrássy Gyuláné naplója.* MNL OL P 4, 330, 126.
[13] Karlinszky Balázs: „Az első világháborút követő forradalmak történései a veszprémi Szent Mihály plébánia Historia Domusában". *Veszprémi Szemle,* 2019/4, 12.
[14] Szeberényi Lajos Zsigmond i. m. 18–19.

bolni, noha ilyen kirándulásuk alkalmából Szalavány községben már kettőt agyonütöttek. Folyton garázdálkodnak, dohányt, birkát, sertéseket és búzát visznek. Kérjük, szíveskedjenek intézkedni, hogy ott a közbiztonság helyreálljon."[15] Szolnokon a hazatérő katonaság feltörte a raktárakat, s a példából azonmód ihletet merítettek Cigányváros és Csiszlikó kültelki lakosai is. „Reggel az ébredő lakosság kitekintve az ablakon azt hihette, hogy vásár van. Az utcán ökröket, birkákat, teheneket vezettek, egy néni taligán vitte a lisztet, nem nagyon bánva, ha elhull is valami belőle, a másik cukrot vitt. Általános megbotránkoztatást keltett, hogy jómódú gazdák sem átallották beállni a sorba."[16] Jellemző az alapvető jogi normákra fittyet hányó paraszti igazságtevés emlékezetére, hogy Magasházy Lászlónak azért akadtak mentőtanúi 1945 után szülőfalujában, Sárkeresztúron, mert az 1918 őszén az olasz frontról hazahozott, parancsnoksága alá tartozó 360 lovat szétosztotta a falu nincstelen parasztsága között, s az ingyenlovat kapó fölművesek közül jó néhányan a Tanácsköztársaság veteránjaiként ezért a cselekedetéért tettek vallomást a perbe fogott katonatiszt mellett.[17] Akit természetesen nem kincstári vagyon hűtlen kezeléséért ítéltek el, hanem Horthy Miklós szárnysegédeként a fehérterrorban való állítólagos részvétele miatt.

Mintha a társadalmi élet egész szilárd anyaga cseppfolyóssá változott volna.[18] Az ország a felbomló és hazavonuló seregek, kisebb nagyobb seregtestek, olykor rablóbandákká züllött alakulatok vagy legtöbbször alakulattöredékek átjáróházává változott. Köztük a Romániából Németország felé tartó német Mackensen hadsereg katonái. A békekorszak folyamatos fegyverdurrogással, rongyos katonaruhában érkezett, s tobzódott a polgárháborút idéző ijesztő vagy olykor vidám zsibvásári jelenetekben. (Igen, a híres porosz fegyelem

[15] MOL K440 X1511 6996. doboz (K440 C/1, 82) Szalavány község ajánlott levele a Magyar Nemzeti Tanácshoz 1918 őszén. Csépa a Tiszazug legszegényebb települése volt, L. Szombatfalvy György: „A Tiszazug". *Népünk és Nyelvünk,* 1931/4-6, 150. A korszak forradalmi erőszakhullámának szakirodalmi áttekintését és lokális esettanulmányokon keresztüli feldolgozását l. Fóris Ákos – Gellért Ádám (szerk.): *Forradalmi erőszak Magyarországon 1918-ban.* Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2024 különböző tanulmányaiban.
[16] Dr. Katona Endre: „A forradalom hétköznapjai". *Jászkunság,* 1969/1-2, 26.
[17] Horváth János földműves vallomása Sárkeresztúron 1948. október 21-n BFL VII. 5e 1950/663, 18.
[18] Kunfi Zsigmond: „A legyőzöttek (1928)" In: Köves Rózsa – Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond élete útja,* Budapest, Kossuth, 1974, 351.

is felbomlott, a Mackensen-katonák nem az összecsuklott magyar integritást védelmezték fegyelmezett sorokban, hanem bandákba verődtek és erőszakoskodtak, hogy pénzt, ruhát, élelmet szerezzenek, de aki tehette, inkább eladogatta a felesleges teherré vált hadi felszerelést, s sietett haza Némethonba. Potom áron lehetett tőlük vásárolni takarót, bakancsot, zseblámpát, konzervet. Volt szemfüles szolnoki tanár, aki tucatjával vette a tehergépkocsikat, egy vállalkozó kedvű órásmester pedig egy repülőgépet, egy kétszemélyes monoplánt vásárolt. Egy felső kereskedelmi iskolába járó – egyébként jeles – tanuló is vásárolt magának egy hatlövetű forgópisztolyt, majd a tanteremben új szerzeményével büszkélkedve véletlenül keresztüllőtte osztálytársa fülcimpáját. Szerencsére nem történt komolyabb baj, s az igazgató erélyes közbelépésének hatására az I. b osztály kiürítette zsebeit. Tizenhét forgópisztoly hevert a katedrán a megdöbbent pedagógus előtt, aki nem ilyen fortélyokra nevelte a rábízott nebulókat.[19])

Ám a polgárháború korántsem egyenlő a mindenki harca mindenki ellen katatón, hol tragikus, hol komikus állapotával. Több ennél, olykor más ennél. Még a legfelfordultabb időben sem támadt szomszédjára vagy annak vagyonára a polgárok többsége. Annak ellenére, hogy a fosztogatás, a bűnözés a háborút követő évek statisztikáiban csúcsokat döntött, az uralhatatlan káosz ideje Magyarországon rövid néhány hetes időszak volt. Az 1918. novemberi paraszti tiltakozások hiába terjedtek ki szinte az ország minden vidékére, mégsem a valódi polgárháborút jelentették. Hanem az állam és a társadalom közötti kapcsolat átmeneti, de annál drasztikusabb „adásszünetét". Miért következhetett be oly váratlan hirtelenséggel a dualista állam összeomlása? Egyrészt a háborús összeomlás hirtelen láthatóvá tette a társadalomtól önkényes módon követelt megannyi áldozat és erőfeszítés teljes hiábavalóságát. Láthatóvá a hiányt. A hősi halállal elpusztult apákat, akiknek teste a Piave mocsarainak mélyén maradt mindörökre, s a rokkant emberi roncsokként visszatért férjeket, akik nem vívták ki a végső győzelmet sem a harctéren, s testi nyomorúságuk okán most már a hitvesi ágyban sem. Az elvitt harangokat, amelyekből ágyúkat öntöttek, s amelyek nem semmisítették meg az ellenséget, s nem tértek haza sem

[19] Vidor Győző: *Borús évek – derűs képek Szolnok város múltjából.* Szolnok, 1990, 10–11.

többé. Vagy éppen a kicsiny vagyonkákból lekerekített hadikölcsönöket, amelyeknek megsárgult igazolószelvényei a kopott konyhai kredenceken vádlón mutatták be a katasztrofális vereséggel végleg elúszott kishivatalnoki jólétet. A vereség láthatóvá tette mindezt, olyannyira, hogy hirtelen semmi más nem látszott, csak a pusztulás mindent átfogó apokaliptikus mérete.

Másrészt – s itt vegyünk egy nagy lélegzetet – az összeomlás azért következhetett be ily váratlanul, s ily katasztrofális gyorsasággal, mert a *társadalom* a maga egészében korántsem volt politikailag megszervezve a dualizmus hosszú békekorszakában.[20] Volt-e egyáltalán, megszületett egyáltalán a modern magyar *nemzeti* társadalom a történeti Magyarországon? A kérdés irodalma könyvtárnyi, amelynek szétszálazásához hét élet is kevés lenne. Vágjuk át a csomót Ady Endrével! A költő-sztár 1913-ban, amikor megjelent író- és italozótársa, Krúdy Gyula furcsa nagy regénye, a *Vörös postakocsi,* azt írta róla: „A vörös kocsi nemcsak a tegnapnak, a pest-budai bizarrságnak s az emlékezésnek szimbóluma, de a Krúdy-regény – ha ugyan regény – nagy társadalomtalanságáé. Azokról és úgy, akikről és ahogy Krúdy ír, csak az írhat, akinek társadalmi rangja tisztázhatatlan, s állandóan a napidíjas és az Úristen között libegő. Csak ez látja meg és kedveli a társadalom leghívebb reprezentálóit, azokat tudniillik, akik a társadalmon – kívül bitangolnak."[21] Olvassuk el még egyszer Ady szótörő szavát: „társadalomtalanság". A társadalom „leghívebb reprezentálói" a társadalmon kívül bitangoltak? Az biztos, hogy sokan bitangoltak a nemzeti társadalmon kívül – még ha számukról és arányukról, s társadalmonkívüliségük közelebbi ismérveiről, jellegéről pontos adatokat aligha tudnánk közölni a kvantitatív társadalomtudomány nagy bánatára. Bizonyos, hogy közéjük tartoztak az Alföld túlnépesedett falvaiból Amerikába kitántorgott százezrek, s a Székelyföldről Romániába elcsángált tízezrek, vagy éppen a Muraközbe, Horvátországba költözött magyar földművesek. A teherré vált beteg családtagjaikat arzénnal megmérgező alföldi parasztasszonyok, s a sunyi emberpusztításhoz sokatmondó némasággal asszisztáló falusi közösségek – melyek egyháztól, államtól mélységesen elidegenedve saját vérfagyasztóan

[20] Kunfi Zsigmond: „Sakk a parasztnak". *Az Ember,* 1922. február 26., 6.
[21] Ady Endre: „Krúdy Gyula könyve". *Nyugat,* 1913/17.

egoisztikus törvényeiket alkalmazták magukra, hiszen jól tudták, csak saját magukra számíthattak az egész agrárnépességet érintő anyagi süllyedés fenyegetésének elhárításához.[22]

Megközelítőleg sem teljesült a modern magyar politikai nemzetet megteremtő 1848-as áprilisi törvények sarkalatos célja: „az összes magyar népnek jogban és érdekben egyesítése"[23]. 1884-ben a publicista és politikus Beksics Gusztáv azt kérdezte: „Hol van [...] a nemzetiségi, felekezeti és osztálykülönbségek által meg nem szaggatott magyar nemzet? Hol van az egységesen, egy központ körül fejlődött művelt magyar társadalom? Hol van a polgárság? Hol a valamennyi réteg elitjéből alakult középosztály? Mit végeztünk a magyarosítás, a demokratikus átalakulás, sőt akár a kultúra terén, hogy a magyar társadalom elbizakodhatnék?"[24] Néhány évvel később újra leszögezte, hogy Magyarországnak „nemzeti jellege még csak politikailag van; de nincs sem kulturailag, sem társadalmilag".[25] Aztán 1906 júniusában – az egy hónappal korábban váratlanul elhunyt Bekcsics Gusztáv sírján még talán el sem száradtak a koszorúk – egy újabb nevezetes liberális politikus, Bárczy István, Budapest frissen megválasztott polgármestere figyelmeztette programadó beszédében hallgatóságát arra, hogy „...az egész nemzet jövendő boldogsága, fennállása első sorban attól függ, hogy miképpen tudja a nép legszélesebb rétegeit a magyar nemzeti művelődés eszközeivel megmunkálni, azokat erős szociális érzésekre és intenzív, jól szervezett gazdasági tevékenységre nevelni. Amikor a népjogok demokratikus kiterjesztése útján nemsokára az ország és a főváros sorsának intézése csakugyan a nép kezébe jut, vajon nem mindennél nagyobb érdeke-e a magyar társadalomnak, a fővárosnak, hogy minél hamarább elérhesse a nép a műveltségnek azt a fokát, amelyen a közösségi célokat kellőképpen megítélheti, s a közügyek vitelére helyes befolyást gyakorolhat?"[26]

[22] Gunst Péter: „Tiszazug (Kísérlet a gyilkossági ügyek társadalomtörténeti elemzésére)". *Valóság*, 1986/10, 95. Vö. Szombatfalvy György: *Tiszazug* i. m. 159–160.
[23] Schwartz Gyula: *Adalékok a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez.* Budapest, MTA, 1889, 17–18.
[24] Censor [Beksics Gusztáv]: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk.* Budapest, Zilahy Sámuel, 1884, 25.
[25] Atticus [Beksics Gusztáv]: *Uj korszak és politikai programmja.* Budapest, Atheneum, 1889, 36.
[26] Szilágyi Hugó: *Budapest újkora 1906–1916.* Budapest, Pénzvilág, 1916, 8–9.

Ám nemzet és társadalom a ferencjóskai békekorszak utolsó évtizedében sem vált közös halmazzá. A nép Bárczy jóslatával ellentétben nem jutott sorsának intézéséhez közelebb. Még az amerikai tempóban fejlődő Budapesten sem, ahol pedig a Bárczy István által építtetett *Népszállót* Zsolnay-ivókúttal, juhászokat, libapásztorokat és bő aratást ábrázoló freskókkal díszítették, ahol olcsó menük, csecsemővédelem, vízöblítéses WC és díjtalan jogsegélyszolgálat segítette a nagyvárosi kapitalizmus kíméletlen versenyében alulmaradt szegény embert és veszélyes útvesztőiben eltévedt gyámoltalan leányanyát.[27] Mert a világvárossá nőtt Budapesten sem közvetlen demokratikus felhatalmazás és méltányos adópolitika révén, hanem a legtöbb adót fizető nagypolgárok, az ún. virilisták támogatásával – no meg persze a nagy európai bankházak súlyos feltételekkel nyújtott kölcsöneinek segítségével – tudta a legendás szabadkőműves városvezető nagyszabású iskola- és városépítő elképzeléseit megvalósítani. S persze azon a nagy politikai áron, hogy a programjába vett általános „községi" választójog behozataláról Bárczy is hamarosan lemondott. Olyannyira, hogy a vesztes forradalmak után, 1920-ban a fővárosi törvény vitájában, nemzetgyűlési képviselőként már egyenesen a gazdag emberek védőügyvédeként beszélt a virilizmus megtartásának szükségességéről: „...téves az a kiindulási pont, mintha az urnák elé a javaslat szerint bocsátandó választóközönségnek értelmi színvonala olyan volna, amely garantálja azt, hogy az ezen választói jog és választási rendszer alapján összeülő törvényhatósági bizottság mindenkor az összességnek, tehát az egész fővárosnak érdekeit fogja munkálni, mert épen ennek az ellenkezője fog bekövetkezni. Ugyanis a javaslat szerinti községi választói jog és választási rendszer mellett a legtöbb adófizetőket a nincstelenek és tudatlanok fogják felváltani, akik nem lesznek fukarok abban, hogy minden hozzáértés nélkül emeljék a közterheket polgártársaik rovására, amelyek őket egyénileg soha se fogják érinteni."[28] Mindezt Bárczy egy liberális, demokratikus ellenzéki párt vezéreként mondta.

[27] Hamvai Sándor: „A székesfővárosi népház". *Építő Ipar*, 1912. 315–317. 327–329.
[28] Bárczy István felszólalása a Nemzetgyűlés 1920. június 2-i ülésnapján. *Nemzetgyűlési Napló, 1920–1920*, II. kötet, 192. Vö. Ruszoly József: *Alkotmányjogi reformtörekvések az első nemzetgyűlés idején.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Szeged 1974, 12.

A magyar társadalmat keresztül-kasul szabdaló, s a századfordulótól egyre mélyülő törésvonalak *intézményesített* politikai érdekképviselet híján alig jelentek meg a politikai vitákban, s nem lettek magyar nemzeti sorskérdésekké. A magyarosodás lázában, a tízévente érkező statisztikai adatok fő számait diadalittasan idézve szinte senki sem fogta fel annak a jelentőségét, hogy a lakosság felét kitevő nemzetiségi lakosság többsége még 1910-ben sem beszélt magyarul – a románoknak csak 12,5 százaléka, a szlovákoknak pedig alig több mint 20 százaléka értett egyáltalán magyarul 1910 táján.[29] Épp így kevesen vették számításba, hogy a növekvő súlyú – a nemzetiségi agrártömegekkel szemben egyébként valóban erőteljesen magyarosodó – nagyipari munkásság politikai pária sorsa forradalomhoz vezethet, s hogy a zömében nincstelen vagy törpebirtokos magyar nyelvű paraszti tömegek növekvő földéhségének csillapítása a magyar polgárosodás sikerének, s így a nemzetállam megszilárdításának elengedhetetlen feltétele. A falu parasztsága az 1918 előtti magyar politikában gyakorlatilag nem létezett, helyette a „vármegye" regnált. Ahogy ezt a magyar társadalomról leltárt készítő Weis István írta: „A vármegyének többnyire a valóságban csupán néhány tucat embert jelentő közönsége volt az a szerv, amely a vidéki lakosság képviseletében fellépett, tárgyalt, kifogásolt vagy helyeselt."[30] Mindez a felemás módon sikerült 1848-as jobbágyfelszabadítás hosszú távú következménye is volt, amelynek emléke dacos szemrehányással élt tovább a nemesi emlékezetben. Ahogy a lánykori emlékeit összeszedő idős erdélyi főnemes asszony, Toldalagi Róza grófnő 1900 táján plasztikus tömörséggel megfogalmazta: „A nép érett volt a jobbágyság megszüntetésére, a nemesség azonban nem. Ezek zöme nem tudott eligazodni az új viszonyokban, a gazdaságban túl nagy volt az elbizonytalanodás. A munkásokat, akik azelőtt »úrbéresek« voltak, most mindet ki kellett fizetni. De honnan vegyék a pénzt? A kormány szintén elkövetett egy nagy hibát. Megígérte a tehermentesítő alapkárpótlást, de nem fizette ki; ez a pénz szolgált volna az új gazdálkodásra való átállás alapjául. A pénz csak nem jött. Azok a kevesek, akiknek

[29] Berecz Ágoston: *The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy.* Pasts, Inc, Central European University, Budapest, 2013, 28–30.
[30] Weis István: *A mai magyar társadalom.* [1930] Budapest, Gondolat, 2013, 26.

volt félretett tőkéjük, hamarosan rendbe jöttek, és meggazdagodtak; de milyen kicsi volt ezeknek a száma! A legtöbben kénytelenek voltak eladósodni; hamarosan jöttek a zsidók, és féláron, magas kamattal összevásárolták a kárpótlási papírokat, jobban mondva a papírok ígéretét. A forradalom, a háborús év, utána a zűrzavaros idők – és kártalanítás még mindig sehol! – Röviden, a nemesek nagy része tönkrement."[31]

Róza grófnő melankolikus visszaemlékezéseiben saját családja tönkrejutása is benne foglaltatik – amely azonban így csak részben elégíti ki a kései utókor kérdő és kétellyel teli kíváncsiságát. Történetesen saját családja anyagi összeomlásában éppen nem a zsidóknak, hanem osztályos társának, egy pénzéhes Zichy gróf gátlástalan intrikáinak jutott döntő szerep. S az arisztokrácia hanyatlásának folyamata sem volt ilyen rövid – egyébként nem volt teljesen általános sem –, ám kétségtelen, hogy a 19. század végén a dekadencia kultúrája szenvedélyes szerelmi házasságot kötött a nemesség hősies múltjának romantikus képzetével. Elfújta a szél a hajdani idillt, a magnóliaillattól fülledt nyári estéket, a rendezett francia kerteket az erdélyi udvarházak és alföldi kiskastélyok alacsony falai mögül, elfújta a széles verandán elköltött bő uzsonnákat, a 40-50 főre terített asztalokat, a hétfogásos ebédeket és az ötfogásos vacsorákat, s belepte a feledés fövenye a rózsasövénnyel keretezett lovardát, ahol a régi nemesurak pipázva nézték pompás spanyol vérű lovaik futtatását az aranyszínű homokon, de nem fújta el ezek nosztalgikus emlékét, amely a *látható* magyar kultúra tápláló vérárama volt Trianonig, s aztán egészen 1944-ig, az „utolsó nyárig". „Édes Istenem, annak idején mindig szép volt az idő, csak viharokra emlékszem, borús napok csak novemberben fordultak elő. Napfényes idők voltak azok, bizony!" – írta Róza grófné 66 évesen a gmundeni fürdő egyik villájában, s miközben leírja a régi rend robotoló jobbágyaival való kedélyes találkozást – „pajtákban szállásolták el őket, szalmán feküdtek, párnára, takaróra gondolni se mertek" –, azt is megemlíti, hogy mindent „in natura" fizettek.

A kapitalizmusnak, a pénzzel bánni tudó gazdasági sikernek, s az azt megalapozó rideg, munkaalapú társadalomnak nem jutott hely a korszak keserédes mitológiájában, amely – ahogy Róza grófnő holdfényszínben borongó elbeszé-

[31] Toldalagi Róza: „Emlékek" *2000*, 2000/július-augusztus, 61.

lése is – sokban hasonlított az amerikai Délről szóló hasonló emlékezésekre. Mindkettő a vereség szentimentális kultúrájában fogant, s igényt tartott a vesztesek erkölcsi felsőbbrendűségére. S mindkettő máig korszakváltások földrengéseit túlélően politikaalakító mentális tényező. Míg a reformkort megteremtő arisztokrata-nemesi fiatalság a jövőre irányította tekintetét – Magyarország nem volt, hanem lesz! –, addig a dualizmus idején a dobra vert földjeiről a gangos vármegyeháza huzatos szobáinak recsegő karosszékeibe menekülő középbirtokosság, az ún. dzsentri volt a közvélemény, a publicisztika és az irodalom kiváltságos tárgya. „A magyar dzsentri hanyatló, kimerült társadalmunk felemás, kimerült szülöttje" – foglalta össze egy találó mondatban a könyvtárnyi mennyiségű elemzést 1930-ban Weis István,[32] mi pedig a kései kor kétes bölcsességével elámulhatunk azon, hogy mennyire találó magyarságmetafora – vagy Csurka István-i szörnyszülött szóval: „magyarságteljesítmény" – lett a polgárosodás gyenge fiókáit fészkéből kitúró dzsentri kakukktojása. A dzsentri volt (Nagy-) Magyarország. Képviselete pedig az Országos Kaszinó, amelybe felvételt nyerve az író Herczeg Ferenc úgy érezte, „egy csapással ismerőse lettem a fél Magyarországnak", majd hozzátette: „a másik felével majd akkor fogok összetegeződni, ha képviselő leszek."[33]

Herczeg lelkendezése érthető, karrierje elején állt, de az egykori sváb patikus fia könnyen emészthető regényeivel és színdarabjaival maga is rengeteget tett azért, hogy egész irodalma lett annak, mi is a dzsentri, hogyan búsong, s hogyan hanyatlik alá magasztos nemzetfenntartó hivatásából a hajdani középbirtokosság. A régi falusi otthon a fentebb leírt borostyánnal, vadszőlővel futatott nemesi udvarház *emléke* volt, ahol a hajdani úri élet járta: négyes fogat, cigány, megyebál. Maga a „falu", paraszti lakói és bonyolult szövésű társadalma hallgató és ismeretlen földrész volt. Bár a konzervatív közíró, Geőcze Sarolta úgy emlékezett 1922-ben, hogy Bodrogközön a „földesasszony" az úrdolgás vagy beteg jobbágyasszony gyermekét akárhányszor megszoptatta, ez a matriarkális emlékezet hét évtized távlatából csak azt hivatott igazolni, hogy a történelmi középosztály „nemcsak közjogi értelemben volt nemzetfenntartó,

[32] Weis István: *A mai magyar társadalom* i. m. 78.
[33] Herczeg Ferenc: *A gótikus ház* i. m. 251.

hanem az forrasztotta össze a többi rétegeket, az olvasztotta be az idegen elemeket is; a magyarság csodálatos felszívóereje főleg ebben a rétegben nyilvánult, mégpedig ép a patriarkális élet révén".[34] Szép szavak a tejtestvériségről, de aligha nagyobb az igazságtartalmuk, mint a kukoricahántás mellett elregélt tündérmeséknek. A történettudomány a nacionalizmus hódító lendületét – Benedict Anderson ismeretes kifejezése nyomán – „horizontális testvériségként" írja le. De a magyar kultúra 19. századi uralkodó horizontján a nemzeti egység demokratikus távlata teljességgel hiányzott.

A valóságban a falvak elsüllyedt magyarságához nem nemesi előnévvel büszkélkedő, esténként Rácz Pali édes hegedűszavára csárdásozó dzsentripalánták, hanem honorácior eredetű, pályakezdő értelmiségiek indítottak felfedező expedíciókat, mint a tanárcsaládból érkezett Bartók Béla és a vasutas édesapával „rendelkező" Kodály Zoltán.[35] Eleinte ez sem váltott ki különösebb érdeklődést. Ahogy az a korban illendőnek egyáltalán nem nevezhető társadalomtörténeti tény is jobbára észrevétlen maradt, amelyet fentebb idézett emlékezése végén Toldalagi Róza leírt: „Az 1848-as unió elmosta Erdély minden egyediségét. A Budapestre való központosítás Erdély minden erejét Magyarországra szívta el. Erdély félretolt provinciácska lett lezüllött, elszegényedett nemességgel, persze vannak kivételek is. Csak a nép magva, a parasztság, az derék és intelligens volt, és ebből a jó magból 1848 óta derék középréteg jött létre, amely hamarosan felül fogja múlni a nemességet." Emésszük csak ezt az 1900-ban, húsz évvel az országcsonkítás előtt feljegyzett megállapítást a trianoni fájdalom perspektívájából: a magyar Erdélyt a dualizmus diadalmasan fejlődő büszke Magyarországa tette volna tönkre és tolta félre?

Mindenesetre se vége, se hossza nem volt Erdély magányáról, a székelyek nyomoráról szóló diskurzusoknak, melyeket csak az első világháború utáni impériumváltás szüntetett meg – úgyhogy az emlékezetpolitikában nyoma sem maradt annak, hogy a magyar lelkiismeretnek is lenne dolga a Trianon előtt bekövetkezett Trianonnal. A parasztságból kifejlődött derék középréteg pedig kiket is takarhatott? Magyar parasztot éppúgy, mint románt vagy temesi

[34] Geöcze Sarolta: „Új élet felé". *Magyar Gazdák Szemléje*, 1922/1, 18. 1. számú jegyzet
[35] Szabó Zoltán: „Néhány szó a népi forradalmiság múltjáról és jövőjéről". *Új Látóhatár*, 1958/1, 71.

svábot vagy éppen bánáti sokácot. Nemzetiségükre tekintet nélkül többnyire közömbösen zuhantak bele a Nagy Háborúba: mentek, mert vitték őket, és derekasan verekedtek, de amikor visszajöttek, rideg közönnyel nézték a „nagyhaza" politikai szétesését, amelyhez sem érzelmi, sem polgári közük nem sok volt. Ahogy a román megszállás és a trianoni döntés nem lázította fel a magyar parasztot a Királyhágón innen és túl, úgy a Gyulafehérváron 1918. december 1-én kimondott „nagy egyesülés" sem hozta lázba román parasztságot, amely saját úri véreinek birtokait éppúgy kirabolta, mint a magyar kúriákat az első világháborút követő zavaros hónapokban. A terület-visszaszerzési álmokban ringatózó katonai elit pedig a Horthy-korszak megszilárdulása idején, 1921-ben keserűen konstatálta a „magyar néplélek irtózását az önkéntes katonai szolgálattól".[36]

A társadalmi integráció politikai fogyatékossága leginkább a népképviselet egyre anakronisztikusabb fikciójában jelent meg.[37] Tisza Istvánnak és pártjának, a Nemzeti Munkapártnak 1910–1918 közötti parlamenti többségét olyan választási eredmény tette lehetővé, amely a magyar állampolgárok alig két százalékának bizalmán alapult. A „bizalom" pedig leginkább a nyílt szavazáson és a közigazgatási hatóságok útján intézményesített korrupción. 1910-ben volt olyan erdélyi választókerületet, ahol 142 választó küldött egy képviselőt ugyanakkor, amikor Vázsonyi Vilmos kispolgári – jórészt zsidó – szavazóinak fővárosi fellegvárában, a Terézvárosban ehhez 18–19 000 választó kellett.[38] Még a különben ellenzéki és liberális demokrata erdélyi politikus, Ugron Gábor is természetesnek tartotta, hogy főszolgabíróként az állami embereket min-

[36] Földesi Ferenc: „Fejezetek a területi katonai igazgatási rendszer történetéből. A nemzeti hadsereg megalakulásától a trianoni békeszerződés ratifikációjáig (1919–1922)". *Honvédelmi Szemle*. 2019/1, 121.

[37] Ezt – úgy tűnik – Bódy Zsombor is elismeri *Parlamentarizmus a parlament falain kívül. Észrevételek a magyar parlamentarizmus társadalmi beágyazottságával kapcsolatban a XX. század első felében* című tanulmányában (Politikatudományi Szemle, XXIII. évf. (2014/2.) 39–40., illetve 52–53. oldalon a 11–13. jegyzetek), amelyben egyébként amellett érvel, hogy a „[19. századi] cenzusos parlamentarizmusban nem érdemes pusztán a tömegeket a politikai jogokból kirekesztő rendszert látni. A választójog korlátozása megfelelt az akkori társadalom viszonyainak, illetve a társadalom önmagáról alkotott képének." (Uo. 36.)

[38] Horváth Róbert: „A magyarországi választások a statisztika tükrében". *Állam és igazgatás*, 1953/7-8, 372.

den községben „illendően" leszavaztatta a kormánypártra.[39] Így az 1910-ben elsöprő győzelmet arató Munkapárt sem a magyar anyanyelvű választójoggal rendelkező csoportoktól kapta felhatalmazását, hanem a nemzetiségek által lakott peremvidékek apró kerületei révén szerezte vissza a kormányzást. A politikai korrupció teljes eszköztárát igénybe véve.[40] Miközben a világháború küszöbére érve az is nyilvánvaló lett, hogy a nemzetiségi tömegek politikailag tudatos vezető rétege visszafordíthatatlanul elidegenedett a magyar politikai nemzet koncepciójától. Hiába ajánlotta fel Tisza István a román politikusokkal folytatott 1913-as tárgyalásain több román többségű erdélyi és partiumi megye főispáni székét – kosarat kapott. A magyar országgyűlési képviselő Maniu Gyulának és Vajda-Voevod Sándornak már nem kellettek főispánságok Nagy-Magyarországban, ha egy eljövendő Nagy-Romániában majd Iuliu Maniuként és Alexandru Vaida-Voevodként miniszterelnökök lehetnek. Lettek is. Annak ellenére, hogy ifjúkorukban ugyanúgy elsajátították a magyar nemzeti műveltséget, mint magyar politikus társaik. De hiába fújták kívülről Aranyt és Petőfit, mégis csak úgy tekintettek Árpád vezér, Szent István király s Kossuth Lajos fényesre csiszolt magyar mítoszaira, mint a gyarmatosítottak a gyarmattartók bálványaira. A nemzeti öntudatára ébredt román értelmiség a századelőn már felerészben a parasztságból verbuválódott, fiaiknak pedig egyre inkább ősi „latin" neveket adtak. És a gimnazistáknak dukáló polgári ruha helyett hosszú oláh ingben és hímzett szövettüszővel a derekukon ültek be az iskolapadba, tanáraik nagy bosszúságára.[41] Hiába gyűrtette be azonban a frusztrált fogarasi magyar tanár az „üngöt" a nadrágba, a jövő a céltudatos román parasztgyereké volt, s nem az úr voltára büszke magyar tisztviselőkölyöké, akit a magyar kultúrfölénynél jobban izgatott a focilabda.

„Magyarokat nevelek vagy ellenséget? Kultúrát osztok-e vagy fegyvert?" – kérdezte a fogarasi végeken tanárkodó Babits Mihály tűnődve önmagától

[39] Ugron Gábor: „Amit én Gróf Bethlen Istvánról tudok". *Pesti Napló*, 1934. október 9., 7.

[40] A Désy-Lukács pör (Sajtó alá rendezte Fábián Béla) Budapest, é. n. Elemzését l. Gerő András: A Désy–Lukács-ügy. In: Uő: (szerk) *Skandalum Magyar közéleti botrányok 1843–1991*, Budapest, T-Twins, 1993, 137-157.

[41] Berecz Ágoston: „Az »oláh fiúk«. Román diákok magyar középiskolákban (1867–1914)". *Aetas*, 2021/4, 78, 81.

is.[42] Úgy tűnik, az utóbbit, s visszaemlékezéseiből az is kiviláglik, hogy ahogy ő, úgy a vékony magyar hivatalnokréteg sem érezte otthon magát a világvégi kisvárosban. Annál inkább a diákjai, akikről szorongással vegyes lekezeléssel beszélt a helyi kaszinó kártyázó-italozó magyarsága: „az öregapja még medve volt, mondták, az apja csobán, azaz hegyipásztor, ő maga már ügyvéd…" Miközben a magyar történelmi középosztály menedéke az állami állás maradt, a felemelkedő nemzetiségi elit az egyre szaporodó nemzetiségi klientúrával rendelkező bankok részvényeseként vagy éppen vezetőjeként politizálhatott. Nem csak Erdélyben. A dualizmus rendszerét acélakarattal védő Tisza István csak 1918 végzetes őszén döbbent rá arra, hogy Horvátországban is milyen hatalmasok az elszakadás erői, addig ugyanis sohasem utazta be az ezeréves társországot. Azt már saját szerencséjére nem érte meg, amikor tekintélyes szlavóniai magyar nagybirtokos vendéglátóinak egynémelyike a párizsi békekonferenciától kérte Baranya és Drávaszög elcsatolását Magyarországtól.[43]

Tisza legnagyobb politikai riválisa, ifjabb Andrássy Gyula gróf osztozott Tiszának a jogkiterjesztés következményeitől tartó makacs félelmében. Belügyminiszterként 1908-ban olyan plurális választójogot javasolt, amelynek célja az volt, hogy „a műveltség, belátás, higgadtság legalsó fokán álló tömeg feltétlen uralmát lehetetlenné" tegye, s a „műveltebb, higgadtabb, az államfenntartó elem fölényét az általános választói jog behozatala mellett is" érvényesítse. Pedig Ferenc József személyesen próbálta rábeszélni egy valódi, szélesebb körű választójog bevezetésére – hiába. Furcsa belegondolni, de Andrássy naplójából, s az uralkodóval 1907–1908-ban folytatott vitáiból azt a következtetést lehet levonni, hogy az Isten kegyelméből uralkodó király és a népképviselet elvén alapuló kormány belügyminisztere közül az előbbi volt a demokrata abban a tekintetben, hogy a társadalomnak szűkebb vagy tágabb körét kell a politikacsinálás közelébe engedni. Más szóval a nemzet részének tekinteni. Vitájuk során Andrássy még azt is megengedte magának, hogy az idős és sokat látott

[42] Babits Mihály: „Keresztül-kasul az életemen". *Nyugat*, 1938/11. Online: https://mek.oszk.hu/13800/13853/pdf/13853.pdf.

[43] Szűts Emil: *Az elmerült sziget. A baranyai szerb-magyar köztársaság.* Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1991, 44.

királyt arra is figyelmeztesse: „Azt meg már igazán nem tanácsolnám, hogy a magyar intelligencia támaszát fölcserélje a szociáldemokraták támaszával."

A történeti alkotmányára oly büszke magyar politikai elitnek a sorsdöntő világháború előestéjén sem volt elképzelése arról, hogy nacionalizmus és demokrácia hogyan férhet össze egymással, egymás javára. Hiányoztak azok az emberek, akik a csizmás képviselő, a kisgazda Nagyatádi Szabó István 1909-es parlamenti szűzbeszéde szerint „a társadalomnak nem a szétválasztását akarják, hanem a társadalmi osztályok összehúzásán munkálkodnak". Helyettük a hatósági jelenlét illúziója uralkodott, amelyet szemléletesen foglal össze Kovács Pál, a Baranya vármegyei kácsfalusi körjegyző szerb megszállás alatti „hazafias" működéséről szóló igazolási jelentése 1922-ből: „A működési helyemet képzett községek lakosságának jellemzését mellőzhetőnek tartom, mert arról a forradalom és az ezt követő időkben szégyenletes tanúbizonyságot tettek. Ilyen elvetemült népnél voltam én a Magyar Állameszme egyedüli exponense 18 éven át, s hogy hivatásomat milyen módon töltöttem be annak elbírálására magamat illetékesnek nem tartom, de elszomorodva tekintek vissza kárba veszett munkámra."[44]

Az „elvetemült nép" közutálatának örvendő jegyzőt 1918. november elején aztán cserbenhagyta a községe teljes elöljárósága is. Amikor az egyik éjjelen 20 lövést adtak le ablakán keresztül, a kérdőre vont helybeli csendőrparancsnok szemforgató módon azt a választ adta, hogy azt az utasítást vette, hogy semmibe nem avatkozhat bele. Ennél az emlékezésnél rendelkezésünkre állnak a pontos időbeli keretek, a „nép" pontos dátumokkal meg nem támogatott emlékezetében azonban az is megőrződött, hogy úr és paraszt még a közösen taposott falusi sárban is kasztszerűen különült el egymástól. A korábban már emlegetett tiszazugi Csépán elmesélt sztori akár konkrét megtörtént esetet beszél el, akár csak a mindennapos társadalmonkívüliség kollektív mítoszát sűrítette egy szívszaggató népmesei szituációba, sokat mond a társadalom szakadékos valóságának tapasztalatáról: „A főjegyző úr, mikor ült az asztalnál, nagy tekintély volt. Mikor belépett az a szegény ember, először a szemüveg fölött né-

[44] Kovács Pál kácsfalui körjegyző, Siklós nagyközségi h. jegyző igazoló jelentése Vadnai József főszolgabíróhoz 1922. február 7-én. BML IV. 401/a, Főispáni bizalmas iratok, 430/1922, 21-es irat.

zett rá, utána meg alatta. Elüvöltötte magát: Te mit akarsz! Akkorra a szegény embert a halóverejték már verte kifelé. Az anyád ide-odaját. Ahogy a főjegyző káromkodott. Kitakarodj! Mondta aztán mikor hazament a szegény ember: Hallod-e anyus, mikor én bementem… Én többet az életbe nem megyek a tanácsra. Látod milyen vizes az ing rajtam? Nem is ment többet. Ugyanakkor a nemesek! Azokkal egy szív, egy lélek volt, azzal a főjegyző mindig megértette magát. Azokkal ő is tisztelettel beszélt."[45]

A szegény ember átizzadt, vizes ingéről tekintsünk fel a kócsagos-forgós díszmagyar viseletekre – de hát itt meg a fényes csatok és drága boglárok alatt szőrehullott, molyrágta rókaprémet vesz észre a vizslató tekintet! A magyar politika 1918 előtti fogyatékos társadalmiasulását ugyanis nem kis mértékben súlyosbította a társadalom anyagi és szimbolikus hierarchiájának csúcsán elhelyezkedő történelmi családok láthatatlan, ámde krónikus válsága. Tetszik, nem tetszik, a társadalom nem arisztokrata többsége csak mellékszereplő volt a dualista kor társadalmi reprezentációjában. *Il n'y a que nous* – „csak mi vagyunk" – hallotta gróf Andrássy Katinka, a későbbi „vörös grófnő," Károlyi Mihály felesége az arisztokrata emberkép alaptételét édesanyjától, a világszép Zichy Eleonóra grófnőtől, ifjabb Andrássy Gyula feleségétől.

„Csak mi vagyunk" – ügyeltek is arra, hogy ne legyenek sokkal többen, a közeli rokonok közötti házasodás, az *endogámia* feltűnően elterjedt volt a felső ezer családjainak tagjai között. Andrássy Gyula például testvérét, Tivadart követte a hitvesi ágyban, amikor bátyja halála után szinte azonnal elvette annak feleségét, Zichy Eleonórát. Veje, Károlyi Mihály mindkét szülője Károlyi volt, elsőfokú unokatestvérek – nem véletlen, hogy ma is megy a rosszmájú susmogás a „degenerált" grófról. (A demokratikus gróf sem tett féket a nyelvére, amikor mélyen titkolt családi legendákról volt szó: azt a szóbeszédet osztotta meg bizalmasan barátjával, Jászi Oszkárral, hogy felesége, Katinka nagyapja, az Andrássy-fiúk igazi apja valójában Jászi feleségének, Lesznai Annának nagyapja, az Andrássy család zsidó háziorvosa és házibarátja Moskovitz Mór

[45] Csíki Tamás: „»Úr és szolga« a paraszti emlékezetben". In: Gyulai Éva (szerk.): *Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok. In Memoriam Vári András (1953–2011).* ME BTK TTI, Miskolc, 2014. 154.

lett volna, nem pedig a kiegyezés délceg tartású miniszterelnöke…[46]) Zárjuk le a pletykák sorát egy kevésbé köztudott, de szintén szaftos történettel, ugyanis Andrássy és Károlyi halálos ellensége, gróf Tisza István is elsőfokú unokatestvérét vette feleségül, s ez a frigy is drágán fizette meg a tilos közelséget. Tisza ugyanis a házasságukból született fiúgyermekkel sohasem volt elégedett – „fiam nem sikerült jól", mondogatta –, s inkább menyével osztotta meg eszméit s gondjait – olyannyira, hogy a nép csúnya száján szárnyra kelt a legenda, hogy a kis Tisza-unoka valójában nem is unoka, hanem a nagy államférfi fia…[47]

Hálószobatitkok, vérfertőzés az arisztokrácia szinte szükséges velejárója, emiatt nem halványult volna el a grófi címerek aranyozott koronáinak csillogása. Ám hiába ragyogott a néhány száz családot magába foglaló főnemesség csillaga még mindig elérhetetlen magasságokban, hiába volt minden dualista kormányban mindig számos arisztokrata miniszter, hiába halmoztak az élelmesebbek felügyelő- és igazgatótanácsi tagságokat a mohón terjeszkedő bankokban és izmosodó iparvállalatokban, a születési arisztokrácia nagy politikai jogosultsággal bíró fóruma, a főrendiház már fél évszázada nem lépett fel kezdeményezően a politikai nyilvánosságban. „Mi a főrendiház most? Üres, kihalt, gazdátlan állomás azon az úton, melyen a képviselőházi határozatok a királyhoz s a király határozatai a képviselőházhoz eljutnak. Mint a vasúti vonat megáll némely állomáson, mert az a rend, de ott azért se be nem száll senki, se ki, se be nem raknak semmit, csakis az őr adja meg az őrjelet, nagy álmosan és unatkozva: épp úgy van most a törvényhozás a főrendiházzal" – írta meg az általános véleményt már 1881-ben a budapesti sajtó, mely szerint az intézmény „politikai nullává" törpült.[48] A helyzet a főrendi ház reformja után

[46] Jászi Oszkár: *Napló.* Vö. Bauer Hilda: *Emlékeim. Levelek Lukácshoz.* MTA Filozófiai Intézet, 1985, 43–44.

[47] „Kisfiam – akkor majd 3 éves – szintén szóba került – persze »nagyon dicsértem.« Ez önkéntelenül arra vezette Tisza Istvánt, hogy legidősebb unokájára – Kálmánra – fordítsa a beszélgetés fonalát. […] Sok apró dolgot beszélt el róla, s ezt azzal fejezte be – de itt a szavak között megakadt –, hogy: Tudod… a fiam… az nem sikerült… öö más… Hanem az unokám! … Abból lesz valami!" Nádasdy Béla: *Az utolsó kísérlet 1918. Tisza István gróf utolsó politikai missziója.* Budapest, Szerzői kiadás, 1938, 217–218.

[48] Az *Egyetértés* 1881-es cikkét idézi Tóth-Barbalics Veronika: *A magyar főrendiház a dualizmus időszakában, különös tekintettel a ház 1885. évi reformjára és annak következményeire a magyar politikai életben.* Doktori értekezés, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2015, 504.

sem változott érdemben, ugyan az egyházpolitikai törvények elfogadásának megpróbált ellenszegülni, de a trón és oltár nosztalgiáját ápoló főúri politizálás végre az utolsó jelentős csatát is elvesztette, amikor harmadszori szavazásra, 1895-ben nem tudta megakadályozni az izraelita felekezetet bevett vallássá nyilvánító törvényt.[49]

A merész kártyaszerencséjével legendás hírnévre jutott Szemere Miklós a Nemzeti Casino tagjai számára tartott 1897-es Széchenyi-serleg beszédében arról panaszkodott, hogy a „társadalmi nihilizmus" felé evezünk: „...nem boldog a Magyar!" Mondta ezt egy évvel a fényes millenniumi ünnepségek után, a magyar államiság ezeréves születési jubileumán. Az életüket Szemeréhez hasonlóan a Nemzeti Casino kártyaszobáiban töltő arisztokraták jelentős része a főrendiház tagja is volt, ám a történelmi családok férfi tagjai egyre kihívóbban vették semmibe évszázados hagyományok szentesítette politikai felelősségüket. „A gróf tán épp agarász" – írta meg Ady kisúri dühvel 1908-ban nagy hatású versében a főúri távolmaradást a társadalom és az ország bajaitól, s látleletére majd negyedszázad múlva tette rá a hitelesítő pecsétet a „Nagyúr", a leggazdagabb erdélyi gróf, Bánffy Miklós bibliás alcímű nagyregényében: „Megszámláltattál..., És hijjával találtattál..., Darabokra szaggattatol".

Bánffy hatalmas tablójában felvonultatta a boldog békeidők erdélyi társadalmának szinte teljes vertikumát: hozományvadász tiszteket, agg vándorszínészeket és megejtett cselédeket, román pópákat, mezőségi magyar parasztot éppúgy, mint havasi román favágót, vagy éppen bunyevác kupecet és örmény kereskedőnőt – ám ők mindnyájan csak mellékszereplők a regényben, ahogy a társadalom nem arisztokrata többsége csak árnyékban maradó mellékszereplő volt a dualista kor társadalmi reprezentációjában. Bánffy regényében is a legélesebb fény a századelő utolsó évtizedének arisztokrata atmoszférája esett. Vádló fény, ám mégis bársonyos ragyogású. S mit mutat ez a fény? Kosztümös filmekre kívánkozó vadászjeleneteket, utolérhetetlen rafinériával rendezett fényűző főúri vacsorákat, a hanyatlás perverz s egyben infantilis rituáléit: „amint szobáikban átöltöznek az urak és a hölgyek, a pipázóban gyülekeznek, párokra

[49] Gergely Jenő: „Az egyházpolitikai törvények a főrendiházban (1894–95)". *Protestáns Szemle*, 1996/1, 12–26.

tagozódva az étkezőterembe mennek, kor és rang szerint elhelyezkednek, szertartásosan esznek, mégpedig sokat és jót és sokfélét, és ötévenként váltakozva hol kiköpik a szőlő magvát, hol lenyelik a szőlővel együtt."[50] Visszanézve így nézett ki az a mérhetetlen közömbösség, amellyel az ország vezető társadalmi rétegének többsége az ország politikai fejlődését részeltette. Sőt maga Tisza István is arról panaszkodott bizalmas körben, hogy a nemzetet „ezer éven át" fenntartó képességek és erények „kiégtek" a történelmi osztályokból.[51]

Tündöklő kivételek természetesen akadtak, de a magyar főnemesi családok politikai és közéleti érdektelenségét látványosan mutatta, hogy 1861–1910 között a Zichy nemzetségnek 51 tagja ült a főrendiházban, közülük azonban 40 soha nem szólalt fel; az Esterházy nemzetségnek 39 főrendi tagja volt, és közülük 29 szintén soha nem kért szót.[52] Magyarországon a dualizmus idején csak néhány herceg volt, egyikük sem érezte méltóságához illőnek az aktív politizálást. Szimbolikusnak is tekinthető, hogy a leggazdagabb magyar nagybirtokos, közel 400 ezer hold ura, Esterházy Miklós herceg legfontosabb politikai tette az volt, hogy IV. Károly király lemondó nyilatkozatánál segédkezett 1918 novemberében. Magyarország második leggazdagabb földesura, Festetics Tasziló herceg legendás hírnevét sem politikai akciói, hanem híres versenylovai, s az teremtette meg, hogy a boldog békeidők idején elszerette a 19. század legszebb asszonyát, Lady Mary Douglas Hamiltont férjétől, Albert monacói hercegtől, a monarchia bukása után pedig arról suttogtak a bennfentesek, hogy még Horthy Miklós kormányzó számára sem volt otthon 1920-ban, amikor az Keszthelyen, fényűző otthonában tiszteletét akarta tenni nála.[53] Még a dualista Magyarország nagy formátumú arisztokrata politikusai is nehezen tudtak kapcsolódni „közönséges" választóikhoz. A szűk választójogra féltékenyen ügyelő Andrássy Gyuláról maradt fenn az anekdota, miszerint az őt felkereső

[50] Nagy Lajos: „Megszámláltattál". *Nyugat*, 1935. 419–420.

[51] A bizalmas közlés címzettje történetesen Teleszky János volt, Tisza István kormányának zsidó származású pénzügyminisztere. Ő mesélte el aztán Rassay Károlynak az 1920-as évek elején. L. Rassay Károly: *Politikai visszaemlékezéseim*. PIL 867 f 2/1 74, 167.

[52] Püski Levente: „Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (I.)". *Korunk*, 2008/9, 86.

[53] Török Imre: *Kedves lovakról, furcsa emberekről*. Budapest, Magvető, 1980, 151–152. Így volt vagy nem, annyi bizonyos, hogy a herceg aztán mégiscsak megbarátkozott a kenderesi kisnemes kormányzóságával, s 1921-ben a helikoni napokon már maga mellé ültette a keszthelyi kastélykert teraszán.

terézvárosi polgárok küldöttségét kutyáját simogatva fogadta, s észre sem vette, mennyire sértő figyelmetlensége választói számára.[54] Amikor a fiatal Bánffy gróf felkereste egy nagyszabású politikai tervével, szórakozottan csak festményeit nézegette, majd válasz helyett rámutatott az egyik vagyont érő francia remekműre: „És ez a kis Corot hogy tetszik?"[55] A politika szenvedélye volt, de untatták az emberek.

Mindezzel korántsem volt egyedül. Veje, Károlyi Mihály, mielőtt vörös grófként beírta magát a forradalmi hagyományok különböző kézikönyveibe, egyszer sötétkék frakkban, fekete selyem térdnadrágban és harisnyában jelent meg ellenzéki hívei előtt, mintha csak egy középkori arisztokrata jelmezbál lenne az egész magyar politika.[56] Ceglédi szavazói előtt pedig azzal kezdte szónoklatát, hogy „Eljöttem önökhöz, hogy *pronunciamentót* mondjak." Látva az értetlen arcokat, környezetéhez fordult, s hangosan megkérdezte: „Mi az magyarul?"[57] Tette mindezt a magyar Alföld szívében, Kossuth Lajos mandátumának örököseként, a Függetlenségi Párt vezéreként.

S a nemzet nem volt társadalommá szervezve azok részéről sem, akik megdönteni akarták a „feudális Magyarországot." Vagy ahogy gyakran nevezték, a „grófok és nagyzsidók" országát. Az 1890-ben megalakult szociáldemokrata párt évtizedeken át nem alkotott agrárprogramot, s eltaszította magától a falu 1890-es években fellángoló, messianisztikus agrárszocializmusának különc prófétáit, helyette a nagyvárosi munkásság választójogának kiharcolására törekedett. Szinte kizárólagosan. És arra, hogy a központi pártkasszába rendben beérkezzenek a fővárosi és vidéki alapszervezetek hozzájárulásai. A szociáldemokrata-szakszervezeti pártbürokráciát megvető, de magát szocialistának valló Jászi Oszkár az egész országot, a falvak millióinak képviseletét akarta megszerezni, de a francia mintára, szabadkőműves „vakolásokon" megszervezett pártjának, az 1913-ban létrejött polgári radikálisoknak a politikai befolyása nem terjedt messzebb a budapesti és vidéki kávéházak értelmiségi asztaltársaságainak kockás abroszainál. Ott, ahol olvasták – vagy legalábbis

[54] Auer Pál: *Fél évszázad: Események, emberek.* Washington, Occidental Press, 1971, 21.
[55] Károlyi Mihály: „Andrássy, az arisztokrata". *Történelmi Szemle,* 1975/2–3, 303.
[56] Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim.* Budapest, Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 7., 1995, 104.
[57] Auer Pál: *Fél évszázad* i. m. 22.

megrendelték – Jászi nézeteinek tudományos fórumát, a *Huszadik Századot*, vagy legalább járatták a jól szerkesztett szabadkőműves napilapot, a *Világot*.

Jászi benső barátja, a Fővárosi Könyvtárat – Bárczy István polgármester támogatásával – kifogástalan hivatalnoki precizitással vezető Szabó Ervin a közvetlen forradalmi akciókban bízott, a jogegyenlőséget megteremtő 1848-as polgári forradalom nemesi „osztálymítoszát" döfködte fekete tintába mártott dühös tollal, de proletárok helyett ő is jórészt nagypolgári csemetékkel tervezgette az emberiség felszabadulását „évezredek osztályuralmában szenvedett lealázása, lekicsinyítése, korlátozása alól". Jászi sógora, húgának, Alice-nak a férje, az orvos Madzsar József pedig a társadalom tökéletesítésének biopolitikai útjáért lelkesedett, az eugenikáért, a tudományos „embertenyésztésért", amely „az alkalmas családoknak új, biológiai arisztokráciáját" teremti majd idővel meg.[58] Nézeteinek, ahogy a törékeny egészségű Szabó Ervin szociáldemokráciát kritizáló tanulmányainak, a közös barát, Jászi Oszkár adott fórumot. Mindeközben Jászi Alice az erotikával átjárt, felszabadult modern női szerepeket keresgette a századelő nagy találmányában, a mozgásművészetben és a plurális szerelmi identitásokban – majd a „betegség kultúrájának" hadat üzenő férjével közös háztartásukba költöztette beteg kedvesét, Szabó Ervint –, mondván, „nem vettél el senkitől semmit, csak azt, ami a tied volt, tartottad meg magadnak".[59]

A nagypolgári szerelmi-baráti társaságok e szövevényes hálójában született eklektikus programok, az eszmék és érzelmek villodzó zűrzavara azonban szintén nem érte el a tömegeket. „A női testkultúra ideálja: hogy a vagyonos osztály asszonya kiszabaduljon a semmittevés mocsarából, a munkásasszony pedig a túlmunka romboló fogaskerekei közül" – írta Madzsar Alice, de csak az előbbi számára tudott mintát adni. Meg a nyolc évtizeddel később az akkor még fiatal Fidesznek, amely a Madzsarék és Szabó Ervinék Ménesi úti otthonából kialakított Bibó István Szakkollégiumban alakult meg, s ahol a szabad viták mellett a szabad szerelemnek és a plurális szerelmi identitásoknak is bőven jutott hely, sőt a felszabadult női szerepeknek helyet követelő fiatalok a ké-

[58] Madzsar József: „Fajromlás és fajnemesítés". *Huszadik Század,* 1911/1, 160.
[59] Idézi Borgos Anna: „Madzsarné Jászi Alice a női testkultúra új útjain". *Holmi,* 2013/5, 655.

sőbbi konzervatív főbíró, Handó Tünde javaslatára megalakították a Fidesz „Madzsar Alice-csoportját".[60]

A Fidesz aztán kinőtte a szakkollégiumot és a szabad szerelmet, keresztény lett és „népnemzeti", ám vele ellentétben a századelő progresszív mozgalmainak fái nem nőttek az égig, nem lettek többek, mint értelmiségi buborékokban tenyésző diskurzusok. Azonban 1918 előtt népnemzeti politika vagy – ahogy kritikusai nevezik – populista politika sem volt. Nem is lehetett. A „nép", a törpebirtokosok, a kisgazdák, a mezőgazdasági munkások milliói, a városokba csapódott cselédség tízezrei vagy éppen a falusi és mezővárosi kisiparosok százezrei ha akartak volna, sem tudtak olyan életet élni, mely „tudatos nemzeti érzést kölcsönözhetne nekik". Más nyelven beszéltek, mint a hazafiasság nyelve, s más nyelven, mint a tudományos szocializmus nyelve. A „nép" – a társadalom apolitikus többsége – és a mélységesen megosztott politikai osztály, a „nemzet" tehát nem állt egymással szerves politikai kapcsolatban. A nép és nemzet nem volt közös halmaz. A regényíró, Móricz Zsigmond 1919 augusztusában úgy fogalmazott: „tízmilliónyi magyarság él ebben az országban úgy, hogy azt tudja: csak az az az övé, amit ő maga a kezébe fog, csak arra számíthat, amit ő maga félretesz magának a kamrába, vagy a föld alá."[61] A politikai osztály tagjai egymással voltak elfoglalva, egymást ismerték és gyűlölték, s természetesnek találták, hogy a magyar politikai univerzum a közjogi küzdelmen áll vagy bukik. Az országgyűlés függetlenségi ellenzéke nem engedett a negyvennyolcból, de ennek a hazafias dacnak nem volt a társadalmi egyenjogúságot is előmozdító távlata, ellentétben a 19. századi reformkor lelkesítő küzdelmeivel. A közjogi harc legemlékezetesebb hőstettei éjszakába nyúló obstrukciós felszólalások voltak, melyek után a résztvevők a Nemzeti vagy az Országos Kaszinó kártyaszobáiban találkoztak politikai ellenfeleikkel, immár kártyapartnerekként vagy kitartó ivócimboraként. Miközben újsütetű kuruc nótáktól zengtek a fehér abroszos zöldvendéglők, addig a „kuruc" a „labanccal" pertut ivott, s miközben a kurucromantika a nemzet hajlíthatatlan függetlenségi vágyát fejezte

[60] „Lássák csak, hogy nincs igazuk! Interjú Szelényi Zsuzsa negyedéves pszichológus hallgatóval, a szeptember 17-i nagymarosi nőtüntetés egyik szervezőjével". *Beszélő*, 1988/25, 90.
[61] Móricz Zsigmond: *Naplójegyzetek, 1919* (szerk. Cséve Anna). Budapest, Noran, 2006, 277.

ki, a nagyságos fejedelem, II. Rákóczi Ferenc tetemének hazahozatalát a Habsburg uralkodó legkegyesebb királyi engedélye szentesítette.

A dualizmus és a kuruckodás konzervatív kritikusa, Szekfű Gyula a két világháború között úgy vélte, hogy a „...történelem nem mentheti fel Tisza István nemzedékét az alól, hogy a »történelmi osztályokat« a nemzettel azonosítva [...] új utakra nem tértek és népüket nem vezették be az ígéret földjére". Amin ő, az antiliberális katolikus is a nyugatosodást értette. A háborús vereség nyomán 1918 őszén a politikai osztály összeomlott, s a „nemzet" tehetetlenül engedte át az eseményeket a történelem atavisztikus szédületének. A politikailag artikulálatlan paraszti lázongásnak, s a saját „osztályérdekének" megvalósítását kizárólagos politikai prioritássá tevő nagyipari munkásság forradalmasodó érdekképviseletének. Az őszirózsás forradalomban, majd a Tanácsköztársaságban hatalomra jutott szocialistáknak, akik egy sajátos, rosszul működő járadékszocializmust valósítottak meg. „Sehol, sehol nemzeti cél – panaszkodott naplójának Móricz Zsigmond. – ...a magyar paraszt magára maradt, önző uzsorás lett, a magyar kisiparos elzüllött, a magyar gyári munkás nemzetietlen szocialista, a magyar kereskedelem kizárólag zsidó seft."[62] Móricz úgy látta, hogy „a magyarság ma nem egy faj, [...] csak néhány millió széthullott családocska: kész prédája minden szervezett erőnek".[63] Hasonlóan vélekedett kortársa, a szintén író Laczkó Géza. „A magyar gyomor türelmetlenebb, mint a német, hangja átkorog az ideálokon, s enni kér. Mi vagyunk az Ézsauk nemzete, egy tál lencséért Árpád óta folyton csak eladtuk elsőszülöttségi jogunkat. Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok – ezt a mondást is mi találtuk ki; legalábbis mi valósítjuk meg legcsudásabb tökéletességgel. Úgy látom, hogy torkig a nép az önfeláldozással, akár ál, akár valódi érdekekért kérik tőle. Élni akarnak."[64]

Illúzióvesztett szavak, miután a forradalmak árja levonult.

[62] Uo. 248–249.
[63] Uo. 277.
[64] Lackó Géza 1919. július 28-i naplójegyzete. In: Molnár Eszter Edina (szerk.): *„...az irodalmat úgyis megette a fene". Naplók az első világháború idejéből.* Budapest, PIM, 2015, 456.

2. „Ha ezt valaki szabotázsnak nevezi, vállalnom kell ezt az elnevezést is...” A hideg polgárháború baloldali forgatókönyvei 1918–1919-ben

A társadalom és a politika, azaz a társadalom és a „nemzet” közötti mély szakadékba tekintve a hitevesztett regényírók a polgárháború fondorlatos valóságát pillantották meg. Azt, hogy a forradalmi retorika fecsegő felszíne a hatalmi törekvések lövészárkát takarja. Mert az 1918 őszétől hol forrón fellángoló, hol hidegen parázsló polgárháborút érdemesebb a hatalom forgószínpadaként, mint csupán a káosz orgiájaként elképzelni. Maszkok, álarcok és szerepek duhaj vagy éppen rémítő táncaként, melynek zabolátlan kavargása mögött ügyesen leplezett rendezői szándékok rejlenek. A történelem szédületében sem mindenki veszti el akaratát, hogy jól vagy rosszul sikerült improvizációk révén a színpadra ugorjon, s szereplője, esetleg akár rendezője is legyen a kibontakozott drámának. Olyan, aki az előadás végén főhősként toppan a lenyűgözött és igába hajtott közönség tapsa elé, vagy éppen kiiktatott mellékszereplőként mások takarítják el a színpadról. A polgárháború forgatókönyvét ugyan sokan írják, de változó díszletei, szereposztása és szerepcserei egyaránt a hatalom megragadására, megtartására és kisajátítására irányulnak. A polgárháború féktelennek tűnő körforgásában a zűrzavar lepellé lesz az éjben osonó szándék számára, a rend hiánya pedig alkalommá, hogy a kényes rabló is raboljon. Ebben az értelemben a káosz jelenléte: ürügy, lehetőség, sőt bizonyos mértékig mesterségesen felidézett állapot – a polgárháború instrumentuma. Politikai oldaltól, ideológiától függetlenül.

Ezt számos példával lehet illusztrálni már az 1918-as „demokratikus” őszirózsás forradalom korszakából is. Amit annak ellenére megteszünk, hogy bizonyosan darázsfészekbe nyúlunk. A köztársaság mai baloldali mítoszának mitikus történelmi bölcsője ugyanis nem egy nagyra hivatott republikánus csecsemőt ringatott, hanem a modern magyar polgárháború fullánkos rajait bocsátotta rá a magyar jövőre. Hol is kezdődött a polgárháború? Míg az 1918. őszi „parasztforradalom” még csupán az elburjánzó háborús rekvirálásokra, a piaci viszonyokba való példátlan hatósági beavatkozásokra adott szinte spontán lázreakció volt, egyfajta politika *előtti* válasz a politikailag szervezetlen társadalom részéről, cselekvés mindenféle terv, cél és irányítás nélkül, addig az ún. „második parasztforradalom”, amely ugyanúgy a Károlyi-kormányzat idején következett be, csak néhány hónappal később, 1919 január-februárjában, az már más volt. Nagyon más. Cinikus politikai konstrukció – paraszti gúnyába öltöztetve. Ez utóbbit a kormányon lévő szociáldemokrata párt balszárnya azért szította a somogyi uradalmi puszták engedelmes cselédnépe között a faluvég földtelen napszámosai és kisgazdái ellen, hogy megakadályozza a földosztást, ezen keresztül pedig a kistulajdonosi demokrácia megvalósítását, s ennek politikai következményét, a magyar kisgazda-társadalom kibontakozóban lévő politikai érvényesülését – amely a somogyi kötődésű Nagyatádi Szabó István 1919. februári miniszteri kinevezésével lett a szocdem hatalmi dominanciát fenyegető valóság. A kistulajdonosi létre alapozó agrárdemokráciának – egyszerűbben: a földreformnak – annak ellenére lettek a szocialisták halálos ellenségei, hogy az október végi polgári demokratikus forradalom kormányzati programjának kezdettől kulcseleme volt.[65]

De miért is „hekkelték meg” a demokratikus átalakulás sikerét a szocialisták? Adjuk át a szót megint az emigráns Kunfinak, aki ennek a műveletnek a Károlyi-kormány miniszterekéntt ugyan titkos, de annál arcátlanabb karmestere volt: „Én tudatosan arra törekedtem, hogy a földreform ügye lehetőleg sokáig odáztassék el, egész addig, amíg a szociáldemokrata párt hatalma elég nagy lesz ahhoz, hogy a magántulajdont előmozdító megoldását részben vagy egészben megakadályozhassa. [...] Ha ezt valaki szabotázsnak nevezi, vállalnom kell ezt az elnevezést is, de kétségtelen, hogy ennek a szabotázsnak a szocialista és forradalmi fölfogás volt az alapja, az aggodalom amiatt, hogy segédkezet nyújthat-e a szocialista ahhoz, hogy oly, az egyéni magántulajdon alapján álló kisgazdaosztály alakuljon, amely a munkásság hatalmának szük-

[65] Károlyi egyik fontos bizalmasa, az újságíró Kéri Pál még a forradalom estéjén, a Városházán megmondta Jászi Oszkárnak: ha azt akarjuk, hogy a parasztság megértse a forradalmat, akkor sürgősen, még ma este publikálnunk kell a földosztás iránti eltökélt szándékunkat. L. *Balkányi Kálmán levele Gadó Istvánnak, a Budapesti Büntetőtörvényszék tanácselnökének.* 1921. június 4. BFL VII. 5 c. 1919/07083, 13-14.

ségképpen ellensége."[66] Ennek a történetnek legsötétebb része az volt, amikor a Kaposvárra tartó csizmás minisztert, Nagyatádi Szabó Istvánt vasúti kabinjában megzsarolták a szocialista vezérek: vagy beleegyezik a somogyi uradalmak az elfogadott 1919. évi XVIII. néptörvény céljával szembemenő puccsszerű kollektivizálásába – azaz a nagybirtokok és a nagybirtokokon dolgozók szocialista ellenőrzés alá helyezésébe –, vagy kiszolgáltatják a kaposvári állomáson álló feltüzelt és fegyveres szocialista tömegeknek. A szorongatott Nagyatádival robogó vonaton folyó cinikus „tárgyalások" akár egy vadnyugati westernfilmbe is beleillettek volna – bár a történtek pontos lefolyását nehéz ma rekonstruálni, az egykori résztvevők egyikének sem volt érdeke a pontos emlékezés.[67] Mindenesetre mire a vonat sípolva-hörögve befutott a somogyi megyeszékhelyre, a megtört miniszter már sápadtan mindenbe beleegyezett, a vele utazó szocialista Hamburger Jenő és Göndör Ferenc pedig ezután nagyvonalúan garantálta testi épségét.[68] Szükség is volt rá. A vonatból kiszálló Nagyatádi Szabó Istvánt szülőföldjén a bottal hadonászó, fújoló-ordítozó csőcselék egy magasba emelt fekete koporsóval várta, és a megfélemlített parasztvezér Pestről leküldött szuronyos „tengerészek" gyűrűjében, diadalmas vörös zászlók alatt jelentette behódolását. A vezér meghátrálása után másnap a berzencei kisgazdákat a szemfüles szoci agitátorok ki is dobták a földosztó bizottság által kijelölt új birtokaikról.[69]

A demokratikus néptörvényeket lábbal taposó szocialista szabotázs mögött tehát hatalomféltés állt. Félelem, hogy az 1918 őszén az utcáról rögtön a hatalomba került szociáldemokrata párt nem fogja tudni *demokratikus* úton kormányzati szerepét megtartani. Az általános, titkos és közvetlen választások révén aligha lesz képes az 1919 első hónapjaira szinte monopolisztikus jellegűre duzzadt hatalmát megőrizni, hiszen látványos, de mégiscsak kicsi társadalmi bázisa, a néhány százezres nagyvárosi ipari munkásság erre nem ad

[66] Kunfi Zsigmond: „Deres és vitézi donációk". *Világosság*, 1920. szeptember 1., 222.
[67] Nagyatádi Szabó István: „A kaposvári terror". *Budapesti Újság*, 1919. október 3., vö. Bodrogközy Zoltán: *A magyar agrármozgalmak története*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1929, 64–65.
[68] Göndör Ferenc: *Vallomások könyve*, Bécs, 1922, 46–47.
[69] Király István: *Mi történt Nagyatádi Szabó Istvánnal 1919. márciusában Kaposvárott?* Levéltári évkönyv 8. Kaposvár, 1977, 338.

lehetőséget. Ezt a sokkal iparosodottabb, s komoly szociáldemokrata parlamenti hagyománnyal rendelkező Ausztriában és Németországban megrendezett 1919 eleji választások eredményei is előre jelezték. Mert a szocdemek ott sem tudtak abszolút többségre szert tenni. A választók többsége a fejlett ipari országokban sem kért magának kizárólagos szocialista jövőt. Ám a magyar szociáldemokrata part radikalizálódó balszárnyának vezetői nem akartak kicsúszni a kormányzati hatalom egyedüli élvezetéből, akkor sem, ha ez pártjuk morális alapjait zúzta szét.[70] A választásokat március elején kiírták ugyan, de a szocialista napilap, a *Népszava* 1919. március 17-én vezércikkben üzente meg a választópolgároknak: a parlamenti választások tétje, hogy békés vagy erőszakos eszközökkel valósul meg a szocializmus, amelynek bekövetkezése kikerülhetetlen történelmi és gazdasági szükségszerűség, s ha ezt a szavazók nem értenék meg, és a Szociáldemokrata Párt netán kisebbségbe kerülne, akkor „el fog következni az erőszakos felforgatások végeláthatatlan korszaka".[71]

Nem a levegőbe beszéltek, ekkorra már egy sor vidéki városban, Szekszárdtól Kaposvárig, Miskolctól Szegedig megtörtént a zavargásokkal kísért erőszakos szocialista hatalomátvétel, a fővárosban szocialista aktivisták polgári minisztert köpködtek 1919. március 15-én, a nemzeti ünnepen, s a választási kampánnyal egyidejűleg felgyorsult a „szellemi munkások kíméletlen bepofozása a szakszervezetekbe". (Ez utóbbit nem valami elfogult ellenforradalmi emlékező, hanem a magát szocialistának valló Jászi Oszkár írta meg.) Ekkorra már az ellenség neve is kész volt: a „burzsuj" vagy esetleg „burzsoá". Gumibotként is használható gumifogalom, amely a nagybankártól a kiskereskedőig, a tömbháztulajdonostól a kétszoba-konyhás közhivatalnokig mindenkire lesújthatott, már csak azért is, mert az ellenség lényege a *puszta létéből* következő „ellenforradalmiság" lett. A magát veszélyben érző „forradalom" mindenáron ellenforradalmat keresett, amit legyőzhessen, de leginkább a „láthatatlan ellenforradalmat" találta meg: „A veszedelmes az, amelyik nem látszik, amely

[70] „»Nem hittem, hogy Kun Béla életrajzát rendesen meg lehet írni« Hajdu Tibor a pályájáról és az 1918–1919-es forradalmak történetének kutatásáról". *Sic Itur Ad Astra* 70, (2020), 13–14.
[71] „A politikai és gazdasági hatalom". *Népszava*, 1919. március 19., 1.

nem is tudja önmagáról, hogy ellenforradalom, amely nem is sejti, hogy mindaz, amit cselekszik, hogy él és lélegzik, az ellenforradalom."[72]

„Nem is tudja önmagáról, hogy ellenforradalom." Valóban, az ellenforradalom a vesztes háború vigasztalan másnapján még inkább képzelt ellenforradalom volt, mint valóságos. Szó szerint. Az 1918-as összeomlás romjai alól előmászó modern magyar jobboldal nem gyilkolt az őszirózsás forradalom idején, legfeljebb gyilkos képzetekkel játszadozott. Azt is titokban. A nyugdíjba küldött flottaparancsnok, Horthy Miklós például – saját későbbi bevallása szerint – 1918 őszén arról fantáziált: puszta kezével kellene megfojtania Károlyi Mihályt. Végül nem tette, mert – adjuk át a szót neki – „az egész ország, az egész világ s talán a történelem is azt jegyezte volna fel rólam, hogy a szabadságot fojtottam meg".[73] Ha valóban ezért állt el a gyilkos tettől, akkor helyes ítélőképességről tett tanúbizonyságot. Az első világháború utolsó napjaiban, a *Viribus Unitis* csatahajón, flottaparancsnoki zászlóshajóján maga is megtapasztalta, mit jelent a rend legkézzelfoghatóbb megnyilvánulásának, a katonai fegyelemnek a teljes eltűnése. 1918. október 28-án, a reggeli hajótakarítás után a legénység ugyanis nem volt hajlandó sorakozni, hanem a jelzőárbócra a hadilobogó helyett felhúzta a takarításhoz használt felmosórongyot, a *radicát*, s erre a jelre a kikötőben állomásozó hajóhad összes matróza hatalmas hurrában tört ki, s kiáltozni kezdett a saját nyelvén: „Békét!" A hajóhad lefegyverzett tisztjei tehetetlenül meglapultak, a fegyelemért felelős korvettkapitány a kabinjában főbe lőtte magát, s Horthy maga, miután meggyőződött róla, hogy a zendülés általános, s az összes hajóra kiterjedt, sőt a magyar nemzetiségű matrózok sem hallgattak többé a szavára, elsápadt, kiköpött, s a hajóhad átadásáig nem hagyta el a parancsnoki kabinját.[74] Hét tengert megjárt tengerészként meglapult a haragos pacifizmus heves viharában, és kivárt.

De az is lehet, hogy Károlyi Mihály megölését csak *post festa*, annak bukása után találta ki az anekdotázást kedvelő későbbi államfő. Fojtogatás helyett ugyanis 1918. november elején Bécsbe sietett, könnyes búcsút vett uralkodójától, majd Pestre utazott, s miután a Károlyi-féle kormányzat nem tartott igényt felajánlott szolgálataira, tiszántúli családi birtokára vonult vissza. Minden feltűnés nélkül. A tenger nélkül maradt altengernagy Kenderesen hallgatta, ahogyan a fű nő. És gyászolt. Ifjúsága virágában elhunyt Magda lányát, a kék Adrián az átadást követően napok alatt szétzüllött flottát, s addigi életének legfőbb keretét, a változhatatlannak tűnő, mégis összeroppantott Monarchiát. De nemcsak hallgatott, hanem a szegény napszámosokkal zsúfolt alföldi községben – ahol családja volt a második legnagyobb birtokos – elvállalta a földosztást előkészítő bizottság elnöki feladatait.[75] „Alámerült és kibekkelt" – mondhatta volna Antall József nevezetes *bonmot*-jával.[76] A fél életét a távol tengereken töltő Horthy ugyanis magyar beszédében is előszeretettel használta a német kifejezésekkel szennyezett „matrózszlenget". Csak hónapokkal később, az 1919. április végi román megszállás fedezékében született meg benne az antibolsevista nemzetmentő akcióhős szerepköre. Kenderesen, az újévi hóban-sárban még biztosan nem gondolt arra, hogy alig egy évvel később, 1920 kora telén mint a „magyarok vezérét", „Árpád mását" köszöntik majd Kecskeméten, aki eljött újra „az országszülő puszták ölébe, hogy ezeréves örökségünket, édes szomorú magyar hazánkat újra megszerezze".[77] S ahol a Károlyi megfojtásáról való fantáziáját a tömeggyilkosságokat végrehajtó Héjjas család jelenlétében kedélyesen felidézte.

Cikcakkok a gyorsuló időben. Horthy későbbi bizalmas munkatársai, a majdani miniszterelnök Gömbös Gyula és a majdani belügyminiszter Kozma Miklós 1918–1919 fordulóján maguk is csupán a békétlen békében helyüket kereső századosok voltak. Sem számukra, sem hasonló sorsú tiszttársaik számára nem öltött még testet, hogy ki lesz majd „Árpád mása". Az összeomlás után többnyire Budapesten tengődtek, sőt eleinte Károlyiban reménykedtek, a horvátul jól beszélő Gömbös még rövid diplomáciai szolgálatot is vállalt

[72] „Rendkívüli pártgyűlésünk". *Népszava*, 1919. február 13.
[73] „Horthy fővezér Kecskeméten". *Kecskeméti Közlöny*, 1920. február 11., 1.
[74] Petneházy Zalán: „A vörös dunai hajóhad 1918/1919-ben". *Hadtörténelmi Szemle*, 1985/1, 100–101.

[75] Turbucz Dávid: „Horthy Miklós és a szegedi ellenforradalom". In: Ligeti, Dávid; Vörös, Boldizsár (szerk.): *„...minden édenek neve vad poklokat bűvöl..." A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2020, 310.
[76] Zöldi László: *Médianapló – Antall József szólásmondása egy levélváltás tükrében*. 2024. január 5. https://medianaplo.blog.hu/2024/01/05/medianaplo_antall_jozsef_szolasmondasa_egy_levelvaltas_tukreben (Letöltés: 2025. november 1.)
[77] *Horthy fővezér Kecskeméten* i. m. 3. (Zsitvay Tibor főispán köszöntője a díszebéden)

a népköztársaság nevében eljárva Zágrábban. Majd 1919 januárjában – kiábrándulva a tehetetlen Károlyiból – megszerezték a tényleges tisztek és a továbbszolgáló altisztek érdekeinek képviseletére alakított Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) vezetését. Megválasztása alkalmából Gömbös katonás szónoklatot tartott. Magyar és székely testvéreinek címezve mondanivalóját arról beszélt, hogy a „vörös út" helyett gyülekezzenek inkább a sárba tiport piros-fehér-zöld lobogó köré. De miután programbeszéde elhangzása után szétverték tiszti gyűlését a kommunista tengerészkülönítmények, be kellett látnia, hogy a budapesti kaszárnyák kényelmes rendetlenségében élő katonatömegek egyelőre inkább a harsány vörös jövőt választják a depresszióba esett tisztikar nemzeti színű duzzogásával szemben. Az erőviszonyokat gyorsan felmérő Gömbös Gyula a súlyosabb megtorlást elkerülendő így aztán azt nyilatkozta a *Népszavá*nak, hogy a MOVE-ban nem tűr reakciót és ellenforradalmat, híve a népköztársaságnak és a nemzeti szociális iránynak, majd ezek után még a szocialista hadügyminisztert, Böhm Vilmost is felkereste, és maga és szervezet nevében is lojalitásáról biztosította, a hűségért cserébe pedig burkoltan pénzt kért lerongyolódott tiszttársai számára. Gyakorlatilag elismerve, hogy a nemzeti dac és felbuzdulás a deklasszálódás következménye: pénzkérdés.[78]

A történész múzsája a valóság kottáit böngészve általában nem magasztos harmóniákra, hanem a politikai cselekvés kiábrándítóan egyszerű refrénjeire bukkan. Itt is ezzel van dolgunk. Lehet, hogy ha az izgága Gömbös nem kosarat kap Böhmtől, hanem pénzt, paripát, fegyvert, nem a hazai fajvédelem és szélsőjobb apostola lesz, hanem a szélsőbalé? Ám Gömbös kosarat kapott, cserben hagyott tiszttársai pedig egyelőre alkoholba és szomorú slágerekbe fojtották kisúri bánatukat és pénztelen tehetetlenségüket. „Nagymajtényi síkon letörött a zászló" – énekelték a négy fal között darvadozva, magukat Rákóczi bujdosó kurucaiként látva.[79] A születő modern nemzeti jobboldal ismét a vereség kultúrájában talált keserédes otthonra, és rosszul fűtött polgári hálószobák mélyén húzta meg magát. Nagyrészt öntudatlan, a katatón szervezetlenség

[78] Gömbös Gyula: „Pogromos ellenforradalom". *Népszava*, 1919. január 21., illetve Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzében*. Bécs, 1923, 188–190. Böhm közli Gömbös hozzá írt levelét is.
[79] MNL MOL Kozma Miklós hagyatéka, Katonai vonatkozású adatgyűjtemény.

állapotában. A fülbemászó dallam és szentimentális szövege egyébként sem a daliás kuruc idők hagyatéka volt, csak 1903-ban keletkezett egy nótás kedvű pataki tanár, Novák Sándor tollán, a századelő felparázsló kurucromantikájának idején. A politikai viszonyok bizarr tragikomikumát jelzi, hogy amikor a jobboldali – valójában a centrista – erőket politikai eszközökkel összefogni igyekvő Bethlen István lakását 1919 februárjában Károlyi szocialista miniszterei nek kívánságára átkutatta a rendőrség, csak a politikus irodalmárkodó feleségének, Bethlen Margitnak Tisza Istvánról szóló felejthető színvonalú versét, illetve annak kéziratát tudták bűnjelként lefoglalni – el is vitték, nehogy a bájos erdélyi grófnő esetleg kiplakátolja az utcán.

A köztársasági elnök királypárti féltestvére, a fivére kormányzata ellen Fejér megye közgyűlésén 1919 februárjában bizalmatlansági indítványt tevő Károlyi József palotájában pedig csak a gróf békevilágból megőrzött angol nyelvű szabószámláit tudták a detektívek kézre keríteni.[80] Károlyi József „veszélyességét" jól jelzi, hogy még az ellene foganatosított házkutatás napján is együtt ebédelt bátyjával, Károlyi Mihállyal. Aki apósának, a „kedves Duci bácsiként" megszólított Andrássy Gyulának is szeretettel és némi mosakodással írta meg, hogy „nevetséges volna tagadni, hogy egész egyszerűen diktatúrát gyakorlunk. Erőszakos eszközökhöz nyúlunk és törvényes alap nélkül törvényeket hozunk".[81] Károlyi Mihály szerint mindez a polgárháború és parasztlázadások elkerülése miatt történt, majd arra kéri apósát, „most ne jöjjön haza". Aligha akadhat más kór- és korlelet ennél az egyszerre családi és politikai dokumentumnál, ami találóbban illusztrálná, hogy az 1918–1919-es baloldali forradalom önmagát író története *egyszerre* hősi önarckép, és ennek az önarcképnek nevetséges grimaszokat vágó torz karikatúrája. Annak az átváltozásnak tanúbizonysága, amely a független és republikánus Magyarországot deklaráló „diadalmas forradalom" utolsó heteire valójában „lappangó polgárháborúba" juttatta az országot.[82]

Szűk egy héttel Károlyi levelének megírása után a demokratikus ígéretekkel érkezett kormány legerősebb pártja, a szociáldemokrata párt kikényszerí-

[80] „Hajsza az ellenforradalmárok után". *Uj Nemzedék*, 1919. február 16., 6.
[81] Károlyi Mihály levele Andrássy Gyulának, 1919. március 16. In: *Károlyi Mihály levelezése I.* Budapest, Akadémiai, 1978, 443.
[82] „A politika hírei". *Népszava*, 1919. március 20., 5.

tette a válságba jutott Károlyi-kormánytól a választások lefújását, s összefogva a lázadás vádjával börtönben ülő bolsevikokkal kikiáltotta a proletárdiktatúrát, s pártja nevéből is kitörölte a demokráciát. A Károlyi-kormányzatot lehetetlen helyzetbe hozó Vix-jegyzéket követő pánik ürügyként szolgált arra, hogy a politikai versenytársakat a szocialisták kiiktassák a politikai játéktérből. Beleértve a velük egyébként szívesen továbbmenetelő Károlyi Mihályt is. Akárhogy is forgatjuk a történelem lapjait előre-hátra, a liberális-demokratikus rendszerépítési próbálkozásnak indult, de permanens forradalomba átmenő szocialista kormányzás a kommunistákkal való megegyezéssel olyan időben vetette oda az országot a bolsevik önkényuralomnak, amikor *nem* leselkedett rá a jobboldali diktatúra veszélye.

Az 1919. március 21-én a Gyűjtőfogházban, a kommunista és szocdem vezetők között kéken gomolygó szivarfüstben, kedélyes beszélgetés közepett létrejött Tanácsköztársaság viszont megnyitotta a totális erőszakállamhoz vezető utat. A finom filozófusból 1918–1919 fordulóján szinte egyik napról a másikra bolsevik prófétává átváltozó Lukács György arról tartott előadást 1919 mozgalmas téli hónapjaiban, hogy a terror: jogforrás. Ahogy tanítványa, Sinkó Ervin később visszaemlékezett: a komikus börtöndíszletek között vértelenül hatalomra került kommunisták útját az utópiához az a türelmetlen szándék követte ki, hogy „…akarjuk mielőbb, minden következményével a forradalmi erőszakot".[83] A felhívásra bőven akadt jelentkező, a Tanácsköztársaság nem pusztán a vörös terrort gyakorolta önkényes gyilkosságok, statáriális ítéletek százain keresztül – a 133 nap minden egyes napjára jutott átlagban 3 gyilkosság –, nemcsak a brutális túszszedések széles körű gyakorlatát honosította meg, hanem megkísérelte a megfélemlítés és az öncélú erőszak társadalmasítását is megvalósítani. Balról. Ezt kecskeméti városparancsnokként maga a fiatal Sinkó is elrettenve tapasztalta meg. *Optimisták* című regényében dokumentarista hitelességgel tárja fel az ártatlan csendőrt, Vén Andrást hidegvérrel meggyilkoló – korabeli szlenggel kifejezve: *gajdesz*ba küldő – bőrkabátos pesti Lenin-fiúk közönyös cinizmusát. Ez utóbbiak ugyanis csak a vállukat vonogatták, amikor döbbenten arról kérdezte őket: miért? „Ha szárazon mentünk volna vissza, mit szóltak volna a fiúk!"[84]

[83] Sinkó Ervin: *Egy regény regénye*, Noran Libro, 2011, 54. Sinkó itt *Szemben a bíróval* című esszéjének záró mondatát idézi fel: L. Uő: „Szemben a bíróval". *Valóság*, 1975/1, 48.

Vajon a bolsevizmusra született válasz a „fasizmus"? Ha a válasz igen, elég antikommunistának lenni bármifajta jobboldali ideológia morális önigazoláshoz, ha a válasz nem, akkor pedig az antifasizmus szolgál hasonló alibiként a baloldali gondolkodás számára. Az időbeli egymásutániság nem teremt feltétlenül oksági viszonyt. Ám az 1918–1919-es őszirózsás forradalom demokratikus deficitjének kritikai emlékezete a baloldalon máig nem született meg, és valószínűleg soha nem is fog, hiszen ha megszületne, az könnyen instrumentalizálható lenne. A „destruktív" Károlyiról és a zsidók és szabadkőművesek „patkányforradalmáról" utólag terjesztett, és ma is kiugróan népszerű jobboldali nacionalista mítoszokat igazolná. Valahol utat vesztettünk – írta Ady látnokian. A magyar köztársaság már a megszületése pillanatában. Amikor a kommunisták 1919. március 21-én átvették a hatalmat Budapesten, maguk is szívesen gúnyolódtak a letűnt őszirózsás „köztársaságosdin." S persze a nemzeti keserv édes-bús dalolása is egy időre elhalkult. Gömbös Gyula már Bécsben volt Bethlen István megbízásából.[85] Hamarosan követte maga Bethlen is.

3. „Az antant nélkül ma sem élni, talán halni sem lehet." Külső ellenséggel a belső ellenség ellen

Ám 1919 tavaszán Bécsben nyoma sem volt már a Ferenc József-i kornak. A hosszú évek óta éhes osztrák főváros a bolsevizmus határán billegett, de a reformista szocialisták által vezetett osztrák kormánynak mégsem volt érdeke a Tanácsköztársaság gyors megbuktatása. Sem a *Bécsi Magyar Futár* címmel ellenforradalmi lapot gründoló szeleburdi Gömbösnek, akinek néhány szám

[84] Sinkó Ervin: *Optimisták*. Budapest, Magvető, 1979. 733–734. A történet nem fikció, l. Csorba Béla: „Néhány adalék a sinkói élet(mű) egyik sorsfordító mellékszereplőjéről". *Híd*, 1985/2.

[85] Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról*. Budapest. 1920. 31–32.

után kiverték a tollat a kezéből a bécsi szociáldemokraták, sem a jóval körültekintőbb Bethlennek nem volt könnyű dolga.[86] Olyannyira, hogy április elején az (ellen)kormányfői posztot fel is ajánlotta a Tanácsköztársasággal szembeforduló szociáldemokrata vezetőnek, a Károlyi-kormány volt miniszterének, az emigrációba vonult Garami Ernőnek. Közvetítői sem akárkik voltak: egyikük Gratz Gusztáv egykori pénzügyminiszter és liberális publicista, aki a századelőn a Társadalomtudományi Társaságnak és folyóiratának, a Huszadik Századnak Jászi Oszkárral közös hajdani alapítója volt, nem valami klerikális-feudális jövevény; valamint Egry Aurél, a legnagyobb magyar pénzintézet, a Magyar Általános Hitelbank második embere. Szintén nem buzogányos-kacagányos felmenőkkel rendelkező ősnemes.

A történelmi arisztokrácia az ipari és banktőke képviselőin keresztül próbált tehát kezet fogni a „munkásosztállyal". Eredménytelenül. Garami úgy látta, hogy ellentétben az erős polgársággal és erős katonai szervezettel rendelkező Németországgal, Magyarországon mindkét tényező fájóan gyenge. Nincs igazi polgárság, s nincs igazi tisztikar. Így a bolsevizmus belső erőkkel való letörése meddő törekvés.[87] Mondotta ezt az egykori Kálvin téri kávéháztulajdonos deklasszálódott fia a beérkezett nagypolgároknak, s üzente a „történelmi osztályok" képviselőinek. Garami a külföldben bízott. Az antantban, a Nyugatban, a nyugati demokráciákban. De támogatásukat nem tudta megszerezni. Valószínűleg azért, mert az internacionalista Garami feltételei naiv módon szinte megegyeztek a nacionalista Bethlen Istvánéival. Szerinte az antantnak tűrhető békefeltételeket kellene nyújtania, területi megcsonkítás helyett Magyarországnak a kantonális rendszer alapján való újjászervezésével kellene megelégednie, s el kellene látnia Magyarországot szénnel, nyersanyagokkal és élelmiszerekkel, sőt a bolsevikokkal szembeni fegyveres beavatkozástól sem volna szabad visszariadnia. A „hazátlan" szocdem Garami hazafi volt, akinek édesapja annak idején elzarándokolt a turini remetéhez, Kossuth Lajoshoz, s aki szerint a szocialista párt 1914 nyarán csak azért nem szavazta

[86] Gábor Sándorné: *Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 259.
[87] Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora.* Budapest, Magyar Szemle könyvek, 1935, 191. Vö. Garami Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések, tanulságok.* Leipzig-Wien, Pegasus, 1922, 133.

meg az „orosz invázióval" szemben a hadi költségeket, mert a pártnak a szűkkeblű választójog miatt nem lehetett parlamenti képviselete. A háborús katasztrófa, a legyőzöttség sem tanította meg Garamit hazafias igényei leszállítására és a legyőzötteknek odadobott száraz kenyér, azaz a cinikusan kialakított keserű geopolitikai realitások elfogadására. Magyarország sem 1919-ben, sem később nem volt annyira fontos a nyugati demokráciáknak, hogy a hiányzó polgári társadalmat és a közép-európai vezető szerepet ajándékként biztosítsák számára. A briteknek, franciáknak, amerikaiaknak sem volt nélkülözhetetlen Nagy-Magyarország fennmaradása, eszükben sem volt, hogy visszaállítsák a régi határokat és helyükre parancsolják a mérges kutyaként ránk acsarkodó szomszédainkat. Nem azért, mert őket jobban szerették volna. (Ion Brătianu román miniszterelnökről például Lloyd George annak füle hallatára úgy vélekedett: „Ez az átkozott fickó; még kabátot sem tudna szerezni nélkülünk a katonáinak."[88]) A kelet-közép-európai régió számukra egy szabályok nélküli átláthatatlan tér volt, amelyben figyelmüket a gazdag termelést ígérő román olajmezők kiaknázásának lehetősége – érthetően – sokkal jobban lekötötte, mint az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása nyomán támadt hatalmi és szuverenitási zűrzavarban a méltányos etnikai határok megállapítása vagy az igazságos társadalmi viszonyok megteremtése.

A keserű realitások belátása egyetlen magyar politikusnak sem volt könnyű. Miután Garamitól kosarat kaptak, Bethlen Istvánék továbbra is a polgári demokrácia helyreállításának tervével házaltak mindenfelé. Teljesen hiába. A Bethlen informális vezetésével április közepén létrejött, Antibolsevista Comitéba tömörült – egyébiránt rendkívül tarka összetételű – emigráns magyar politikusok nem nagyon találtak megértő hallgatóságra a közeli és távolabbi Európában sem. A kisebb-nagyobb szocialista osztrák kormánytényezők számára a grófi előtaggal kezdődő nevek csak az általuk mélyen megvetett magyar feudális múltat visszahangozták, a „reakciót" és a Habsburg-restaurációt. A bécsi szocialista napilap a bécsi luxushotelekben letelepedő budapesti parazitakeret-

[88] Idézi Beretzky Ágnes: „Hotel Astoria 108-as szoba. Harold Nicolson (1886–1968) és Allen Leeper (1887–1935): párhuzamos életrajzok". *Történeti tanulmányok,* XXXI, 2023, 206. Az idézet eredeti forrása Headlam-Morley, James: *A Memoir of the Paris Peace Conference 1919.* London, 1972. 136, ahol a párizsi békekonferencia 1919. június 1-i plenáris ülését ismerteti.

ről cikkezett. A győztes nagyhatalmak osztrák fővárosban tanyázó képviselői sem voltak sokkal nyitottabbak: hiába ostromolta őket Bethlen a legkülönbözőbb tervekkel, kérve az antantcsapatok Budapestre vonulását, hiába biztosította őket arról, hogy ő és a körülötte lévők egyaránt hívei a széles körű demokratikus átalakulásnak, sőt a köztársaságnak sem ellenségei, nem osztottak neki lapot a nagy párizsi kártyapartiban, sem a különböző bécsi antantmissziók körülötti sűrű kavarásban. Pedig Bethlen és a hozzá csatlakozott vagy csapódott hajdani nagyságok – Garami szavával a „régi grófi uralom kikopott politikusai" – a kibontakozás alapjául a népköztársaság kikiáltásakor, 1918. november 16-án elfogadott néptörvényeket jelölték meg. Ráadásul Bethlen nemcsak a győztes nyugati nagyhatalmak felé, de protezsáltjuk, a színmagyar Csallóköz mohón bekebelező csehszlovák kormány felé is tapogatózott: tegyék lehetővé, hogy a vörös zászló alatt maradt székely hadosztály katonái, szembefordulva Kun Béláékkal az Ipolytól kiindulva vegyék be a bolsevik Budapestet.[89] Képviselője pedig a Sándor szerb trónörökös vezetésével megvalósuló szerb–magyar perszonáluniót belengetve tárgyalt Belgrádban gazdasági és politikai szövetségről, s a délszláv állam katonai segítségéről a bolsevizmus megdöntésében.[90]

A hajdani erdélyi nacionalista „héja," Bethlen gróf most, a száműzetésben már a románokkal is megegyezett volna egy bukaresti királyi palotában lakó közös király jogara alá eső közös román–magyar országról – megbízottja, Csáky Imre gróf tárgyalt is román politikusokkal[91] –, bár ahogy ezt az elképzelést ellenző, szintén erdélyi születésű Gratz Gusztávnak elmondta: „nem volt szerelmes a gondolatba".[92] Akárhogy is szépítjük, ez bizony a külső ellenséggel való cimborálás, s – mivel folytatása is akadt – nem csupán egy nyári kaland volt. Kényszerű, de mégis egyértelmű kollaboráció a segítségét nagy áron megkérő délszlávokkal, csehekkel, románokkal, utóbbiak például Makót és Békéscsabát rögtön vitték volna Nagy-Romániába bármiféle támogatásukért cserébe.[93] De nem jött össze, ami sem 1919 tavaszán, sem később nem a kiszolgáltatott magyar politikusokon múlt, hanem azon, hogy az utódállamok vezetői – főként a románok – elég erősnek érezték elképzeléseiket szuverén módon, önerejükből megvalósítani. Velük szemben a száműzött magyar politikusok a szuverenitásról és a szuverén nemzeti külpolitikáról csak álmodozhattak. Annyira alacsony volt az ázsiójuk, hogy – hiába kötötték volna le fedezetül magyarországi birtokaikat – még kölcsönt sem kaptak Louis Nathaniel von Rothschild bárótól, a Creditanstalt vezérétől, a bécsi banktőke kulcsszereplőjétől, hogy azon szervezzenek meg egy dunántúli parasztságra támaszkodó fegyveres felkelést.[94]

1919 május–júniusában úgy állt a helyzet, hogy nemcsak az óvatos bécsi bankárok, hanem a nagyhatalmak helyi képviselői is a magyar kommünben meghatározó szerepet játszó szocdemeket tették befutóra a kommunizmus bukása esetére. Úgy vélték, az a szembeszökő tény, hogy a vértelen puccsal hatalomra került Kun Bélával szemben nem jelentkezett általános népi ellenállás, azt jelezte, hogy a magyarok többsége egyáltalán nem ellensége a szocialista rendszernek, még a magántulajdon megszüntetésének sem. Legfeljebb a proletárdiktatúra erőszakos kilengéseinek. Illetve a „túl sok" zsidónak a vezetésben. Az angolszász hatalmak bécsi képviselői – különösen az amerikaiak – azt is fontosnak tartották jelezni a jelentéseikben, hogy a proletárdiktatúra felváltása semmiképp sem eredményezheti a régi „arisztokrata" rendszer helyreállítását.[95] A bécsi brit antantmegbízott, a skót főnemesi családból származó Thomas Cuninghame ezredes még a Tanácsköztársaság bukása után közvetlenül is egy asztalhoz ültette osztályos társát, Bethlen István grófot a vörös hadvezérből bécsi követté lett, a szocialista hatalomátmentésen ügyködő Böhm Vilmossal, az egykori műszerésszel. Úgy gondolta ugyanis, hogy csak átfogó szociális reformmal és a szocdemek részvételével lehet újra életre kelteni a sír szélére jutott

[89] Ormos Mária: *Padovától Trianonig* i. m. 311.
[90] Arday Lajos: *Térkép csata után* i. m. 341–342.
[91] Romsics Ignác: *Bethlen István* i. m. 133–134. Eva-Marie Csáky (szerk.): *Vom Geachteten zum Geächteten: Erinnerungen des k. und k. Diplomaten und k. ungarischen Aussenministers Emerich Csáky (1882-1961).* Wien, Böhlau, 1992.
[92] Gecsényi Lajos – Sipos Péter: „Gratz Gusztáv emlékiratai". *Történelmi Szemle,* 2000/3-4, 314.
[93] Ormos Mária: *Padovától Trianoning* i. m. 332.
[94] Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora* i. m. 194–196.; illetve Vörnle János: „A Bécsi Magyar Komité munkássága". In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon.* Budapest, Franklin, 1921, 800. Vö. Ellis-Asmead Bartlett: *The Tragedy of Central Europe.* London, Thomton Butterworth Ltd. 1923, 160–163.
[95] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (a továbbiakban PRFRUS PPC) 1947, XII., 617.

magyar jövőt. A tárgyalásokban aktív részt vállaló Pallavicini György őrgróf úgy emlékezett: „a mi szocializmusunkat összetévesztették a nyugati országok szocializmusával."[96] A magyar nemzeti emigráció képviselőinek egyetlen külpolitikailag értékesíthető adujuk volt, a hajlíthatatlan bolsevizmusellenességük, de tőlük – ellentétben a kommunista veszéllyel kitűnően sáfárkodó román politikusokkal – ez a különben sűrűn változó árfolyamú ajánlat sem 1919 tavaszán, sem később nem kellett a nyugati hatalmaknak. Georges Clemenceau, a békekonferencia elnöke nem a hatalom nélküli magyar emigránsokkal, hanem a hazárdjátékos Kun Bélával tárgyalt – igaz, utóbbival is csak egy ideig, s inkább játszott vele, mint macska az egérrel. Kicsalogatta a Felvidékről az oda győztes harcokkal bevonuló Vörös Hadsereget, s becsalogatta a románok elleni reménytelen tiszántúli háborúba, melynek kudarca aztán váratlan gyorsasággal elhozta a magyar kommunista kaland lezárását.

A tehetetlen bécsi magyar politika mindehhez csak egy izgalmas rablással tudott hozzájárulni még május elején: a Tanácsköztársaság bécsi követségének kalandregénybe illő kifosztásával. Ám a kétes politikai értékű akció során leginkább az bizonyosodott be, hogy még a legkétségbeesettebb hazaszeretetet is könnyen legyőzi a készpénz ellenállhatatlan csábítása.[97] A proletárdiktatúra vezetői által az állam vagyonából elsikkasztott, és a bécsi magyar követség bankgassei palotájába szállított valutamilliókkal tömött bőröndök merész akcióval való megkaparintásából ha nem is jutott boldog-boldogtalannak, de az érintett keresztény politikusoknak még az 1920-as években is sokat kellett magyarázkodniuk a Nemzetgyűlésben a pénz további sorsát illetően. Miért fordítottak olyan keveset belőle az ellenforradalom megszervezésére, és miért folyt el belőle olyan sok a Sacher kávéház hírhedt szeparéiban drága nőkre és drága pezsgőborokra, a józanabbaknál pedig autóvásárlásra és előrelátó ingatlanszerzésre Bécs kertvárosaiban?[98] A kalandor angol újságíró, Ellis Ashmead-

[96] Pallavicini György: „Ellenforradalmi emlékek". *Új Magyar Szemle*, 1920/1. 48.

[97] Kerecseny János: *A vörös 140 millió.... A bécsi nagy kaland.* Budapest, Stádium. [é. n.] L. még dr. Boros László: „Egy izgalmas éjszaka a bécsi Magyar Házban". *Világ*, 1920. április 11. Vö. *Az 1919. év május 2-ról 3-ra virradó éjjel a wieni volt magyar kommunista követség ellen végrehajtott magyar tiszti akció történetének rövid ismertetése.* Hadtörténelmi Levéltár, TGY 3.626.

[98] Szabó Imre szociáldemokrata képviselő felszólalása a Nemzetgyűlés 1926. február 9-i 503. ülésnapján. Nemzetgyűlési Napló 1922. XXXIX. kötet, 226-237.

Bartlett pedig, aki brit diplomataként járt el az akció során, s orgazdaként őrizte a pénzt, majd a *Közép-Európa tragédiája* című dokumentumkönyvében bőbeszédű előadásban, szinte saját hőstetteként írta le az akció sikeres lebonyolítását, csak az felejtette ki olvasmányos beszámolójából, hogy az irdatlan összegből – 135-150 millió korona, mai áron 18-20 milliárd forint! – 10 százalékos jutalékot tett zsebre.[99] A bankgassei követségi palotában történt zajos rajtaütést egyébként még zajosabb felsülés kísérte, amikor a bécsi magyar tisztek Szmrecsányi György katolikus néppárti politikus, volt pozsonyi főispán vezetésével megkíséreltek Brucknál betörni Magyarországra, hogy fegyveresen döntsék meg a bolsevizmust. Úgy volt, hogy kétezren lesznek, aztán csak kétszázan, végül harminchárman érkeztek a kisvárosi határállomásra. Lármásan, dalolva, berúgva, csak könnyűfegyverekkel felszerelve. A tervüket boldog-boldogtalannak kifecsegő, a helyi vendéglőben randalírozó arisztokrata magyar tisztek végül az osztrák rendőrség fogdáiban józanodtak ki komikus ámokfutásukból.[100] A bécsi rendőrfőnök, a későbbi kétszeres osztrák kancellár, Johann Schober ugyan elsimította az ügyet koalíciós partnereinél – az Interpol későbbi alapítója szerette a balfácán magyarokat –, de azért a vezetőknek, Szmrecsányinak, Pallavicininek, valamint a befolyásos Vas vármegyei földbirtokosnak, gróf Sigray Antalnak világosan megmondta: „Ha szándékukban áll valamilyen más megmozdulás, úgy azt csinálják intelligensebben."[101]

A nevetségbe fúlt akció szakadást hozott a bécsi emigránsok Bethlen és Szmrecsányi vezette szárnya között, a közöttük közvetítő Gratz Gusztáv pedig arra gondolt, hogy csak egy politikán kívülről érkező magas rangú katonai vezető tudja kézben tartani a hőzöngő és veszekedő magyar nemzeti politikát. Gratz szerint a különböző politikai áramlatok vezetői a volt füg-

[99] Batthyány Tivadar: *Beszámolóm I-II.* Budapest, Atheneum é. n., II, 333. Gecsényi Lajos – Sipos Péter i. m. Az összeg nagyságára l. A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése. Budapest, 1923. Állami Ny. 17., illetve Gábor Sándorné: „Az 1919-es bécsi magyar ellenforradalmi emigrációról". *Párttörténeti Közlemények*, 1964/1, 131, 58-as lábjegyzet.

[100] A brucki kalandról l. Bánffy Miklós szarkasztikus előadását Bánffy Miklós: *Emlékeimből.* Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 162–168., illetve Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora* i. m. 199–200.; Vö. Gábor Sándorné: *Az 1919-es bécsi magyar ellenforradalmi emigrációról* i. m. 139–140. Részletes levéltári forrásokkal támasztja alá a különböző visszaemlékezéseket.

[101] Ellis- Asmead Bartlett i. m. 184.

getlenség- és alkotmánypártiaktól a keresztény néppártiakig, gróf Battyhány Tivadartól és gróf Bethlen Istvántól gróf Andrássy Gyuláig és gróf Zichy Aladárig 1919. május 11-én tartott értekezletükön ezt el is fogadták.[102] Grófok, és ismét csak grófok, rokonok és vetélytársak. Utolsó lobbanások az arisztokrata politizálás alkonyán? Sem a javaslattevő Gratz – szerény lutheránus lelkészek önszorgalomból magas polcra került leszármazottja –, sem a földszintes köznemesi kúria sártapasztotta falú szobájában született Horthy Miklós nem sejthette, hogy a szokatlan grófi egyetértés milyen hamar fordul termőre a káosz szántotta magyar ugaron.

Mindeközben a Bánságban állomásozó és Szegedet is megszállásuk alatt tartó francia csapatok parancsnokai kezdtek jóindulatot mutatni a beavatkozásukért esdeklő „fehér" bujdosók iránt. Természetesen párizsi felhatalmazás alapján, de annál egy fokkal lelkesebben. Jó részük konzervatív és monarchista neveltetésű volt, de azért nem haboztak gúnyosan szóvá tenni, hogy a bécsi magyar urak a tegnapi ellenség fegyveres segítségét kérik ahhoz, hogy visszaszerezzék a hatalmukat hazájukban. Amikor a Bethlen megbízásából áprilisban Belgrádba utazó Pallavicini a térségben állomásozó francia hadsereg parancsnokával, Paul de Lobittal tárgyalt a katonai intervencióról, a tábornok az 1871-es párizsi kommün példáját hozta fel, mondván, hogy „ők sem fordultak a győzelmes németekhez, hogy a kommün letörésében segítséget nyújtsanak nekik".[103] A lekezelő modor ellenére nagy eredmény volt, hogy a francia csapatok fedezékében mégiscsak megalakulhatott Károlyi Gyula gróf ellenkormánya. Először 1919. május 5-én, Aradon, néhány hét múlva Szegeden. A franciák azt is megengedték, hogy a Magyarországról Bécsbe menekült tisztek jelentős része a francia megszállás és igazgatás alatt álló Szegedre utazzon, s a franciák intervenciója nyomán az új délszláv állam is átengedte őket a területükön.

Károlyi Gyula kormányába néhány héttel később Bethlen küldötte – legfontosabb politikai szövetségese –, Teleki Pál is belépett, előbb vallás- és közoktatásügyi, később külügyminiszterként. Hadügyminiszteri székbe pedig nem más, mint Horthy Miklós került. Ha hihetünk a visszaemlékezéseknek, Bethlen István és Gömbös Gyula közös politikai felfedezettjeként.[104] Mintha csak Gratz tanácsát követték volna, hiszen a haditengerészetnél fegyvernemi főparancsoki rangot elért Horthy pedigréje majdnem tökéletes volt, a hosszú háborúban a Monarchia hadseregének legmagasabb parancsnoki beosztást elért magyar főtisztje volt. Szeged hirtelen nemzeti szimbólum lett, s a kormányalakításra készülő politikusok patetikusan nyilatkoztak a Tisza partjáról induló honfelszabadítás ügyéről: „...van e erre ma alkalmasabb hely, mint Szeged, a magyarságnak ez ősi városa, ahol a Tisza hullámai Attila koporsóját ringatják, ahonnan Hunyadi János hadai és Kapisztrán János halászai, hű magyarjai mentek hitet és hazát védeni, ahol Rákóczi kurucai táboroztak és ahol nemrégiben is Kossuth Lajos szavára szuronyerdők hajtottak ki a földből...."[105]

A Károlyi Gyula-kormányzat létrejöttének azonban nagy ára volt. Pontosabban nagy nemzeti ára. Eleve ki kellett kötniük, hogy csak a párizsi békekonferenciától remélik a magyarok igazságát, a bolsevizmustól való megszabadulást, a független Magyarország nemzetközi létjogosultságát. „Az elnökletem alatt alakult kormány a párizsi konferencia döntéseit el fogja fogadni, ha Magyarország álláspontja ott kellő módon kifejtetett és meghallgattatott, meg lévén győződve arról, hogy meghallgatásunk után a döntés csak igazságos lehet."[106] A zárkózott válságmenedzser, Károlyi Gyula, akiről az hírlett, hogy unokatestvére, a hazaáruló Károlyi Mihály „gyalázatát" akarta lemosni a Károlyi névről azzal, hogy magára vállalta a kormányzás kínját, lényegében mégis Károlyi Mihály külpolitikai doktrínáját követte ezzel.[107] Lefordítva magyarra: bízzunk

[102] Gratz Gusztáv: *Forradalmak kora Magyarországon* i. m. 201.
[103] Pallavicini György: *Ellenforradalmi emlékek* i. m. 51–52.
[104] Horthy politikai életbe való belépéséhez l. Turbucz Dávid: *Horthy Miklós és a szegedi ellenforradalom* i. m. 311., s az ott felsorolt szakirodalmat. Vö. Bartal Aurél: *A beleházi és ethrekarchai Bartal család*. Karcag, Kertész Ny., 1937, 211., illetve Boroviczény Aladár: *A király és kormányzója*. Budapest, Európa, 1993, 24. Bartal Aurél saját magának, Boroviczény IV. Károly elhatározásának tulajdonítja Horthy meghívását az ellenforradalmi mozgalom Szegeden megszervezett kormányába.
[105] Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány működéséhez (1919)*. Szeged, 1923, 157.
[106] Uo. 247–248. L. még Arday Lajos: *Térkép csata után* i. m. 227–228. Vö. Ellis Asmead Bartlett: *The Tragedy of Central Europe* i. m. 193., illetve Iuliu Maniunak, a nagyszebeni Kormányzótanács elnökének levelét Mihail Pherekyde miniszterelnök-külügyminiszternek 1919. május 13. a Varjassy Lajos és Ioan Suciu, a Kormányzótanács tagja közötti aradi tárgyalásokról. Közli: *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban: Dokumentumok*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020, 161–163.
[107] Kozma Miklós: *Az összeomlás* i. m. 271.

a Nyugat nagyhatalmaiban és méltányosságukban, mivel saját erőnkben, szuverén életrevalóságunkban többé nem bízhatunk az elszakadt, nálunk erősebb utódállamokkal szemben. És a szuverenitásról való lemondás hatálya a jövendő Magyarország politikai berendezkedésére is kiterjedt. Károlyi Gyula ugyanis megígérte, hogy francia és amerikai típusú demokráciát fognak csinálni, általános választójoggal, nem kötnek szövetséget Németországgal, s kifizetik nem csupán az országra háruló súlyos háborús jóvátételt, hanem a bolsevikokat kiűző idegen katonaság expedíciójának a költségeit is. Ezt a politikát követte a Szegedre érkezett Gömbös Gyula is, aki azt írta Julier Ferencnek, a Vörös Hadsereg „fehér" vezérkari főnökének egy titkos üzenetben, hogy „antant nélkül ma sem élni, talán halni sem lehet".[108]

A megadott biztosítékok ellenére a franciák hamarosan mégis rövid pórázra fogták a vágtázni kívánó magyar reményeket. „Ne táncoljanak az urak gyorsabban, mint ahogy a zene szól" – hűtötte le a könnyen hevülő magyar politikusokat Szeged francia városkormányzója, Alfred Bétrix, miután a szegedi Antibolsevista Comiténak megtiltotta, hogy népgyűlésen ismertesse célkitűzéseit.[109] A francia „zenészek" és a magyar „táncosok" között nem fejlődött ki összhang később sem. Olyannyira nem, hogy a „németbarátnak", „reakciósnak" és „habsburgistának" tartott Károlyi Gyula alig egy hónappal később kénytelen volt a kormány vezetését átengedni egy franciabarát irányultságú vezetőnek, P. Ábrahám Dezsőnek, Károlyi Mihály volt belügyi államtitkárának. Valószínűleg megkönnyebbüléssel tette. De ez utóbbi kétségtelenül baloldalibb kormánya sem bizonyult eredményesebbnek. Sem a „perfid" franciáknál, sem a rohamosan jobbra tolódó szegedi magyar közvéleménynél. A Szegedről a délszláv támogatás megszerzésére megkísérelt diplomáciai próbálkozások sem jártak sikerrel. Igaz, legalább esély nyílt az angolszász országok képviselőinek is bemutatkozni. Egyelőre mérsékelt sikerrel. Horthy Miklóst a tájékozatlan belgrádi amerikai ügyvivő nem csupán Ferenc József szárnysegédének, de közeli barátjának s nagybirtokosnak vélte, miután 1919. június 17-én Belgrádban

[108] Hetés Tibor (közreadja): *A magyar Vörös Hadsereg 1919.* Budapest, Kossuth, 1959, 432–434.
[109] Bokor Pál: *Szegedországtól Magyarországig. Visszaemlékezés a szegedi ellenforradalmi napokra* [1939] Szeged, Belvedere Meridionale, 2005, 61.

találkozott vele. Azaz a múlt emberének. Útitársáról, Teleki Pálról még roszszabb véleménnyel volt: a komoly és nemzetközileg is számontartott földrajztudóst dilettáns geográfusnak nevezte.[110]

A meddőnek bizonyuló diplomáciai próbálkozások mellett a másik, a dicsőségesebb út az lett volna, ha a nemzetért aggódók széles tábora mégiscsak, minden akadály ellenére *saját* fegyveres erővel sepri ki a bolsevista uralmat és állítja helyre utána az ország területi integritását. Június elején, megérkezése másnapján Horthy Miklós – Gömbös Gyula által fogalmazott – toborzófelhívást tett közzé Szegeden, amellyel – papíron legalábbis – létrejött a Nemzeti Hadsereg. Célját lakonikus rövidséggel állapították meg: a vörösterror leküzdése és a törvényes rend és biztonság helyreállítása. Irredentizmusról, területvisszaszerzésről szó sem esett benne, viszont részletesen rendelkezett a „magyar nemzeti hadsereg" jelvényeiről: „...nemzetiszínű kokárda a sapkán és egy négyszögletű nemzetiszínű szalag a bal zubbonyzseb belső szélének közepén, a zubbonyzseb középső vonaláig, köpenyen a bal gombsor 2. és 3. gombjának vonalától a test középvonala felé 5 cm hosszúságban."[111]

Gömbös azt remélte, hogy Horthy nevére mindenki örömmel fog a háromszínű zászló alá állni, fegyvert ragad azok ellen, akik úgymond tönkretették az ezeréves országot. De Horthy neve kezdetben nem bizonyult varázsszónak. Még a szegedi helyőrség honvédtisztjei körében sem volt kezdetben egyértelmű a volt flottaparancsnok elfogadottsága – a haditengerészet volt a legkevésbé magyaros fegyvernem, s megvetően mondogatták: „mit akar ez a hülye matróz, még magyarul sem tud. Tanuljon meg magyarul, s aztán jöjjön Szegedre."[112] Horthy katonai inkompetenciáját egyébként őszintén megvallotta: „kérlek, csináljátok meg a legjobb tudástok szerint, mert én a szárazföldi dolgokhoz annyit értek, mint ez a szék, amelyen ülök."[113] Az addigi élete nagy

[110] L. Nagy Zsuzsa: „Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920–1944". *Történelmi Szemle,* 1990/3-4, 174–175.
[111] Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány működéséhez* i. m. 590.
[112] *Prónay Pál naplói.* PIL 973 f 2 ő. e. 1. kötet, 103.
[113] *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1940–1956.* Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Perneki Mihály. Budapest, 1983, 50. L. még *Magasházy László vallomása a budapesti népbíróságon 1948. október 10-én,* BFL VII. 5.c 663/1950, 51., aki szerint Horthy nem ragaszkodott ahhoz, hogy ő legyen a hadúr, mert „többízben mondta, hogy ő ezekhez a dolgokhoz nem ért, mert ő tengerész".

részét külföldön, német vezényszavak között töltő Horthynak eleinte a folyamatos magyar beszéd is nehezen ment. Július végén feleségének küldött levelében is kevert magyar-német mondatokban írta meg, hogy jóval érdemén felül dicsérik: „Bizonyosan nem érdemlem meg ezt a bizalmat, ich werde stark überschätzt… [erősen túlértékelnek.]"[114] A levél már azonban azt is jelezte, hogy a germanizmusoktól láthatóan-hallhatóan nehezen szabaduló, de közvetlen modorú Horthy mégis szimbólummá, sőt bálvánnyá lett a Tisza-parti városban gyülekező menekült tisztek körében, majd a szegedi helyőrség tisztjei is meghajoltak tekintélye előtt. Horthy Miklós jelenség volt, akit nem lehetett nem észrevenni, aki szakítva a háború előtti szigorú hierarchiával, fesztelenül ült katonái mellé a tiszti étkezdében. Egyszer egy feleségverő matrózt tett helyre egy Tisza-parti uszályon két pofonnal, másszor Puccini-áriákat játszott a zongorán a Kass vendéglőben, csinos tisztfeleségek szemébe nézve mélyen.[115] Déltájban a Tiszán evezett – mindenki láthatta ötvenévesen is harmonikus izomzatú testét és hibátlan fizikai erőnlétét –, esténként pedig könnyű homoki bor és cigarettasodrás közben kifogyhatatlan volt az élvezetes anekdotákból, lett légyen szó déltengeri élményeiről, a messze keletről, a bal karjára tetovált kígyó eredetéről, a tengerészek jelleméről és babonáiról, a matrózruhát öltött alföldi magyar parasztlegények furcsaságairól, és egyéb jóízű, kevésbé intellektuális történetekről, amelyek révén Szeged forró mikroklímájában először közkedvelt társasági hangadóvá, s hamarosan mitikus vezérré nőtt.[116]

Modora, magabiztos fellépése, örök optimizmusa, az otrantói hős közismert legendája mellett ehhez az is hozzájárult, hogy a diplomatikus fellépésű Horthy tisztjei körében nem volt diplomatikusan visszafogott, hanem nyersen őszinte. Politikai ambícióit nem a lehetőségeihez, hanem a megsértett, megalázott nemzet mentális univerzumában élő tisztek kollektív képzeletének kívánalmaihoz szabta. Akik pedig, mint Kozma Miklós megírta, a szegedi „mélypont" idején sem adták alább a Fekete-tenger és az Adria között uralkodó Magyar Birodalomnál, amelyet – ma is ismerősen csengő kifejezéssel – „lépésről lépésre" történő „térfoglalással" akartak megvalósítani: „[A] nagy stratégiai felvonulás […] célja, akármily furcsán is hangzik, egy nagy imperialista gazdag Magyarország megalapítása… előre kitervelt etapja egy nagy tervnek, amely Magyarországot a Fekete-tengertől az Adriáig tervezi."[117] Horthy, aki legalább parancsnokolt az Adrián, szívesen vette a lapot, s azt ígérte híveinek, hogy fegyverbe állítja és felszabadítja az *egész* Magyarországot. S amit mondott, amikor éppen mondta, maga is elhitte. Tiszti különítményei kalandor terveiben még a következő években is vakon hitt, Lehár ezredesnek például arról beszélt, hogy a cseheket a Felvidékről ciángázzal fogják kiűzni: „Egy cseh sem megy ki élve Szlovákiából. Egy meghatározott napon, egy meghatározott órában minden laktanyában kinyitnak egy ciángázos üveget. Öt percen belül az összes cseh meghal. Nem szabad semmit sem kivinniük a cseheknek! És aztán megkezdjük a Felvidék magyarosítását."[118]

A Horthy-rejtély egyik nagy kérdése, hogyan tudott normálisan cselekedni, aki ilyen őrülten beszélt. Mert cselekedni Horthy végül mindig racionálisan cselekedett. 1920 karácsonyán például éppen Kozma Miklóst küldte ki a Keleti pályaudvarra, hogy az utolsó pillanatban leállítsa az őrült Prónayt, Héjjast és a többieket, akik már befűtött vonatokra szálltak, hogy nekirontsanak Csehszlovákiának. Mégpedig azzal a fenyegetéssel, hogy ha nem engedelmeskednek, értesíteni fogja Prágát…[119]

De 1919 nyarán mindez még csak születőben volt. Amikor a MOVE július 5-i gyűlésén Gömbös indítványára tiszteletbeli elnökké választották, Horthy, nem törődve a jelen levő francia tisztekkel, azt mondta: „Kitartunk, kitartok, amíg hazánkat vissza nem vesszük."[120] A gyűlés után hívei a vállukon vitték a szabadkozó Horthyt, míg egy francia altiszt kardjával nem intett, hogy ezt már mégsem lehet. Horthy ismét észnél volt, gyorsan leugrott, és a bokrok között osonva hazasietett a csillagos szegedi nyáréjszakában – de a Horthy-mítosz végérvényesen megszületett.[121] Annak ellenére, hogy sikeresnek nemhogy országos,

[114] Horthy Miklós levele Horthy Miklósnéhoz 1919. július 22. In: Bern, Andrea – L., Balogh Béni (szerk.): *A Horthy család hagyatéka, 1914–1994*, Budapest, Open Books, 2023, 53.
[115] Kozma Miklós: *Az összeomlás* i. m. 280. *Prónay Pál naplói.* PIL 973 f. 2 ő. e. 1. kötet,114.
[116] Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány működéséhez* i. m. 579.
[117] Kozma 1920-as naplójegyzetét idézi Sipos Péter: „Tisztikar és politika". *História*, 1984/5-6, 46.
[118] Lehár Antal: *Hűséges szolgája az ő urának* i. m. 1993, 24.
[119] Tótprónai és Blatniczai Prónay Pál: *Ellenforradalmi naplójegyzeteim* i. m. 484.
[120] Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány működéséhez* i. m. 335.
[121] *Prónay Pál naplói.* PIL 973. f 2. őe, 1 k, 98.

de még szegedi léptékben sem volt mondható az 1919 kora nyarán végbement hadseregszervezés. A katonadalokat átírták ugyan Kossuth nevéről Horthyéra, állítólag az utcákon is fütyörészték, s a mezőkről visszatérő robogó szekereken is ezt dúdolták a lányok, de Horthy nevére mégsem hajtottak ki szuronyerdők a földből.[122] A Nemzeti Hadsereg Szegeden liliputi méretű maradt mindvégig, amelyet az sem tudott eltakarni, hogy némely egységei akár többször is elvonultak a július közepétől immár „fővezér" Horthy előtt, amikor az a Nemzeti Hadsereg zászlójának felszentelésekor ünnepélyesen megszemlélte őket.[123]

Ennek két oka volt: Szegeden a franciák egészen a bolsevizmus bukásáig nem adtak át megfelelő mennyiségű és minőségű fegyverzetet Horthy Miklós katonáinak, másrészt Szeged színmagyar népe, az Alsóváros földművesei egyáltalán nem igyekeztek az antikommunizmus toborzó zászlója alá beállni. Ahogy a francia megszállási övezetbe tartozó tanyavilág, Algyő vagy Kiskundorozsma színmagyar népe sem. A toborzás a „nemzetfenntartó" parasztság körében, a leghitelesebb tanú, a hírszerzést megszervező Kozma Miklós szerint teljes csőd volt.[124] A vörös uralom elől menekült tisztekből viszont egyre több akadt, a belőlük szervezett tiszti századokat szűkös tömegkvártélyokban helyezték el. Egyenruhájuk a szegedi utászlaktanya raktáraiból előkerült, szürkébe játszó sötétzöld színű vászonzubbonyokból és kevéssé katonás kinézetű hosszú pantalon nadrágokból állt, melyet ellenző nélküli, hevenyészve összeférccelt Bocskai-sapkák egészítettek ki. *Loose fit* – mondaná a mai divatzsargon. A sapkába viszont fehér darutollat – vagy ahogy hamarosan elterjedt –, a Horthy-tollat tűzték, melyre hordozói úgy tekintettek, mint a főnixmadárként feltámadó magyar önérzet zálogára. Mások viszont mint az immár valóságosan is megszületett ellenforradalom gyűlölt jelképére. A Bocskai-sapka és a Horthy-toll ma is él, ma is megosztó szimbólum, s éppen ebből meríti erejét. Ruha teszi az embert? Mindenesetre a darutollas képzetek a nemzeti emlékezet számára bőségesen pótolják a hiányzó győztes csatákat. Ilyenek ugyanis nem voltak. Ellentétben a független lengyel államot megteremtő Józef Piłsudskival, Horthy Miklós nem győzte le katonailag

[122] Páter Zadravecz titkos naplója i. m. 239.
[123] Krivátsy Gyula levele Csilléry Andrásnak, 1961. december 8. Csilléry András hagyatéka, OSZK Kézirattár, f. 372, 3. doboz
[124] Kozma Miklós i. m. 239.

a bolsevizmust, sem a külső ellenséget nem űzte ki, seregei egy lövést sem adtak le a Vörös Hadseregre, s mégis: a darutollas Horthy-vitézek az *idegen* kommunizmus feletti *magyar* győzelmet juttatják ma is minden – egyre gyarapodó számú – tisztelőjének az eszébe. A Szegeden megfogant Horthy-mítosznak szinte minden eleme műanyag vagy pótanyag. Még a darutoll sem volt legtöbbször darutoll, a Nemzeti Hadsereg katonái többnyire fehér libatollat tűztek sapkájuk mellé – Dunaföldváron például Prónayék az egyik felakasztott zsidó szállodatulajdonos feleségével varratták fel a sapkájukra –, de a libatoll sem gágogta el származásának véres titkát.[125] Elismerjük vagy nem, a képzelet, s a képzelet szülte emlékezet nagyobb hatalom a nehezen megragadható és a tenyerünkből homokszemek módjára kipergő „valóságnál".

A Szeged porában fetrengő valóság ugyanis távol, nagyon is távol állt a képzelet szülte és a képzelet számára mintegy azóta is „rögzített bejegyzésként" funkcionáló diadaloktól. Az összlétszámában július végén 1300 puska erejű, háromezer főt sem elérő Nemzeti Hadsereg tisztjei – közkatonák, tiszti szolgák, rendes ruha és egyéb megélhetés hiányában – unalmas legénységi szolgálatot láttak el.[126] Ágyat vetettek és körletet takarítottak reggelenként, esténként húzatták a cigánnyal, legfeljebb sztrájkoló dohánygyári munkásokkal verekedtek, s egyre dühösebb antiszemita hecceket csináltak a szegedi helyőrségen szolgáló jómódú zsidó tiszttársaikkal szemben. A zsidógyűlölet egyáltalán nem volt spontán eszme, hanem a polgárháború kézhez álló kalapácsa. Hiába, hogy ZS kategóriás filmeknek való alapanyag, az erőszakot propagáló radikalizmus immár jobboldali cselekvésminta lett. A cselekvés férfias formája. Ebben a fordulatban volt némi váratlanság. Az április-május fordulóján szárnyat bontó antibolsevista szervezkedés Aradon és Szegeden kezdetben ugyanis a polgári társadalom széles békés összefogásának reményén alapult.[127] Májusban még az arisztokrata Teleki Pál, az ellenforradalmár Gömbös Gyula és az októbris-

[125] Özvegy Littmann Sándorné tanúvallomása a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán 1946. február 18-án, BFL XXV. 2. b. 5495/1946. Bibó Dénes büntetőpere. 17. Vö. Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Budapest, Magvető, 1978, 121.
[126] A Nemzeti Hadsereg létszámáról l. Magasházy László 1948. június 17-i vallomása a Honvédelmi Miniszter Katonapolitikai Csoportfőnökségén, BFL VII. 5.e. 1950/663, aki szerint „a tiszti századok létszáma kb. 2000 fő tiszt volt, amihez hozzájött a szegedi gyaloghadosztály is".
[127] Kádár Gyula i. m. 115.

ta polgári radikális Varjassy Lajos a szegedi „protokormány" nevében arra szólította fel a Tanácskormányt, hogy „testvér testvérnek adja át az országot".[128] Báránybőrbe bújt fogatlan farkasok voltak csupán? Ekkor azt tervezték, hogy a Szeged életében véleményvezérnek számító Móra Ferenc írón keresztül üzenik meg a kommün pesti urainak, hogy ha a népbiztosok békésen lelépnek, akkor szabad az elvonulásuk.[129] Miután azonban júniusban Szamuelyék kegyetlen módon vérbe fojtották a Duna–Tisza közi paraszti felkeléseket, akasztottak és kínoztak, a békés elvonulás felajánlása nem volt többé opció, ráadásul a megtorlás elől sok száz elkeseredett, bosszúszomjas tiszt és egyszerű gazda menekült a Tisza-parti városba.

De nemcsak a békés hatalomváltás illúziója, hanem a francia mintára elgondolt – a franciák számára világháborús győzelmet hozó – hazafias „szent egység", az *union sacré* koncepciója is eltörött. A polgári és nemzeti egység liberális színezetű kezdeti elgondolása összeomlott. Károlyi Gyula gróf hiába küzdött például, hogy a felkészült aradi jogász, Pálmai Lajos legyen az igazságügy-miniszter, ejtenie kellett, mert az alakuló szegedi kormány szürke eminenciása, Kelemen Béla szegedi főispán elmagyarázta, hogy Justicia őre Magyarországon a jövőben nem lehet zsidó.[130] Mikor a szófukar Károlyi minderre a „szegedi bornírtságot" emlegette, Kelemen arról is felvilágosította a „gőgös mágnást", hogy amilyen „bornírtak" voltak a szegediek, épp oly bornírtak lesznek a kiskunfélegyházaiak, a kecskemétiek, a nagykőrösiek és a ceglédiek, sőt a budapestiek is, „mert mindenütt egyforma felindulást keltene az, hogy a mai viszonyok között zsidó ember ül az igazságügyminiszteri székbe".[131] A szegedi hitközség vezetője, az ellenforradalmi szervezkedést kezdetben anyagilag is jelentősen támogató Biedl Samu sokáig közvetített elkeseredő hitsorsosai és a szegedi antibolsevista kormányzat között, de júliusra levonta a következtetést: a „szegedi gondolat" lényege: minden rosszért a zsidók a felelősek. Mindenért: a háború előtti sorvasztó liberalizmusért, Károlyi Mihály országvesztő defetista pacifizmusáért és a kommunizmusért egyaránt. Gömbös Gyula ezt

[128] Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány működéséhez* i. m. 171.
[129] Uo. 156.
[130] Uo. 196–197.
[131] Uo. 198.

már az összeomlást megelőzően is így gondolta. Szerveződő tiszti különítmények körében egyre népszerűbb politikai koncepciója szerint az ország romlása miatt támadt feszültséget is a zsidókon kell levezetni. Már csak azért is, mert ez utóbbiak úgysem képesek egy országot vezetni.

A tavasszal antikommunista polgári egységfront kialakításában bízó Biedl 1919 forró szegedi nyarán úgy látta, hogy az antikommunizmust közös nevezőként megnevező mérsékelt polgári politika immár lomtárba való, s visszavonult: „a lánggal égő házat nem lehet egy vödör vízzel eloltani."[132] Az októbrizmus szegedi zászlóvivője, az aradi nemzeti ellenállás megszervezője, a szabadkőműves egykori polgármester és később főispán, Varjassy Lajos pedig kereskedelmi miniszterként a franciák hírszerző ügynökévé züllött. A korrupció és a polarizáció végleg szétfeszítette a nemzeti egység reményét: Gömböst, akihez a nagy tekintélyű szegedi főrabbi, Löw Immanuel is elutasítóan viszonyult, július utolsó napjaiban a franciák eltávolították Szegedről. De ez pirruszi győzelem volt csupán a hanyatló, s egyébként is szétforgácsolódott szabadelvű tábor számára. A polgárháború képlete immár az ellenforradalmárok számára bizonyult erkölcsileg nyerő formulának, meggyőződtek, s meggyőződéssel hirdették: a belső ellenség eladta magát az idegen hatalmaknak. Az alsóvárosi ferences szerzetes és gyújtó hatású prédikátor, Zadravecz István szerint az antantbarát és demokrata októbrista eszméket követő P. Ábrahám-kormány megalakulását „mindenki" zsidó diadalnak vette. A konteókat kedvelő Zadravecz még azt is megörökítette feljegyzéseiben, hogy a franciabarát szegedi kormány többsége hivatalba lépését követően a zsinagógába ment Löw főrabbi áldását kérni.[133] Ami természetesen nem volt igaz. Csak a Károlyi bukása után a kormányba visszakerült egyetlen zsidó vallású miniszter, Pálmai Lajos ment a zsinagógába – ha egyáltalán –, mindenki más saját keresztény felekezetének templomában kért erőt a Teremtőtől – ha kért –, hogy helytálljon a csillaghullásos szegedi nyár kihívásai között, s liliputi minisztériumából diadallal juthasson a fővárosba.[134]

[132] Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány működéséhez* i. m. 370.
[133] Páter Zadravecz naplója i. m. 239.
[134] Paál Jób: *A szdz napos szegedi kormány. Az ellenforradalom története: krónikás könyv Károlyi Gyula és Ábrahám Dezső kormányairól, a nemzeti hadsereg megszületéséről, az ABC-ről és más szegedi dolgok-*

Imáik azonban nem találtak meghallgatásra. Néhány héttel később valóban eljutottak Budapestre, igaz, elkésve, hetekkel azután, hogy Kun Béla megbukott. Ám a liberális minisztereket nem kísérte ki lovas bandérium a szegedi állomásra. Különvonat helyett zsúfolt termes kocsiban utaztak, élelmiszercsempészek és kofák között. [135] A diadalmas bevonulásból aztán korai nyugdíjaztatás lett. Nem demokratikus októbristák ültek be a miniszteri bársonyszékekbe, hanem a keresztény kurzus első úttörői.

4. A katolikus Budapest titkos születése

Kun Béla persze nem adta át önként a hatalmat a hiányos fegyverzetű és hiányos ruházatú, egymással is egyre hangosabban veszekedő nemzeti és polgári „megújulásnak". Sem májusban, sem később. A nemzeti és polgári ellenállás pedig akárhogy is szerette volna, nem döntötte meg a kommunizmust. Zichy Eleonóra grófnő ezt a korábbi korszak bűnének tartotta: „A Tiszák Magyarországa nem termett a polgárság körében olyan hősöket, akik a meggyőződésükért bármit is kockára tennének földi javaikból, hát még testi épségüket." [136] Ő maga Kun Béláék uralmát svájci havasi üdülőkben vészelte át, s dühét hosszú gyalogtúrákkal vagy éppen kockázatos alpesi sziklamászással vezette le. Nem volt egyedül megvetésével. „Fél ez a szaros közönség minden szusszanástól" – írta meg nyersen, dühösen Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök is véleményét a Tanácsköztársaság uralma alatt senyvedő értelmiségi és tisztviselői középosztály, sőt a volt tisztikar többségének meghunyászkodó magatartásáról, akiknek nem adatott meg, hogy francia fedezékben kaszinózzanak. [137] Mindketten naplójukban fakadtak ki, de szavaikra rímeltek a szegedi ellenforradalmi kormány részére készült hivatalos összefoglalások megfigyelései is. Az „intelligencia" nemcsak a Dunántúlon, de a Duna–Tisza közén is

ról. Budapest, Biró Miklós Ny. 1919, 55.

[135] Uo. 59.

[136] Gróf ifjabb Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló* i. m. 238.

[137] Prohászka Ottokár: *Napló – 1919.* In: Prohászka Ottokár – Jubileumi Sorozat / 6–8. kötet (Szerk.: Felsővályi Ákos). Elektronikus kiadás, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 401.

„letargikus közönnyel" szemlélte a bolsevik uralom elleni paraszti tiltakozásokat. És kívülről várta a megszabadulást. [138]

Nyár közepére a vörös Budapesten azért akadtak már dühös polgárok, akik össze-összeültek délutánonként, és abban a reményben, hogy mindjárt vége a „zsivány-korszaknak", zárt ajtók között egymást biztatva, egymás szavába vágva belefojtottak néhány ezer vöröskatonát a Tiszába. Aztán este kilenc után lenyugodtak, s mindannyian csendben hazaballagtak. Az ironikus jellemzést az eseményeket közelről látó kortárs krónikástól kölcsönöztük. [139] Így indult az ellenforradalmi Fehér Ház mozgalom is, amelynek vezetői Csilléry András Baross utcai fogorvosi rendelőjében, majd a szintén fogorvos Wein Dezső budai, Karácsony utcai lakásán gyülekeztek július utolsó heteiben, s újra és újra fogadkoztak, hogy csak akad majd valódi erő is a botcsinálta vezetők elszántsága mellé. [140] „Az Üllői-úti vaskancellár, a mátyásföldi motoros, a Baross utcai fogorvos" – foglalta össze néhány évvel később Friedrich István, hogyan gúnyolódott a palotanegyed arisztokráciája a kispolgárok politikai ébredésén. [141]

Ez utóbbiak között valóban nem voltak álruhás grófok, sem a régi rendszer országos nevű politikusai, hanem – egy-két ismertebb másodvonalbeli névtől eltekintve – a névtelen, s színtelen magyar polgári társadalom. Tisztviselők és magánzók. Miniszteri osztálytanácsosok, nyugalmazott katonatisztek, elbocsátott rendőrségi detektívek, közép- és polgári iskolai tanárok, a szabad értelmiségi pályák képviselői, ügyvédek, fogorvosok. Sőt a dolgos kezű kispolgárság, tisztes iparosok, kéményseprők és üvegesek, vállalkozó hajóskapitányok és hálókocsi-tulajdonosok, virágkereskedők stb., le egészen azokig, akik a Tanácsköztársaság idején uralmon lévő munkásosztálytól elsősorban azzal különböztették meg magukat, hogy a „proliktól" eltérően tiszta cipőben jár-

[138] *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közi történetéhez* (szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta Romsics Ignác). Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1976, 593.

[139] Lábay Gyula: *Az ellenforradalom története az októberi forradalomtól a kommün bukásáig.* Budapest, Élet, 1922, 167.

[140] Dr. Csilléry András emlékirata a magyar nemzet 1919. évi II. szabadságharcának (ellenforradalom) történetéről. Csilléry András hagyatéka, OSZK Kézirattár, f. 372, 3. doboz, 86, 90–98.

[141] Friedrich István felszólalása a Nemzetgyűlés 1922. augusztus 2-i ülésnapján. *Nemzetgyűlési Napló 1922-1926,* III. kötet, 253.

tak, és mindennap megmosdottak.[142] Aztán megjött az erő is, bár sokáig nem vették észre sem ők maguk, sem egyházellenes ellenfeleik, akik csak a katolicizmus nyilvános politikai megjelenését tartották számon, a jezsuita Bangha Béla kirohanásait és jeremiádjait, a kiélezett sajtóküzdelmeket és kultúrharcot, s nem vették észre társadalmiasulást, a „keresztény" Budapest, még pontosabban a katolikus Budapest megszületését, amely aztán a katolicizmus felekezeti vetélytársainak, a sokáig liberálisnak elkönyvelt protestáns egyházaknak az antiliberális fordulatát is katalizálta. S amelynek határai túlterjedtek a keresztény sajtó korlátozott számú olvasótáborán.

Katolikus Budapest? Fogalmi ellentmondásnak hangzott akkor is, most is. A vallástalan nagyváros, amelynek csábító forgatagában elveszti ártatlan hitét a vidékről feljövő egyszerű hívő? Budapest, a „bűnös Budapest", ahol a katolicizmus és a katolikus vallásgyakorlás Bangha páter háború végi keserű értékelése szerint napról napra teret veszített?[143] Ahol a világrekorder nagyságú, 80-90 ezer hívőt magában foglaló óriás plébániákon nemegyszer lusta és közömbös nagypapok ültek nagy jövedelmeken, nem gyóntattak s nem áldoztattak, mert sajnálták a túl sok ostyáért fizetendő pénzt, s kényelmükben lassan már a szószékre sem fáradtak fel, miközben az alsó papság rojtos szélű reverendában szaladgált szűk megélhetése után? Ahol a nagypolgári és szabadkőműves székesfőváros törvényhatósága mint kegyuraság mindezt nem is bánta, a pesti oldalon például összesen két plébániát (!) létesítettek a megelőző száz évben, miközben a lakosság megtízszereződött? Budapest, ahol – egyes főpapi becslések szerint legalábbis – még a katolikusnak keresztelt hívek 80-90 százaléka sem járt rendszeresen templomba? Amely európai összehasonlításban is különösen világias nagyváros lett a huszadik század második évtizedére?

A vallásosság a szabadelvű elmékben a falu maradéka volt, paraszti dolog, illetve társadalmi formalitás – a katolikus megújulás mégsem vidéken, hanem Budapest sivár kősivatagában kapott látványosan új erőre. A legváratlanabb, legalkalmatlanabb pillanatban, az antiklerikális, sőt vallásüldöző forradalmak idején. Mert 1919 tavaszán, a vörös drapériák takarta káosz nagyvárosi

[142] Uo. 169, 171, 173-174.
[143] Bangha Béla: „Budapest hitélete", *Magyar Kultúra*, VI. évf 20. szám (1918. október 20.), 310–313.

díszletei mögött nyugodt erő készülődött hónapok óta, a névtelen plébániai híveké, a templomokban halottaiért gyertyát gyújtó nagyvárosi kispolgárságé, a bérből és fizetésből élő alacsony jövedelmű alkalmazottaké, a hitüket gyakorló kishivatalnokoké, vagy éppen a fentebb említett rendszerető kisiparosoké, akik büszke arccal és fényesre kefélt ünnepi kabátban, megszeppent gyermekeik társaságában jelentek meg a József- és ferencvárosi úrnapi körmeneteken. A sokat gürcölő háziasszonyoké és sokat tűrő feleségeké, mindazon „bibliai kicsinyeké", akikhez a privilégiumait egy időre elvesztő államegyház magas klérusa pánikból fakadt új reménységgel és innovatív szervezeti megoldásokkal közeledett. A nagyoktól a kicsikig, a főhercegektől a cipőjavító kisiparos-munkásig terjedő budapesti katolikus társadalomé, akik a fővárosban is a lakosság többségét alkották. „Nem számíthatunk senki másra, csak a katolikus egyházban lévő belső erőkre, emellett önmagunkra: a papság buzgóságára és a hívek hithű ragaszkodására" – írta meg Mészáros János budapesti érseki helynök főnökének, Csernoch János hercegprímásnak 1918 novemberében, hogy mire készüljenek a régi rend forradalmi úton bekövetkezett összeomlásával. Amikor úgy tűnt, hogy az egyház állami, gazdasági és jogi privilégiumai védernyője alól hirtelen „Isten szabad ege alá" került.[144] Egyben a válasza is kész volt: az eddig a főváros kegyurasága alatt tengődő óriásplébániák mellé szervezzenek alulról kicsiny katolikus autonómiákat, szervezzék meg az egyházközségeket, írják össze a híveket, és ezután tartsák őket számon, s szoros papi irányítással, de vonják be minden lehetséges módon az egyház életébe.

Csernoch bíboros, a magas polcra jutott egykori csizmadiafiú mindezt helyeselte és támogatta, sőt megengedte, hogy a megalakítandó egyházközségi képviselő-testületekbe nőket is válasszanak.[145] Utólag visszanézve ez nemcsak bölcs pásztori, de politikus döntés is volt. Magyarországon, hasonlóan a nyugat-európai társadalmakhoz, a katolikus egyház és a velük sokáig szimbiózisban élő keresztény pártok legbiztosabb támaszai elsősorban a vallásgyakorló háziasszonyok milliói lettek. Ők valósították meg az 1960-as évek közepéig-

[144] Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt 1920–1939 – Pártok és politika*. Budapest, Gondolat, 2010, 27.
[145] Mészáros János: „Visszatekintés az első tíz esztendőre". In: Hauser Ignác (szerk.): *A Budapesti Rk. Egyházközségek első tíz éve*. Budapest, 1930, 21.

végéig kitartó „második konfessionalizációt". Feleségek, akik jobban hallgattak papjukra, mint a templomtól már rendszerint serdülőkorukban elszokott férjeik, s közélet dolgaiban inkább hallgattak papjukra, mint férjeikre, akik szerint a politika nem az asszony dolga, de sokszor maguk politikailag is közönyösek voltak. Miközben a feminizmusról általában tabudöntő baloldali radikális nők jutnak az eszünkbe, legalább annyira érvényes és izgalmas kérdés, hogy vajon az Európa-szerte megfigyelhető keresztény „reneszánsz" létrejöhetett volna-e egyáltalán a vallásgyakorló nők fokozódó politikai aktivitása nélkül. Akik nem a női egyenjogúság, hanem a hagyományos értékek magasba emelt templomi zászlai mögött sorakoztak fel minden vasárnap délelőtt. Éppen ezért az már sokkal nehezebben ment, hogy a keresztény nők magukról is elhiggyék, hogy saját helyük lehet a politika színpadán, hogy lehet, sőt szükséges nőként is fellépni a férfiak játszóterének tekintett politikai porondra. Az első nő, aki képviselőként helyet foglalhatott a parlamenti padsorokban, az 1920-ban a Nemzetgyűlésbe beválasztott 35 éves apáca, Slachta Margit viszont nem volt lámpalázas, világosan látta és ki is mondta, amit sok „éretlen" férfi továbbra sem tudott elképzelni, „hogy a nő nem áll alacsonyabban nála, hanem mellette van".[146] Ám erről az egyszerű igazságról még saját keresztény női táborát sem volt könnyű meggyőznie. Olyannyira nem, hogy az egyik választási gyűlésén két női hallgatója pont azon a kérdésen verekedett össze, hogy szabad-e jelöltetnie magát egy nőnek a választási harcban, vagy sem.[147]

A katolikus szervezetépítés – bár évtizedes előzményekre támaszkodhatott – váratlan gyorsasággal ment végbe Budapesten. „Radar alatt", az őszirózsás forradalom nem éppen egyházbarát hangulatában és a vallásüldöző kommunista rendszer zaklatott időszakában. Miközben vidéken a forradalmi törvényszékek papokat, plébánosokat akasztottak, gyertyaillatú budai sekrestyékben vagy szűk lipótvárosi pincehelyiségekben zajló titkos találkozókon, felszentelt hittanárok és oltáregyesületben imaközösséget alkotó férfiak és nők fojtottan lobogó lelkesedéssel egyházközségi beosztásokat terveztek, hívők lakcímeit írták össze, adományfilléreket számoltak el, s hosszú ívpapirosokkal a kezükben

[146] *Magyarország*, 1920. október.
[147] Slachta Margit: „Katolikus politika". *Korunk Szava*, 1932. október 1., 7.

kopogtattak be katolikus szomszédaikhoz. „Minden katolikus hívő saját elhatározásából csatlakozzék a hitközségi szervezethez. Akik katolikusok ugyan, de a hitközséghez való csatlakozást határozottan megtagadják, szintén jegyzékbe veendők, de nem ugyanazon jegyzékbe, amely az önként csatlakozókat tartalmazza. Az összeírásnak ugyanis az a célja, hogy a főváros lakosai vallomást tegyenek a hitükről."[148] A listakészítés volt – úgy tűnik – már akkor is a siker előfeltétele, de az intézkedés egyfajta tudomásulvétele volt az előrehaladott szekularizációnak is. Az elvallástalanodásnak. Ahogy egy korabeli beszámoló megörökítette a bérházak udvarán kialakított szükségkápolnák szent és profán küzdelmes kakofóniáját: „az oltárcsengő hangját túlharsogta a szemetes kocsi csengője, a harmónium hangját túlszárnyalta az udvaron felhangzó zongoraverkli, a plébános prédikációjának leghatásosabb részeit tönkre silányította az udvarról behangzó kuplénak vagy népdalnak a dallama."[149] A dolgok dialektikus természetéből fakadóan azonban mindez lehetőség is volt egy új, harcosabb – sőt kifejezetten militáns – katolikus identitás megteremtéséhez, s ennek a politikai küzdőtéren való érvényesüléséhez.

1919. május 20-án Mészáros prelátus elnökletével a budapesti egyházi és világi katolikusok értekezletet tartottak, és döntést hoztak a már megtörtént összeírások alapján az egyházközségi testületek megalakításáról. Mintha csak a kommunista propaganda ajánlását követték volna a „magántársulatként" működő „szabad egyházról". Alig egy héttel később felállították a Budapesti Katolikus Egyházközségek Központi Tanácsát, amelynek hamarosan egy tekintélyes világi jogász, a főudvarnagyi bíróság vezetője, Wolff Károly lett az elnöke. Ekkor még kevesek által ismert diplomatikus jogászember, a királyi család vagyonjogi ügyleteinek magas állású, de diszkrét intézője, a szent életű Kanter Károly várplébános bizalmas embere. Wolff aztán a budapesti várospolitika megkerülhetetlen kulcsszereplője lett az elkövetkező másfél évtizedben. Két világháború közötti várospolitikai karrierje világosan jelzi, hogy a vallásos szervezetépítés folyamata aligha kerülhette el a politikai instrumen-

[148] Uo. 21.
[149] Dr. Halász Árpád: *Budapest húsz éve. 1920–1939. Fejlődéstörténeti tanulmány.* Budapest, Wolff Károly Emlékbizottság, 1939, 60.

talizálódást. De erről akkor még senki sem tudott. Maga Csernoch bíboros is törődött öregembernek tűnt, aki inkább személyes gondjaival volt elfoglalva, s a Tanácsköztársaság utolsó hónapjában arról panaszkodott, hogy valószínűleg ő a magyar katolikus egyház „utolsó kardinálisa".[150] Ahogy az is keveseknek tűnt fel, hogy június közepére már 26 egyházközség működött a fővárosban, mindegyik egy-egy újabb plébánia alapjaként. 1918 novembere és 1919 augusztusa között három tucat katolikus egyházközség alakult meg az antiklerikális forradalmi fővárosban: a budai oldalon tizenkettő, a pestin huszonnégy.[151]

Azon kevesek egyike, akik az egyház társadalmiasulását lelkesen üdvözölték, a fentebb idézett Prohászka Ottokár, a karizmatikus székesfehérvári püspök volt, a korszak talán legismertebb katolikus lelki vezetője. Szerinte „az új idők viharja mindenütt új helyzetet teremt; a hívek bevonulnak az egyházi keretekbe. Ne féljünk ettől, hanem higgyük, hogy az Úristen kalapácsa segítségünkre jön. Higgyük, hogy ezek a népek dolgozni készülő erők, s hogy iskola nyílik számukra, s hogy feladataik vannak."[152] Prohászka, akinek „modernista" műveit korábban vaskalapos egyházi ellenfelei szentszéki tiltólistára tették, régóta azt gondolta, s hirdette, hogy a katolicizmus útja össze kell, hogy kapcsolódjon a szociális forradalommal. „Az egyház hajója holt tenger vizén ténfereg" – írta naplójában 1916-ban, amikor földreformjavaslatát maga az esztergomi érsek utasította el indulatos kirohanással, s hozzátette.: „a vitorlák lazán lógnak, az áramok dübörögve rohannak s az egyház hajója egyhelyben áll... Mi lesz a sorsa? Aki nem megy előre, azt tolják..."[153] Most viszont óvott attól, hogy a Tanácsköztársaság pusztulását a régi feudális egyházi és világi keretek restaurálása kövesse. „Ne akarjunk restitúciót. [...] Nem kell az úri tempó – az úri haszonélvezése Magyarország földjének és a magyar nép erejének –, nem kell a munkaiszony..."[154] Naplójegyzeteiben egyházának egyenlő társadalmi viszonyokon alapuló jövőjét tervezgette, s egészen biztos volt a rendi-

[150] Prohászka Ottokár i. m. 402.
[151] Uo. 18–19.
[152] Prohászka Ottokár: *Napló 1919* i. m. 400.
[153] Prohászka Ottokár: *Naplójegyzetek II. (1891–1919).* Szerk., jegyzetelte: Szabó Ferenc SJ. Szeged–Székesfehérvár, 1997. 191–192. 1916. július 12-i feljegyzés. Vö. Czettler Jenő: Prohászka, az agrárius. Magyar Gazdák Szemléje 1927. máj.-jún. XXXII. évf. 5–6. sz. 195–196.
[154] Prohászka Ottokár: *Napló 1919* i. m. 388.

es-nemesi értékrendszer elmúlásában: „Vannak letűnt világok s azok lakói; ha aztán az egyik-másik túléli, az ne káromkodjék, hanem álljon alázattal félre az Isten útjaiból; kérjen kegyelmet s boldog kimúlást."[155] S éppúgy tisztában volt az államtól való függés hátrányaival is, még ha ez a függés aranyzsinórón, kiváltságok biztosításán keresztül történt is: „Aki az egyház jogait igazán alaposan akarta volna védeni, s a védelmet megszervezni, annak mindenekelőtt nálunk az államtól [...] való szabadulást kellett volna sürgetni. Az bizonyos, hogy a XIX. században végig az államhatalom mindenféleképp szutyongatta s nyomorgatta az egyházat. [...] békók közt voltunk, melyektől mindig szabadulni akartunk."[156] Egy nagy antiliberális liberális gondolatai a szabad egyházról, melyek máig nem vesztették el szomorú aktualitásukat.

Egyébként a Prohászka fogalmazta püspökkari körlevél – közvetlenül a kommün bukása után – papságot és híveket is lelkiismeret-vizsgálatra szólított fel, maga Prohászka pedig Csernoch bíborost arra, hogy a püspökök mondjanak le a hatalmas egyházi vagyonról.[157] Mindkettő elmaradt, a lelkiismeret-vizsgálat és az egyházi birtokok felosztása is. Az öreg Csernoch fiatalos lendülettel illeszkedett be az új ellenforradalmi rendbe, s rögtön elfelejtette, hogy néhány hónapja még a katolikus egyház végét jövendölte. A miniszterséggel a kommün bukása után megkínált Prohászka ugyan nem kért a bársonyszékből, de készséggel szentelte meg Horthy Miklós fővezér fehér selyemzászlóját, amikor az 1919 októberében a székvárosába – egyébként meglehetősen gyér éljenzések között – bevonult.[158] Prohászka tapsolt a korszak vezető influenszerének, a református Szabó Dezsőnek a szenvedélyes tirádáihoz is, aki Székesfehérváron arról beszélt, hogy Károlyi Mihály és Kun Béla zsidai „körülmetéltté" tették Magyarországot, majd jobb híján nemzetgyűlési képviselőséget vállalt, sőt pártelnökséget, hogy majd két év múlva csalódottan vonuljon vissza a keresztény politika perzselő tüzétől. Szivárványhidat vizionált a katolikus Pannonhal-

[155] Prohászka Ottokár i. m. 401.
[156] Prohászka Ottokár i. m. 431.
[157] Prohászka Ottokár i. m. 433.
[158] L. Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra az 1919. október 12-i székesfehérvári fővezéri látogatásról úgy tudósít, hogy „a városon kívül még van lelkesedés, de minél beljebb jövünk, annál indifferensebb lesz a publikum". Gróf ifjabb Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló 1917–1922* i. m. 233.

ma és a kálvinista Debrecen között, de hamarosan kiábrándultan tapasztalta, hogy azon leginkább „zsidókkal seftelő" kurzuslovagok járkálnak nagy e világi önbizalommal s kevés krisztusi alázattal. A mély lelkületű Prohászka fejét nem bódította el a személye iránti tömjénezés: amikor képviselő-választásra kérték fel, naplójában arról emlékezett meg hálatelt szívvel, amikor első politikai színre lépésekor, 1896-ben csúfos kudarcot szenvedett a képviselő-választáson, és mindenki egyedül hagyta. „De milyen jó volt az a bukás!" – írta naplójában. Prohászka minden gyűlölete ellenére szent ember volt, de a keresztény tömegek nem szentségét, hanem dühös antiszemitizmusát követték, s nem jámbor élettel, hanem nemzeti színű szalaggal átkötött malaccal ajándékozták meg 1919 szilveszterén.

Mindettől függetlenül a „keresztény Magyarország" populárisabb hívószónak bizonyult a történelmi Magyarország nemesi nosztalgiájánál. Militáns és populista politikát lehetett mögé állítani, és az sem véletlen, hogy a szociális gondoskodást, a társadalombiztosítást egy szegénysorsból vasakarattal kiemelkedett pap-miniszter, Vass József intézményesítette Magyarországon, az 1920-as években. Ez utóbbi jól ismert történet, de azt az ironikus fejleményt kevésbé emlegetjük, hogy a modern politikai katolicizmus társadalmi alapjai éppen a „halálos veszedelemnek" tekintett Tanácsköztársaság alatt jöttek létre. Aminek következtében a katolikus politikának a falusi híveken, a hagyományos agrártársadalmon túl – ahol inkább a hitgyakorlatok formálissá válásáról, a kiürült templomokról érkeztek tudósítások még az 1920-as években is[159] – a nagyvárosi Budapest nehezen észrevehető mikrokörnyezeteiben lett hatékonyan működő kispolgári hátországa. Ha nem is egészen úgy, ahogy a két zsidófaló mondat között az idealista szárnyalású Prohászka remélte: „hitközségtől csak akkor várok valamit, ha a szerkezetből szervezet lesz, ha minden tag élő sejtje lesz, ha nemcsak fizet, de él, részt vesz, dolgozik. [...] Szeretném, ha az állami általános védkötelesség mintájára általános keresztény életkészség, életvágy, életöröm, érdeklődés lépne fel köztünk. Erre nincs kötelesség, hanem ez járvány, infekció, s inspiráció."[160] Igen, nem úgy, ahogy Prohászka elképzelte, de Budapest kétségkívül „keresztény" város lett. Hivatalosan keresztény, melynek törvényhatósága templomtelkek tucatjait adományozta a felekezeteknek, plébánosi nyugdíjat létesített, fizetési fokozatokba osztotta a hitoktatókat, s illetményeik fedezetéül a kegyúri kötelességeken messze túlmutató felekezeti segélyeket rendszeresített.[161] A korabeli szóval „valláserkölcsi" politikát folytatott, amelyben a kegyuraságot törvényben garantált módon csak katolikus városatyák és elöljárók gyakorolhatták. Sipőcz Jenő (1920-tól polgármester) megfogalmazásában a hitéletre fordított anyagi támogatás nemcsak a jövő generációjának erkölcsét emeli meg, de „alkalmas arra, hogy Magyarország régi nagyságát visszanyerje".[162] A nacionalista lelkesedésről sokáig lemaradt katolicizmus végre megérkezett a nemzetvallásba.

A következő negyedszázadban katolikus – és protestáns – templomok sora nőtt ki a fővárosi földből, s bár a liberális, kozmopolita Budapest korántsem pusztult el, felnőtt hozzá ellenfele, a nemzeti, keresztény, katolikus Budapest is. A korán kelő, korán fekvő kispolgárok katolicizmusa ugyan nem nőtt az égig, de erős politikai valósággá vált, melynek legfőbb célja a keresztények e világi érvényesülésének elősegítése lett. Bizonyos feltételekkel. Mert a hideg polgárháború forgatókönyve a neobarokk szószékeken is otthonra talált, a vallási mezt öltött ellenségesség az otthonokba is bevonult, s magától értetődött, hogy katolikus férfi nem érezhet vonzalmat zsidó nő iránt – még kevésbé illendő házastársának választania. Minek következtében a zsidó-szabadkőműves múlttal hangosan szakító budapesti katolikus polgármester, Sipőcz Jenő egy szentendrei magánvillában, külön főispáni felmentéssel és teljes titokban kötött polgári házasságot egy özvegy „zsidó nővel".[163] Jámbor szavazói és kevésbé jámbor párttársai megbotránkozására. Nemsokára meg is halt.

[159] Weis István: A magyar falu, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931, 55.
[160] Uo. 430.

[161] Petrovácz Gyula felszólalása a Nemzetgyűlés 1924. október 8-i ülésén. *Nemzetgyűlési Napló*, 1922, XXVI. kötet, 49.
[162] Dr. Halász Árpád: *Budapest húsz éve 1920–1939* i. m. 1939, 50.
[163] Sipos András: „Egy megrögzött agglegény megnősül. Sipőcz Jenő polgármester házassága magánéleti és közéleti konfliktusok tükrében". Sic Itur Ad Astra, 60. (2009) 181–194. Vö. Gyáni Gábor: „Szerelem és politikai ethosz konfliktusa. Sipőcz Jenő polgármester különös házassága". In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Szerk.: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2008. 152–161.

5. Valami véget ér. Távozók és maradók

A Tanácsköztársaság váratlanul beköszöntő végnapjaiban mégsem a buzgó katolikus lelkek, hanem a gyűrött arcú alföldi parasztkatonák mondták el Kun Bélának az elbocsátó üzenetet: nem harcolunk tovább a románok ellen.[164] Rideg egykedvűséggel, egy libalegelő közepén, valahol Újszász és Jászladány mellett. Kun először a pisztolyával hadonászott, majd autóba vágta magát, és aznap Cegléden még egyszer megkísérelte a lehetetlent, az ellenállás megszervezését. Másnapra azonban megadta magát, miután értesült róla, hogy a Szakszervezeti Tanácsban is végleg elfogyott körülötte a levegő. Augusztus elsején reggelre – bár az I. Vörös Hadosztály egységei időlegesen visszafoglalták Szolnokot a románoktól – bizonyossá lett a tiszai front összeomlása, s a Forradalmi Kormányzótanács és a pártvezetőség egyesített ülésén a kommunista vezért végre lemondatták a szociáldemokrata „erős emberek". A szürke szakszervezeti bürokrácia szenvtelen vezérei, vasasok, fások, kőművesek, nyomdászok. Sőt saját fehér galléros kommunista hívei is beismerték, hogy „a munkásság gyári gyűléseken zsidózik, és azt kiabálja: »Le a proletárdiktatúrával!«".[165]

Délután öt órakor a Budapesti Központi Munkástanács ülésén Kun Béla síró hangon, szemrehányással teli búcsúbeszédben jelentette be: megbukott a proletárdiktatúra, a proletariátus cserben hagyta vezérét s önmagát. A jelen lévő Garbai Sándor, a Forradalmi Kormányzótanács elnöke szerint Kun azt mondta: „szeretném szájam váladékát a magyar proletariátus arcába vágni, mert nem volt hajlandó meghalni a proletárdiktatúráért. Ennek a proletariátusnak – mondotta – át kell haladni az új könyörtelen burzsoádiktatúrán, csak akkor eszmél rá, mit dobott el magától." Majd a fal felé fordulva zokogott.[166] Akár leköpte képletesen a proletariátust, akár nem, Kun összefüggéstelenül beszélt, „mocskos és ronda rendszernek" jellemezte a 133 napot, s megjósolta: távozásával jön a burzsoázia véres bosszúja. Az mondta a hatalmat átvevő szociáldemokratákról – köztük négy korábbi népbiztosról –, hogy „nagyon keserves munkára vállalkoznak, amit nem lehet jól csinálni, csak becsületesen".

Ezután viszont viszonylag nyugodtan csomagolt, a bécsi követ, a volt Vörös Hadsereg-főparancsnok, Böhm Vilmos már bírta az osztrák szocdem elvtársainak az ajánlatát, hogy Kun és legközelebbi munkatársai – Szamuely Tibor kivételével –, valamint hozzátartozóik menedékjogot fognak kapni Ausztriában[167] – cserébe azért, hogy lelépnek a közép-európai történelem veszélyesen síkossá vált magyar színpadáról. A kelenföldi indóháznál befűtött mozdonyok várták az indulásra való sípjelet, a népbiztosnék estefelé beillatosítva, szép ruhában szálltak fel a különvonatra. „Mintha luxuskokottok mennének" – írta a budapesti olasz misszió vezetője, Guido Romanelli alezredes a munkatársától vett értesülést, ezzel szemben Kun Béláné négy évtizeddel később közzétett emlékezésében azt említette meg, hogy az osztrák határon a vonatukra felszálló külföldi újságírók szerint azért dicsérték, mert „nagyon egyszerűen voltam felöltözve, és egy spanyol filmszínésznőhöz hasonlítok".[168] Ami ugyancsak kétes bók volt, de negyven évvel később egy sokat szenvedett idős asszonynak, akinek férjét a „Párt" végezte ki, majd a „Párt" jelentette ki, hogy tévesen, s akinek továbbra is a „Párt" vezette emlékező tollát, bizonyosan jólesett felidézni a hajdani udvarló szavakat, melyek kilógtak a fojtogató kommunista prüdériából.

Romanelli egyébként epés megjegyzése ellenére személyesen garantálta nemcsak a népbiztosfeleségek, de úgy tűnik, férjeik futását is.[169] Mintegy ellenszolgáltatásként azért, hogy az 1919. június 24-én elfogott ellenforradalmár ludovikás tiszteket és tiszthallgatókat Kun Béla nem akasztatta fel az Oktokon

[164] Molnár Miklós: *Kassától Kosicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a cseh-szlovák állam megalakulása idejéből I–VI.* [1942]. Kézirat. PIL Könyvtár C1249/5, VI, 161–163.

[165] Ágoston Péter népbiztos naplófeljegyzése, közli Kende János – Sipos Péter: *Visszaemlékezések 1919-ről.* Budapest, Gondolat, 1989, 298–289.

[166] *Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből.* (Válogatta, szerkesztette, bevezető tanulmányt írta: Végső István) Budapest, Clio Intézet, 2021, 165.

[167] Gábor Sándorné: *Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969, 200–204.

[168] Kun Béláné: „A bukás". *Kortárs,* 1959/2, 257.

[169] Azon a különvonaton, amelyen a népbiztosok családtagjai utaztak, az olasz misszió fegyveres megbízottja is rajta volt, Kun Béla különvonatán pedig az osztrák követség titkár. L. Gábor Sándorné: *Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság* i. m.

lámpaoszlopaira, ahogy tervezte.[170] Meg főképp azért, mert Romanelli sem volt tisztában a kommunista rendszer szinte pillanatok alatt szétporladó hatalmával, s az általa agilisan menedzselt olasz érdekek védelmében is el akarta kerülni az esetleges nyílt polgárháborút, a budapesti felfegyverzett gyáripari munkásság zavargásait, akiket – mint utólag kiderült, tévesen – még mindig Kun feltétlen híveiként tartottak számon. Hetekig-hónapokig tartott, míg bal- és jobboldalon egyaránt rájöttek, hogy a kommunizmus papírtigris, de addigra az antikommunista pánikra épülő politikai boszorkányüldözés az ellenforradalmi rendszer alapja lett. S maradt is negyedszázadig, míg képviselői a második világháború lezárultával újra előmászhattak a nyirkos vakondlétből, hogy a szovjet szuronyok árnyékában újrakezdődhessen a hazai kommunizmus története.

Egyelőre azonban csak a nyárközép fülledt csendje borult a jövőjéről mit sem sejtő fővárosra, a redőnyök még lehúzva, s a főbb utakon géppuskák vigyáztak a tücsökciripelésre, csak néhol égett a lámpa, a megnyugodott belváros egy-két lakásából zongoraszó szűrődött ki, amelynek a vörös őrsök „minden brutalitás" nélkül vetettek véget.[171] Legalábbis a *Népszava* tudósítása szerint, amely azonnal lejjebb csavarta a korábbi hónapok fülsiketítő hangerejét. Egyébként mindez a pótcselekvés – ahogy a nevetséges rendelet arról, hogy sem vörös, sem nemzeti színű zászló nem tűzhető ki a házakra – a Vörös Őrség egyik utolsó életjele volt – amelynek utolsó főnöke, Rákosi Mátyás másnap autón lógott meg az országból. Két nap múlva a testületet magát is feloszlatták, a Vörös Őrségből visszaalakult Budapesti Államrendőrség egy kisebb különítményének segítségével hajtottak végre puccsot az ellenforradalmárok a kommunistákat magáról lerázó szocdem kormány ellen.[172]

Mielőtt elindult volna, Kun egyébként a Hungária Szállóban lévő főhadiszállásán – melyet ezen a napon hívtak utoljára Szovjetháznak – közeli hívei körében tartott még egy utolsó értekezletet, amelyről szintén csak töredékes

[170] Guido Romanelli: *Küldetésem Magyarországon a Tanácsköztársaság és a román megszállás idején.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022, 219–221, 228–229.
[171] „Az új kormány első intézkedései". *Népszava*, 1919. augusztus 2., 3.
[172] Lukács István: „Hogyan távolították el a Peidl-kormányt? Kormos detektivfőnök naplója". *Újság*, 1939. augusztus 6., l. még Kormos Károly a Károlyi Kormány detektívfőnökének rehabilitálási anyaga ÁBTL A-1246

tudósítások szólnak. Ennek során vigaszt és pénzt osztogatott. Az előzőt szűkebben, az utóbbit bővebben, még felesége szobalányának is jutott belőle egy vastag kétszáz koronás köteg – majd újra zokogásba fulladt búcsúzását Madách-idézettel zárta, amelyben proletár-Luciferként pózolva vágta a burzsoá zsarnok Isten képébe: „egy talpalatnyi föld elég nekem, Hol a tagadás lábát megveti, Világodat meg fogja dönteni."[173] Az érzékeny búcsú során sem hagyta cserben azonban ravasz politikai érzéke, amikor kijelölte az illegalitásba kényszerülő kommunisták itthon maradó vezetőit, a félelmetes hírnévre szert tett „vörös inkvizítort", Korvin Ottót – aki hivatalosan csupán a Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályának vezetője volt –, valamint a filozófus Lukács Györgyöt, korábbi oktatási népbiztost.[174] Utóbbi 1971-es halála előtti életútinterjújában is az amorális cinizmust látta az intézkedésben, s feltételezte, hogy Kun így akarta őket, a kommunisták között népszerű riválisait – akiket mindenki egyből felismerhetett a pesti utcán – a bizonyosan bekövetkező fehérterror lincselő dühével likvidáltatni. Emelkedettebb megfogalmazásban: a mozgalom első mártírjaivá avatni.[175] Korvin esetében ez sikerült is, a púpos fiatalembert egy héttel később valóban letartóztatták, perbe fogták, elítélték, s négy és fél hónap múlva halott volt – még a Magyar Köztársaság nevében eljáró bíróság halálos ítéletét hajtották végre rajta –, míg a sikeresen elrejtőző Lukácsot megmentette gazdag édesapja, pontosabban az utóbbi által mozgásba hozott, a legfelfordultabb időkben is mindig olajozottan működő megvesztegetés. „Ez az ügy tiszta üzlet volt" – ismerte el Lukács öregkorában a Bécsbe menekülés kevéssé heroikus részleteit.[176] A fiát bálványozó milliomos bankvezér egy Budapestre érke-

[173] Trádler Henrietta: „Mikroszkóp és reflektor. A látható cselédek". In: Hatos Pál (szerk.): *Ismeretlen Budapestek*, Budapest, Jaffa, 2023, 39. A Madách-idézéshez l. Kirschner Béla: *A szakszervezeti kormány hat napja*, Budapest, Kossuth, 1967, 77,
[174] Uo. 85.
[175] „Énnekem azért a titkos meggyőződésem az, hogy Kun Béla azt találta, hogy mi mártíroknak nagyon alkalmas emberek vagyunk." Vezér Erzsébet és Eörsi István beszélgetése Lukács Györggyel (1971), Budapest, (Kézirat) (online: https://real-ms.mtak.hu/22212/2/Lukacs_kez_75_1018.pdf28. Utolsó letöltés 2024. augusztus 1.) Vö. Lukács György: *Megélt gondolkodás: Életrajz magnószalagon.* Budapest, Magvető, 1989, 68, 169–170. Egy posztumusz közölt filminterjúban Lukács a menekülés megszervezését és finanszírozását Mannheim Károlynak tulajdonítja, l. Garai Tibor: „A Tanácsköztársaság leverése után". Filminterjú Lukács Györggyel. *Élet és Irodalom*, 1975. augusztus 2., 5.
[176] Uo. 173.

zett antanttiszt gépkocsiján csempészte ki javíthatatlan csemetéjét a „magyar pokolból", aki továbbra is kommunista, ám mindvégig Kun Béla engesztelhetetlen haragosa maradt. (Nem volt egyedül. Mások is hasonlóan emlékeztek az „óvatos duhaj" Kun Béla szökésére, a süllyedő hajó elsőként menekülő kapitányára, aki a naiv elemista forradalmárokat, a „becsületes, rajongó, naiv marhákat" a „legaljasabbul a vízbenhagyta".[177] Gárdos Mariska megbocsátóbb megfogalmazásában: aki a saját magán és kedvencein kívül mindenkit „ottfelejtett" – a fehérterror számára. Kun Béla ugyan nem támadt fel, de kultusza igen, s onnantól kezdve e nyersen igazmondó mondatoknak kellett végleg meghalniuk a mozgalom számára.)

A „főkolomposok" egyébként tényleg sikeresen elmenekültek, bár keveseknek jutott különvonati kupé vagy annak hiányában szolgálati autó, mint az élelmes Rákosi Mátyásnak. Mások, így a Kunnal kezdettől fasírtban lévő szociáldemokrata Kunfi Zsigmond egy lélekvesztő csónakkal kelt át a Dunán, s csurig átázottan, vizes ruhában érkezett meg Pozsonyba. A kommunisták által betiltott kommunista költő, Kassák Lajos pedig állítólag egy dunai gőzhajó szeneskupacának rejtekében utazott. Jócskán voltak persze olyanok is, akik maradtak. Még a „fejesek" között is. Naivul azt hitték, maradhatnak, akár a hatalom csúcsain is, mert csak a zsidóknak lehet bajuk, hiszen a zsidók csinálták a bajt. Ezt elsősorban az augusztus 1-jén éjjel megalakult, Peidl Gyula nyomdász vezette kormányban „továbbszolgáló" két – hibátlan „keresztény" származású – népbiztos, Garbai Sándor meg Ágoston Péter gondolta balgán. Akik egyébként maguk is osztoztak a gátját vesztő zsidóellenességben. Előbbi szerint a Hungária Szállóban tülekedő fiatal és „mosdatlan" zsidó ifjak „az istálló nívót" testesítették meg, utóbbi szerint pedig a zsidó funkcionáriusok „csirkefogó haszonlesők" voltak, a kereszténveket kiüldözték mindenünnen megbízhatatlanság címén, pedig az utóbbiak „még kommunistáknak is jobbak voltak, mert tisztességesen végezték a dolgukat".[178] Mindenesetre az új

[177] Róbert Oszkár levele Gábor Andorhoz, Pilsen, [1922] október 14. PIL 677. f. 104. ő. e. 24. Gárdos Mariska természetesen öncenzúrát alkalmazva, a Kunra vonatkozó kompromittáló információk nélkül publikálhatta mindezt az 1960-as évek elején. Gárdos Mariska: *Kukoricán térdepelve*, Budapest, Szépirodalmi 1964, 99–10.

[178] Ágoston Péter naplója. PIL 689.f, 5. ő. e. 1919. augusztus 2-i bejegyzés.

szocialista kormányban tudatosan mellőzték a zsidókat – de ezt a még mindig tétlen ellenforradalom csak „életbiztosítási kísérletnek" vélte. Átverésnek.[179] „A régi kormány mögött a gazemberek álltak, az új mögött még azok sem"[180] – mondta Horthy fővezér a szegedi kormányülésen, amikor arról tárgyaltak, mit tegyenek.

Horthy jól ragadta meg a Peidl-kormány helyzetét. Jószándékú, színtelen-szagtalan emberek voltak, nem politikusok, hanem szakszervezeti bürokraták, akiknek egyetlen sikerük volt: augusztus 2-án a Sándor-palota napfényes teraszán lefényképeztették magukat, s miközben a fotós gondos komótossággal beállította őket, a lóhalálában meglépett Kun Béláékról szóló vaskos vicceken rötyögtek.[181] Nem sejtették, hogy öt nap múlva már az ő gyors bukásukon fogja köszörülni a nyelvét a publikum. A Peidl-kormány ugyan felszólította a Tanácsköztársaság vidéki hatóságait, hogy maradjanak a helyükön, de a szocialista hatalom bomlása napokon belül országosan bekövetkezett. Már csak azért is, mert Peidl Gyuláék vissza akarták forgatni a történelem kerekét. Azt az „októbert" akarták visszahozni, amit Károlyi Mihályék elmulasztottak beteljesíteni: a demokratikus köztársaságot, a társadalom *egészét*, így a parasztságot, polgárságot és a munkásságot egyaránt képviselő kormányt. Maguk szerelték le a Vörös Hadsereget, oszlatták fel a forradalmi törvényszékeket, a Vörös Őrséget, érvénytelenítették a hadikommunizmus megannyi sérelmes intézkedését, a lakásrekvirálást, a sajtó szabadságát korlátozó intézkedéseket, az esztelen szocializálást, amnesztiát hirdettek, és haladéktalanul szabadon engedték a politikai foglyokat. Sőt a polgári igazságszolgáltatás intézményeinek visszaállítása is megkezdődött kérészéletű kormányzásuk idején. Augusztus 4-én visszahelyezték hivatalába az 1919 februárjában a kommunisták elleni vádiratot megszerkesztő Váry Albertet, a budapesti ügyészség vezetőjét, s előkészületben volt a vörösterror bolsevik felelőseinek számonkérése. A szökésben lévő Cserny Jóskáékat mindenesetre lekapcsolták valahol vidéken. Mindeközben bankárokkal, parasztvezérekkel és kereszténvszocialista politikusokkal tár-

[179] Balogh Ferenc naplója. BFL XXV. 1a. 659/1946, 31.

[180] Antal István: „A szegedi kormány utolsó napjai". *Magyar Szemle*, 1929, 319.

[181] Bihari Mór: *Egy gyorsíró feljegyzései*, Budapest, Kossuth, 1969, 202–203.

gyaltak a politikai kibontakozás lehetőségeiről.[182] Legfontosabb feladatuknak a mielőbbi választás megtartását tartották, amit annak idején, március 21-én szintén a szocdemek fújtak le. Alkotmányos nemzetgyűlést általános és titkos választójoggal, mihamarabb – hangzott az ígéret már az első napon, s két nap múlva már kész volt a választási eljárás részletes szabályozása is.

Az egykedvű Peidl egyébként sem akart sokáig a kormány élén maradni, valószínűleg a Svájcból sietősen visszahívott Garami Ernőt képzelte el a demokratikus rendszerváltás végrehajtásának vezéreként, akinek egyelőre csak a neve szerepelt kormánylistán, mint igazságügy-miniszter. Valószínűleg ezekben a napokban-hetekben Garami is önmagát képzelte el egy nyugati orientációjú koalíciós kormány demokratikus kormányfőjeként. Mire azonban hazaért, már csak keserves utóvédharcokat tudott folytatni a köztársaság védelmében, újból csak abban reménykedve, hogy a művelt Nyugat keletre küldött követei neki szavaznak bizalmat, s nem a Habsburg-uralkodó szárnysegédjéből lett Horthy Miklósnak.[183] Ebben ismét alaposan tévedett, s mire a sokat látott óév megint újra fordult, Garami ismét az emigráns kenyeret ette keserű tapasztalatokkal fűszerezve. Legközelebbi híve, Buchinger Manó szintén visszatért Bécsbe – pontosan olyan veszélyek és izgalmak között, mint a korábban menekülő kommunista funkcionáriusok –, de csak öregkorában összegezte a régi óvatos politikai munka és viharos hatalmi násztánc után feltámadt szociáldemokrata illúziókat: „Sokan voltak, akik a mozgalom jövő lehetőségeiről való felfogásukat valahogy úgy formulázták, hogy: legyen úgy, mint régen… Azt hiszem, nem ismerték Anatole Francénak azt a szellemes és igaz megállapítását, amely szerint tojásból lehet rántottát készíteni, de a rántottából tojást nem lehet csinálni…"[184]

A szociáldemokrata párt és maga a szocialista mozgalom hirtelen megöregedett, összetöpörödött valódi méretére. Túl sokat ért el túl hamar, túl magasra

[182] A Peidl-kormány tevékenységére l. Kirschner Béla: *A szakszervezeti kormány hat napja 1919.* Budapest, Kossuth, 1968, illetve Varga Lajos: „Peidl Gyula szakszervezeti kormánya (1919. augusztus 1–6.)". *Múltunk*, 2024/3, melléklet, 3–76.

[183] Garami miniszterelnöki ambícióiról l. *Vázsonyi Vilmos levele feleségéhez 1919 augusztus első napjaiban. Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai.* Budapest, 1927. 2. köt, 255., illetve Guido Romanelli: *Küldetésem Magyarországon* i. m. 327.

[184] Buchinger Manó: *Küzdelem a szocializmusért. Emlékek és élmények.* Budapest, Népszava, é. n., 94.

került a történelmi szélvész szédületes rohamainak köszönhetően, hogy aztán annál zajosabb legyen bukásának robaja. A szocdemek képviselői 1918. október végén szó szerint az utcáról kerültek a miniszteri bársonyszékekbe, majd Károlyi Mihály támogatásával – aki cserben hagyva korábbi pártját s nacionalista programját, a történelem internacionalista gyorsvonatára ült fel – 1919. január közepére monopolizálták a kormányzást, kiszorítva a hatalomból mindenki mást, s kiszorítva minden más politikai prioritást. 1919 kora tavaszán a fegyveres szocdem különítmények és félkatonai szervezetek pedig szó szerint „bepofozták" a szakszervezetekbe a megélhetésükért aggódó középrétegeket. A szociáldemokrácia 1918–1919 fordulójának sebesen futó hónapjaiban úgy járt, mint a mesebeli kisgömböc: mindenkit felfalt, aki és ami az útjába került. A *Népszava*nak egymillió olvasója, a szakszervezeteknek másfél millió tagja volt – legalábbis névlegesen[185] –, miközben a megosztott pártvezetés egyre több belső meghasonlást produkálva csúszott bele a bolsevizmusba. Hittek is, nem is abban, hogy a szocialista társadalom egy ugrással megvalósítható, csak be kell fejezni a demokratikus köztársaságosdit, mint azt a Kun Béla vezetésével Oroszországból hazajött kommunisták hirdették – mindenesetre a szocialista pártvezetők többségét emésztő identitásválság bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy szinte egy tál lencséért osztoztak meg a hatalmon 1919. március 20–21-én Kun Béla kommunistáival. Hogy aztán szinte az első naptól kezdve megbánják döntésüket, s megpróbálják azt a kommunistáktól visszaszerezni. Mire ez az antanthatalmak bécsi és budapesti képviselőinek a segítségével megtörtént, addigra a szociáldemokrácia mint a társadalmi remény forradalmi hordozója is belerokkant a győzelembe. A nagyra nőtt kisgömböc kipukkadt, nem lett Magyarországi Szociáldemokrata Párt. 1919. augusztus 24-én antibolsevista és köztársasági alapon ugyan újjáalakult, de reménye sem maradt annak, hogy többségi pártként vezető kormányzati erővé válhasson újra. Koalíciós párt akart lenni, s az is lett néhány hétre-hónapra 1919 zaklatott és kaotikus őszén, de ez csak hatalmas kompromisszumokkal volt vállalható – Garami Ernő Bethlen Istvánnal és Horthy Miklóssal egyetértésben javasolta 1919 novemberében Apponyi Albert miniszterelnökségét, egy klerikális grófét! –, majd úgy sem.

[185] Jászay Samu: *A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1917–1922.* Budapest, Világosság, 1922, 97.

Az első magyar demokratikus választási megmérettetésen aztán mégsem indultak el. Képviselőik ellen elkövetett atrocitásokra, letartóztatásokra, megveretésekre, elhurcolásokra hivatkoztak. Csak félig joggal, hiszen ez más pártok képviselőivel is sűrűn megtörtént. Valószínűleg az 1920. januári választások szocdem bojkottjában szerepet játszott az eljátszott választói bizalom, az a félelem, hogy a párt még saját közönsége körében is népszerűtlen lett. Ez utóbbit nem tudjuk biztosan. Ám az elbizonytalanodás bizonyos jele volt, hogy a bátor szociáldemokrata újságírónak, a *Népszava* szerkesztőjének, Somogyi Bélának a temetésén ugyan fegyelmezett, komor tömegként sorakoztak fel a nagyüzemi szervezett munkások a meggyilkolt szocialista politikus fekete gyászlepellel borított koporsója mögött, de aztán a párt megmaradt vezetői kinyújtották „kérges kezüket" az ország kormányzója, Horthy Miklós felé. Horthy felé, akinek tényleges – vagy csak vélt? – utasítására[186] likvidálták Somogyit és kollégáját. Majd 1921 végén titkos paktumban egyeztek bele abba, hogy a rendszer aktív ellenzéke, de semmiképp sem megdöntői lesznek, vállalva, hogy nem szervezkednek sem vidéken, sem a közalkalmazottak között, sőt egyik legértékesebb addigi bázisukról, a vasutas dolgozók legalább 60-70 000 főt[187] jelentő szervezéséről is lemondanak. Ahogy a Horthy fehér kesztyűs keze felé „kérges kezét" kinyújtó vasmunkás, Vanczák János 1922-ben megfogalmazta: „Az álmodozások, kalandozások és regényességek ideje lejárt."[188] Soha többet a szociáldemokrata párt nem tudta fenyegetni a „reakciós" rendszert forradalmi robbantással. Ha akarta is olykor, félszívvel akarta csak. A szélsőjobb forradalmára, a tehetséges tollú Milotay István így írta le mindezt: „A szociáldemokrata párt, a Bethlennel kötött választási paktumban neki juttatott képviselői mandátumok birtokában, hálás mellébeszéléssel beállt

[186] A gyilkosságnak a Horthy utasítására történt végrehajtását valószínűsíti Gergely Ernő – Schönwald Pál: *A Somogyi–Bacsó-gyilkosság.* Budapest, Kossuth, 1978. Vö. Szinai Miklós: *Ki lesz a kormányzó? A Somogyi–Bacsó-gyilkosság háttere.* Budapest, Kossuth, 1988, aki pedig Horthy felbujtó szerepét valószínűtlennek tartva Friedrich István szerepét veti fel megrendelőként. L. még C. A. Macartney: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1929–1945.* I. kötet. Edinburgh, 1961, 494.

[187] A vasutasok létszámához l. Szűts István Gergely: „Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája". *Múltunk,* 2017/1, 93.

[188] Vanczák János: „Az újjáalakított magyarországi szociáldemokrata párt első kongresszusa". *Szocializmus,* 1922/12, 538.

a hosszúnak ígérkező nyugalom és emésztés politikai, kormányzati együttesébe. Nincs benne immár semmi forradalmi izgékonyság. Vezérei, a volt forradalmárok, elhullottak vagy emigráltak a Károlyi-forradalom és a Kun Béla-féle proletárdiktatúra bűnösségével terhelve. Az újak, akik helyükbe léptek, kispolgári szellemű, békét és főleg egyéni gyarapodást áhító egyéniségek: jobb ipari munkások, radikális, üzletező zsidó ügyvédek, kis nyomdatulajdonosok, lapszerkesztők, újságírók. Ezek aztán, a proletár százezrek élén, a pártadó hozzájárulásaiból bürokratizálják a maguk hatalmi, anyagi berendezkedését. Bethlen nekik juttatja a Munkás Biztosító roppant adminisztrációját, száz kisebb-nagyobb stallummal."[189] Plasztikus jellemzés, rosszindulatú jellemzés, amely bár csak részben állja meg a helyét – hisz a két világháború közötti szociáldemokrácia adott Magyarországnak Kéthly Annákat és Mónus Illéseket is –, de mégsincs híján minden igazságnak, attól függetlenül, hogy az emigráns nyilasok lapjában jelent meg az 1950-es évek közepén. Akkor, amikor a szociáldemokrácia itthon a fasizmussal egyenrangú szitokszó volt. S ez a helyzet máig így maradt, a szociáldemokrácia a 21. század küszöbén a hazai politika mentális térképéről szinte eltűnt, ahogy a baloldali történeti képzelet fókuszából is. „Megalkuvó" szociáldemokraták iránt ma sem lelkesedik senki, sem a néhai TGM, sem a szigorú szocializmust követelő Mérce, sem Csunderlik Péter nem szerveznek történelmi kocsmashow-t az emlékükre. Kun Béla bukásával a mindenhatónak hitt kommunizmus lelki hatalma is visszatért oda, ahová az azonnali világmegváltást ígérő gondolatok tartoznak: a szektákba. Az ifjú hívek megszállott kisközösségeibe. Kevesen voltak, de még mindig az univerzum jövendő megváltóinak érezték magukat. Nekik még bőven volt idejük arra, hogy a jövőt többre értékeljék a jelennél, ráadásul többségében csak kis halak voltak a kommün zavaros áradatában, s a „nagy halakkal" szemben az azonnali meneküléstől a fiatalság idealizmusa – könnyelműsége? – is visszatartotta őket. Zsidókat és nem zsidókat egyaránt.

A 19 éves Háy Gyula, a Közoktatásügyi Népbiztosság fiatal kádere például a Tanácsköztársaság bukását követő fülledt augusztusi éjszakát Budafokon, egy szőlőhegyi kis házikóban töltötte hasonló korú elvtársai és elvtársnői kö-

[189] Milotay István: *Egy élet Magyarországért* i. m. 79.

zött – pártutasításra. Az anarchista „bakunyinisták" nagy elméleti támadását kellett ugyanis visszaverni, akik szerint az állam hatalmát meg kell szüntetni; míg a hivatalos pártálláspont az volt, hogy az államot meg kell hódítani, s soha nem látott hatalomhoz kell segíteni. Ez utóbbi felfogáson semmit sem változtatott az a való élet által felmutatott apró adalék, hogy előző nap omlott össze a kommunista államkísérlet. Háy úgy emlékezett, hogy a nem tekintélyelvű kollektivizmust egy csúnyácska fekete hajú lány képviselte nagy szenvedéllyel, ellenfele egy Forbáth nevű elvtárs volt, aki ekkor még szintén nem volt 20 éves.[190] Az egésznek volt egyfajta „gendervonatkozása" is. Az anarchista lány szerint az ifjúságnak haladéktalanul ki kell harcolnia az egyén korlátlan szabadságát, politikai, gazdasági és szexuális értelemben is, míg a vele vitatkozó fiúk meglehetősen macsó módon azt állították, hogy csak azután tud az ember egyénisége politikailag, jogilag, gazdaságilag és szexuálisan szabaddá válni, hogy a kommunizmus korlátlan hatalommá lett. A kommunista férfiantropológia szerint tehát a társadalom előbb feküdjön le a kommunista államnak – ez utóbbi aztán ha mindent megkapott, boldoggá fogja tenni. Semmiért egészen. Az elhagyott budafoki lugasban egyébként ez történt, az anarchista lány a vita végeztével együtt hált a szót mesterien forgató dogmatikus ellenfelével, Forbáth Imrével, akinek később sem okozott problémát, hogy szabados szerelemfilozófiáját összeegyeztesse a párt által megkövetelt vasfegyelemmel. Nem tudni, a dilemma mennyire érintette meg a fiatal Háy kíváncsi elméjét, de hoppon ő sem maradt az augusztusi csillagos éjszakában. Számára a pártgyűlés másik előadója, egy Vera nevezetű elvtársnő – „magas, csinos, csontos és szőke" – a korai orosz bolsevik állam egyik eredeti ideológusának, Alekszandra Kollontajnak *A szerelem útjai* című művét ismertette nagy lelkesedéssel, majd miután közösen elpusztítottak egy üveg műmézet, tanító és tanítvány is együtt aludt a kacskaringós szőlőlevelek alatt. „Ez volt az első alkalom, hogy egy nővel egész másnapig együtt maradhattam" – emlékezett az emigráns Háy az 1960-as évek végén, immár világhírű színpadi szerzőként, volt sztálinistaként és börtönviselt '56-osként arra, hogy milyen vidáman vég-

[190] Forbáth Imréről van szó, l. MTA Kézirattár. Forbáth Imre irodalmi hagyatéka. Ms 5378, illetve Forbáth Imre: „Vázlatos önéletrajz". *Irodalmi Szemle*, 1973/5, 397.

ződött a Tanácsköztársaság, és miként kezdődött el észrevétlen a bújócskázó szőlőindák között a rideg pártfegyelemmel és a totalitarizmussal egybefonódó felnőtt élete, amely aztán mégiscsak idegenben, keserédes svájci száműzetésben fejeződött be.[191]

De ki sejthette még ezt akkor, amikor a fiatal testek és a sokat próbált, öreg szavak csábító közelségében úgy tűnt, hogy tényleg a húszéveseké a világ? Háy Gyula és fiatal elvtársai biztosan nem, ők azt hitték továbbra is, hogy világmegváltó fantáziáikat előbb-utóbb győzelemre viszi a világforradalom. Itt vagy másutt, szép szóval vagy terrorral. Még a siralomházban életével számot vető Korvin Ottó is úgy vélte: „...meghalok, de szeretném messze kiáltani, hogy tévedés azt hinni, mintha ez változtatna a dolgokon. A világ csak előre halad. A társadalom csak előre fejlődik. A szocializmus útja ki van tűzve. Csak egy épülő viaduktja szakadt le mostan."[192]

Mind Háy, mind Korvin gazdag polgárgyerekek voltak. Ahogy a fiatal Demény Pál is – ő még alig múlt tizennyolc, de már másfél év izgalmas mozgalmi múlt állt mögötte. Hamarosan ugyan lebukott, megverték, de aztán elengedték, s amikor kiszabadult egy ősz végi bágyadt vasárnapon, s ballagott az üres Kossuth Lajos utcán, azon gondolkodott: merre tovább? Térjen haza szüleihez a kényelmes belvárosi három szoba összkomfortba, legyen újra jó fiú, aki apjához hasonlóan Goethét és Schillert olvas aranyszegélyű díszkiadásokból hosszú vasárnap délutánokon, vagy válassza az igazi történelmet az unalmas műmárvány helyett, s menjen ki a gazos Vérmezőre, ahol kortárs ifjúmunkásokkal folytatódhat a kommunista indiánosdi?[193] Demény – aki a Kommunisták Magyarországi Pártja 13-as tagkönyvének volt a tulajdonosa – a gazos Vérmezőt választotta, s Háyjal ellentétben nem lett sztálinista, nem lett a munkásmozgalom mártírja sem, mint Korvin, hanem előbb Horthy, majd Rákosi és Kádár börtöneinek a foglya, aki csak hosszú-hosszú élete végén tért vissza a polgári valóságba. A rendszerváltás hajnalán, 1991-ben, az aranycirádás parlamenti ülésteremben halt meg mint a kommunizmust levetett Magyar Szo-

[191] Háy Gyula: *Született 1900-ban*. Emlékezések, Budapest, 1990, 88–90.
[192] *Korvin Ottó naplója*. PIL 686 f. 73. ő. e.
[193] Demény Pál: *A párt foglya voltam*. Budapest, Medvetánc-könyvek, 1988, 16.

cialista Párt korelnök képviselője – szülei valószínűleg könnyes büszkeséggel néztek volna tékozló fiukra.

De térjünk vissza 1991-ből 1919-be, amikor – láthattuk – még korántsem az erőszakos bolsevik reményeket, hanem a boldog békeidők közelmúltját temette viharos gyorsasággal a megbukott kommün sírgödrébe a történelem. Azt az időt, amikor még „az apák nyugodtan hunyták be szemüket, mert fiuk tagja lett a liberális klubnak".[194] Csendes zuhanással, agyvérzéstől, szívgörcstől sújtottan szenderültek jobblétre a liberális „klubok" megöregedett fiai közül többen is ezekben a napokban, mint például Gajári Ödön, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán barátja. Gajári, egy zsidó származású 48-as huszárkapitány szerencsés csillagzat alatt született fia „széles vállával, izmos nyakával, vas karjával" annak a szabadelvű rendszernek volt egyik pillére, amely Deák Ferencet vallotta atyamesterének, s aki nem is olyan régen még „olyan összeomolhatatlannak látszott, mint a Habsburg-dinasztia".[195] Üzletember, nagybirtokos, újságíró, párbajhős és jó szimatú politikus volt, az 1903-ban alapított *Újság* című befolyásos politikai napilap alapító főszerkesztője, akinek programja ugyan tényleg Deák Ferencet, „a magyar józan ész megtestesülését" idézte, de utóbbin leginkább azt értette, hogy „Tisza István a legnagyobb államférfiú és pártja a legjobb az elképzelhető pártok között".[196] A Bettelheimnek született Gajárit, akit egykor Jókai vett védelmébe antiszemita támadásokkal szemben, aki Móricz Zsigmondot elindította a hírnév felfelé vezető útján, most a „zsidó" Tanácsköztársaság polgárellenes terrorja kergette idő előtt a halálba. Fia a Lenin-fiúk elől menekült át a szerb demarkációs fronton, lányát a bitófáról vágták le az utolsó pillanatban, s utána hetekig kórházban volt.[197] Nem csak neki ütött az utolsó órája 1919 augusztusának hőgutás napjaiban. Ekkor terítették ki bécsi, Sacher-béli szobájában a békebeli lóversenyek és kaszinóbeli kártyaküzdelmek koronázatlan királyát, Szemere Miklóst is. Utóbbi nemcsak a zöld gyepen és zöld asztal körül szerzett hírnevet, hanem különc politikusként is.

[194] Krúdy Gyula: „Halotti beszéd öt magyar ember felett". *Magyarország*, 1919. szeptember 28, 4.
[195] Uo.
[196] Lengyel Géza: *Magyar újságmágnások*. Budapest, Akadémiai, 1963, 29.
[197] „Rovás". *Az Ujság*, 1919. szeptember 28., 1. Vö. Martin József: *Ismeretlen ismerősünk: Gajári Ödön élete és pályája*. Budapest, L'Harmattan, 2023, 277.

Már idéztük híres serlegbeszédét a magyar boldogtalanságról, de később is meghökkentő gesztusokkal lepte meg a dualizmus magyar politikai közvéleményét. Az orosz „bolsevik bacillust" 1918 márciusában úgy képzelte megállítani a magyar határon, hogy százfős vacsorára hívta össze a magyar politikai élet vezetőit a Nemzeti Casino híres földszinti különtermébe, s ott esedezve kérte őket, hogy a választójogról ne vitatkozzanak.[198] Az orosz bacilust persze nem fékezte meg finomra főzött leveseivel, Apponyi Albertről elnevezett fartősültjével, szerencsefánkjaival és más válogatott desszertjeivel. Október végén hagyta el otthonát, a Rákóczi úti Pannónia Szállót, néhány nappal később, s egy sarokkal odébb az Astoriában győzött az őszirózsás forradalom. A Bécsbe költöző Szemere utolsó hónapjaiban már ritkán fogadott vendéget, nem vett részt sem a bankgassei, sem a brucki kalandban, de a morcos Prónay Pál még felkereshette a pergamenarcú öregembert, utoljára leckét venni múltról, jövőről, lovakról s bolsevik bacilusokról, mielőtt Szegedre indult volna Horthy Miklósnak sereget szervezni.[199] E halottakhoz csatlakozott néhány héttel később Schulek Frigyes, a piros téglákból, fehér kövekből és színes cserepekből szikrázó magyar birodalmi múltat varázsló építész. A Halászbástya megalkotója, a Mátyás-templom ünnepelt tervezője. Ez utóbbit alapjaitól a toronycsúcsáig átépítette, s égbe szökő, karcsú csipkés tornyára feltekintve ma is elfog a szédület, milyen naivul tűzte díszes toronygombjára a vágyott nemzeti nagylétet a magyar história lapjain szabadon vágtató szabadelvű képzelet, s hogyan csinált a középkori büdös halpiac helyszínéből ragyogó fehérségű nemzeti szentélyt. A látomásos mérnökember szíve Balatonlellén, tóparti villájában állt meg, utolsó napjaiban – zsebórájával a kezében – már csak az egyre korábban búcsúzó nyár végi naplementéket nézte a Badacsony mögött.[200]

E baljós nyárvégen – a Városliget csendes kertjeiben már augusztus közepén korán elperzselt leveleket kavart a szél[201] – számosan haltak korai halált, a históriai emlékezet számára többnyire névtelenül. De Krúdy Gyula szá-

[198] „Szemere Miklós lakomája". *Pesti Hírlap*, 1918. március.
[199] Prónay Pál: *A határban a halál kaszál…* i. m. 64.
[200] Kováts J. István: *Egy élet prédikációja*. Magánkiadás, 2005, 237.
[201] Bodoky Richárd: *Égi sziget. Jövevények és vándorok III. Családtörténeti töredékek III, (1919–1922)*. Budapest, Magánkiadás, 1999, 85.

ra, aki szívhez szólóan búcsúztatta a fentebb felsoroltakat, e neves közférfiak szinte észrevétlen eltűnése nem csupán személyes ügy volt. 1919 nyárutójának szabadelvű halottai azt a nemzedéket testesítették meg, amely férfikora delén még szilárdan bízhatott a magyarság múltjában és jövőjében.[202] Azokat, akiknek a nosztalgikus szavak nagy varázslója szerint „még volt jó tölgyfakoporsója, amelyben egy másik nemzedék elmúlását is kivárhatta a föld alatt".[203] Hiába emlékezett meg azonban a „boldog" halottakról a boldogtalan élők nevében, a rogyadozó jelenben Krúdy múltszemlélete sem állt szilárd lábakon. Ahogy a korszak politikai arca is állandó, zaklatott színeváltozásban élt, az ő könnyű kézzel forgatott tolla is hónapról hónapra más színnel szántotta be a papírt. A Tanácsköztársaság első hónapjában még arról írt, hogy „pusztuljon, omoljon, vesszen el a régi világ", amiben az egyik király jött a másik után, s „mind balszerencsét hozott".[204] A Tanácsköztársaság bukása után viszont már ugyanez a kárhoztatott múlt visszanemesedett a „nemzeti élet szelíd majálisává".[205] Sőt, 1919 novemberében Krúdy immár azzal lelkesítette Károlyi Mihály egykori lapjának olvasóit, hogy „Mátyás fekete seregének maradéka, Rákóczi kurucainak ivadékai, Mária Terézia testőreinek ifjúsága, lelkes, fennen dobogó szívü, honmentő magyar sereg jön a hulló hópelyhekben, ezeresztendős fák alól, fagyos országúton Buda tornyai felé. Dobogó léptüktől, Bocskay-süvegüktől menekül a veresek uralmából itt maradott ordasok üvöltő szakadéka. Jön Horthy a Bakonyból!"[206] Ez a hangos és – Krúdy melankolikus tollához kevéssé illő – túlcifrázott lelkesedés sem tartott sokáig, mert irigyei és tehetségtelen ellenfelei nem hitték el pálfordulását, s egyszerűen bolsevistaként igyekeztek kirekeszteni a nemzeti irodalomból. Így Krúdy nemsokára arról

[202] Krúdy hármójukat elparentáló „halotti beszédében" még hozzájuk sorolta az ugyancsak ezekben a napokban elhunyt Faust-fordító és sikeres színpadi szerző Dóczy Lajost, aki szegény talmudista zsidó fiúból lett idősebb Andrássy Gyula bizalmas titkára, később az Osztrák–Magyar Monarchia sajtófőnöke és szolgálatai elismeréseként bárói rangra emelt arisztokrata, valamint a szintén vidám színműgyáros, ősnemes Berczik Árpádot, akinek parasztkisasszonyokról, figyelmes férjekről és szerethető svihákokról írt népszínművei évtizedeken át derítették jókedvre az illedelmes nevetést kedvelő közönséget.

[203] Krúdy Gyula: „Az elveszett Miatyánk". *Magyarország*, 1919. november 2.

[204] Krúdy Gyula: „Új történelmet kell írni". *Magyarország*, 1919. április 16., 4.

[205] Krúdy Gyula: *Az elveszett Miatyánk* i. m.

[206] Krúdy Gyula: „Üdv a Bakonynak". *Magyarország*, 1919. november 9., 3.

elmélkedett leplezetlen nosztalgiával, hogy Ferenc József hosszú uralkodása alatt mindenki azt hitte, hogy „mindnyájan örökké élünk".[207] Ezzel szemben – így a depressziós Krúdy – „mindnyájan meghaltunk", csak Ady Endre maradt meg, „ő is csak azért, mert idejében meghalt". Tehát aki él, az meghalt, aki meghalt, az meg él. A képtelen paradoxonból az író számára egy kiút kínálkozott csupán: „Ha valaha feltámad még a magyar irodalom: ott kell folytatni, ahol 1918-ban abbahagytuk." Az „irodalom," amiről Krúdy beszél, több mint „csak" irodalom, a „magyar irodalom" ekkor a nemzet „lelke", igazsága, kirakatba tett identitása is. A halál pedig a legélőbb metafora, amely Krúdy ördöngös tollán az egyéni és kollektív életigazságok rettenetes törékenységére mutat rá. Az emberek előbb vagy utóbb tényleg meghalnak, s vannak néhányan, akiknek nemcsak halála, hanem egész életművük is attól a sokszor véletlenszerű ténytől nyer szimbolikus jelentést, hogy történelmi korszakok fordulópontjain távoztak az élők sorából.

Folyamatosság vagy megszakítottság írja jobban le a korszakváltást, vagy legalábbis azt, amit a kortársak korszakváltásnak láttak? A történészek egyik kedvenc kérdése ez, s manapság egyre nagyobb keletje van az olyan véleményeknek, amelyek amellett érvelnek, hogy az 1918 végén darabjaira hullott Habsburg Birodalom számos vonatkozásában túlélte önnön bukását. Túlélte annak ellenére, hogy a kortársak jelentős része emlékezéseiben saját történetét bibliai méretű kollektív katasztrófa vagy összeomlás utáni gyászként élte meg. Nemcsak Krúdy vélekedett így, hanem például Sigmund Freud is. Azonban a „folytonosság" mai ügyvédei azt hangsúlyozzák: a nagy változások külső képe mögött sokszor megmaradt a régi törvények ereje, szívósan túléltek az évtizedek óta bejáratott gazdasági kötelékek és személyi viszonyok, vagy éppen az állammal való együttélés informális praktikái.[208] Ebben is van némi igazság. Ám ahogy 1918 őszén a forradalmárok, úgy 1919 őszén az ellenforra-

[207] Krúdy Gyula levele Hatvany Lajosnak 1925. július 14. In: *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Budapest, Szépirodalmi, 1967, 318. Vö. Gángó Gábor: „Nosztalgia és szimbólumteremtés. A Ferenc József-mítosz kezdetei Krúdy Gyulánál". *Irodalomtörténet*, 2006/2, 162–173.

[208] Egy (poszt)imperiális kontextus Birodalom nélkül? In Egry Gábor, Haid-Lener, Elisabeth Ignácz Károly Inglis, Cody James Izsák Anikó-Borbála Jeličić, Ivan Kosi, Jerney Plyer, Ségolène Wendt, Christopher: Sorsfordító idők, hétköznapi emberek: élet a Monarchia romjain – Momentous Times and Ordinary People, Budapest, Napvilág, 2023, 138.

dalmárok is a múlttal való gyökeres szakítás mellett érveltek: „Régi politikai vezérek nem tekinthetőek a nemzet akarata kifejezőinek, ahogy a múltban sem voltak azok."[209] S ezt a letűnt világ itt maradt dinoszauruszaira értették, a Monarchia utolsó közös külügyminiszterére, Andrássy Gyulára, és Apponyi Albertre, a katolikus politika arisztokrata nagy öregjére, akit a keresztény kurzus elején éppen az újdonsült kispolgári keresztény politikusok ütöttek el attól, hogy miniszterelnök lehessen. Vagy éppen a korábbi háromszoros miniszterelnök Wekerle Sándorra, akit egy 1919. őszi politikai gyűlésén a nagykendős piaci kofák kaptak le tíz körméről azzal a váddal, hogy ő hozta rájuk a proletárdiktatúrát.[210] Különböző pártállásuk dacára egyikük politikai múltjában sem szerepelt az „üsd a zsidót!" programja, amely viszont az elkövetkező negyedszázad közéletének *sine qua non*ja lett: „Kimondatnánk, hogy azokkal a pártokkal, amelyek zsidókkal együtt csinálnak politikát, minden szorosabb együttműködést kizárunk."[211]

A tanítók, gyárosok, ügyvédek szerkesztette újmódi keresztény politikát kevésbé izgatta a letűnt birodalom, ahogy a „nemzetfenntartó" történelmi osztályok patinája sem, annál inkább harcba indultak a minden rosszért felelőssé tett belső ellenség ellen. „Mélységesen mély a nemrég" – írja Tóth Krisztina egy elgondolkodtató versében.[212] „Nemrég" még a magyar dicsőség a közeli jövő képe volt ősz fejekben és az iskoláskönyvekben. Kárpátoktól le az Al-Dunáig, egészen a Jókai *Aranyember*ében megénekelt boldog „Senki szigetéig". Ott, ahol egy rövid esztendővel korábban, 1918. szeptember elején Wekerle Sándor még mint magyar miniszterelnök a Vaskapu festői perspektívájában gyönyörködve tervezgette a Balkán meghódításának következő állomását, Európa legnagyobb vízerőművét, mellyel meg lehet valósítani Szerbia és Románia áramellátásának magyar kézben való koncentrációját, s amelyet a megizmosodott magyar banktőke vezető képviselői, Lánczi Leó és Ullmann Adolf finanszíroztak volna. (E két utóbbi zsidó származású volt, mint ahogy az ötletadó Szterényi József kereskedelmi miniszter is.[213]) Liberális nagyravágyás és birodalmi léptékben tervezgető gazdasági diplomácia. Most viszont 1919 forró nyarának végén valami teljesen más következett. A mélység. Idegen csizmák tiporták össze a kivérzett magyar önérzetet. 1919. augusztus 4-én bevonultak a román csapatok Budapestre. A kommunizmus ördögétől megszabadított pesti polgárság pedig az Üllői úton felsorakozva fehér zsebkendővel és virágcsokorral várta az olyannyira megvetett „oláhot". Másnap pedig megkezdődtek a zsidóverések a pesti utcákon. Az addig félelemben megbúvó kispolgárok „kannibáli mámorban vettek részt az utcákon, a lakásokban és főleg a gyárakban folyó embervadászatban" – emlékezett a kommunista Sinkó Ervin, akinek egyébként olyannyira nem tapadt vér a kezéhez, hogy az ellenforradalmár Héjjas testvéreket ő mentette meg Kecskeméten a Lenin-fiúk véres kezétől és a biztos haláltól.[214] Valami tényleg véget ért. Ami a helyébe jött, sem volt szívderítő. „Csonka-Magyarország", amely elsősorban saját öncsonkításában lelte örömét.

[209] Balogh Ferenc naplója XXV. 1a. 659/1946, 67.
[210] Igali Béla: *Egy műegyetemi zászlóaljtag naplója 1919-1921.* Budapest, 1942, 84.
[211] Balogh Ferenc naplója XXV. 1a. 659/1946, 67.
[212] Tóth Krisztina: Budapesti árnyékok (álom, fotó, moraj) In: *Porhó.* Budapest, Magvető, 2001, 73.

6. Üdvözlet a győzőnek? A román megszállás dicstelen történetei

A világ urai ritkán látják a valóság precíz, diagnosztikai képét – s ezt még ritkábban vallják be utólag. A Párizsban, Clemenceau irodájában – immár Wilson, Lloyd George és Orlando nélkül – összegyűlt „nagyok" továbbra is azt gondolták, hogy Kun Béla Magyarországból „állig felfegyverzett erődöt csinált", s ezért indított támadást a románok ellen július végén. Ezzel szemben a sok tízezres Vörös Hadsereg szinte órák alatt roskadt össze, s vált hadereje napok alatt semmivé.[215] Augusztus első hetének végén már 40 ezer vöröskato-

[213] Szterényi József: Régi idők emlékei. Politikai feljegyzések, Budapest, 1925, 112. A balkáni magyar befolyásszerzésre l. Romsics Gergely: „Érdek, befolyás, birodalom. A balkáni expanzió a magyar külpolitikai tervezésben 1917–1918". *Történelmi Szemle,* 2023, 679–703.
[214] Sinkó Ervin: „Szemben a bíróval". *Valóság,* 1975/1, 45.
[215] Francia diplomáciai iratok 1999, 353. Az összeomláshoz l. Fogarassy László: *A magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása.* Budapest, Akadémiai, 1988.

na és másfél ezer magyar tiszt volt román hadifogságban a Duna–Tisza közén rögtönözve felállított fogoly- és internálótáborokban. A román hadseregnek a Tiszán való július 30-i átkelésétől öt nap sem kellett, és a hajdani Magyar Birodalom fővárosában volt. Augusztus 4-én csapataik bevonultak Budapestre, s másnap már átkeltek a Dunán is. „Dunának, Oltnak egy a hangja" – írta Ady Endre engesztelő kéznyújtással az erdélyi nacionalista költőnek és politikusnak, Octavian Gogának még 1908-ban, ám a megszólított már akkor is másként vélekedett, és most végleg úgy érezte, hogy a román és a magyar faj közötti történelmi per véget ért. Mégpedig teljes román győzelemmel.[216] „És most jöjjetek, győztesek" – előlegezte meg mindezt a megrendült Ady utolsó versében, halála előtt néhány hónappal – immár konkrét címzett nélkül, utolsó prófétai ihletével. A győztesek pedig jöttek. Goga például nemsokára megvette Ady fiatal özvegyének, Boncza Bertának – akit az irodalomtörténet Csinszkaként ismer – Erdély határán álló csucsai birtokát, és az elhanyagolt úri lak helyén fényes-csipkés keleti kastélyt épített magának. Igaz, Ady emlékét is tiszteletben tartotta, még az alkoholista költő parkban eldugott borosüvegeit is gondosan összegyűjtötte és megőrizte.[217] Egyébként is lovagiasan járt el, nem kupeckedett, annyi pénzt adott a birtokért, amennyit Csinszka kért érte.[218]

Általában véve azonban nem lovagias idők következtek, s az elvett, elhurcolt javakért a diadalt ülő román hadsereg a legtöbb esetben semmit nem fizetett. Magyarország az ellenség szabad prédája lett. A Vörös Hadsereg által csak néhány hónappal korábban megalázóan elvert cseh csapatok elfoglalták Salgótarjánt, és birtokba vették a pozsonyi hídfőt Ligetfalunál, a szerb hadsereg bevonult Muraszombatba és Lendvára. Csak a levert osztrákok nem merték kezüket nyújtani Német-Nyugat-Magyarország után. Azután sem, hogy az osztrák békeszerződés alig egy hónappal később hivatalosan is nekik ítélte a Magyarország gabonában gazdag német ajkú nyugati szegélyét, a mai Burgenlandot, Sopronnal együtt. A magyarázat egyszerű: az összetöpörödött Ausztria bécsi kormányának alig volt nagyobb hatalma ekkoriban, mint a kisebb

[216] Erdész Ádám (szerk.): *Márki Sándor naplói 4. 1915–1919.* Gyula, 2023, 362.
[217] Diósi Menyhért emlékezését közli Kovalovszky Miklós: *Emlékezések Ady Endréről V.* Budapest, Akadémiai, 1993, 369.
[218] A szerződés szövegét l. Uo. 154–155.

régi magyar vármegyék alispánjainak, a császárváros hidegen kongó grandiózus palotái egy valószínűtlen múlt kísérteties relikviái lettek.[219]

A román megszállás augusztus közepére már egészen Győrig terjedt, s időszaka a keleti országrészben majdnem egy évnyire nyúlt, sőt négy bihari kisközség esetében csak a következő év májusának végén ért véget, alig egy héttel a trianoni békeszerződés aláírása előtt.[220] Evés közben jön meg az étvágy? A kápráztató hadisikerek nyomán a rámenős román diplomácia már azon dolgozott, hogy elérjék az 1919 júniusában közölt – később trianoninak nevezett – határvonalak módosítását, nyugatra való kitolását. Ferdinánd román király augusztus végén születésnapi ebédjéről e szándék értelmében üzente az internálásból kegyesen hazaengedett magyar katonatiszteknek, hogy „akik a Tiszán innen laknak, legyenek hű alattvalói, akik a Tiszán túl: legyenek jó szomszédjai".[221] A román megszállási politika elsődleges célja tehát további területi nyereségek realizálása lett volna – elsősorban Békéscsaba megszerzése és a Maros folyó torkolatvidékének elcsatolása Makóval együtt –, de a vérmesebb román politikusok, vagy legalábbis budapesti képviselőik fejében gyakran megfordult a megmaradt Magyarország egyfajta román vazallusállammá alakításának lehetősége is.[222] „Számunkra érdektelen, ki írja alá Magyarország nevében a békeszerződést [...] Az lenne jó, ha egy olyan magyar kormányt lehetne összehozni, amely lemond javunkra a Bánátról és Békésről. Óriási lenne, ha az így felállt kormány a magyarok nevében egy román-magyar kettős államalakulat létrejöttét támogatná! Nem kell spórolni a jó szóval, az ígéretekkel és a pénzzel!"[223] Ezeket a sorokat Vaida-Voevod írta Maniunak – a frázisoktól hangos magyar politikai élet mé-

[219] Ágoston Péter naplója. PIL 689 f, 5. ő. e., 1919. július 6.
[220] *Budapesti Hírlap,* 1920. május 30., 1.
[221] Erdész Ádám (szerk.): *Márki Sándor naplói 4. 1915–1919,* Gyula, 2023, 371.
[222] Varjassy Lajos: *Gr. Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós: az októberi forradalomtól a „bűnös" Budapest hódoltáig.* Timişoara, Helicon, 1932, 97–99. Auer Pál: *Fél évszázad* i. m. 54–57. L. még Harry Hill Bandholtz: *Román megszállás Magyarországon* i. m. 67., aki arról írt, hogy a román főmegbízottat azért küldték Magyarországra, hogy utóbbit arra kényszerítsék, hogy annektálással felérő különbékét kössön Romániával. Szakirodalmi feldolgozás: Ormos Mária: *Padovától Trianoning* i. m. 332., illetve Marosvári Attila: *A román megszállási politika Magyarországon 1919–1920.* Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2024, 135–148.
[223] „Alexandru Vaida-Voevod Iuliu Maniunak 1919. május 21." In: Alexandru Vaida Voevod: *Levelek a békekonferenciáról. Párizs-Versailles 1919–1920,* Bukarest, Krieterion, 2018, 113.

lyebb mozgatórugóinak alapos ismeretében, hiszen egy évvel korábban még a levélíró és címzettje egyaránt a magyar országgyűlés képviselői voltak. A román megszállók céljaik érdekében cinikus ügyeséggel manipulálták a százfelé töredezett, de nekik a végletekig kiszolgáltatott magyar politikai osztályt, s előbb Magyarország bolsevista járom alóli felszabadítójaként, utóbb a védtelen baloldali polgárok fehérterror elleni védelmezőjeként léptek fel. Miután a Kun Bélát követő szociáldemokrata kormány nem lobogtatta a megadás fehér zászlóját, s visszautasította Mărdărescu tábornok fegyverszüneti ajánlatát, sorsa megpecsételődött.[224] Román segítséggel döntötték meg alig néhány nap után a „fehérek,"[225] s román katonák tömegével tartóztatták le, verték meg vagy éppen gyilkolták le a „vörösöket" az első napokban-hetekben – ám az érem másik oldalán pedig ott van, hogy románok mentették meg a fehérterrortól, s csempészték ki Magyarországról Romániába Garbai Sándort, a Tanácsköztársaság névleges vezetőjét is.[226] Megszálló csapataik nemcsak a magyar „nemzeti erők" augusztus 6-i puccsában segédkeztek: púderezett arcú, de délceg léptű tisztjeik szívesen asszisztáltak a Tanácsköztáraság romjain szinte azonnal jelentkező pesti zsidóverőknek is – egy Síp utcai razziába véletlen belekeveredő Füst Milánt is román pálcák ütötték, miközben a megrémült írót Moisinak gúnyolták.[227]

Román–magyar „koprodukcióban" számos tömeggyilkosság történt július végén és augusztus folyamán, ám a harcok elültével a magasabb román parancsnokok ügyeltek arra, hogy például Kecskemét környékén Héjjas Iván és fegyveres különítményei ne tudjanak végrehajtani tömeggyilkosságokat.[228]

[224] L. erről a fegyverszüneti delegáció vezetésével megbízott Nagyiványi Zoltán: *Idegenlégiótól a Szovjetunióig.* Budapest, Révay, 1934, 61–63, illetve Varga Lajos i. m.

[225] Dr. Csilléry András emlékirata a magyar nemzet 1919. évi II. szabadságharcának (ellenforradalom) történetéről. Csilléry András hagyatéka, OSZK Kézirattár, f. 372, 3. doboz. Szakirodalom: Varga Lajos i. m. 53–56. Miközben a román asszisztencia kétségtelen, pontos részletei felderítetlenek, Varga például tévesen írja, hogy a „főváros megszállásáról az ellenforradalmár Csilléry András már augusztus 1-jén tárgyalt a román főparancsnokságon, még Törökszentmiklóson". Fizikai képtelenség lett volna a fronton átjutnia, de egyébként is a Csilléry hagyatékában található feljegyzések szerint ő végig Budapesten volt.

[226] Garbai Sándor i. m. 181–194. Kun Béla idős szülei is román katonai segítséggel jutottak vissza Budapestről Kolozsvárra. L. Gárdos Mariska: *Kukoricán térdepelve.* Budapest, Szépirodalmi, 1964, 86–68.

[227] L. Füst Milán: *Teljes napló I.* Budapest, Fekete Sas, 1999, 473–476.

[228] Kecskemét román megszállásáról és a kivonulás utáni eseményekről l. Szabó Bence: „A Direktóriumtól az ellenforradalomig. Az 1919-es román megszállás kecskeméti eseményei". FONS 2019/4, 431–450.

Ki kellett várniuk a sorukat. Orgovány a visszanyert magyar szuverenitás első véres gyümölcse volt a Duna–Tisza közén. Ennek következtében nem a román antiszemitizmust tárgyalták a következő hónapokban a nagy nyugati hírlapok, hanem a saját polgárain bosszút álló véres magyar fehérterrort – miközben a Párizsban tevékenykedő román diplomaták kézzel-lábbal igyekeztek megakadályozni a romániai zsidóság egyenjogúsítását biztosító kisebbségvédelmi garanciák belefoglalását a békeszerződésekbe. Ennek a machiavellista hozzáállásnak volt köszönhető az is, hogy a megszálló román hatóságok 1919. augusztus 20-án megalázó módon érvénytelenítették a Tanácsköztársaság szerveivel, közegeivel és megbízottjaival szemben előző nap az ellenforradalmi magyar kormány által életbe léptetett statáriális bírósági rendeletet is.[229] A foszladozó jogállamot tehát a jogtipró betolakodók védték, miközben – ahogy Szekszárd esetében láttuk – a román megszállástól megkímélt Dél-Dunántúlon a Nemzeti Hadsereg különítményei büntetőexpedíciót vezettek, s Horthy fővezér arról adott ki parancsot, hogy nem tűrheti el a „gyámoltalan puhasággal" tevékenykedő jogszolgáltatást. Az eredményes román propaganda mindent meg is tett annak érdekében, hogy az európai véleményközpontokban ez a kép rögzüljön.

Valójában a gyűlölt román megszállás zavaros emlékezetéből nem hiányoznak az egyéni jóakaratot, kegyes gesztusokat, gavalléros védelmét felidéző anekdoták sem. Garbai Sándornak azt mondta román kihallgatótisztje, „... nálunk a foglyok is cigarettázhatnak", Csinszka pesti lakását egy Adyval kísérteties külső hasonlatosságot mutató előzékeny román tiszt szabadította meg az oda betelepedő román katonáktól – ráadásul az Ady-hasonmás tiszt ismerte is a költő verseit, valószínűleg éppen Goga fordításában.[230] A tudós-szerzetes-pap, a piarista Laczkó Dezső veszprémi múzeumigazgató lakásába sem léphetett be engedély nélkül román katona – a városparancsnok Totescu lovassági őrnagy huszártiszthez méltó dörgedelmes parancsban mentesítette rekvirálás, rablás stb. alól az értékes iratokat és felbecsülhetetlen múzeumi leleteket rej-

[229] Mészáros Károly: „Adatok a reakciós politikai irányzatok arculatához és tevékenységéhez (1919. augusztus)". *Történelmi Szemle,* 1970/1, 81–82.

[230] Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. i. m. 187.

tő papi otthont.[231] A fiatal Márai Sándor öreg nagynénje, a finom úri dáma, Hrabovszky Júlia arra emlékezett, hogy a Duna-parti Hungária Szállóból kilépő Gheorghe D. Mărdărescu tábornok kifogástalan udvariassággal biztosított számára útlevelet, amikor elhunyt román férje nevén mutatkozott be neki. Franciául beszélgettek. Az ántivilágból örökölt szívós derűvel „Zsüri néni" azt is feljegyezte, hogy a román csendőrök vidéken továbbra is udvariasak, sőt alázatosak voltak a legyőzött magyar uraságokkal szemben.[232] (Ami persze nem akadályozta meg a beszállásolt tiszteket, hogy házigazdáik értékes bélyeggyűjteményét olykor magukkal ne vigyék távozáskor.[233])

A budapesti hírektől elvágott Kolozsvár kábult és jogfosztott magyarsága körében viszont az a hír terjedt, hogy a román asszisztenciával kormányra segített pesti magyar politikusok szívesen kollaborálnak a Kolozsvárból Clujt csinált „oláh" rablókkal. Az atlétatermetű Pekár Gyula kultuszállamtitkárról például azt a mondást hírlelte a fáma, hogy ha a románok kivonulnak, a magyar hazafi nem tehet mást, mint hogy öngyilkos lesz; az öreg Navratil Imre orvosprofesszor pedig ugyanezen pletyka szerint arra kérte volna a román térparancsnokságot, hogy ha kivonulnak, vigyék magukkal, s ő bármely föltétel alatt felajánlja nekik szolgálatait.[234] (A messzi utat megtett szóbeszédek megbízhatóságát jól jellemzi, hogy a hírbe hozott Navratil Imre orvosprofesszor ekkor már hónapok óta a Kerepesi temetőben nyugodott.)

Persze nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél… Bandholtz amerikai tábornok a Károly román trónörökös előtt hajbókoló magyar arisztokratákról kapott jelentéseket 1919 augusztusának utolsó hetében.[235] Mert – úgymond – a fiatal Károly lesz Magyarország jövendő királya. Szerencsére a szertelen trónörökös nem vette túl komolyan a felajánlkozásokat. Nem a megszülető Nagy-Romániával, hanem leginkább fiatal kedvesével törődött, egy csinos, de dinasztikus szempontból alacsony származású fiatalasszonnyal, akit az uduar és a kormány megbotránkoztatására titokban feleségül is vett, s aki még gyereket is szült neki.[236]

A honi kastélyok sima modorú urai hiába ajánlgatták magukat a fülig szerelmes idegen királyfinak, az alföldi települések akácos utcáiban lakó egyszerű magyarok viszont, ha úgy adódott, készségesen román szolgálatba álltak, hogy elégtételt vegyenek a megbukott kommün helyi képviselőin – saját magyar polgártársaikon, szomszédjaikon. A hajdani Függetlenségi Párt egyik erős bástyáján, a színmagyar alföldi Nagykőrösön például a Tanácsköztársaság bukása után a helyi magyar rendfenntartó erők román nyelvű „Gárda voluntar" feliratú fehér karszalagot viseltek, azaz mint a megszálló hatalom „önkéntes gárdistái" buzgólkodtak a kommunizmus maradványainak felszámolásában.[237] A balmazújvárosi szekeresgazdák hétszámra fuvarozták ingyen és étlen-szomjan a román tiszteket, míg korábban a saját falubeli földművesekből álló direktóriumnak mindig szidták a kommünt, ha egy-két fuvart kellett teljesíteniük.[238] Máshol is használtak rendfenntartásra a helyi román parancsnokoknak közvetlenül alárendelt kisegítő magyar alakulatokat a megszállók, de a budapesti antantmisszión azt jelentették: nincs olyan magyar fegyveres erő, amely az ő rendfenntartó tevékenységüket az anarchiába való visszazuhanás nélkül kiválthatná.[239] Természetesen volt, Horthy Miklós kicsiny, de augusztus közepétől hétről hétre gyarapodó serege, amely azonban tisztában volt képességeivel, és óvakodott az ellenséget ellenségnek tekinteni. Annál inkább a Verbőczy százados vezette rakoncátlan székelyeket, a meg nem alkuvó harcosokat, akik esetleg saját főhatalmi ambícióira is veszélyt jelentettek volna. Szeptember 23-án a siófoki fővezérségtől titkos utasítás ment a dunántúli körletparancsnokságokra: „székelyeket az antant tábornokok határozata alapján a magyar hadseregbe sem sorozni, sem alkalmazni nem lehet. A székely

[231] Rainer Pál: „Az 1919-es román megszállás emlékei a Laczkó Dezső Múzeumban". *Veszprémi Szemle*, 2019/4, 55.
[232] M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből.* Budapest, Szépmíves, 2017, 388–389, 396.
[233] Háy Gyula: *Született 1900-ban*, Budapest, Interakt, 1990, 97–98.
[234] Márki Sándor naplói 4. 1915–1919 i. m. 378–379.
[235] Harry Hill Bandholtz: *Román megszállás Magyarországon* i. m. 67.

[236] A Szmrecsányi Lajos egri érsektől származó értesülést közli Balogh Ferenc 1919. augusztus 25. naplóbejegyzése: BFL XXV 1a 2 659/1945, 80.
[237] Vígh Károly: *Vörös Pest vármegye.* Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, TIT Pest megyei Szervezete, Pest megyei Levéltár, 1979, 183.
[238] Veres Péter: *Számadás.* Budapest, Révai, 1937, 224.
[239] Pl. Veszprémben is L. Rainer Pál: *Az 1919-es román megszállás emlékei a Laczkó Dezső Múzeumban* i. m. 36–37. A románok viselkedésére l. Bandholtz i. m. 78,79, 106, 111.

elnevezés többet nem szerepelhet."[240] Így és ekként ért véget a székely hadosztály története, amelynek utolsó lapjait a Horthy Miklós emlékezetét kegyelettel ápoló nemzeti emlékezet nem nagyon idézi.

A kollaboráció formái a változó körülményekhez illően tehát maguk is változatosak voltak. A dunántúli Veszprémben a megszállók erők „lekötelezően jóakaratú" parancsnokát nem csupán értékes herendi porcelánokkal, hanem olyan szívélyes kedélyességgel búcsúztatták a város vezetői, amikor csapatai október elején elhagyták a püspöki várost, hogy sajtóközleményben kellett utólag mosakodniuk az „oláhbarátság" vádja ellen.[241] Újpest krónikása is azt örökítette meg, hogy polgárai közül sokan barátkoztak a románokkal, akikkel „a pénz nyelvén" mindent meg lehetett beszélni.[242] A bukaresti francia nagykövet, Saint Aulaire gróf átutazóban a magyar fővároson a románok iránti hálát vette észre az arisztokrata társaságokban, míg egy másik Budapestre látogató román diplomata, Nicolae Petrescu-Comnen az utca emberénél, kereskedőknél és a polgári politikusoknál találta meg ugyanezt.[243] A kékvérű francia arisztokrata, Saint Aulaire szinte szerelmes volt a románokba, a későbbi román külügyminiszter és a még későbbi Páneurópa-hívő Petrescu-Comnen pedig Ion Brătianu bizalmasa volt, de a magyar közvélemény egy részének román szimpátiáira vonatkozó szarkasztikus megjegyzéseiket – tetszik, nem tetszik – valósnak kell tekintenünk.[244] Még a fosztogatásoktól legtöbbet szenvedett délalföldi Viharsarokban is akadtak magyar urak, akik nem a pusztító ellenséget, hanem a remek mulatótársat látták a megszálló tisztekben. A tudós közgazdász és régimódi nemesember, Gávai Gaál Jenő arra emlékezett, hogy szülőföldjén „bizony volt olyan magyar ember is, gazdag földbirtokos, aki az oláh katonák által kívánt csatlakozási memorandumot aláírta és nem átallotta azt

[240] Közli Nemes Dezső: *Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1920.* Budapest, Akadémiai, 1962, 48. L. még HIL VKF 1919 V. csop. 1834, illetve HIL VKF 1919 II. csop. 542/ált.
[241] Nagy Szabolcs: „Veszprém város 1919. évi román megszállása". In: Miklós Péter – Vízi László Tamás (szerk.): *Összeomlás, terror, Trianon.* Budapest, Ráció, 2022, 294. Vö. Rainer Pál: *Az 1919-es román megszállás* i. m. 45.
[242] Anka László In: *Összeomlás, terror, Trianon* i. m.
[243] Comte de Saint Aulaire: *Confessions d'un vieux diplomate.* Paris, Flammarion, 1953, 486–488. N. P. Comnène: „Considerazioni sulle memorie dell'Ammiraglio Horthy", *Rivista di Studi Politici Internazionali,* Vol. 22, No. 3 (1955), 423.
[244] Garami i. m.

az óhaját kifejezni, hogy Békéscsaba is Nagy-Romániához tartozzék. Mások nagyon szívesen látták az oláh tiszteket. Nemcsak félelemből, hanem kedvből mulattak velük."[245]

Az egykori főrendiházi tag beszámolóját számos más visszaemlékezés is megerősítheti. És a levéltárak megsárgult, de sokatmondó aktái. A románok által szintén kizsigerelt alföldi vármegye, a Jász-Nagykun-Szolnok területén fekvő Karcagon Kacsicz Pál rendőrségi fogalmazóból úgy lett rendőrkapitány, hogy elődjét románellenes magatartással vádolta meg a megszálló hatóságoknál, majd állása megszerzése után tivornyázott, lumpolt, s nagy tétekben kártyázott a nagykun fészekben tanyázó „oláh tisztekkel."[246] Megbotránkoztató magatartását azzal védte később, büntetőperében, hogy úgy boldogultak, ahogy tudtak, s a fehér asztal mellett lehetett a város és gazdaközönség érdekeit védelmezni, mert „az oláh tiszteket csak úgy tudták levenni a lábukról, ahogy lehetett, etetéssel-itatással." A közös részegeskedések és a nagy kártyaveszteségek mégis inkább őt vették le a lábáról, Kacsicz Pál ellen a legfőbb vádpont később ugyanis az volt, hogy indítványozta, hogy Karcagot és az egész Nagykunságot a Tisza bal partjáig csatolják Nagy-Romániához.[247] Kacsiczot azért tudták perbe fogni, mert a románok távozása után is Karcagon maradt, de a nála is nagyobb játékosok, mint Münich József, aki élelmes vállalkozóból avanzsált a román megszállási övezetben kialakított „Judeţul Szolnok"(Szolnok megye) prefektusává, inkább meglépett a kivonuló románokkal a bevonuló magyar csapatok elől. Pünkösdi királysága alatt halmozott fel annyi vagyont, hogy a távozása előtti napokban a társzekerek folyamatosan szállították a vasúthoz a bútorokat, ládákat, állatokat, különböző értékekkel telt zsákokat. Őt már csak utólag lehetett az „oláh-magyarok díszpéldányának", „hirtelen meggazdagodott, magát rogyásig összelopott hazaárulónak" nevezni, már csak azért is, mert szolgálatai jutalmául az erdélyi román kormányzótanács Dés városá-

[245] Gávai Gaál Jenő: *Élmények és tanulságok.* Budapest MTA, 1940, 665.
[246] Bojtos Gábor: „Az ellenséges tisztekkel baráti viszonyban volt" – Jász-Nagykun-Szolnok vármegye prefektusai és Karcag város rendőrkapitányai a román megszállás alatt. (2024) *Magyarország román megszállása (1918–1920).* Tudományos konferencia. A *Magyarország román megszállása (1918–1920)* című konferencia videófelvételei: https://www.youtube.com/playlist?list=PLwyeC4c3V6m-tIsv7Oujk3nlcaa25QNLTT (Letöltve: 2025. február 1.)
[247] Uo.

nak prefektusává nevezte ki. A budapesti *Nemzeti Újság* dühös tollú publicistája pedig csak annyit írhatott méltatlankodva minderről, hogy „míg az erdélyi magyarok ügyes-bajos dolgát »intézi«, udvaráról a sok disznó, marha és borjú keservesen bőg vissza Karcag felé."[248]

A kollaboráció formái, ahogy írtuk, változatosak voltak, s egy szint felett már a hazaféltés nemes köpenyegébe burkolóz(hat)ott. A kisebb-nagyobb „oláh magyarok" cselekedetei természetesen nem kerültek be a magyar nemesi erények ma is nagy becsben tartott aranykönyvébe – jólesett inkább elfelejteni őket.[249] Helyettük megörökítette a kárörvendő ellenség. „Tisztek a magyar hadseregből nyilatkozatokat tesznek nekem egy közeledés, sőt egy Romániával való perszonálunió ügyében. Az utóbbi időben egyesek közülük arról beszéltek nekem, hogy nem lehetne-e egy román herceg alatt perszonáluniót létrehozni, azzal a naiv nyilatkozattal, miszerint József főherceg beleegyezne abba, hogy kormányzó helytartó legyen, Lotharingiaira változtatva a Habsburg nevet" – írta meg kajánul a szánalomra méltó próbálkozásokat Constantin Diamandi, a bukaresti kormány tettre kész budapesti főmegbízottja 1919 szeptemberében.[250] (Habsburg József főhercegnek – emlékezzünk csak vissza! – egy éven belül ez volt már a második próbálkozása, hogy nevét változtatva maradjon valamiképpen az ország élén – később valamivel lejjebb adta igényeit, s saját nevén volt a Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1936-tól 1944 októberéig.)

Ragyogó, arany ősz volt Budapesten 1919 szeptemberében. A szüret is jól sikerült, folyt a must a hordókba, s mámoros gondolatokat szült. A magyar politikát, pártokat és kisebb-nagyobb hatóságokat kollaboránssá züllesztett románoknak mindenképp. A román orientáció a kínpadra fektetett ország-

[248] „Egy főispán, aki lop és csal, Kik voltak az oláh-magyarok?" *Nemzeti Újság*, 1920. március 9., 4.
[249] A kollaboráció minden oldalon jelen volt, s nagymértékben. 1917–1918-ban, Románia központi hatalmak által történt megszállása alatt is kiterjedt volt, 1918 után több mint félezer községi tanácsot és mintegy 200 „óromániai" polgármestert és községi elöljárót vontak felelősségre az ellenséggel való együttműködés miatt a visszatérő román hatóságok. L. David Mitrany: *The effect of the war in Southeastern Europe*. New Haven, Yale University Press, 1936, 249.
[250] Constantin Diamandi levele Ion C. Brătianu román miniszterelnökhöz, 1919. szeptember 13. Közli L. Balogh Béni: *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 2020, 201.

ban szinte kormánypolitika lett 1919 augusztusában. Egyre szalonképesebbnek hangzott a perszonálunió eszméje a pocakos Ferdinánd román király jogara alatt. A lét határozza meg a tudatot? A magyar politika szinte minden árnyalatán belül ott voltak a románokkal kiegyezni hajlandók. Például a Tanácsköztársaság volt államfője, a román megszálló hadsereg által a felelősségre vonás elől megszöktetett Garbai Sándor úgy találta, „csábítóan nagy dolog [...]: egy magyar-román államszövetség a Fekete-tenger partján, egy Európán keresztül folyó kereskedelmi útvonallal: a Dunával. Egy ásványokban és terményekben gazdag földterülettel, és két összefogó, egymást védő és támogató demokratikus néppel".[251] Igaz, 1919 őszén ő nem volt többé tárgyalópartner, nagyváradi kávéházakban bölcselkedett a magyar sorsfordulatokról, a népek egymásra találásáról, míg a szociáldemokraták legfőbb hazai tekintélye, Garami Ernő mereven elutasította a román protektorátus bármilyen formáját.[252] Ám számosan, s nem a legkisebb politikai tehetségek – mint Bethlen István vagy Bánffy Miklós – hosszú ideig hittek abban – vagy tettek úgy, mint akik hisznek benne –, hogy Kelet-Európa szláv tengerében a két nem szláv nép, a magyar és a román között erős, mindeddig kiaknázatlan érdekközösség áll fenn, s ennek, ha felismerik, a megalázott magyarok is nyertesei lehetnek. Bánffy a román megszállás nyomasztóan egyértelmű tényeinek ismeretében is lelkes híve volt a román–magyar perszonáluniónak, s valószínűleg Bethlen is.[253] Olyannyira, hogy neheztelő rokona, Károlyi Erzsébet – Mihály édesnővére – még 1921 áprilisában, az első királypuccs idején is azt írta öccsének, talán azért is Habsburg-ellenesek Bánffy és Bethlen, mert „ezek az erdélyiek eddig a román perszonáluniót sürgették!".[254]

Olyan, különben higgadtan gondolkozó pragmatikus politikusnak, mint Rubinek Gyulának, a nagybirtokosok érdekvédelmi szervezete, az OMGE titkárának a fejében is vad elképzelések röpködtek arról, hogy ha a Bánságért

[251] Garbai Sándor i. m. 197.
[252] Garami Ernő: *Forrongó Magyarország* i. m. 188–190.
[253] N. P. Comnène: „Considerazioni sulle memorie dell'Ammiraglio Horthy". *Rivista di Studi Politici Internazionali*, Vol. 22, No. 3 (1955), 453–454.
[254] P. Károlyi Erzsébet levele Károlyi Mihályhoz, 1921. április 14-15. In: Hajdu Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése*. II. kötet, Budapest, Akadémiai, 1990, 95.

való szerb–román versengésben az utóbbiak mellé állunk teljes szívvel, akkor a románok segíteni fognak majd legalább a Felvidék csehektől való visszaszerzésében.[255] Nem segítettek. Sem a csehek ellen, sem abban, hogy akár csak komolyan fontolóra vegyék a perszonáluniót javasló, s attól Erdély számára széles körű autonómiát remélő, román–magyar kiegyezést szorgalmazó kormányzati javaslatokat.[256] (Ízig-vérig diadalittas soviniszták voltak. A győztes nacionalista politikusnak, Alexandru Vaida-Voevodnak egyaránt megvető véleménye volt úgy a Kossuth- és Jászi Oszkár-féle Dunai Konföderáció „felmelegített levesének" „abszurditásáról", mint a Népszövetség fennkölt eszméjéről, amely nem egyéb, mint Wilson amerikai elnök „humanista képmutatásából" és „egész világot megkaparintani igyekvő óhajából összegyúrt halva született poronty".[257])

Maradt tehát az instanciázás, az alázatos folyamodás apróbb ügyekben. A román királyi hadsereg-parancsnoksághoz fordult az ellenforradalmi budapesti kormány azzal a kéréssel is, hogy fegyverezze le a tatai, tokodi és dorogi bányamunkásokat, mert a bányászok jórészt kommunista érzelműek, „alkalmas pillanatban a jogrend és a közbiztonság megdöntését újból megkísérlik, sőt a román királyi hadsereg megszálló csapatait is megtámadják".[258] Sem a bolsevik börtönöket megjárt Perényi Zsigmond belügyminiszter, sem a világháború pokoli éveit jól fűtött minisztériumi irodában töltő hadügyminiszter, Schnetzer Ferenc tábornok nem kívánkozott ki a hazai harctérre, a belügyminiszter levele azzal a szuverenitást csak nyomokban tartalmazó óhajtással zárult, hogy „van szerencsém a román királyi hadseregparancsnokságot tisztelettel felkérni, hogy a lefegyverzést a parancsnoksága alá tartozó csapatokkal sürgősen végrehajtani méltóztassék olyképpen, hogy a magyar rendőri hatóságok is közreműködhessenek".[259]

[255] Gávai Gaál Jenő: *Élmények és tanulságok* i. m. 567.
[256] Romsics Gergely: *Összeomlás és útkeresés 1917–1920. A magyar külpolitikai gondolkodás útjai.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023, 476–478.
[257] Alexandru Vaida-Voevod: *Levelek a békekonferenciáról* i. m. 109–110.
[258] A hadügyminisztérium 910/6.sz./5a.1919.szám alatt a belügyminisztérium által a tatai, tokodi és dorogi bányamunkások lefegyverzése tárgyában a román királyi hadseregparancsnoksághoz intézett 1919. szeptember 11-i átirata. Hadtörténelmi Levéltár VKF 1919. 1. cs.
[259] Uo.

A románok egyébként készséggel segítettek ilyen ügyekben, az egymásnak esett magyarok polgárháborúja nekik dehogyis fájt. Az, hogy a területszerzésre vonatkozó román elképzelések végül nem váltak valóra, nem a magyarokon múlt, hanem a Párizsban tanácskozó nagyhatalmakon, de a románok B terve, hogy a részükre járó háborús jóvátétel ügyét saját hatáskörben, a saját maguk igényeihez szabott mérték szerint rendezik a következő hónapokban, lidérces valóság lett.[260] „Világosan látszik, hogy a mi kötelességünk, hogy biztosítsuk – legalább részben – itteni jogainkat" – írta meg Diamandi főnökének, mi alapján lett a legyőzött Magyarország a maga szinte egészében román hadizsákmány. Mert a megszálló román hadsereg tényleg módszeresen fosztotta ki az országot, ezenfelül egyes vidékeken katonái raboltak, s borzalmas tömeggyilkosságokat, s tömegével előforduló nemi erőszakot hajtottak végre Monortól Maglódig, Hódmezővásárhelytől Hatvanig – jellemzően a Duna–Tisza közén, s a még áprilisban megszállt Tiszántúlon. A Dunántúlon is jelentős mértékű volt a fosztogatás, akadt egy-két gyilkosság, s nem hiányzott a nők elleni erőszak sem, de mértéke összehasonlíthatatlanul alacsonyabb volt. Megtorló tömeges kivégzésre ott nem vetemedtek, míg a Duna bal partján számos esetben igen.[261] Ettől függetlenül mindenütt zavartalan tömték a zsebüket, szisztematikusan rekviráltak, sarcoltak meg városokat és községeket büntetőadókkal, vittek gőzmozdonyt, teherautót és telefont, cséplőgépet és lovakat, vetőmagot és búzalisztet, de színházi díszleteket a színházakból és patikaberendezéseket a gyógyszergyárakból is, s a falvakból, leginkább szintén a Tiszántúlon, elvitték a szegény asszonyok egyetlen tehenét és utolsó párnahuzatját is. Győrben az ágyúgyárból csak a puszta falak maradtak, ugyanis a románok nemcsak a gyártósorokat és az egyéb berendezéseket, de még a villanykapcsolókat is kiszerelték.[262] A magyar ágyúgyártás többé nem is tért magához, s mindeközben a magyar vasúti gördülőállomány tetemes része is átgördült a sebtében helyre-

[260] Romsics Gergely: *Összeomlás és útkeresés 1917–1920* i. m. 479.
[261] Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon.* Budapest, Jaffa, 2020, 11. A gyilkossági statisztikákat l. Perczel Olivér: *A román-magyar háború és a román katonai megszállás magyar áldozatai (1919–1920).* Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2024.
[262] Szalai Attila: „Győr román megszállásának története (1919. augusztus 18-október 4.) Tanulmányok a Kisalföld múltjából". *Kisalföldi Szemle,* 3. (Győr, 2007), 100.

állított szolnoki vasúti hídon. Októberre alig maradt működőképes mozdony az országban – összesen 615 darab –, miközben egy évvel korábban ez a szám ennek majd hatszorosa volt, 3421.[263]

Leginkább a nagyhatalmak Budapestre érkezett képviselői, s elsősorban Bandholtz amerikai tábornok tették szóvá a szemérmetlen nyíltsággal folytatott országkifosztást, de a román főparancsnoknak, Mărdărescu tábornoknak vagy Diamandinak mindig volt kész válasza, ha megkérdezték őket arról, hogy miért szerelik le a kórházakat, fosztják ki a gyógyszertárakat, s egyáltalán mi szükség van arra, hogy a fekvőbetegeket betegágyukból kikergessék kíméletlen katonáik. Ők ilyenkor román feliratú jódampullákat mutogattak ártatlan képpel, tettetett sértettséggel magyarázva, hogy azokat a magyarok hozták el a Regátból, s mindeközben hivatkoztak minderre tartuffe-i cinizmussal, például hogy saját betegeiktől elvont tetanuszszérumokat adtak át a magyaroknak, vagy arra, hogy magukkal hozott élelmiszerkészleteikből táplálták fel az éhező Budapestet, de még azt is felhozták, hogy a Weiss Manfréd Művek csepeli lőszergyárának udvarán saját ortodox templomaik beolvasztásra szánt harangjait találták meg.[264] Román és francia lapokban fényképeket tettek közzé a román kórházakból elrabolt román feliratú gyógyszerekről és kötszereikről, a francia lapokban pedig arról is hatásos képek meséltek, hogyan mérik bő kanállal előzékeny román tisztek az ingyenlevest a hálás magyar gyerekeknek.[265] Romániát a központi hatalmak 1917–1918-ban elpusztították: vasúti kocsijait, gépparkját elvitték, kórházait kifosztották, kőolaját, gabonáját elrekvirálták, az állatállomány 82 százalékát elvitték megszállás során – hirdették

[263] Majdán János: „A román megszállás következményei a MÁV hálózatára". In: Miklós Péter – Vizi László Tamás: *Összeomlás, terror, Trianon*. Budapest, Ráció, 2022, 325. A MÁV anyagi és infrastrukturális veszteségeinek számszerűsített adataihoz l. Kelety Dénes kormánybiztos adatait: *A megcsonkított államvasutakról*. Budapest, 1921. 9–10.

[264] Gheorghe D. Mărdărescu tábornok 1919. szeptember 15-i távirata a Román Nagyvezérkar Műveleti Osztályának. Közli L. Balogh Béni: *Románia és az erdélyi kérdés*. i. m. 204–205.

[265] L. a román nacionalista narratívát tovább örökítő, bőséges levéltári és sajtódokumentáció keretében közreadó román centenáriumi kiadványt: Alin-Victor Matei, Daniel-Cosmin Obreja, Sorin Margarit: *Centenarul intrării armatei române în Budapesta*. Bucureşti, Monitourl Oficial, 2019, különösen 96–101. A kiadványt ismerteti: Zahorán Csaba: Román album az 1919-es magyar-román konfliktusról Trianon100, 2022. augusztus 3., online: https://trianon100.hu/blog-cikk/roman-album-az-1919-es-magyar-roman-konfliktusrol

heves meggyőződéssel a román ügy szimpatizánsai.[266] Jegyezzük meg halkan, többé-kevésbé igazuk is volt. Ám az 1916 nyarán hadüzenet nélkül egykori szövetségeseire támadó Románia szisztematikus gazdasági kifosztása – a hírhedt „restlos erfassen" (kb. *mindent vinni!*), elsősorban a precíz és könyörtelen német hadigazdálkodás invenciója volt, még ha a mértékletesebben eljáró osztrák–magyar megszálló hatóságok is osztoztak a felelősségben.[267] S ez éppúgy mintául szolgálhatott és szolgált is a román hadseregnek gátlástalan rablásba torkolló magyarországi megszálló tevékenységéhez, mint ahogy a német hadvezetés által a forradalmi anarchiában vergődő Oroszországra kényszerített 1918. márciusi breszt-litvovszki rablóbéke is baljós előképe lett a Versailles környéki békediktátumoknak.

A háborús bűnök elkövetése nem maradt a vezérkarok és kormányok privilégiuma – „társadalmiasult" az alacsonyabb rangú tisztek s a közkatonák körében is, köszönhetően a háborús mozgósítás korábbi évszázadokban ismeretlen mértékének. A Mackensen-hadsereg hidegvérű katonái által Havasalföld legeldugottabb településein is könyörtelenül leszerelt falusi harangok látványa nyilván nem maradt hatás nélkül az egyébként apolitikus román paraszti társadalomra. Feloldotta a vallásos román földműveskatonák erkölcsi gátlásait, amikor a legyőzött ellenség kifosztására – a hadiszerencse fordultán – immár nekik is alkalmuk nyílt. Történetesen Magyarországon. Sőt a román hadsereg vezetői arról is gondoskodtak, hogy bosszúállásuk ingatag morális alapját a meghódított ellenség földjén is kőbe véssék. Szó szerint. Emlékművet állítottak például a tápiósülyi hadifogolytáborban 1917 tavaszán kiütéses tífuszban elpusztult több száz bajtársuknak – akik a román értelmezés szerint a magyarok rosszindulatú nemtörődömsége miatt pusztultak el.[268] A kényszermunkára kirendelt helyi magyarokkal megfaragtatott emlékkő meglepő módon ma

[266] A károk mértékére l. Gheorge Platon (szerk.): *Istoria Romanilor*. vol. VII tom 2, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2003, 450. [köszönöm Zahorán Csabának, hogy felhívta rá a figyelememet], l. még Upston Simplon Clark: *Greater Roumania*. New York, Dodd, Mead and Company, 2022, 259.

[267] David Mitrany: *The Effect of War* i. m. 138–152. Vö. David Hamlin: „Dummes Geld: Money, Grain, and the Occupation of Romania in WWI". *Central European History*, Vol. 42, No. 3 (September 2009), 451–471.

[268] Dr. Gecsényi Lajos – Katus Norbert – Zemen Pálné: *Sülysáp az első világháború viharában*. Sülysáp, Sülysáp Város Önkormányzata, 2014, 31.

is áll, rajta a román felirattal: „Azoknak a katonáknak, akik Tápiósülyben haltak meg fájdalmas fogságban, miközben az 1916 és 1918 közötti háború dúlt, amelynek célja az volt, hogy egyesítsék a román nemzetet. A jó románoknak a román haza oltárán áldozott csontjai nyugodjanak békén ezen az idegen földön"[269] Miközben Magyarországon az a sorsa a történelmi-politikai emlékműveknek és politikusszobroknak, hogy negyed-félévszázadonként felrobbantják/ledöntik/arrébb tolják vagy éppen újra felállítják őket, addig – furcsa fintora a század furcsa történelmének – van egy háborítatlanul álló százéves román irredenta emlékmű Csonka-Magyarország közepén, csendes mosollyal hirdetve a közép- és kelet-európai történelem abszurditását. A községi elöljárókat egyébként innen is elhurcolták, s súlyosan megbotozták őket, a botbüntetés pedig a megdermedt magyarok számára a civilizált Magyarország balkanizálódását vetítette előre. Mégsem támadt a megszállók ellen semmiféle szervezett fegyveres ellenállás, csak kétségbeesésből fakadó, kicsiny vagyonukat, vagy asszonyaik, lányaik becsületét védő, fejszére-kapára kapó férfi rokonok többnyire véresen megtorolt egyéni akciója.

Mai tudásunk szerint 1919 áprilisa és 1920 márciusa között legalább 648 olyan román hadsereghez köthető kivégzés történt a megkisebbedett Magyarország területén, amelyre sem a háborús helyzetben érvényesülő hadijog nem ismert felhatalmazást, sem észszerű román hadiérdek nem indokolta.[270] A megadás fehér zászlóját lobogtató magyar megalázottságot semmi sem fejezte ki jobban, mint az Egerben történt tragikus eset, ahol augusztus 20-án, Szent István ünnepén két megszálló román katona zaklatott fiatal magyar cseléd-lányokat, majd a közbeavatkozó magyar karhatalmi alakulat – két fiatal katona – rövid dulakodás után agyonlőtte az erőszakoskodó román katonákat. A két járőröző magyar katonát aztán a román katonai parancsnokság elfogta, rögtönítélő bírósága golyó általi halálra ítélte és nyomban kivégezte őket, a város polgárait pedig hatalmas hadisarc megfizetésére kötelezte. Mindezt tetézte az is, hogy a város képviselő-testülete nem a kivégzett magyar, hanem a lelőtt román katonák temetésén jelent meg, s helyezte a ravatalra a város koszorúját.[271] A megszálló románok cenzúrája alatt álló napilap pedig azt az olvasatot terítette a megdöbbent és megfélemlített egri polgárok elé, hogy a román katonák csak „tréfálkoztak", a magyar járőrök pedig oktalanul avatkoztak be a késő esti „ártatlan mulatságba".[272] Az ezeréves fennállását kevesebb mint negyedszázaddal korábban nagy pompával megünneplő Magyarország állami léte aligha süllyedhetett mélyebbre: nemhogy nem tudta megvédeni állampolgárait, hanem kénytelen volt azokat is megtagadni, akik ezt mégis megkísérelték. Azt a képtelen szituációt, amelybe Magyarország merült, s amelyben a megszálló és a civil lakosság ellen megszámlálhatatlan atrocitást elkövető románok hol a „keresztény" Magyarország, hol a fenyegetett zsidó polgárság védelmezőiként léphettek fel, a Horthy Miklós vezette Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérség szeptember 25-i helyzetjelentése is meggyőzően szemléltette: „Győri munkásság hangulata annyira bolsevista, hogy románok kivonulása esetére a magyar tisztek agyonverését ígérték."[273]

[269] Uo. 77.

[270] Perczel Olivér: *A román-magyar háború és a román katonai megszállás magyar áldozatai (1919–1920).* Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2024, 159–160. Ennél csak eggyel kevesebbet mutatott ki Laky Dezső: Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Budapest, Eggenberger, 1923. A gyilkosságok nagyságrendjét ez jól jelzi. Jóval nehezebb – sőt egyenesen lehetetlen – megbízható becsléseket adni a nemi erőszakok mennyiségéről, de okkal feltételezhetjük, hogy tömeges volt.

Kiskelsberg Könyvtár és L SZEGED

7. „Zsidó szadizmusra fehérbosszú?" – A fehérterror ötven árnyalata

S ezzel fordítsuk újra az emlékezet tükrét vissza, magunk felé! A siófoki Fővezérség híre rémhírnek bizonyult, a munkásság Győrben nem vert agyon senkit, de az 1919. augusztus 1-én összeomlott kommün mégsem csupán egy rövid lábjegyzet lett a magyar történelem furcsaságainak nagylexikonában. Hanem hosszan ható mérgező örökséget hagyott az utánuk jövőkre. A bolsevik bel-

[271] Perczel Olivér: *A román-magyar háború* i. m. 112.

[272] „Egy meggondolatlanság, négy halott". Egri Népújság, 1919. augusztus 23., 2. Kontextusához l. Perczel: i. m. 112.

[273] A Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérségének helyzetjelentése 1919. szeptember 25. Hadtörténelmi Levéltár VKF 1919. 1. cs. 1723.

politika kiváltságos eszközének nyilvánított terror, a rögtönítélő forradalmi törvényszékek, elrettentő túszejtések és az áldozatok kifosztásával párosuló önkényes kivégzések előzmény nélküli tapasztalata nem az erőszakból ábrándította ki a bolsevik diktatúra korábban édes-bús kuruc nótákat dúdoló ellenfeleit. Ellenkezőleg, annak hasznáról győzte meg őket. „Zsidó szadizmusra fehérbosszú" – jellemezte elkeseredetten Jászi Oszkár 1919 forró augusztusában a vörösre következő fehérterrortól izzó magyar helyzetet.[1] Igaz, eleinte azt remélte, hogy „a fehér őrület sem tarthat tovább, mint a vörös".[2] Galileista tanítványai az utolsó pillanatig lelkesen építették Budapesten a kommunizmust, amiben ő nem hitt, s Bécsben volt már hónapok óta, emigráns gondok és megoldhatatlan szerelmi háromszögek középpontjában. Néhány héttel korábban még arra panaszkodott, hogy „[e]gy szörnyű faj ez a zsidó. Mi folyhat a tanácsköztársaság adminisztrációjában és pénzkezelésében!".[3] Marxista talmudistákról beszélt és „ghetto-szellemről" írt.

Hirtelen felindulásból, következményekkel nem számolva körmölhetett naplója magányának antiszemita kliséket? Nem valószínű, hiszen a korszakról írt, 1920 őszén magyarul s németül egyaránt kiadott szenvedélyes röpiratában megismételte verdiktjét a Tanácsköztársaságról: „...most volt az első alkalom, amikor egy világtörténelmi mozgalomban a zsidóság minden fék és korlát nélkül érvényesülhetett."[4] Az antiszemita beszédmód, ahogy 1919 előtt, úgy 1919 után sem korlátozódott a jobboldalra. (Ahogy ma sem.) Nagyon sokszor fordult elő nemcsak Jásziná́l, de az 1920-as évek emigráns szocialista és kommunista sajtójában is – sokszor zsidó származású szerzők tollából. Az emigráns bécsi hetilap, *Az Ember* harcias szerkesztője, Göndör Ferenc szocialista újságíró például egyik héten arról írt, hogy a legnagyobb pesti bulvárlap, *Az Est* tulajdonos-főszerkesztője, „Miklós Andor héber feje fölött őrködő Szűz Mária a megmondhatója, hogy az emigrációs pofonokat Miklós Andor milyen

[1] Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár naplója*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001, 53.
[2] Jászi Oszkár levele Braun Róberthez, 1919. augusztus 30. In: Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest, Magvető, 1991, 227.
[3] Uo. 46.
[4] Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás. A két forradalom értelme és tanulságai*. Budapest, Magyar Hírlap könyvek, 1989, 129.

nagyon megérdemelte volna!".[5] Pár héttel később pedig már arról értekezett, hogy „Miklós Andor erkölcsében és jellemében a legorángutánabb, és nincs az orángután-társadalomban az az elvetemedett apagyilkos-orángután, aki megérdemelné, hogy a többi orángután megsértse azzal, hogy Miklós Andornak mondja".[6] Egy másik vitriolos tollú újságíró, a kabarészerző Gábor Andor a budapesti sajtómágnást nem csupán „silány hirdetési ügynöknek" nevezte, hanem úgy írta le a nevét – tucatszor egymás után! –, ahogy a régi és mai antiszemiták szokták: „Miklós (Klein) Andor". És még a „szennyes kezét" is emlegette.[7] Amikor aztán a kommunista Gábor Andor és szocdem Göndör Ferenc is összevesztek egymással azon, hogy ki az igazi forradalmár, ez utóbbi elbocsátó szép üzenetét imigyen zárta: „Gábor Andor talmudista, a pesti burzsoáközönség olcsó és alantas [...] mulattatója. Szerbusz Andorkám!"[8]

Kollektív öngyűlölet lett volna? Szekunder szégyenérzet a kizsákmányoló kapitalizmusban otthonra talált liberális – és zsidó – apák iránt? Szatirikus megidézése a korszakban egyre hangosabb antiszemita címkézéseknek azok felé, akik „kollaborálnak" a zsidófaló ellenforradalmárokkal? Vagy csupán a mérgezett szavak szövete alól felfeslő öngyilkos gyűlölet lélektani csapdája: olyan bélyeget sütni a másikra, amit az azzal vélt elkerülni, hogy behódolt, kollaborált a vele egy sorsközösségben lévőt bántalmazóval? Ha már nem lehet az áldozatok között szolidaritási közösség, akkor a szégyen közössége uralkodjon az áldozati sorsból menekülőkön? A későbbi neves pszichoanalitikus, Kulcsár István húsz évvel később úgy jellemezte a forradalmak utáni ingatag zsidó pszichét: „a vonaton utazó zsidó utas azonnal leveszi az ülésre felrakott lábát, amint jól öltözött idegen útitárs lép be a fülkébe, de amikor meglátja,

[5] Göndör Ferenc: „*Az Est* és a bőségesen megérdemelt fejvesztés". *Az Ember*, 1920. július 11., 10.
[6] Göndör Ferenc: „Budapesttől-Londonig, avagy mégis igazak a pofonok". *Az Ember*, 1920. szeptember 5., 19. A zsidó mint majom egyik lehetséges értelmezése: a zsidók asszimilációval járó kényszerű korruptságát szimbolizálja például Franz Kafka 1917-es *Jelentés az Akadémiának* című novellájában, amely eredetileg a Martin Buber által szerkesztett *Der Jude* című cionista folyóiratban jelent meg. L. Georg Schulz-Behrend: „Kafka's „Ein Bericht für eine Akademie": An Interpretation". *Monatshefte für Deutschen Unterricht*, 1963/1. 1–6.
[7] Gábor Andor: „A közgazdaság Jókai Mórja vagy Móric, szállj le a bakról!" *Az Ember*, 1920. február 14., 13–16.
[8] Göndör Ferenc: „Gábor". *Az Ember*, 1920 augusztus 1., 11.

hogy zsidó újságot olvas, azonnal visszarakja…"[9] Akárhogy is volt, ezek a revolverező antiszemita cikkek, ahogy Jászi indulatos szavai is, az idők veszélyes járásának megfelelőek voltak. Ettől függetlenül Jászinak abban egyébként igaza volt, hogy a fehérterror a bolsevik példa nyomán szabadult ki az ellenforradalmi palackból, s a bolsevikok receptje alapján adott magának minden erkölcsi korlát alól felmentést, amikor megindította „büntetőexpedícióit". Mint Prónay korábban elmesélt vonatutazásából vagy a szekszárdi népítélet messzire gomolygó füstjéből láthattuk: az erőszak kultusza gyorsan társadalmiasult a jobboldalon is, s ebben a Tanácsköztársaságnak *mindenképp* mintaadó szerepe volt: „Mi [..] azt hittük, hogy halálos diktatúrával megfélemlítjük az ellenforradalmat, s láthattuk, szinte erősítettük vele azt" – írta meg a siralomházban a megkínzott Korvin Ottó kivégzésére várva 1919 decemberében.[10] „Háborúban vagyunk, sőt amiben vagyunk, az rosszabb, mint a háború" – indokolta meg Kozma Miklós százados az eljövendő fehérterror elkerülhetetlenségét a szegedi ellenforradalom július végi utolsó napjaiban.[11] Amelynek egyébként a Fővezérség hírszerzéssel és propagandával foglalkozó ún. „nemzetvédelmi" osztályának vezetőjeként előbb Szegeden, majd Siófokon, s később Budapesten is fehér kesztyűs kézzel dolgozó, háttérből hatékonyan szervezkedő – közvetett – koordinátora volt. Például azzal, hogy tippeket adott, kiket kell egy adott településen „meglátogatni".[12]

Az erőszak képei és képzetei – köztük az erő kultuszának szociáldarwinista értelmezései – persze már sokkal régebb óta ott gomolyogtak a fejekben. „Isten is azért teremtett egymástól különböző nemzeteket, hogy ezek egymással versenyezve, a verseny útján haladjanak. Nem-e istenkísértés tehát, hogy a természet e nagy alkotásával szemben gyarló emberek az Internacionálé jelszavával kívánják a harcot felvenni?" – hirdette már Gömbös Gyula 1919 januárjában, a MOVE elnökválasztásió gyűlésén a Gólyavárban, s tiszttársainak

[9] Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás,* Budapest, 1990, 78.
[10] Korvin Ottó: „Börtönnapló". *Ezredvég,* 2017/2, 147.
[11] Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919.* Budapest, Atheneum, 1933, 314
[12] Dósa Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet.* Budapest, Akadémiai, 1972, 85–86., illetve részletesen Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós.* Budapest, PolgArt, 2000, 54–71, különösen 60–64.

tetszett a beszéd. „Az ember lényegileg ragadozó állat, s kisebb bűnös az, aki rabol, a nagy bűnös az, aki rabolni enged" – hagyta jóvá mindezt az ellenforradalom sztárprófétája, az író Szabó Dezső néhány évvel később.[13] Ráadásul a front poklát megjárt veteránok számára az erőszak mindennapivá válásának s banalitásának tapasztalata, s olykor e tapasztalat perverz gyönyöre is – hogy ölni jó, ölni élvezet – kéznél volt. A beavatás kegyetlen élvezettel gyakorolt játéka a maga alvilági szertartásaival, amely egy láthatatlan láncba fűzi a gyilkosokat, éppúgy, mint a gyilkolás és kínzás magányos kéje.[14] „Több esetben hallottam, hogy Francia Kiss Mihály mondotta, hogy ő ezen tud élvezni, ha valakit megkínoz" – jegyezte meg az egyik tanú a félelmetes orgoványi gyilkosról.[15] „Terrorista vagyok én, vagyok én…", énekelték a számos rablást, gyilkosságot elkövető Kováts testvérek a *Most kezdődik a tánc* című népies műdal kocsmai átiratát italos jókedvükben.[16] Mindezekhez hozzáadódott a győzelem elmaradásának keserű kielégítetlensége, a tiszti pálya kilátástalansága a vesztes békében, a tisztek és a köztisztviselők hihetetlen anyagi nyomora, s a revans kényszeressé rögzült vágya.[17] A különítményvezérek akárhányszor tárgyaltak a kormányzóval, miniszterelnökkel csapataik leszereléséről, mindig a megélhetés kérdését hozták szóba először.[18] Vagy éppen a legközönségesebb kapzsiság, rablásvágy. Piti hullarablók és nagystílű bűnszövetkezetek egyaránt kivették részüket a fehérterrorból. Ki így, ki úgy, ki kisebb, ki nagyobb zsákmányért gyilkolva, kínozva. A szadista különítményes tiszt, aki rögtön fejére tette a meggyilkolt, kivert szemű Simon József, a „vörös pap" kalapját Marca-

[13] Szabó Dezső: „Levél a tisztviselőkérdésről", Élet és Irodalom, 1923/1, 29.
[14] Bodó Béla: *A fehérterror* i. m. 295.
[15] Süli Mihály gépész 1957. április 7-én a kiskunfélegyházi városi és járási rendőrkapitányságon felvett tanúvallomása, BFL XXV. 4.a 1957/1798, 134.
[16] Kántás Balázs: *Diverzió, bankrablás, szélhámosság: A Kovács testvérek irredenta indíttatású bűncselekményei, 1923-1925.* Budapest, Magyar Elektronikus Könyvtár; Horthy Korszak Kutatásáért Társaság, 66, illetve Pócs Nándor: *Pócs Nándor: Varjúsereg. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai.* Kronosz – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 160.
[17] L. Peyer Károly 1920-as megbeszéléseit Albert Thomassal a genfi székhelyű Nemzetközi Munkaügyi Szervezet titkárával: Bódy Zsombor: „Bódy Zsigmond: »Kisül ily módon, hogy Magyarországon mégsem nyárson sütik a szocialistákat«", *Aetas,* 2014/3, 130–131.
[18] L. Nemes Dezső: *Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921.* Budapest, Akadémiai, 1962, 249.

liban, vagy Prónay Pál, akinek a katonai karrierje végül azon hasalt el, hogy sokadik privát leszámolása után bátyja pénzbehajtójaként eljárva különítménye véres hírű laktanyájába hurcolt egy kiterjedt politikai kapcsolatokkal rendelkező kereskedőt 1921 nyarán, s maga a Nemzetgyűlés elnöke követelte nyilvánosan a felelősségre vonását.[19] Vagy éppen Héjjas Iván, aki hajlékonyabb, sikeresebb volt, mint Prónay, s aki a helybeli zsidó kereskedők kiiktatásával és a felvásárlási árak erőszakos leszorításával családja számára monopolizálta a borkereskedelmet a kecskeméti tanyavilágban 1919–1920 fordulóján.[20] A kecskeméti Borértékesítő Részvénytársaság Héjjas család birtokolta pincéiből indult el a Héjjas-bandák nemzetmentése? Nem járt rosszul a család a fehérterrorral, ám az aranyifjú életet élő Héjjas 1919 őszén vett vadonatúj Fiat autója és az édesapjának ajándékozott gépkocsija mellé oda kell tenni nem csupán a megvert vagy megölt vagy ismeretlen helyen elföldelt zsidókat, hanem az őskeresztény izsáki szőlősgazdák keserű panaszát is: a zsidó felvásárlókhoz képest potom árat kínálva kényszerítették a helyi termelőket Héjjasék banditái boraik eladására.[21] Ha kellett, veréssel, ha kellett, az orgoványi akácosok tövében sötétlő sírhantok felé vezető utat mutogatva.

Nyilvánvaló persze, hogy nem egyedül a fékezhetetlen kapzsiság vezetett a fehérterror 1919 kora őszi eszkalálódásához. A felsorolt motivációk egymással szoros összefüggésben adják ki a fehérterror kémiájának bonyolult képletrendszerét. Olyan, sokféle összetevőből előálló kollektív frusztrációt eredményeztek,

[19] Kornhauser Lajosné levele a katonai ügyészséghez 1921. július 3., illetve Kornhuser Lajos levele a Magyar Királyi csendőrfelügyelőséghez 1921. július 4. MZSL PIH-I-E, B 10/3. is, újabban Csősz László főlevéltáros tájékoztatása szerint L1_D1_32 jelzett alatt. A levéltár honlapján az anyagot tartalmazó doboz jelzete: HU HJMA II-6-1-2. Fehérterror jegyzőkönyvei 1919-1920. 60–63. Vö. Beniczky Ödön felszólalása 1921. július 28-án Nemzetgyűlési Napló 1920, XII. k, 210., illetve Szilágyi Lajos felszólalása 1923. december 5-én. Nemzetgyűlési Napló, 1922, XVII. k, 316–318.

[20] „…a zsidókat azért üldözték ki, hogy Héjjasék megkapják a szőlőt." Danics Mihály vádlott megjegyzése Váry Albert nyugalmazott koronaügyész bírósági tanúvallomására a Héjjas Iván és bűntársai ellen gyilkosság gyanújával indított büntetőeljárás nyilvános népbírósági tárgyalásán. 1947. április 22. Héjjas Iván és társai népbírósági pere BFL VII. 5. e. 1949 – 20630, tárgyalási jegyzőkönyvek, 2125.

[21] Jegyzőkönyv Varga Károly és Sándor 1921. szeptember 16i- tanúvallomásáról. L. MZSL PIH-I-E, B 10/3., újabban L1_D1_32 jelzett alatt. (A levéltár honlapján jelenleg az anyagot tartalmazó doboz jelzete: HU HJMA II-6-1-2 Fehérterror jegyzőkönyvei 1919–1920.) L. még: „A nép nevében!" *Dél-Pest Megye*, 1946. május 1., 3. Héjjas aranyifjú életéről l. Bodó Béla: „Héjjas Iván. Egy ellenforradalmár élete". *2000*, 2010/10, 14.

amelynek veszélyes elegye az antibolsevizmusban robbant – ám az még így sem bizonyítható, hogy fehérterrorra akkor is sor került volna, ha nincs megelőzőleg vörösterror.[22] Ha bizonyosan tudhatnánk, hogy mindenképp bekövetkezett volna a fehér Armageddon, akkor könnyebb volna leszámolni a vörösterror és a fehérterror erőszakkultuszának lényegi azonosságával. Akkor könnyebb volna megmenteni az utópiát a disztópiától. A progressziót a reakciótól. A forradalom eredendő ragyogását az ellenforradalom rozsdájától.

De térjünk vissza a *mai* emlékezetpolitika konferenciatermekben és podcaststúdiókban berendezett ideológiai csatamezőiről a fehérterror valóságos helyszíneihez. A történelem terhét úgysem lehet letenni. Kozma fentebb idézett naplóbejegyzése estéjén is felbúgott a *Nagymajtényi síkon* behízelgő melódiája, amelyet Prónay Pál tiszti századának trombitása immár takarodóként minden este elfújt a halvacsorás Tisza-parti dalos nyáresték lezárásaként, s amelynek a végén időnként egy-egy összedrótozott bolsevik ügynök hulláját is kifogták a legmagyarabb folyóból.[23] 1919 nyarán a borongós őszi sláger az ellenforradalom nem hivatalos himnusza lett, a korabeli „egy vérből valók" korabeli *Nélküled*je. Az összedrótozott halottakkal pedig senkinek sem kellett elszámolnia. Nem voltak egy vérből valók, hiába beszéltek magyarul. Amikor Soós Károly altábornagy, Horthy fővezér vezérkari főnöke 1919. augusztus 3-án este útnak indította Prónay tiszti századát a demarkációs vonalon túlra, elrendelte az útközben található települések vörös főkolomposaival való statáriális leszámolást. Prónay írásban is kérte a parancs megerősítését, de Soós ravaszan mosolygott, s csak annyit jegyzett meg: „Ne öljetek meg nekem túl sok zsidót, mert abból is bajok lesznek."[24] Ami mégiscsak egyértelmű felszólítás volt a gyilkolásra. A tettesek legalábbis így értelmezték.

[22] „The White Terror—in the form of disciplining the lower orders, punishing their leaders, and scape-goating and robbing Jews—would have occurred without the Red Terror (and to a lesser extent without peasant violence in the fall of 1918)" L. Béla Bodó: „Historical Debate About the Shared Roots and Divergent Causes of the Green, Red and White Terrors". In: Kovács, Éva; Cârstocea, Raul; Egry, Gábor (szerk.): *Ethnicizing Europe: Hate and Violence After Versailles*. West Lafayette (IN), Purdue University Press (2025), 240.

[23] Kozma Miklós i. m. 313, 328, 354.

[24] Tótprónai és blatniczai Prónay Pál: Ellenforradalmi naplójegyzeteim i. m. 226.

De magának a fővezérnek a szavait is nehezen lehetett máshogy felfogni. 1957 márciusában, elfogatása után bilincsben, kihallgató tisztjei előtt, az 1919-ben a Prónay-zászlóaljnál tiszthelyetteskénti szolgáló Francia Kiss Mihály továbbra is dacos büszkeséggel emlékezett vissza arra, hogy szegedi eskütételükkor Horthy beszédet intézett hozzájuk, s azt mondotta: „szemet szemért, a forradalom alatt történtekért vérbosszúra buzdította a zászlóaljat, amit mi híven teljesítettünk."[25] A hóhérok szamárlétrájának még eggyel alacsonyabb fokán álló orgoványi parasztember, Danics Mihály egy évtizeddel korábbi vallomása ugyanezt erősíti meg: „Francia Kiss Mihály (...) felmutatott egy írást, amelyet a Fővezérségtől kapott, azzal a felhatalmazással, hogy aki kommunista volt, vagy megbízhatatlan politikai szempontból, minden bírói ítélet nélkül kivégezhető, gajdeszba küldhető."[26] Horthy, mint akárhány más dörzsölt politikus, nem nagyon adott írást kényes utasításairól; Danics Mihály sokat fecsegő szerencsétlen alkoholista volt; a magányos dinnyeföldi kunyhójából elhurcolt Francia Kissnek pedig, aki egy töltött Frommer pisztoly, üres pénztárcája, cigarettái, nadrágszíja, gatyamadzaga és egy pár bakancsfűző néma társaságában várta másfél évtizede az elkerülhetetlent, 1957-ben már minden mindegy volt.[27]Azonban az elmeorvosi vizsgálat megállapításai szerint ez utóbbi emlékezőtehetségében „semmiféle kiesés" nem volt tapasztalható, „úgy a régmúlt, mint a közelmúlt, s a jelen tekintetében" is tökéletesen funkcionált.[28] Nem kell tehát túlságos rosszhiszeműség annak elképzeléséhez, hogy a fehérterror nagymesterének kit tekinthettek 1919 őszének bonyolult sakktábláján saját gyalogjai és huszárjai. A Fővezért.

Bár a fehérterror halálos áldozatai között aránytalanul sok zsidó volt, a különítményesek nem voltak válogatósak. A Nemzeti Hadsereg tisztjei ha úgy tetszett, pajeszos ortodox zsidó kereskedő házához szálltak, s jóba lettek an-

[25] Jegyzőkönyv Francia Kiss Mihály rendőrségi kihallgatásáról 1957. március 13-án. BFL XXV. 4.a 1957/1798, 108.
[26] Danics Mihály vallomása a kecskeméti rendőrfőkapitányság politikai osztályán 1945. április 27-én. Héjjas Iván és társai népbírósági pere / VII. 5. e. 1949 – 20630 – nyomozati iratok, 78.
[27] Sipos Zoltán ügyész átvételi elismervénye Francia Kiss Mihály bűnügyében letétbe helyezett tárgyakról, 1957. április 5., BFL XXV. 4.a 1957/1798, 605.
[28] Kelemen Endre bírósági orvos feljegyzése Francia Kiss Mihály elmeorvosi vizsgálatáról 1957. augusztus 12-én. BFL XXV. 4.a 1957/1798, 606.

nak parókás asszonyával, ha úgy tetszett, prominens vörös szakállú katolikus politikust – okolicsnai Okolicsányi László korábbi országgyűlési politikust – püföltek el, mert pénzes lengyel zsidónak nézték, tévedésből.[29] Ez utóbbi eset mással is előfordult, a Klauzál téren egy erdélyi református menekült magántisztviselőt vertek véresre Horthy-bunkóval igazoltatás ürügyén – s utóbbi hiába folyamodott elégtételért, a hatóságok egymásnak adogatták az ügyet, majd a panaszt tevő meghallgatása nélkül lezárták.[30]

Szeszélyes véletlenek? A szeszélyes véletlen folytán a vörösőrnek állt devecseri rabbifiú, Linksz Artúr – aki kísérőként részt vett a vörösterror egyik utolsó akciójában, az augusztus 4-i lovászpatonai papgyilkosságban – megúszta, hogy menekülése során darutollas tisztek szedjék le a Dunántúlon tett végtelennek tűnő vonatúton utastársai közül, s egy kövér libával az ölében szerencsésen eljutott Pestre, majd egy kijózanító atyai pofon után Pozsonyba, ahol a vár oldalában, az egymásba kapaszkodó ódon kis házak tövében megbúvó gettó híres évszázados jesivájában próbálta újraértelmezni fiatal életét, s a szörnyű, s teljesen értelmetlen gyilkosságot, amelynek emléke egész további életében elkísérte: „Hogy ez mennyire az én bűnöm is, sohasem tudtam magammal tisztázni."[31]

Viszont a szeszélyes véletlen tette Prónay első áldozatainak egyikévé a 33 éves festőművésznőt, Kukovetz Annát – művésznevén Nanát – mindjárt Szeged határában, Szatymazon. Ahol Prónayék saját szavukkal „autodafét" rendeztek, és 13 embert öltek meg statáriális akasztással, illetve pisztolylövésekkel, mert kommunistagyanúsak voltak. Egyik volt közöttük a magányos Kukovetz, aki történetesen nem is volt zsidó. S aki nem gyilkolt, nem jelentett fel, s nem is vert meg senkit, továbbá nem is viselt semmilyen formális tisztséget sem

[29] Ignotus Pál elbeszélése alapján: *Csipkerózsa*. Budapest, Múzsa, 1989, 108–109. Eredetileg megjelent: *Haladás*, 1947. június 26., 7. Okolicsányi megveréséhez l. K. G. előadása 1920. június 25. MZSL PIH-I-E, B 10/3. is, újabban Csősz László főlevéltáros tájékoztatása szerint L1_D1_32 jelzett alatt. A levéltár honlapján az anyagot tartalmazó doboz jelzete: HU HJMA II-6-1-2 Fehérterror jegyzőkönyvei 1919–1920, 92.
[30] Székely Zoltán nyugdíjas állami tisztviselő panasza. Budapest, 1920. július 8. Közli Hetés Tibor – Morva Tamásné (szerk.): *Csak szolgálati használatra. Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez*. Budapest, Zrínyi, 1968, 244–246.
[31] Linksz Artúr: Harc a harmadik halállal, Budapest, Magvető, 1990, 328–334, 356–365.

a proletárdiktatúrában – naiv alkalmi postása volt időnként a francia nyelvű kommunista propagandának –, de aki a vörös május ünnepén napsugaras vászonra festette a kommunista álmokat. Ennyit tudtak róla a feljelentői. A bűnös festményt, mely balgán fényes jövőt jósolt a kommunizmusnak. Rosszkor volt rossz helyen, s ezért életével fizetett. Hogy miként halt meg pontosan, akasztás, vagy agyonlövés által, máig nem bizonyos, az is lehet, hogy szexuális bűncselekmény áldozata lett, mert az egyedül élő művésznő nem akart a tömeges akasztástól és ivástól egyarán mámoros Prónay-tisztek – köztük Bibó Dénes – kedvére tenni, akik könnyű prédának tartották a bohém életvitelűnek ismert művészt. Nana az ablakon át menekült, de lelőtték. Egyes beszámolók szerint élve temették el.[32] A tiszt urak aztán továbbálltak, s különítményeik egyre jobban belejöttek a büntetlen erőszakba s az emberkínzás rafinált gyönyöreibe – Prónay például arra emlékezett büszkén, hogy egy gyanús alakot addig vert saját kezűleg, hogy karja utána hetekig fájt.

Jött Szekszárd, Siófok, Fonyód, Tolna, Orgovány, Izsák, Szolnok, Abony, a budapesti „fürdetések" a Dunában és a többi elmondhatatlan, elképzelhetetlen szörnyűség a „rémségek erdejében". Ennek már a korszakban is nagy publicisztikai irodalma támadt, s nemzetközileg is hatalmas visszahangot váltott ki, amely eleinte megvett antanttisztek – Horthyék szerencséjére ráadásul zsidók voltak – korrupt igazoló jelentéseibe fulladt,[33] később azonban nagyobb súlyú, Magyarország ingatag nemzetközi helyzetét valóban veszélyeztető külpolitikai botrányokhoz, így többek között a brit Munkáspárt küldöttségének a magyar kormányzatot súlyosan elmarasztaló tényfeltáró jelentéséhez, s az 1920. júniusi nemzetközi szállítómunkás-bojkotthoz vezetett.[34] Ez utóbbinak végül nagyobb lett a füstje, mint a lángja, s a szocialista és liberális bécsi

[32] Varga János: „Tiszturak Szatymazon 1919. augusztus 5". *Délmagyarország,* 1953. augusztus 5., In: Csongor Győző (szerk.): *A forradalmak szegedi szemtanúi. Visszaemlékezések 1918–19-re.* Szeged, Hazafias Népfront Szeged Városi Bizottsága, 1959. 49–51. Vö. Erdős Szeibert András: *Tizenhárom fehérterrorista gyilkosság anatómiája. A Prónay-különítmény Szatymazon.* Előadás az Erőszakkutató Intézet „A fehérterror Magyarországon (1919–1921) című, a Budapest Főváros Levéltárában 2023. november 30-án rendezett konferencián. (Online: https://www.youtube.com/watch?v=90OqfN5x40Q&list=PLwyeC4c3V6mto3_5NA2mLwm3C5FdwhwFZ&index=4 (Letöltés: 2025. november 1.)

[33] Garami Ernő: *Forrongó Magyarország* i. m. 179–180.

[34] A Munkáspárt küldöttségének látogatásához l. „A fehérterror Magyarországon – A Brit Szakszervezeti Kongresszus (T.U.C.) és a Munkáspárt közös delegációjának jelentése" (fordította: Hegedűs

emigráció reményeivel szemben nem küldte padlóra sem a magyar gazdaságot, sem Horthy Miklós rendszerét. Viszont nem zárhatjuk ki teljesen, hogy az Orgovány rémtetteiről szárnyra kapott vérgőzös hírek, s a *Népszava* szerkesztőjének, Somogyi Bélának és társának 1920. február 16-i borzalmas meggyilkolása feletti nemzetközi megdöbbenés *valamiképpen* hozzájárult ahhoz, hogy a párizsi békekonferencián Apponyi Albert felszólalása nyomán keletkezett óvatos, de tagadhatatlan magyarbarát hangulat gyorsan köddé váljon. A fehérterror keze benne volt abban, hogy semmiképpen ne kelljen újra megnyitni a már lezárt „magyar dossziét"? Nincsenek nagyon ezt megerősítő diplomáciai forrásaink, csak egy-két utalás az utódállamok propagandájáról.[35] Ám Apponyi korábban idézett kétségbeesett hangú levele a jogrend hiányának a magyar pozíciókra gyakorolt katasztrofális hatásáról – amelyet Simonyi-Semadam Sándor olvasott fel a nemzetgyűlésben 1920 februárjában – nyilvánvalóan utal erre a lehetőségre.

A magyarországi fehérterrornak ugyan nem voltak tízezres nagyságrendben halálos áldozatai, amiképp az emigráns szocialista és kommunista sajtó igyekezett hevesen bizonygatni, de a fehérterrornak bizonyosan jóval több halálos áldozata volt, mint a vörösterrornak. Ha nem is tudjuk pontosan, menynyivel. Ám a holtak felett folytatott meddő számháborúnál sokkal fontosabb azt látni, hogy a fehérterror – a vörösterrorhoz hasonlóan – nem mérhető pusztán a meggyilkoltak számában. Ha valakit megkínoztak, annak emlékét egy életre viselte, vagy éppen belerokkant. Akit bikacsökkel tanítottak a keresztvetésre, s puskatussal vizsgáztattak a *Miatyánk*ból a magukat kereszténynek tartó szadista őrmesterek és nyikhaj hadnagyok – vagy egyenruhás álhadnagyok –, az csendes ember lett maradék életére. Ha idősebb volt, akkor a verés, az elszenvedett testi-lelki bántalmazás sokkja siettethette a halálát, mint a Teréz körúton különítményes tisztek által ólmosbottal és revolverrel megtámadott Vázsonyi Vilmos korábbi igazságügy-miniszterét, aki néhány hónappal az ellene elkövetett agresszió után egy osztrák szanatóriumban halt meg. Ke-

Judit). *Beszélő,* 2003/9, 81–95; A bojkotthoz: Molnár Máté: „A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség bojkottja Magyarország ellen: 1920. június 20. – augusztus 8." *Századok,* 1996/3, 639–656.

[35] L. Boros Ferenc: *Magyar-csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben.* Budapest, Akadémiai, 1970, 170.

zelőorvosa szerint a sokkhatás, amely a Teréz körúton érte a bátran viselkedő politikust, „végzetes hatással volt a szívére, amely néhány hét után halálát okozta".[36] Sírját máig impozáns kőturul vigyázza a Salgótarjáni úti izraelita temetőben. Mások túléltek és megkeményedtek, s a konok bosszú reménye kísérte egész későbbi pályájukat. Mint a tinédzserként a rendőségi kihallgatáson kékre-zöldre vert Andics Erzsébetét – aki 30 évvel később a kommunista magyar történetírás vezérlő szelleme lett. S hírhedt bosszúálló.[37]

A fehérterror – ha a hideg polgárháború tágabb kontextusába helyezzük – nem csak az egyén életére volt hatással. A terror a gyilkoláson, a kínzásokon túl az erőszak fenyegető, olykor bármikor bekövetkezhető eshetősége lett. Az erőszak közel jött az emberekhez, a terror *közelséggé* lett. Időben, térben, valószínűségben. A kései krónikás dolgát megnehezíti, hogy e fenyegető közelség határai nem olyan könnyen és egyértelműen diagnosztizálhatók, mint a halál beálltának és okának orvosi megállapítása – amely többé-kevésbé jól dokumentálható, s kötelező része a halotti anyakönyvi kivonatnak. A „közelség", az erőszak szörnyű intimitása mellett a terror léte abnormálisan *természetessé* vált nemcsak az elkövetők, hanem a felbujtók számára is. Váratlan helyekről buggyant fel szennyes búvópatakja, olyan helyekről, ahonnan bizonyosan nem várnánk. Mint például a Kiss Gábor izsáki plébános által vezetett plébániai *Historia Domus*ban, amelyben teljes nyíltsággal örökítette meg a helybeli hazafias ifjúság „zsidólopásait" – értsd: gyilkosságokban végződő emberrablások –, s megejtő természetességgel adja vissza a községben történt atrocitásokat kivizsgálni érkezett, magas rangú budapesti rendőrtiszttel folytatott megdöb-

[36] „Vázsonyi badeni orvosa kijelentette, hogy szívbaja a Vannay-féle utcai merénylet óta vált akuttá. Az inzultus, amely a Teréz-körúton érte, végzetes hatással volt a szívére, amely néhány hét után halálát is okozta." „Meghalt Vázsonyi Vilmos". *Friss Újság*, 1920. május 30., 3. L. még özvegye emlékezéseit: „...február 16-án volt a merénylet az uram ellen, amelybe ő halt bele három hónappal később." Vázsonyi Vilmosné: *Egyszer volt...* Budapest, BFL, 2015, 65.

[37] Andics Erzsébet megkínzásáról Esztergályos János felszólalása a Nemzetgyűlés 1924. évi október hó 8-i ülésén. Nemzetgyűlési napló, 1922, XXVI. kötet, 63. Vö. Zalai Katalin: *Idegenbe szakadt hazánk lányai. Magyar nők a szovjet emigrációban a két világháború között.* Budapest, Napvilág, 2022, 67. Andics láthatóan vonalas fogalmazású kései önéletrajzában viszont azt írja, hogy „lefogásunkkal, az azt követő embertelen kínzásokkal [...] kezdettől fogva számoltunk". Andics Erzsébet: *Önéletrajzi feljegyzések*, PIL 911 f 28. doboz, 16. A trauma szerepéről Andics pályájára l. még Baráth Katalin: „»Higgyék el nekem, nem a tapsaikra vágyom.« Jelenetek Andics Erzsébet életútjából". In: Szilágyi Adrienn (szerk.): *Hét társulati elnök*. Budapest, Századok Könyvek, 2018, 179–180.

bentő párbeszédét is: „Meg akart győzni arról, hogy a zsidók nem szeretete milyen nagy kár a magyar hazára, községre és egyesekre. [...] Mikor látta, hogy engem megtántorítani nem lehet, csak arra kért, hogy ne bántsuk őket, mert mind B[uda]pestre rohan, ők pedig mit csináljanak velük? – Ugyancsak ennyit mondtam neki: »Elég széles és mély a Duna.« – Önnel nem lehet beszélni – kezet fogott és elment."[38] A viszolyogtató részletekkel teli *Historia Domus*ból az is kiderül, hogy az Ébredő Magyarok Egyesületét – akiknek tagjaiból kerültek ki kivétel nélkül a gyilkosok – Izsákon maga a plébános hozta létre 1920 kora telén, háromezer hívét szervezte be, s mindvégig buzgó és buzdító támogatással kísérte „fiainak" a Tízparancsolatot lábbal taposó tevékenységét, és sohasem az erőszak hajmeresztő példáit tette szóvá, hanem – egyszer-kétszer csendes dörmögéssel – a keresztény ifjakhoz kevéssé illő dorbézolásaikat. Ahol tehát a „fehér" erőszak megjelent, kollektív traumát váltott ki, mert mérgező hatása a közösségi együttélés jól működő helyi kisvilágait szedte szét. Orgoványon, Izsákon például nemcsak gyilkosságok voltak, de 1920 tavaszán minden zsidót elüldöztek a községből – a cinikus kunszentmiklósi főszolgabíró, Förster Lajos vályogvető cigányokat telepített az előzőleg kirabolt, meggyalázott százéves izsáki zsidó templom udvarába, miáltal megroppant, majd megszűnt a korábban virágzó zsidó hitélet községben.[39] Ahogy egy időre Kunszentmiklóst is „zsidótlanították" az Ébredő Magyarok aktív hatósági – szintén Förster főszolgabírói – segédletével.[40]

Héjjas Iván, aki 1921. augusztus végén leginkább kompromittált embereit magával vitte a nyugati végekre – köztük az informálisan alárendeltségébe tartozó Förster főszolgabírót is –, minderről dicsekedve számolt be a burgenlandi bandaharcok idején. Ott pedig az őt felkereső Almásy Sándor kormánybiztosnak a kemény kéz politikáját ajánlotta a Nyugat-Magyarország német nyelvű

[38] Idézi Miklós Péter: „Egyházi források Izsák és Orgovány 1919 és 1921 közötti történetéről". *Egyháztörténeti Szemle*, 2018/4, 96.

[39] Dr. Dombováry Géza, a Pesti Izraelita Hitközség Jogsegítő irodája vezetőjének levele dr. Váry Albert királyi ügyészhez 1921. szeptember 2. MZSL PIH-I-E, B 10/3. is, újabban Csősz László főlevéltáros tájékoztatása szerint L1_D1_32 jelzett alatt. A levéltár honlapján az anyagot tartalmazó doboz jelzete: HU HJMA II-6-1-2. Fehérterror jegyzőkönyvei 1919–1920.

[40] „Békesség és szeretet terjed Izsákon, Orgoványon és Kunszentmiklóson. Az új kunszentmiklósi főszolgabíró nem tűr atrocitásokat. Visszatérhetnek a zsidók hajlékaikba." *Újság*, 1924. május 11., 9.

lakosságával való „barátkozás" helyett: „Orgoványon azelőtt senki sem tudta mi az antiszemitizmus, ma nincsen ember Orgoványon, aki nem lenne antiszemita. Az itteni lakosságot is csak ily eszközökkel lehet magyar érzelművé nevelni."[41] Szükség is volt rá, a leereszkedő vámsorompók miatt természetes piacaiktól elvágott, csempészetre szorított, de abból jól élő helyi paraszti lakosság nemzeti öntudata nem volt fejlett.[42] A csizmás-kötényes gazdaember a szuronyos osztrák csendőrnek is azt válaszolta a nemzetiségét faggató kérdésre: sem német, sem magyar, hanem – *idevalósi*.[43] Sose lehet tudni az uraknál s zsandáraiknál, a csempészet furfangos útjain kiokosodott parasztember a nemzeti öntudatra vonatkozó kérdés mögött okkal gyaníthatta, hogy a polgárháború szörnyű alapképlete rejtőzik: barát vagy-e, vagy ellenség?

Nyugat-Magyarországon a mesterségesen létrehozott magyar és német törésvonal mentén szakadt az identitás az evangélikus egyház helyi kisvilágaiban is, ahol a túlnyomóan német nyelvű gyülekezetek mellett egyaránt megtalálhatók voltak a vegyes nyelvű, a magyar vagy elmagyarosított, és a szlovén nyelvű gyülekezetek is. Mindez most zárójelbe került, amelyben természetesen része volt az osztrák oldalról érkező német nacionalista propagandának is. A Héjjas-féle eszközök hatalmát érezte és éreztette Kapi Béla dunántúli evangélikus püspök is, akinek az egyik papját, az Ausztriához való csatlakozásért lelkesülő fiatal borostyánkői lelkészt, Kirchknopf Jánost lefogták a magyar katonai hatóságok. Kapi ugyan kihozta a bajba került lelkészt a kőszegi katonai fogda sötétjéből, de alaposan meg is leckéztette a leírása szerint „poloskamarta arcú" lelkészt, aki remegve állt az őt emelt hangnemben vallató egyházi elöljárója elé, annak dühkitörését kiváltva, amikor fogságtól, s talán veréstől is elgyötört állapota ellenére ártatlanságát hangoztatta. Kapi nem is vesződött a megértés keresésével, azt mondta nyersen: „Vajon szükséges-e egyáltalán a bizonyítás? Neked szükséges legfeljebb. Háború idején nekik semmi esetre sem. […] Fel-

[41] Almásy Sándor kormánybiztos jelentése Sopron és környéke helyzetéről és hangulatáról 1921. november., idézi Kozma Miklós: Adatgyűjtemény 1920-1922 MNL-OL-X 10872-3923. A feljegyzés szerint a beszélgetés 1921. október 29-én zajlott Almásy és Héjjas Iván között.

[42] A csempészet mindennapjaira l. Nagy Adrienn: „Fekete éjszakában az éjszaka feketézői. Csempészek mindennapjai a nyugati határsávban, 1918–1922". *Világtörténet*, 2022/4, 225–240.

[43] Fiziker Róbert: „Burgenland 100* Gondolatok a romantika és a realizmus mikszáthi házasságáról". *Múltunk*, 2023/4, 226.

visznek a Margit-körúti fogházba, ahonnan állítólag még senki nem került ki. Ki tudja mikor veszik elő az ügyedet és mikor kerül rád a sor? Közben kaphatsz tüdőgyulladást, s a tüdőgyulladásban sok ember elpusztul. Egy ideig még csak kérdezősködnek utánad hozzátartozóid s a gyülekezet vezetői. De azután ez is megszűnik. Háború idején nem kívánatos olyan személyek után kérdezősködni, akik valamelyik katonai fogházban vannak."[44]

Ahogy később a békepapok, úgy Kapi sem vesződött sem megértéssel, sem érvekkel. Talán azzal is tisztában volt, hogy semmifajta érzelmi ellenérvet nem tud Kirchknopf német nacionalista meggyőződésével szembehelyezni, talán eszébe jutott saját, németből magyarra kanyarított neve is, amely nem árulta el származását. Ám – s ez bizony a fehérterror hatása volt – Kapi, a jó pásztor a farkasok evangéliumát hirdette Kirchknopfnak, s rajta keresztül a borostyánkői kicsiny nyájnak, akiknek azt 1921 őszén különben is volt alkalma alaposan megtapasztalni. A felkelő magyar bandák a lelkészlak bútorait széjjelhányták, a lelkész disznait leölték, feleségét megfenyegették, őt magát arra kényszerítették, hogy menjen fel a szószékre, és a sietve összedobolt lakosságnak hirdesse ki a Magyarországhoz való tartozást – s azonkívül azt is, hogy rögtön tíz gazda álljon készen lovas szekerével minden időkben, ha a magyar katonáknak fuvarra lenne szükségük honmentő háborújukhoz.[45]

Almásy Sándor beszámolója szerint a Héjjas-féle erőszakoskodások hatása azonnal érezhető lett az addig békés nyugati végeken. A lakosság, főként a fiatalok menekültek Ausztriába, mert a Rettenetes Ivánként emlegetett Héjjas emberei ugyanolyan gátlástalansággal fosztogatták a német nyelvű lakosságot Kismarton és Sopron környékén, ahogy Izsákon, Orgoványban tették.[46] „Hisz Héjjasék otthon azt mondták az embereknek, hogy csak jöjjenek ki, ne hozzanak magukkal semmit, ruhát is a legrosszabbat, mert van ott kint a zsidóknak elég, majd lesz nekünk is." Így igazolták a „felkelők" egymás között a gyakran közönséges útonállókként viselkedő „rongyosok" fegyelmezetlensé-

[44] Mirák Katalin (szerk.): *Lámpás az oltár zsámolyán: Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról*. Sopron, Berzsenyi D. Evangélikus Gimn. (Líceum) és Kollégium, 2004.

[45] „Hogyan szervezték a felkelést. A borostyánkői evangélikus lelkész vallomása". *Bécsi Magyar Újság*, 1921. szeptember 6., 4.

[46] Fogarassy László: „A nyugat-magyarországi bandaharcok". *Vasi Szemle*, 1961/1, 41.

gét.[47] „Amnesztiások" – utaltak Héjjasék embereire a konkurens nyugat-magyarországi szabadcsapatok tagjai is, hisz akkor az köztudomású volt, hogy Héjjas az embereit a Duna–Tisza közi köztörvényes bűncselekményeik miatt várható törvényes felelősségre vonás elől menekítette Nyugat-Magyarországra – s nagy részben a nyugati végeken szerzett irredenta érdemeikre hivatkozva tudta őket Horthy Miklós kormányzó is megmenteni az igazságszolgáltatástól.[48] Ami még a Nemzetgyűlés kifogástalan irredenta bizonyítványú tagjai közül sem tetszett mindenkinek.[49]

Ebből a perspektívából a nyugat-magyarországi felkelés „dicsőséges" harcai más fénytörésbe kerülnek, a „rongyosokban" nem az aranyszínű őszi ég alatt nyargaló, a magyar integritásért életüket feláldozó romantikus szabadsághősöket ismerhetjük fel. Hanem a rekvirált kocsikon, lopott lovakon vonuló, osztrák csendőröket lesből lepuffantó, a soproni osztrákbarát német polgárokat fenyegető-bántalmazó, Mathias Erzberger német keresztény politikus gyilkosait rejtegető „huligánokat" – akiknek többségét Horthy Prónayhoz intézett ultimátuma győzte meg arról, hogy szedjék a sátorfájukat. Prónay leszerelte zászlóalját: „nincsen ruha, nincsen élelem, rablásból pedig nem tarthatom el a felkelőket tavaszig" – mondta alvezéreinek.[50] A határon innen maradt, s folyamatosan újabb betöréseket tervező maradékaikat aztán végül Esterházy herceg jószágigazgatója – Nagy Emil későbbi igazságügy-miniszter – kezdeményezésére távolítottak végleg el a hansági mocsarak között fekvő Mexikó-pusztának hívott szükségtáborukból. A legnagyobb magyar földesúr osztrák gazdasági pozícióinak szempontjai tudták csak a félbetyárokká-félparasztokká lezüllő irredenta csoportok iránt éveken át kitartó magyar hatósági félrenézést felülírni.[51] „Felelőtlen elemek" – így hívták őket a bizalmas kormányzati do-

[47] „Hogyan halt meg Sátori László?" *Világ*, 1924. május 11., 7.
[48] Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, 126. 40. jegyzet.
[49] „Gróf Sigray Antal interpellációja Ostenburg ezredes azonnali szabadlábra helyezése tárgyában 1922. január 16." *Nemzetgyűlési Napló*, 1920 V. kötet, 84–85. Vö. Fogarassy László: *A nyugat-magyarországi bandaharcok* i. m. 48.
[50] *Prónay Pál naplója*. PIL 973 f 2. ő. e., II. kötet, 191.
[51] Páter Zadravec naplója i. m. 179-182. Vö. Fogarassy László: „Határmenti események Burgenland megalakulásától az új határvonal megállapításáig (1921. november – 1923. március)". *Soproni Szemle*, 1975/2. 147–148.

kumentumokban és a liberális sajtóban egyaránt, ami szintén arra utal, hogy a „rongyosok" akkor nem voltak mitikus hősök. Felelőtlenek ugyanakkor abban a kevésbé használt értelemben is, hogy tényleg nem volt veszélytelen irredentának lenni 1921 őszén. De nem az erőtlen fellépésű és minden komoly akcióra alkalmatlan osztrák csendőrök eltévedt puskagolyói miatt, hanem elsősorban a sűrűn előforduló „baráti tűz" okán. Ahogy a forradalom, ugyanúgy az ellenforradalom is felfalja időnként saját fiait. Mielőtt a kormányzói kegy a feledés fátylát borította volna tetteikre, az egymásra is acsarkodó féltucatnyi (!) „felkelőhadsereg" vezérei a leszámolás fenyegető árnyékával borították be saját kérészéletű kiskirályságukat,[52] a később Lajtabánságként elhíresült háromhetes katonai valóságshow-t.[53] Prónay például fogságba vetette a miniszterelnöki megbízólevéllel rendelkező, s helyben népszerű Lehár Antal ezredest, s napokig azon gondolkodott, hogy ki is végezteti. Lehár ezredes helybeli – pinkaföldi – születésű sofőrjét, Oswald hadnagyot mindenesetre iszonyatosan összeverték Prónay pofozáshoz szokott tisztjei.[54] A felkelőcsapatok között rendet teremteni akaró Gömbös Gyula számára is be volt már készítve a kötél – álmában fojtották volna meg a ferences szerzetes Bónis „Arkangyal" és Hír György, Héjjas alvezérei –, végül ő is megúszta ekkor is, meg egy másik alkalommal is, miután kénytelen-kelletlen engedelmeskedett Prónay fenyegetésének: „Read pedig az a sors vár, ami Lehárra, ha el nem hagyod reggelig a [Lajta]bánság területét, azzal a különbséggel, hogy téged itt foglak elkapartatni."[55] Mint minden ellágyulását, később ezt is megbánta Prónay. 1944-ben az emlékezéseit körmölő mogorva öregember azt írta az akkor már halott, de miniszterelnöki méltóságban elhunyt és hét országra szóló dísztemetést kapott hajdani riválisáról: „...nem sok kakas kukorékolt volna nevezettnek elveszté-

[52] " A fél tucat „felkelőhadsereg" összlétszáma a csúcson is 2-3000 ember lehetett. Fogarassy László: *A nyugat-magyarországi bandaharcok* i. m. 45., ahol 2000 főt, illetve Uő.: „A nyugat-magyarországi kérdés katonai története (III. rész: 1921. szeptember–november)" *Soproni Szemle*, 1972/2, 122, ahol 3000 főt említ.
[53] Lajtabánsághoz és a vonatkozó további szakirodalomhoz l. Révész Tamás: „Lajtabánság. Katonaállam erőszak nélkül?" In: Szeghy-Gayer Veronika; Zahorán Csaba (szerk.): *Kérészállamok: Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918–1921)*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022, 263–281.
[54] Fogarassy László: „Lehár ezredes a Prónay-felkelők fogságában". *Soproni Szemle*, 1975/4, 348–351.
[55] *Prónay Pál naplója*. PIL 973 2. ő. e. III. kötet, 96. Vö. *Páter Zadravecz titkos naplója* i. m. 172.

sén, ha őt Somogyi és Bacsó példájára autómobilon a Fertő-tó nádasaiba szállították volna."[56]

Mások azonban – így az osztrákok csendőrökkel vívott véres kirschlagi ütközetben magát kitüntetett fiatal Sátori László hadnagy – nem voltak olyan szerencsések, mint Gömbös. Sátorit és két tiszttársát agyonlövette Prónay és Héjjas „vészbírósága" Felsőpulyán, mondvacsinált okokkal. „Félreértés áldozata" – írta róla homályos semmitmondással bajtársa, Missuray-Krúg Lajos, a nyugat-magyarországi felkelés krónikása, aki ugyan rokonszenvezett Sátorival, de hóhérainak, a „felkelés" vezetőinek szeplőtlen kultuszára még inkább ügyelt – hisz azok az elemésztett Sátorival ellentétben nagyon is életben voltak könyvének megjelenésekor.[57] Nem ő írta meg így, hanem a baloldali Bécsi Magyar Újság, hogy Sátori László kikeresztelkedett zsidó volt, s állítólag a másik két meggyilkolt is annak köszönhette kegyetlen végzetét, hogy zsidók voltak, s nem voltak hajlandók részt venni a parancsnokaik által elrendelt pogromokban és korrupcióiban.[58] Azt a sajnálatos tényt, hogy az egész felkelés és Prónay Lajtabánsága gyakorlatilag egy operettdíszletek között megvalósuló gyarmati expedíció volt, amelyben a helybelieknek nem jutott szerep – s nem is kértek belőle –, az is megerősíti, hogy Missuray szerint „csak a felkelőket faragta kemény fából az Úristen", a lakosság nagy része „nemzeti szempontból olyan volt, mint amit a fúró kihány: se fa, se forgács!".[59]

Sőt minél több tapasztalatot szereztek Héjjas és Prónay bandáinak marha- és gabonarekviráló tevékenységéből, annál inkább ellenségessé lettek a kevés beszédű burgenlandi parasztok az ezeréves haza hazahívó szólamai iránt. Másfél hónappal később az elővigyázatosságból[60] lehető legszűkebbre szabott

[56] *Prónay Pál naplója* i. m. 80. Néhány évvel később Gömbös és az általa letartóztatni javasolt, „megbízhatatlan cigánynak", „hiú piperkőcnek", „ösztönembernek" nevezett Héjjas Iván kibékültek, s Héjjas megbízható szövetségese lett a Bethlen István fajvédő ellenzékét vezető Gömbös Gyulának. Bodó Béla: *Héjjas Iván. Egy ellenforradalmár élete* i. m.

[57] Missuray-Krúg Lajos: *A Nyugat-Magyarországi felkelés.* Szombathely, Őrvidék Ház, 2019, 232.

[58] „A budapesti utcák hangja". *Bécsi Magyar Újság,* 1921. október 12., 3.

[59] Uo. 143.

[60] „...amikor Kánya követ úr érdeklődött az iránt, hogy biztosra vehető-e egy Sopronban és a környékbeli községekben megejtendő népszavazás sikere, azt válaszolták, hogy a népszavazás sikere csak abban az esetben kecsegtet kilátással, ha a népszavazási területet oly szűkre szabják, hogy azt Sopron város aránylag megbízható lakossága majorizálja. Sopron magyar, vagy legalábbis magyar nevelésben részesült polgári középosztályában, láttuk ugyanis az egyedüli, ha nem is teljes garanciáját a népszavazás sikeres kimenetelének." Villani Frigyes (szerk.): *Jelentés a soproni népszavazásról és a magyar–osztrák határ megállapításáról.* Sopron, Székely Nyomda, 1923, 15.

népszavazási terület német lakosságú falusi települései – az egyetlen Fertőboz kivételével – úgy döntöttek, hogy nem akarnak a magyar hazában maradni. S akaratuk ellenére maradtak ott. Ahogy a később „a leghűségesebb város" címmel jutalmazott Sopron város tősgyökeres német protestáns gazdapolgársága – a *poncichterek* – sem álltak a magyar ügy mellé. Kérges kezű, kék köténves, békés és pocakosodó emberek, akiknek praktikus észjárását nem befolyásolta „az ezeréves haza iránti köteles hűség", hanem inkább a terményárak és a tőzsdei árfolyamok látószögén át nézték Sopron hovatartozását.[61] Nem kértek sem a vörös, sem a Héjjas-féle fehér bolsevizmus őrületéből. Persze az 1921-es soproni népszavazás viszonylag nagyarányú magyar sikeréhez kellett az osztrák fél ügyetlensége, stratégiai hibái, az, hogy a sorsdöntő napokban hagyta magára az *Ödenburger Heimat*ot. De leginkább a magyar fél amorális hidegvére: a népszavazási listára felvett elhunyt és elköltözött lakosok, az utolsó napon a városba szállított sok száz magyar „szavazó," az osztrák érzelmű „ügynökök" fizikai inzultálása, olykor összeverése a tüzes „selmeci" – azaz az összeomlás után Selmecbányáról Sopronba költöztetett erdészeti és bányászati akadémiára járó – diákokból verbuvált, s házról házra járó „önkéntesek" – valójában jól szervezett karhatalmi egységek – által, a Budapestről a városba irányított 40 detektív koordinációjával.[62] S mindenekfelett kellett a Trianon igazságtalanságán felizzó irredenta lelkesedés: az általános erkölcsi szempontokon bármifajta kétely nélkül túllépő „hazafias felbuzdulás", amely lehetővé tette, hogy – idézzük Hanzmann Károly német anyanyelvű, de magyar érzelmű soproni evangélikus lelkész visszaemlékezését – „...bizony megtörtént, hogy elevenek és holtak is szavaztak közbe-közbe. Zábrák Dénes kultuszminiszteri tisztviselő hét helyen, Schöll Lajos hidasi lelkész ötször, Szabó József líceumi tanár

[61] Fogarassy László: „Maderspach Viktor felkelőparancsnok emlékiratai". *Soproni Szemle,* 1978/3, 232–233. A gazdapolgárok társadalomtörténetére l. Krisch András: „A soproni szőlőtermelők a 19. század utolsó évtizedeiben". *Soproni Szemle,* 2004/2. 142.

[62] „... az utolsó napon dacára a tábornoki bizottság tilalmának, százszámra hozattak be a szavazók Magyarország belterületéről, míg ugyanakkor az osztrák határ a legszigorúbban el volt zárva." Villani Frigyes (szerk.): *Jelentés a soproni népszavazásról* i. m. 30., l. még 21, 25, 26, 29 oldalakat is. L. még Fiziker Róbert: „Budapestről Sopronért. Fővárosiak a népszavazáson". *Soproni Szemle,* 2021/4. 451–465.

hatszor, egy főreálos 8. osztályos leányarcú diák nőnek öltözve nyolcszor szavazott le más-más néven".[63]

Sopront megnyerte a magyar haza, de a burgenlandi német szíveket végleg elvesztette. Az 1921–1922-es határmegállapító tárgyalásokat kísérő helyszínbejárások során a magyar küldöttségnek már azzal kellett szembesülnie, hogy azokban a községekben, amelyekben erős osztrák hangulat volt észlelhető, „a lakosság még élénken emlékezett a felkelőkre és attól tartott, hogy ezek visszajönnek, ha az osztrák csendőrség kivonul".[64] Nem volt alaptalan a félelmük. A Sopronba újra bevonuló magyar csendőrosztagok a népszavazáson osztrákokra szavazó, de Magyarországhoz került Ágfalva német nyelvű lakosságán alaposan megtorolták rossz szavazói magatartásukat.[65] A nyugat-magyarországi „felkelés," a Rongyos Gárda „dicsőséges hadjárata" így teljesítette be az 1918 óta folyó magyar polgárháború fehérterrorban újfent megedzett átkát. Elérte, hogy Szent István ezeréves *magyar* országa rossz álomként tűnjön el a megszülető német Burgenland paraszti lakosságának az emlékezetéből. A „magyarnak maradt" Sopron konzervatív parasztpolgársága pedig fél évvel később egy „hazátlan szocialistát", egy korábban internált szocdem ügyvédet, Hébelt Edét küldte a Nemzetgyűlésbe képviselőjeként.[66]

Hébelt elvtárs közelmúltja messze állt a keresztény kurzus eszményétől: a Tanácsköztársaság alatt a Marx–Engels Munkásegyetem egyik oktatója volt.[67] A pórul járt Klebelsbergnek korteskedő helyi lap hörögve vonta le a következtetést: „...a soproni poncichterek között még mindig több szavuk van a december 14-iki hazaárulóknak, mint a jó hazafiaknak, [...] a soproni nemzetiségi politikában egészen új iránynak kell elkövetkeznie. Nem javaslunk terrort, de félreérthetetlenül tudomására kell adni a gazdapolgár negyednek, hogy a nagyvilágon e kívül számára sincsen hely s ha a jó poncichter a nyomorult tisztviselő és kisiparos helyzetéhez képest neki ma még mindig tejjelmézzel folyó soproni kánaánnal nincs megelégedve, vándoroljon ki innen, de még egyszer mocsokfoltot ejteni a *civitas fidelissima* tiszta címerén itten többé nem fog!"[68] A fenyegetést részben be is váltották. Újabb négy év múlva Sopron már nem választhatott titkosan, csak így szavazhatott ugyanis biztosan bizalmat a Bethlen-féle kormánypárt „kétharmadának" és a magyarosító kormánypolitikának.

Ahogy Sopron és vidéke népszavazását, úgy Pécs és Baranya hároméves szerb megszállás alóli felszabadulását is fejvesztett menekülés és lappangó erőszak kísérte.[69] Nem csupán a szerb ügynökké züllött Linder Béla és a fehérterrortól rettegő magyar baloldaliak százainak távozásáról volt szó, hanem szerb nemzetiségű családoknak a felszabaduló falvak tucatjaiból történő áttelepüléséről. Ez utóbbiak ezres nagyságrendben hagyták ott évszázados otthonaikat.[70] Sopronban és Baranyában is az lett a nemzetiségi politika a nem magyar anyanyelvű lakosság tízezreivel kapcsolatban, ami az utódállamokban a magyar anyanyelvűek millióival szemben: asszimiláció az erőszak alattomban ólálkodó szürke árnyékában.[71] „Kevés napja van a magyarnak, melyen ünnepelhet és örülhet, ezért kell egyet ilyen nagyon megünnepelni" – mondta Sipőcz Jenő 1922. január 10-én a soproni városházán tartott díszközgyűlésen.[72] A főváros polgármestere is azok között volt, akik „felkutatták" az összes le-

[63] Hanzmann Károly: *Helyzetrajz és adalékok – A soproni ágostai hitvallású evangélikus egyházközség 1900-1950. évi történetéhez*, Soproni evangélikus egyházközség története 1900–1950, 48. A szavazási anomáliákat megerősíti: *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945*. Budapest, Kossuth, 1983, 76.

[64] Villani Frigyes (szerk.): *Jelentés a soproni népszavazásról és a magyar–osztrák határ megállapításáról* i. m. 52.

[65] „Horthy csendőrei Sopronban". *Bécsi Magyar Újság*, 1922. január 1., 4.

[66] Taschek Zoltán: „Az 1922. évi nemzetgyűlési választások Sopronban". *Múltunk*, 2018/1, 70. Az „underdog" szocdem jelölt győzelméhez természetesen kellett a kormánypárti Klebelsberg és a legitimista Andrássy Gyula egymást amortizáló párharca is a katolikus városban, amely hét hónappal korábban még a királyt fogadta lelkesen. Ám nem véletlen, hogy a korántsem ipari munkásság által meghatározott városban Hébelt már az első fordulóban is a legtöbb szavazatot kapta.

[67] Ifj. Sarkady Sándor–Tóth Imre: *Országgyűlési képviselők és választások Sopronban 1848–2004*. Sopron, Hillebrand Nyomda, 2005. 77.

[68] „A mi jó poncihtereink". *Somogyvármegye*, 1922. június 1., 2.

[69] Veszprémy László Bernát: *1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*. Budapest, Jaffa, 2021, 109–119.

[70] „Margitai József miniszteri szakelőadó 1922. július 12-i jelentése Baranyavármegyének jugoszláv megszállás alól felszabadult járásaiban élő sokác, horvát és szerb lakóiról" HU-MNL-BaML-IV.401.a. Bizalmas iratok, 1892-1944, 288/1922, 3-5. Vö. Szűts Emil: *Az elmerült sziget*. Pécs Pannónia könyvek, 1991, 209.

[71] 1946-ban aztán a német gazdapolgárságot, hűségest és osztrákpártit egyaránt kitelepített a bűnbakkereső politika. L. Hanzmann Károly i. m., illetve Krisch András: „Kitelepítés a »leghűségesebb városból«". In: Németh István; Fiziker Róbert (szerk.): *Ausztria a 20. században: Az „életképtelen" államtól a „boldogok szigetéig"*. Budapest, L'Harmattan, 2011, 435–442.

[72] Fiziker Róbert: *Budapestről Sopronért* i. m. 465.

hetséges sopronit a népszavazás sorsdöntő napjára. Az ünneplés aztán folytatódott. A város jelképéhez, a római alapokra épített Tűztoronyhoz 1928-ban hozzáépítették a Hűség kapuját, barokkos pompával, rajta Kisfaludi Stróbl Zsigmond domborművével: „Hungária maga köré gyűjti a város hűséges lakóit". Az impozáns szoborcsoport „kívülről a szemnek kifaragva szépen" vigyázza az eseménydús napok és hetek megannyi mára elfeledett titkát. Mára már nem látszik, hányfajta „darabos sziklából" faragták ki, és mennyi „durva törés tátog" ebben a magyar történetben is. Irredenta siker és erőszak kéz a kézben jártak 1921 mozgalmas őszén, akkor is, ha sok soproni éppannyira örült a magyar Sopronnak, mint azok, akik Sipőcz polgármester úrral együtt Sopronban meglátták a revízió újra felkelő napját.

Mindemellett a fehérterror rejtőzködő világához tartozik a minden bizonnyal széles körű, elsősorban a nőket – de férfiakat is – sújtó szexuális erőszak kevéssé felderíthető, de annál elborzasztóbb története, az egymással folytatott szexuális játékokra kényszerített férfi foglyok, vagy a népbiztosfeleségnek nézett Hamburgerné seprűvel való megerőszakolása a forró kemencén stb. A bécsi emigráció nyersen őszinte, olykor bombasztikus leleplezéseit megerősítik az olyan nemzetgyűlési felszólalások, mint a lovasberényi kerületet képviselő kisgazda Cserti Józsefé, aki az Ostenburg-különítmény tisztjeiről beszélt keserűen: „erőszakoskodnak a nőkkel szemben, erőszakos szerelmi ajánlatokkal üldöznek egyeseket, akik ezt nálam bejelentették".[73] Nyilvánvaló, hogy nem pusztán tolakodó lovagiasságról volt szó azon tisztek esetében, akik a mentelmi joggal rendelkező Csertinek is megmondták: „nagyobb urakkal is elbántak már ők, mint egy nemzetgyűlési képviselő." S idetartozik a különítményes erőszaknál kevésbé ismert egyetemi zsidóverések krónikája – mely korántsem zárult le az 1920-as években, az egyetemi hallgatók létszámát antiszemita alapon korlátozó *numerus clausus* törvény elfogadásával[74] –,

[73] Cserti József bejelentése mentelmi joga megsértéséről. 1920. június 8. Nemzetgyűlési Napló, 1920, III. kötet, 250.

[74] 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról. Magyar Törvénytár 1920. 145–46.

s még inkább az ezreket sújtó, testet-lelket elnyomorító internálás Hajmáskéren[75] és Zalaegerszegen.[76]

Az internálás intézménye a háborús jogalkotás öröksége volt, de 1919 őszén és 1920 telén olyan mértékben alakították át a hatósági önkény korlátlan érvényesíthetősége érdekében, hogy mint jogintézmény abszurdummá lett.[77] Frontálisan szembement a polgári jogrend büntetőjogi filozófiájával, mert a büntetésüket már kitöltött, vagy bűnösnek a hatályos jogszabályok alapján nem minősíthető emberek százait fosztotta meg egyéni szabadságától és emberi méltóságától csak azért, mert a hatóság képviselője, akár a helyi rendőrkapitány saját meggyőződésből, vagy csak akár rossz szomszédságból fakadó névtelen feljelentés alapján azt gondolta, hogy az internálandó „az állam és a társadalom érdekeire, a közrendre és közbiztonságra veszélyes, aggályos vagy gyanús, vagy magatartása az ország gazdasági életére káros – független attól, hogy az illető követett-e el bűncselekményt, vagy hogy őt büntetőbíróság elítélte-e".[78] Sokszor a gyanú árnyéka is elég volt tehát a személyi szabadság elvesztéséhez, az internálttal pedig nemegyszer ugyanúgy bántak, mint egy gyilkosságot elkövető gyanúsítottal vagy elítélttel. Miközben a Nemzetgyűlésben a jogrend és a jogbiztonság arculcsapását szóvá tevő képviselőknek Bethlen István higgadt cinizmussal jelentette ki, hogy az „internálás nem büntetés", addig a foglyokat – mert így kezelték őket – az őrök és kihallgatók rendszeresen „megruházták", s a rendszeres verések nyomán bőrük – a tábori szleng keserűen találó kifejezése szerint – „Horthy-kék" lett.[79] A bakonyi erdők isten háta mögötti lejtőin fekvő

[75] Kovács Tamás: „Az internálás mint rendészeti válasz állambiztonsági és államrendészeti kihívásokra 1919–1945 között". In: *Tanulmányok „A biztonság rendészettudományi dimenziói – változások és hatások" című tudományos konferenciáról.* (Pécsi Határőr Tudományos Közlemények, XIII.) Szerkesztette: Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán. Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja, 431–442.

[76] Makóné Buzás Eleonóra: „A zalaegerszegi internálótábor, 1916–1924". In: Molnár András (szerk.): *Egerszegi Történeti Tanulmányok 2010,* Millecentenáriumi Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2010, 174–223.

[77] A rendeletek és miniszteri indoklásaik szövegét közli: Nemes Dezső (szerk.): *Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–21.* Budapest, Szikra, 1953, 239–242.

[78] *Belügyi Közlöny,* 1919. 56. szám, 1588–1589. Vö. Rassay Károly felszólalása a Nemzetgyűlés 1921. június 1-i ülésén. *Nemzetgyűlési Napló,* 1920, X. kötet, 300.

[79] Bethlen István felszólalása a Nemzetgyűlés 1921. június 1-i ülésnapján. *Nemzetgyűlési Napló,* 1920, X. kötet, 324. A foglyokkal való bánásmódhoz l. [Kőhalmi Béla]: *Hajmáskér.* Bécs, Bécsi Magyar Kiadó, 1920, 14.

hajmáskéri táborban az őrszemélyzet a fogolytábor női lakói közül büntetlenül választhatott ki magának éjjeli dőzsölésekre olyan szerencsétlen áldozatokat, akikkel „fajtalankodtak", s akiket különböző „perverzitásokra tanítottak be", a tábori orvos pedig, visszaélve hatalmi helyzetével, megerőszakolta a vizsgálatra magához rendelt fiatal nőket.[80] Az internálótáborért felelős belügyminisztériumi főtisztviselő viszont nagy pénzért szabadulást ajánlott azoknak, akiknek „váltságdíj" kifizetését a családja megengedhette magának. Barkóczy László miniszteri tanácsos a korrupcióját oly szemérmetlen nyíltsággal folytatta, hogy néhány hónappal később távoznia kellett, no nem a köz szolgálatából, még csak nem is a hivatalából, csak a felelős testület irányításából.[81]

A fehérterror semmiképpen sem volt csupán egy rövid ideig tartó lázas *epizód*. Vagy ahogy a tornásznyelvből kölcsönzött kifejezéssel emlegették-mentegették: „kilengés". Hasonlóan ahhoz, ahogy a fehérterror fogalmi határai túlnyúlnak a fizikai erőszak eseteinél, nem érnek véget a törvényen kívüli lincselésekkel, „népítéletekkel", önkényes kivégzésekkel sem. A törvénytelen erőszak változatos formáin túlmenően a megtorlás törvényes formájában is aránytalan mértékűre duzzadt a társadalom bűnösnek bélyegzett része ellen. Már 1919 fullasztóan meleg augusztusának második hetétől megindult, majd nagyon hamar radikalizálódott a Tanácsköztársaság időszakának kriminalizálása, s az ehhez szükséges jogi keretrendszer villámgyors kiépítése. S erre szinte azonnal társadalmi igény mutatkozott. A megtorló törvénykezés nemcsak azért futott lihegve a harsogó bosszúvágy nyomában, hogy azt kielégítse, hanem bizonyos értelemben azért is, hogy megelőzze. Miután Horthy Miklós már 1919 szeptemberében megfenyegette a puhány, békebeli tempóval dolgozó bírákat, a fehérterror pedig zavartalan dühöngött, Váry Albert koronaügyész-helyettes előterjesztések garmadájával ostromolta az Igazságügyi Minisztériumot annak érdekében, hogy elhárítsa azt a kínos benyomást, amely „az igazságszolgáltatást a közönyös lassúság

[80] Fényes László adatgyűjtése a fehérterrorról. PIL 658 f 10/7. ő. e. 18.

[81] Kovács Tamás: *Az internálás mint rendészeti válasz* i. m. 432–433. Makóné Buzás Eleonóra: *A zalaegerszegi internálótábor* i. m. 180.

gyanújának teszi ki".[82] Meg is volt rá az oka. Nemcsak a budapesti „keresztény" orvostanhallgatók ragadtak azonnal botot Kun Béláék lelépése után, hogy kommunista hallgatótársaikat kiverjék maguk mellől a padokból, de vidéken, Keszthelyen is ugyanezt tették a gazdászhallgatók, és nem csak ők: a dunántúli Pápán a dohánygyári és szövőgyári munkások leköpdösték, és otromba szavakkal szidalmazták a kommunistaság vádjával őrizetbe vett politikai foglyokat és hozzátartozóikat, mert azok ebédet és vacsorát mertek vinni letartóztatott rokonaiknak.[83] Mások önkéntes rendőrnek álltak, vagy ha óvatosabbak voltak, akkor csak besúgók lettek, nem kevesen közülük notórius feljelentők. „A magánbosszú munkában van. Névtelen levelek ostromolják az ügyészséget, s követelik kellő megokolás nélkül polgárok letartóztatását."[84] Különösen az elképzelhetetlenül túlzsúfolt Budapesten, az ágyrajárók, albérlők zegzugos metropoliszában, ahol az egymást alig ismerő emberek kényszerű közelsége közel hozta az erőszakot is. A razziákat, házkutatásokat, riadt kiugrásokat kertre nyíló hátsó ablakon, szűk függőfolyosókon. De ezen túlmenően a vörösök ellen foganatosított „gumijogszabályok" egyéni használata is elburjánzott. Fogalommá lett a „kiinternáltatás", amikor valakit megszerzendő fő- vagy albérleti jogától fosztottak meg az otthonára szemet vető irigyei azzal, hogy hamis vádakkal elvitették.[85] A belvárosi bérkaszárnyák házfelügyelői különösen elemükben voltak, maga Váry Albert főügyész tanácsolta a sokadjára behozott gyanúsítottaknak, hogy „...ne menjen haza, ne lakjék most otthon, mert megint feljelentik, megint idehozzák, de miután én ön ellen nem tudok semmi vádat kovácsolni, hát miért jöjjön maga ilyen gyakran hozzám?".[86]

[82] Nánási László: *A jogrend szolgálatában. Váry Albert élete és működése, 1875–1953*. Budapest, Legfőbb Ügyészség, 2015, 47.

[83] Az egyetemi verekedésekkel kapcsolatban: Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben, 1919–1921*. Budapest, Akadémiai, 1979, 23–24; Pápára vonatkozóan: Gombás Imre visszaemlékezése a devecseri erdőben 1919. szeptember 26-án meggyilkolt áldozatokra. PIL 666. f. 1/85. ő. e.

[84] Nánási László: *A jogrend szolgálatában* i. m. 73.

[85] Rassay Károly felszólalása a Nemzetgyűlés 1920. június 1-i ülésnapján. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. X. kötet, 300.

[86] Rothenstein Mór felszólalása a Nemzetgyűlés 1923. január 8-i ülésnapján. Az 1922. június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója, 1922, VIII. kötet, 28.

Magát a hírhedt *numerus clausust*, azt a törvényt, amely diszkriminatív módon korlátozta a zsidó vallású hallgatók felvételét az egyetemi oktatásba, szintén tekinthetjük úgy, mint a törvénytelen erőszakból a törvényesített kirekesztésre történő áttérés egyik jellemző példáját. Amit a karhatalmista egyetemisták gyakorlatilag az egyetemek vezetését mint a gyenge kormányzatot megzsarolva kényszerítettek ki: „Mindaddig, míg az intézményes nemzetvédelmet a főiskolákon nem látjuk garantálva nem óhajtjuk a *status quot*. Lemondunk az egyetemek kulturális működésének áldásairól" – üzente meg az ultimátumot az egyik műegyetemi karhatalmista ifjúsági vezető a kormányzatnak.[87] A mából visszanézve a numerus clausus a jogfosztás egyik korai állomása volt. A kortársak is látták, és voltak egyetemi vezetők, akik helytelenítették is – mint például Fináczy Ernő bölcsészkari dékán –, hogy a tanszabadság faji vagy felekezeti alapra helyezése a törvény előtti egyenlőséget kezdi ki.[88] 1920-as perspektívából azonban az „elviselhetetlen" forró polgárháborúból az „eltűrhető", megszokható – sok esetben kijátszható – hideg polgárháborúba való átmenet útjaként is felfogható. Az 1919/20-as tanévben ugyanis a zsidóellenes atrocitások, az egyetemek paramilitáris megszállása miatt gyakorlatilag nem folyt rendes tanítás, hanem szinte az egész év kényszerszünetben telt el.[89] „Van közoktatásügyi minisztérium, de a közoktatásügy legfőbb irányítója valójában az egyetemi és műegyetemi karhatalom" – írta meg az egykori közoktatásügyi népbiztos, s ez a megállapítása az 1919/20-as tanévre vonatkozóan teljesen fedte a valóságot.[90]

A Pozsonyból Pécsre menekült Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem viszont hogy hallgatósága elég nagy legyen, felvette a kitért zsidókat és azokat is, akik előzőleg a pesti egyetemekre jártak, de a karhatalmi zsidóhecceck miatt már nem iratkozhattak be. Hallgatóságuk kezdetben – a numerus clausus frissen elfogadott rendelkezéseivel homlokegyenest ellentétesen – túlnyomóan zsidókból állt, az elméleti intézeteket zsidó aspiránsokkal töltötték meg, és kötéllel fogtak egy-egy keresztény tanársegédet. A fizetéses tanársegéd

[87] Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben*. i. m. 125.
[88] Heksch Ágnes: „Adatok a numerus clausus történetéhez". *Pedagógiai Szemle*. 1962/7-8, 616.
[89] Uo. 118.
[90] Pogány József: *A fehérterror*. Wien, 1920, 69–70.

úr fehér köpenyben csak sétálgatott, míg a tudományos kutatást a fizetéstelen zsidó kulik végezték.[91] Időnként így is átszáguldott egy-egy zsidóverő osztag más fakultásokról egy kiadós verekedésre. Általában nem állt senki ellen, aki tudott, menekült; a kegyetlen játék egyik kimondatlan szabálya az volt, hogy a tányérsapkás támadók mindig többen voltak, mint a megtámadottak. A túlerőben lévő zsidóverő hallgatók – tipikusan jogászok – megverték a félszeg, szinte kisfiú elsőéveseket ugyanúgy, mint az idősebb hadirokkant hallgatókat, sőt még a nőket sem kímélték.[92] Amikor egy sarokba szorított zsidó hallgató a rázúduló ütésekkel szemben egy felemelt székkel védekezett, s megsértette támadója fejbőrét, az futott az orvoshoz látleletet vetetni, és annak birtokában rendőrségi feljelentést tenni „bántalmazója" ellen. Ezek a történetek ugyan nem mérhetők a fehérterror „klasszikus" szekszárdi, orgoványi, siófoki stb. akasztásaihoz, de a fehér erőszak történetének szerves részét képezik. Ritualizált rendszerességük, s az a tény, hogy szinte az egész korszakban időről időre kiújultak – különösen a numerus clausus törvény 1928-as enyhítése kapcsán, de később a harmincas években is[93] –, azt jelezte, hogy a büntetlen erőszak 1919-ben szabaddá tett veszélyes terei, ha időnként bezárultak is, bármikor újra megnyithatók voltak.

Mindezek tetejébe a kommün résztvevői ellen folytatott embervadászatot kezdettől fogva áthatotta a frusztráló tudat, hogy a főbűnösök megszöktek, s bár kiadatásukat többször is megkísérelték – Prónay Pálék pedig az elrablásukat, majd süteménnyel való megmérgezésüket –, a múló idővel egyre nyilvánvalóbb lett, hogy Kun Bélát és a legközelebbi munkatársait sem a magyar hatóságok, sem vállalkozó szabadcsapatok nem fogják kézre keríteni.[94] A megtorlás törvényes mértékét jól jelzi, hogy Váry Albert főügyészhelyettes szerint hetvenezer emberrel szemben indult bűnvádi eljárás, a letartóztatottak száma elérte a tizenötezer főt, akik közül azonban csak hatezer főt ítéltek el, de a börtönök – különösen 1919 őszén – elképzelhetetlen mértékben túlzsúfoltak

[91] Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás*. Budapest, Interart Stúdió, 1990, 103.
[92] Uo. 111.
[93] Kerepeszki Róbert: „A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben". *Múltunk*, 2017/1, 42–75.
[94] Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1979, 210.

voltak, a foglyokat szinte rutinszerűen vetették alá brutális kihallgatásoknak, s legtöbbjüket agyba-főbe verték.[95]

Hetvenezer ember! Ha ezt a számot a korabeli Magyarország 18 évnél idősebb, felnőtt népességére vetítjük – amely néhány tízezerrel több volt, mint ötmillió fő –, akkor a felnőtt magyar állampolgárok megközelítőleg 1,5 százalékát érintette a büntetőjogi felelősségre vonás valamilyen formája. „Az a szomorú, hogy büntető eljárásunknak a megtorló jellege teljesen fékevesztett, minthogyha gyógyításról, javításról nem is lehetne szó, hanem minthogyha csak a gyűlölködésnek, az egymás marásának szava vezetné eljárásunkat e szerencsétlen emberekkel szemben" – tette szóvá észrevételeit 1920 őszén Zákány Gyula nemzetgyűlési képviselő az Országházban a közel egy éve tartó felelősségre vonás alapvetően gyűlölet vezérelte természetéről.[96] A katolikus honatya alig egy hónappal korábban még maga sem fukarkodott az uszítás szavaival, az Ébredő Magyarok konferenciáján például azt mondta, hogy „nincs a zsidóknak olyan nagy szappanja, amely a magyar nemzeti géniuszon, a magyar fajon, a magyar nemzeti, keresztény, ezeréves államon ejtett foltokat le tudná mosni!".[97]

A megfélemlítő erőszak a Tanácsköztársaság bukása utáni években legalább annyira átjárta a társadalmat, mint alatta. Tartósan beleivódott annak egyébként is összevissza szaggatott mikroszöveteibe. Az egyetemi zsidóveréseket például félelemteli tehetetlenséggel nézték a különben konzervatív hajlamú professzorok – még a lila főpapi övvel felövezett aranykeresztet hordó Hanuy Ferenc rektort is félrelökte a világháború söpredéke, elődjét, Ballagi Aladár tudományegyetemi rektort pedig meg is fenyegették, hogy maga is sorra kerülhet, amikor szóvá tette,

[95] Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon.* Budapest, Váci Kir. Orsz. Fegyintézet, 1922. Vö. Gecsényi Lajos: „Törvényszéki és ügyészségi iratok mint a Tanácsköztársaság történetének forrásai", *Párttörténeti Közlemények,* 1968/1, 129. Ő sokkal alacsonyabb, 1920 nyaráig 53 304 fős, összeségében 58 000 fős számot közölt. Ezt vette át Sík Ferenc: *Jogi megtorlás a Tanácsköztársaság politikai szereplői ellen Magyarországon (1919–1921).* Jogtörténeti tanulmányok III, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974, 64. L. továbbá Nánási László: *A jogrend szolgálatában* i. m. 59, 62–63, 66, illetve 126.

[96] Zákány Gyula interpellációja Ferdinandy Gyula belügyminiszterhez 1920. október 26-án. *Nemzetgyűlési Napló* VI. kötet 152–155.

[97] Zákány Gyula: *A nevelés reformja. Felszólalás az Ébredő Magyarok Egyesülete II. Országos Elnöki Konferenciáján.* Budapest, Ébredő Magyarok Egyesülete, 1920, 73.

hogy az egyetem nem kaszárnya.[98] A professzorok mellett az első két szemeszterben szinte teljhatalmú igazolóbizottságok működtek, ahol nem a professzori kar, hanem karhatalmista, tányérsapkás-egyenruhás sihederek döntöttek egyetemista társaik „nemzeti szempontból való megbízhatóságáról". S ez a döntés meghatározta azt, hogy ki iratkozhat be az egyetemre, ki látogathatja az előadásokat, s ki bocsátható vizsgára. Mikor a bizottság elé került egy jelentkező, a taláros rektor vagy dékán fáradtan intett, a jelölt pedig átadta papírjait a karhatalmistáknak.[99] Ők gyakorlottan lapozták fel a személyi dokumentumok vallási rovatát tartalmazó oldalt, de egy friss keresztlevél még „zsidóbbá", még inkább megbízhatatlanná tette felmutatóját. A húszéves Szilárd Leó például hiába lobogtatta alig egy hónapos keresztlevelét a Műegyetemen – még a Tanácsköztársaság időszakában kikeresztelkedett, balgán azt remélve, hogy ezzel megszabadul a zsidóság bélyegétől –, a megalázó visszautasítást nem kerülhette el, így az atombomba későbbi atyja, sok ezer tehetséges társához hasonlóan nem Magyarországon végezte el egyetemi stúdiumait.[100] A fiatal Passuth László szerencsésebb volt, ő a születésekor kiállított keresztlevele alapján simán be tudott iratkozni a pesti bölcsészkarra, ráadásul szép Sáros megyei dzsentrinevet örökölt attól a keresztény édesapjától, aki egyébként még gyermekkorában elhagyta őt, s nevelését zsidó származású édesanyjára hagyta. Miközben az idős Passuth a felbolydult időkről rajzolt kései körképében nem titkolja el a hétköznapivá lett nyers faji diszkriminációt, saját „félzsidó" származásából fakadó ambivalens helyzetét ügyesen elmaszatolta a hatvanas évek végén írt emlékezéseiben. Pedig az 1919-es megtorlás roncsoló hatalma olykor a családok legbelsőbb rétegeibe is behatolt, így Passuth anyai rokonságába is, a zsidó Ellenbergekből lett keresztény Éber családba is. Az Éberek legismertebb tagja, Éber Antal, Passuth anyai nagybátyja a szegedi ellenforradalmi kormány bizalmas ügyletekben járatos pénzügyi szakembere, az új korszak első milliomosainak egyike, majd később – számos egyéb tisztsége mellett – a Magyar Közgazdasági Társaság nagy tekintélyű elnöke volt. Aki

[98] Igali Béla: *Egy műegyetemi zászlóaljtag naplója,* Budapest, 1942. Féja Géza: *Szabadcsapat.* Budapest, Szépirodalmi, 1965, 11.

[99] Passuth László: *Kutatóárok.* i. m. 281.

[100] Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York (1919–1945).* Budapest, Gondolat, 2012, 196.

1919 őszén minden kapcsolatot megszakított öccsével, Éber Lászlóval – Passuth másik anyai nagybátyjával –, a neves művészettörténésszel, a hazai műemlékvédelem egyik megteremtőjével, mert ez utóbbi a kommün alatt egyetemi tanári állást vállalt, s emiatt nemcsak egyetemi katedrájától távolították el, de az MTA tagjainak a sorából is kizártak.[101] Az 1920 zaklatott nyarán Kolozsvárról áttelepülő fiatal Passuth pedig hiába talált elsőként László bátyjánál otthonra, gyorsan el is elköltözött megbélyegzett rokonától, mikor Antal nagybátyja biztos állást biztosított neki – aztán fél évszázaddal később, lírai hangú visszatekintésében már csak a meleg, részvevő szavak maradtak a fájdalmas dilemmából.[102]

Ez nem fehérterror. Ez nem erőszak, csak egy kicsiny családi dráma, a hideg polgárháború hétköznapivá csendesült évtizedeiben. Testvérek, rokonok, akik idegenné lettek egymás számára. Kicsiny családi dráma csupán? Lehetséges – mégis feltehetjük a kérdést: lehet-e a jogtalan megtorlás áldozatának tekinteni a tudós Éber Lászlót, akin társadalmi és családi kirekesztettségének bekövetkezte után azonnal kitört a tüdőbaj, és aztán másfél évtizedes betegeskedés után a korai sírba vitte? Valószínűleg túlzás lenne erre minden fenntartás nélkül igennel válaszolni, de az bizonyos, hogy a fehérterror távolról sem csak nyers fizikai erőszak volt. A könyvem címéül választott *hideg polgárháború* kifejezés legpontosabban éppen erre utal: ezekre a búvópatakként az egész nemzetet behálózó háború utáni kis háborúkra, a megcsonkított ország öncsonkítóvá lett családjaira, az észrevétlen maradt hegekre, a történész számára nem látszó, hajszálerekig érő, lassan pusztító belső vérzésre, amelyek semmilyen emlékműre nem férnek fel, hanem ott enyésznek el a családi emlékezet csendben porladó megsárgult levélkötetei között.

Ám a fehérterror mint egyfajta *mindennapiságra* berendezett hideg polgárháború felmutatta a totalitárius rendszerek később tökélyre fejlesztett cinikus gyakorlatát is: hogyan csináljunk áldozatainkból gazembert? Ez utóbbi révén a megtorló erőszak az áldozatok közösségét is képes volt bomlasztani, a tettes és áldozat között a határt elmosni, azáltal, hogy a szolidaritás érzését nehezen bevallható és viszolyogtató szégyenközösségbe fordította át. Mit kezdjünk

[101] Passuth László: *Kutatóárok* i. m. 274–277, 285–286.
[102] Uo. 277–278.

például azzal a teljesen apolitikus gyümölcskereskedővel, Kohn Manóval, akit ugyan nem kínoztak meg a különítményesek, amikor elvitték Héjjasék hírhedt főhadiszállására, a Teréz körúti Britannia Szállóba, hanem cinikusan közölték vele, hogy remélik, hogy „lehet vele okosan beszélni", hisz „tudnia kell, milyen idők járnak a zsidókra, különösen a gazdagabbakra", majd vagyonából kiforgatták, megzsarolták és beszervezték rendőrségi ügynöknek, azzal a feladattal, hogy kommunistagyanús emigránsokat csaljon haza Bécsből, akiket aztán Kohn aktív közreműködése révén ténylegesen kézre is kerítettek? A történetet magától a tettestárssá züllött áldozattól ismerjük, aki aztán részletesen beszámolt minderről a szociáldemokrata párt jogsegélyirodáján, mondanivalóját azzal zárva: „Mindezeket azért adtam elő, mert amióta a letartóztatások közbenjárásommal megtörténetek, sem éjjelem, sem nappalom, lelkiismeretemen könnyíteni kívánok."[103]

A nyílt – vagy forró – magyar polgárháború vörösterrorra következő fél évtizedes „fehér" fejezete önmaga is több korszakra bontható. 1919 véres augusztusától hol lankadó, hol megújuló intenzitással tartott egészen az 1923-as csongrádi izraelita jótékonysági egylet karácsonyi táncmulatságán, az Ébredő Magyarok Egyesülete helyi szervezetének tagjai által elkövetett bombamerényletig. Vagy még tovább, akár a korábban ismertetett Vázsonyi Vilmos elleni revolveres-Horthy-bunkós inzultusig, amelyet olyanok követtek el, akik a fehérterror korábbi éveiben is gyilkoltak. Ahogy egyébként a királyhű, hazafias Vázsonyinak semmilyen „kommunistaság" nem száradt a lelkén, úgy a csongrádi robbantásnak is csak ártatlan áldozatai voltak: egy kis magyar cselédlány, egy zsidó egyetemi hallgató, s a talpalávalót húzó cigányprímás. Az értelmi szerző, egy fess honvéd főhadnagy – civilben ügyes kezű rajztanár –, Piroska János pedig a bíróság és a védelem összejátszása révén megúszta a dolgot. Bizonyítékok hiányában felmentették, későbbi pályafutása során pedig aranybetűkkel írta bele a nevét

[103] Jegyzőkönyv, amely felvétetett 1923. június 1-én a szociáldemokrata párt titkárságán Kohn Manó gyümölcskereskedő elmondása alapján. *Fényes László adatgyűjtése a fehérterrorról.* PIL 658 f 10/7. ő. e. 33–37. A dokumentum egy másolata megtalálható a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár Pesti Izraelita Hitközség iratkorpuszát tartalmazó fondjának anyagában. MZSL PIH-I-E, B 10/3. is, újabban Csősz László főlevéltáros tájékoztatása szerint L1_D1_32 jelzett alatt, A levéltár honlapján az anyagot tartalmazó doboz jelzete: HU HJMA II-6-1-2 Fehérterror jegyzőkönyvei 1919–1920.

Csongrád város történelmébe, mint annak 1933 és 1939 közötti nagy formátumú polgármestere.[104] Bár 1949 után kitelepítették, s néhány évet a Hortobágyon töltött, mégis ágyban, párnák közt halt meg az emberi kor végső határán, anélkül, hogy számot kellett volna adnia az ifjúkorában elveszejtett ártatlan emberekért. Ma Csongrád város legfontosabb közterülete őrzi emlékét, a városi galéria ünnepélyes csendjében pedig ott függenek sejtelmes hangulatú, mesterien kivitelezett akvarelljei, amelyek a műtárgypiacon is magasan jegyzett festőművészről árulkodnak. A bombamerényletnek pedig egy alig pár éve, nagy nehezen kiküzdött piciny emlékműve van. Körbeveszi a zavart hallgatás, amely nem tud mit kezdeni a nagy becsben álló városépítő gyilkos múltjával.

Piroska sorsa jelzésértékű. A fehérterror keveset emlegetett, de annál nyugtalanítóbb történelmi öröksége egyértelműen az, hogy nemcsak főszereplői, de mellékszereplői is – szinte kivétel nélkül – büntetlenek maradtak 1945-ig. Ha 1919 őszén vagy 1920-ban le is fogták őket, feljebbvalóik kihozták őket egy-két hét vagy hónap után. Kegyelmet kaptak, vagy nevetséges büntetést. Vagy elvitték őket Nyugat-Magyarország felszabadítására. Héjjas Iván a bíróság előtt is büszkén vállalta, hogy az emberei az ő utasítására gyilkoltak. De a bírónak eszébe sem jutott, hogy a tanúvallomása után vádlottként vezettesse el. Héjjas, a rendelkezésünkre álló információk szerint, nem ölt sajátkezűleg, ahogy Prónayról se tudjuk, hogy beszennyezte volna uniformisát áldozatai kiontott vérével.[105] Mindketten alantasaikkal intéztették a piszkos munkát. Héjjas alvezére, főhóhéra, Francia Kiss Mihály is mindent megúszott, egészen 1957-ig. S övele, az egyszerű tiszthelyettessel is – akit a kormányzói amnesztia mentett meg a borzalmas bűncselekményei nyomán biztosan várható kötéltől – megkülönböztetett tisztelettel bántak az igazságszolgáltatás magas fórumain. 1924 februárjában Győrffy László őrnagy-hadbíró „Isten vele, Mihály!" köszönéssel búcsúztatta tanúként történt kihallgatása után. A szokatlan baráti búcsúszó országszerte szállóigévé lett, amelyet Győrffy hadbíró azzal is megtoldott, hogy bírói székéből „a nyomorgó haza nevében" megkö-

[104] Kántás Balázs: *A csongrádi bombamerénylet. Sajtó- és egyéb források a Horthy-korszak egyik antiszemita terrorcselekményének kontextusához, 1923–1924*. Magyar Elektronikus Könyvtár, 2020, 45–50.
[105] Szatymazon utánalőtt az egyik áldozatnak, akit végül a kukoricásban lőtt agyon Bibó Dénes. Prónay Pál: *Ellenforradalmi naplójegyzeteim*. i. m. 234.

szönte Francia Kissnek, hogy nem vette fel a tanúknak járó utazási költségtérítést.[106] Szállóigévé lett az elköszönés, hiszen Francia Kissről mindenki tudta, hogy gyilkosa sok ártatlan embernek, s az elköszönés szimbolikusan is jelezte az állami igazságszolgáltatás nagy presztízsű felvilágának és a terrorista alvilágának láthatatlan, de félelemkeltő közösségét.[107] Francia Kiss egyik verőemberét, az alkoholista Danics Mihályt szintén Győrffy hadbíró tanította ki a tárgyalása előtt: „Maga, Mihály magyar ember, pár nap múlva úgyis hazaengedjük, a tárgyaláson nehogy belekeverje Héjjast és a többi tiszteket az ügybe."[108] Még az ítéletet is megmutatta a szerencsétlennek, aki ennek ellenére Héjjasra vallott, majd a tárgyalás félbeszakítása és egy alapos verés után visszavonta terhelő vallomását.[109]

Ám ez csak 1945-ben után derült ki, addig a terror és igazságszolgáltatás közötti láthatatlan kötelék titka tényleg titok maradt. Még ha sokan sejtették is a létezését. Nem véletlen, hogy a bírói bratyizást a Nemzetgyűlésben szóvá tevő Pikler Emil szociáldemokrata képviselőt ítélték el rágalmazásért, nem az időközben alezredessé előléptetett Győrffy Lászlót, aki a bíróság előtt is kifejtette meggyőződését, hogy „száz ilyen derék, becsületes magyar ember, mint Francia Kiss Mihály, megtisztíthatná ezt a bűnös Budapestet".[110] Bár ez a „derék, becsületes magyar ember" apja becsületes színe elé ritkán mert kerülni – tudta, haragszik rá „cselekedetei miatt", de egyébként felemelt fejjel járkált ki-be a magas hivatalokba, katonai ügyészségre s a bíróságra is.[111] Földijei viszont lehajtották a fejüket és megnémultak, ha a neve egyáltalán szóba került, félelemteli volt a hangulat. Váry Albert és Kovács Péter eljáró

[106] „Tömeggyilkosságok a törvényszék előtt". *Pesti Napló*, 1926. december 2., 3–4.
[107] Magyar Elek: „Világtörténelmünk szállóigékben". *Az Est Hármaskönyve*, 1932, 49.
[108] Danics Mihály vádlott vallomása a Héjjas Iván és bűntársai ellen gyilkosság gyanújával indított büntetőeljárás nyilvános népbírósági tárgyalásán. 1947. április 22. *Héjjas Iván és társai népbírósági pere*. BFL VII. 5. e. 1949 – 20630, tárgyalási jegyzőkönyvek, 2129–2130.
[109] Uo. l. még Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora* i. m. 75. 49-es jegyzet.
[110] *Tömeggyilkosságok a törvényszék előtt* i. m. 3.
[111] Daróczi Ferenc nyugalmazott börtönőr 1957. május 30-án Kecskeméten felvett rendőrségi tanúvallomásában elmondta, hogy sógora (Francia Kiss testvérét vette feleségül) csak egy héten egyszer jött haza szülei házába, mert apja nem szerette őt, és ellenezte az elkövetett cselekményeit, aki apjának jóindulatú szavaira nem hallgatott, s ha apja feddte őt, azonnal eltávozott szülei lakásáról és hetekig nem jött haza. BFL XXV 4.a 1957/1798, 143

ügyészek legalábbis azt jegyezték fel 1921. augusztusi nyomozókörútjukon.[112] Megkülönböztetett tisztelettel bántak vele, vagy éppen meghunyászkodó óvatossággal. Jellemző eset volt, hogy egy másik gyilkossági perben egy jóindulatú bíró a tárgyalóterem melletti hivatali helyiségben rejtette el Francia Kiss egyik áldozatának testvérhúgát, egy szembesítés után, nehogy a bírói tekintélyre amúgy sem sokat adó alvezér – aki egy kényelmetlen kérdésre feleletet sem adva, köszönés nélkül, egyszerűen faképnél hagyta a megdöbbent bírót – rátaláljon, s a bíróság épületéből kilépve leszámoljon vele.[113] Az ellenállás melankóliája a bírói pulpituson.

A fehérterrorért viselt felelősség tehát felemás módon lett része a jogállami igazságszolgáltatásnak. Ha egyáltalán beszélhetünk a jogállam megfelelő mértékű restaurációjáról. Azt, hogy nem sikerült a sokat emlegetett konszolidáció során a jogállamiságot kielégítő módon helyreállítani, pontosan a terrorista cselekmények elkövetői ellen indított különböző büntetőeljárások kiábrándító fiaskói bizonyították be. Végül szinte mindenki megúszta. Legtöbbször viszonylag olcsón. A fehérterrorból induló Vannay Lászlónak például összesen 48 pengőt kellett fizetnie a Vázsonyi Vilmos elleni aljas támadásért – ez mai pénzen átszámolva egy kisebb mértékű gyorshajtás jutalma. Az ügyész szerint „...országgyűlési felszólalásokra csak országgyűlési akcióval lehet válaszolni, nem pedig jobboldali kilengésekkel, mert az ilyen jobboldali kilengések teszik éppen lehetetlenné azt, hogy a Magyarország feltámadásához vezető józan politikát lehessen folytatni. A malom alatti politika kelevény, amellyel végezni kell akár jobboldalról, akár baloldalról van szó Nem szabad megengedni, hogy bármiféle hangzatos jelszóval kilengések történjenek."[114] Vázsonyi Vilmos már nem érhette meg támadója „példás megbüntetését." Ma kevesen tudják – ha egyáltalán –, hogy ki volt, s hogy mi előzte meg halálát.

[112] Kovács Péter, a legfőbb ügyész helyettese és Váry Albert nyugalmazott koronaügyész-helyettes bírósági tanúvallomásai a Héjjas Iván és bűntársai ellen gyilkosság gyanújával indított büntetőeljárás nyilvános népbírósági tárgyalásán. 1947. április 21–22. *Héjjas Iván és társai népbírósági pere.* BFL VII. 5. e. 1949 – 20630, tárgyalási jegyzőkönyvek, 2114–2125, 2131.

[113] Rácz Jenőné Kalmár Erzsébet bejelentése a Csongrád megyei Rendőrfőkapitányság Kérelmek, panaszok, bejelentések Irodáján 1957. március 22-én. BFL XXV. 4.a 1798/1957.

[114] „Vázsonyi inzultálásáért Vannayt 48 pengőre, Molnár Ferencet pedig közcsend elleni kihágás címén 3 napi elzárásra ítélték". *Esti Kurír,* 1927. június 23., 5.

A „nemzet hadnagya", Vannay László „hősi halála" viszont nem süllyedt el a feledés tavában. Rá és bajtársaira, aki Budapest szovjet ostromának legvégén, 1945 februárjában halt meg, minden év februárjában százak és ezrek emlékeznek az egyre népszerűbb és nemzetközibb „Kitörés Emléktúrákon", amely náci szubkulturális eseményéből a téli szabadidő eltöltésének egyik komoly internacionális vállalkozásává nőtte ki magát. Vannayhoz hasonlóan a vele együtt indult, s brutális rablógyilkosságot bizonyítottan elkövető, bankrablásokat és bombamerényleteket kitervelő Kováts testvérek szintén ellenforradalmi érdemeik alapján kerülték el a felelősségre vonást az 1920-as években – aktív és bizonyítható rendőrségi segítséggel. Az ő bűnös emlékezetük a lázadó, összeférhetetlen Vannayval ellentétben még nem költözött át a közösségi média rajongóplatformjaira, hanem a levéltárak Salgó polcain, legfeljebb korlátozottan hozzáférhető digitális fiókjaiban maradt. Különösen egyikük, a korszak szürkezónáin időnként lopakodva, időnként hangos csörömpöléssel átkelő Kováts Tivadar, akinek teljesen elfeledett történetét nemrégiben írta meg egy fiatal levéltáros, Pócs Nándor tanulságos részletességgel – nagyon is megérdemli figyelmünket. Ő ugyanis ekrazittal kevert robbantós-puccsista fehérterrorista ifjúsága után az 1920–1930-as években szinte mindenné lett, minden jelmezt kipróbált, volt pénzhamisító, sertés- és gyümölcskereskedő, csak halott német katonatiszt nem. Karrierje csúcsán a Teleki Pál második miniszterelnöksége alatt és általa létesített Országos Nemzetvédelmi Bizottság – 1942-től Nemzetvédelmi Szövetség – ügyvezető igazgatója, akinek feladata volt, hogy a fajvédőket, rongyosokat és a jobboldal más szociálisan elkeseredett töredékeit Horthy mellett tartsa. Többtucatnyi hasonló életút vár feltárásra, de az így is világos, hogy a felelősségre vonás és a vele talán együtt járó katarzis, a nemzeti kiengesztelődés a korszakban elmaradt.

Annak ellenére elmaradt, hogy a Nemzetgyűlésben, az igazságszolgáltatás helyi és központi szintjein, ahogy a kormányzat vezető egyéniségei között is számosan akadtak, akik megkísérelték a bűncselekményeket kinyomozni, a tetteseket pedig a törvény előtt elszámoltatni tetteikért. 1919–1921 összes miniszterelnöke, Friedrich István, Huszár Károly, Simonyi-Semadam Sándor, Teleki Pál és Bethlen István is deklarálta és megkísérelte a bolsevizmusellenes

törvénytelen erőszak felszámolását. Friedrich már miniszterelnöksége másnapján elhatárolódott a pogromoktól. „Megütközéssel és méltatlankodással értesülök arról, hogy a [...] fordulatot egyesek, sőt még intézmények és hivatalok is a bolsevizmus önkényes megtorlása s a megtorlás ürügye alatt a felekezeti és faji üldözésre akarják felhasználni."[115] Hiába, a fehérterror a Dunántúlon csak ezután bontakozott ki, s amikor Friedrich belügyminisztere, Beniczky Ödön Andrássy Gyula és Bethlen István társaságában meglátogatta siófoki főhadiszállásán Horthy Miklóst, hogy rábírják katonai megfékezésére, s megígértessék vele, hogy a fővárosban nem lesznek atrocitások, terrorakciók, Horthy azt mondta meglehetősen indignálódva: „[terror] nem lesz, de néhányan fürödni fognak." Így is történt. Volt, aki túlélte a fürdetést a hideg folyóban, volt, aki nem. A fehérterror balatoni „fürdetéseit" megíró Somogyi Béla, akinek megkínzott holttestét szintén a Dunába dobták gyilkosai, nem élte túl. Meggyilkolása idején már egyébként is a Friedrich örökébe lépő Huszár Károly volt a miniszterelnök. A Somogyi–Bacsó-gyilkosság komor másnapján, 1920. február 20-án a Nemzetgyűlés színe előtt fogadkozott, hogy az elkövetőket megtalálja és az igazságszolgáltatás kezére juttatja: „A kormány mindent el fog követni az összes hatóságokkal egyetértésben, hogy a legalaposabban és a legenergikusabban kikutassa a tetteseket, akiket, amint kézre kerültek, statáriális bíróság elé állítunk. Ebben az országban végre meg kell szüntetni az anarchiát. Elég volt a gyilkolásból és elég volt a vérből. Nem akarok ellen-Szamuelyket látni. [...] Sem a kormány, sem a Nemzeti Hadsereg, sem a fővezér, sem a Nemzetgyűlés nem tűri, hogy ebben az országban titkos társaságok szerveződjenek felelőtlen elemekből, akik Budapesten és a vidéken garázdálkodnak, és minden jogbiztonság, minden állami rend és minden törvény ellenére ennek az országnak jó hírnevét, becsületét a külföld előtt bemocskolják. [...] A forradalomnak első lázas napjaiban történtek és történhettek ilyen sajnálatos események. Mentegetni azokat sem tudom, mert én azt vallom, hogy bűnt bűnnel jóvá tenni nem lehet."[116]

[115] Friedrich István miniszterelnök nyilatkozata a „Közönséghez", 1919. augusztus 8. MNL MOL K26 PTI f2 1203 cs. (1919-I-3955)

[116] Huszár Károly miniszterelnök felszólalása a Nemzetgyűlés 1920. február 20-i ülésén. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920, I. kötet,

Szép szavak, semmi se lett belőlük. A nyomozást néhány nap múlva megbékkelték – ismételten a Nemzeti Hadsereg és a Fővezérség részéről –, a tehetetlen Huszár pedig egy rövid hónap múlva már nem volt miniszterelnök. Előtte még a rezignált emberek cinizmusával figyelmeztette párttársait arra, hogy a parlamentarizmus egyébként is csupán a hatalom törékeny kirakata: „Minden képviselőnek joga, hogy ebben a sorsdöntő kérdésben lelkiismeretére hallgatva foglaljon állást. A képviselő uraknak azonban számolni kell a rideg tényekkel: Vagy Horthy Miklós lesz Magyarország kormányzója vagy szétzavarják a nemzetgyűlést."[117] A szavait lejegyző Rassay Károly, a későbbi liberális ellenzéki vezér, ekkor még Huszár kereszténypárti igazságügyi államtitkára arra is jól emlékezett, hogy a miniszterelnök szavainak döbbenetes hatása volt. Nem volt tovább vita. Megszövegezték a hivatalos nyilatkozatot: a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja Magyarország kormányzói tisztségére nagybányai Horthy Miklóst, a Nemzeti Hadsereg fővezérét jelölte.[118] Hasonló módon tettek a Nagyatádi Szabó István vezette kisgazdák is, akiknek a vezére ugyan nem jutott Somogyi sorsára, de széles körben elterjedt pletyka szerint alig tudta azt elkerülni, hogy a siófoki tisztek ne egy mozdony égő kemencéjébe dobják 1919 kora őszén.

A Huszár-kormány után következő Simonyi-Semadam Sándor már miniszterelnökségének első napján is majdnem megbukott, amikor Apponyi Albert levelének fedezéke alatt a jogállam helyreállítását akarta elérni. Hiába jelentette ki, hogy „a keresztény kurzus a szeretet bázisán áll. Ez nem lehet gyűlölködő...", szerencsétlen fordulatot vett kormányfői bemutatkozása a képviselők vastag zsidózásába s méltatlankodó hangzavarba fulladt.[119] A zaklatott sorsú Simonyi-Semadam-kormány azonban szívósan próbálkozott, s a sima modorú ügyvéd-miniszterelnök június közepén – nyilvánosságra került puccstervek, zsarolásokról, védelmi pénzekről szóló haragos parlamenti interpellációk, zárt ülések és jelentőségteli üzengetések után – mégiscsak elérte az addig szinte korlátlan felhatalmazással bíró katonai szervek hatáskörének jelentős korlátozását.

[117] Rassay Károly: *Politikai visszaemlékezéseim*. PIL 867 f. 2/r 74. ő. e. 102.

[118] Uo.

[119] Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök felszólalása a Nemzetgyűlés 1920. március 17-i ülésén. *Nemzetgyűlési napló*, 1920. I. kötet, 124.

Egy héttel a trianoni békeszerződés aláírása után, 1920. június 11-én derűsen nyilatkozta, hogy a jövőben katona civillel szemben semmiféle eljárást nem foganatosíthat. „Nem vegzálhatják katonák a polgárokat igazoltatással, nyomozással, házkutatással, letartóztatással stb. mert ezentúl a rendőrség ügykörébe vágó teendőket alkotmányosan és legálisan csak a rendőrhatóság végezheti."[120] Másnap a vonatkozó rendelet – amelyet Váry Albert budapesti főügyészhelyettes szerkesztett – meg is jelent a hivatalos lapban.[121] Az aznapi minisztertanácson a kormányfő beszámolójából az a biztató kép rajzolódott ki, hogy a törvényen kívüli erőszak két legjelentősebb aktora vereséget szenvedett. Az Ébredő Magyarok Egyesülete alapos vizsgálatot kap, s Horthy hozzájárult az Ébredők leghatalmasabb „ökle," a Héjjas-különítmény azonnali feloszlatásához is – ez utóbbi tényt a miniszterelnök a sajtóval is közölte, sőt a kormányzó beleegyezett a megmaradó különítmények Budapestről történő eltávolításába is. A kormány Prónayékat Egerbe, Ostenburgékat közelebb, Piliscsabára akarta küldeni.[122]

Civilek a pályán, vágyálmok. Egyik megállapodás sem valósult meg, ahogy a másik kényes ügy, a különleges katonai nyomozások megszüntetése sem ért révbe, hanem a csupán az ezt megígérő, hol a különítményeket, hol a képviselőket szidalmazó, láthatóan két malomkő – a kormányzat és a kormányzó – között őrlődő Soós Károly altábornagy hadügyminiszteri karrierje. A trianoni szerződés újabb és újabb gyilkosságok nyilvánosságra kerülésével kísért aláírása után Horthy biztos fedezékében Héjjas Iván – rangja szerint csupán főhadnagy – több jól előkészített hírlapi támadás és üzengetés után 1920. június 20-án nyilvános ultimátumot intézett a „Nagyméltóságú Miniszterelnök Úrhoz", amelyben megdöbbentő hangnemben ment neki az ország miniszterelnökének és kormányának: „Bár eddig tiszteletben tartottam a hatalmi tényezők személyeit – tudatában a súlyos szavaknak –, én vagyok az első, ki bűnösnek minősítem a kormányt, amely összeroppanva idegen befolyások terhe alatt, magát lekötve,

[120] „Kormányintézkedések a rend helyreállítására." *Pesti Napló*, 1920. június 12., 1.
[121] „A m. kir. minisztériumnak 4.710/1920. 1. E. számú rendelete a katonai hatóságok és közegek, illetve katonai nyomozók polgári személyekkel szemben való eljárásának megszüntetése, illetve korlátozása tárgyában". *Budapesti Közlöny*, 1920. június 13., 1. Vö. Váry Albert: „Ön-életrajz". In: Uő: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*, III. kiadás, Budapest, HOGYF Editio, 1992, lapszámozás nélküli függelék, [177].
[122] Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora* i. m. 67.

idegen fajnak szolgáltatta ki a legszebb nemzeti eszmét, nevetségessé tette a keresztény irányzatot és föltámasztotta a nemzet által megvetett és gyűlölt fajt." Szemére vetette, hogy Héjjas nem csinált titkot a szándékaiból. „Támaszkodva az Alföld megszervezett magyarságának millióira" követelte a kormány azonnali lemondását: „Adjon helyet erős akaratú, erős öklű embereknek, kik biztos kézzel kormányozzák az ország hajóját a minden igazember ideálja: a régi határai között eltérülő keresztény Magyarország felé. Hogy miért nem váltotta be a kormány ígéretét? Nem akarta vagy nem tudta-e beváltani – az a nemzet Ítélőszéke elé tartozik. De biztosíthatom a kormányt, hogy a nemzet figyelemmel kísérte minden mozdulatát, és a bíráskodásban kíméletlennek fog mutatkozni."[123]

Héjjas példátlan fenyegetését a budapesti utcákon plakátoztatta ki soksok ezer példányban – a jól értesült Bécsi Magyar Újság egymillió példányról írt – ez azért valószínűtlen –, fehér alapon zöld betűkkel, Héjjas mogorva tisztjei pedig a járókelőknek osztogatták két napon keresztül.[124] A pesti polgár megdöbbenve olvashatta a polgárháború rátukmált hadüzenetét. A sajtó viszont hallgatott róla. Kényszerűségből. A cenzúra nem engedte közölni az állam rendjét felforgató, legalábbis lázításnak minősülő felhívást – ki merte volna ugyanis letartóztatni Héjjas főhadnagyot államellenes bűncselekményért? Aki a város kellős közepén tanyázott, a kiürített, s emberei számára lefoglalt Teréz körúti Britannia Szállóban, tisztek és általisztek, gránátok és rengeteg kézifegyver társaságában, s rendszeresen vámolta meg a járókelőket, valutázókat, lánckereskedőket rabolt el, s zsarolta meg őket, ráborítva minderre a népi igazságszolgáltatás szólamait. Simonyi-Semadam viszont értett a szóból. Másnap, június 21-én pártja értekezletén bejelentette lemondását.[125] Volt egyébként is ezer oka rá, hogy ne kapaszkodjon a székébe – állítólag különben is csak a tiszántúli választásokig ígérte maradását. Nem sok könny hullott érte, miniszterei közül többen is vágytak a helyére ülni, de csak a hosszan elnyúló pártközi egyeztetések miatt távozott székéből végleg július 19-én, így

[123] „Héjjas Iván proklamációja". *Bécsi Magyar Újság*, 1920. június 24., 1.
[124] Uo., illetve Fényes László: „A közéleti bandák ügye". *Népszava*, 1924. október 4., 3.
[125] „A kormány a hét végén lemond". *Népszava*, 1920. július 22., 3. Valóban a Nemzetgyűlésben június 27-én jelentette be távozását, s a kormányzónak június 28-án nyújtotta be kormánya lemondását.

végül nem különítményes puccsként vonult a történelemkönyvekbe az, ami különítményes puccs volt.

Utódja, Teleki Pál elődeivel ellentétben már Horthy bizalmi embereként léphetett a színre – Bethlen István első kudarcba fulladt kormányalakítási kísérlete után. Bemutatkozó beszédében egyszerre beszélt a jogrend teljes helyreállításáról, s máig ismerősen csengő politikusi hárítással arról, hogy az „állítólagos fehérterror" kérdésében a külföld „hamisan lát".[126] A földrajztudós Teleki gróf híres volt arról, hogy mennyire unalmasan, terjengősen beszélte agyon a legkényesebb témákat is, így a fehérterrorral való leszámolás kudarcának kendőzetlen beismerése helyett egy hosszan tekergőző mondatkígyóban bagatellizálta el a polgárháborús erőszak mindenki számára látható valóságát: „a bolsevista agitációk ügyeiben, azokban az ügyekben, mely ügyeknek, mondjuk, egyéni elintézése, egyéni vállalkozások által való elintézése resensust [ellenérzést] szült és joggal szült resensust, de amely egyéni vállalkozások, legalább a múltban, a legelején sokszor annak voltak a folyományai, hogy a kormányhatalom nem tehetett és nem tett elég erélyes intézkedéseket arra nézve, hogy ezek a visszaélések és agitációk megszűnjenek."[127] Érted, kedves olvasó? Ha esetleg nem, nem benned, s nem is az eltelt száz évben van a hiba, már az első Nemzetgyűlés tagjai sem értették, miről vagy kikről beszél pontosan Teleki Pál homályos mondatokkal és bizarr utalásokkal. S főként nem tudták, mit és hogy fog cselekedni a főváros utcáin egyre pimaszabbul viselkedő, szinte párhuzamos hatalmat kiépítő különítményekkel és a bandáikhoz csapódó söpredékkel szemben.

A zsarolások, heccek, kínzások és a gyilkosságok ugyanis egyre folytatódtak, sőt az eddigi, zömében éjszakai megmozdulásokat a fővárosban felváltották a nappali atrocitások, s ezek terepévé a nyilvánosság addig biztonságosnak gondolt terei, különösen belvárosi kávéházak, közülük is elsősorban a zsidó középosztály tagjai által látogatottak váltak.[128] A legismertebb eset a július végi Club kávéház elleni támadás volt, amelyet 18-20 éves suhancok követtek el, s

[126] Teleki Pál miniszterelnök felszólalása a Nemzetgyűlés 1920. július 22-i ülésén. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. IV. kötet, 11.
[127] Uo. 12.
[128] Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora* i. m. 70.

két tisztes polgár, egy ügyvéd és egy bankigazgató meggyilkolásában végződött.[129] A cinikus Prónay pedig közlegényi ruhát adott a budai Nádor laktanyába menekülő, általa is „csirkefogóknak" nevezett elkövetőknek. S miközben egyre dühösebb parlamenti interpellációk tették szóvá az egyre hallatlanabb eseteket, a sorozatos támadások egyike egyenesen rendőrgyilkosságba, Soltra József rendőr lelövésébe torkollt. Teleki ekkor azonnal, határozottan lépett, nyilvánvalóan motiválta az is, hogy egy hónappal korábban a Nemzetgyűlésben majdnem leszavazták a kormányát egy hasonlóan felháborító gyilkossági ügy interpellációja nyomán.[130] De a miniszterelnök még ezek után is csak úgy kezdett bele a rendteremtésbe, hogy Horthy kormányzó közvetítésével előzetesen tájékoztatta lépéseiről Prónay Pált, aki a razzia során kimenthette legfontosabb tisztjeit, elsősorban magát Héjjast a letartóztatás alól.[131] A nagyszabású akció során a Britanniában és másik három szállóban tanyázó szabadcsapatokat felszámolták, amelynek során maga a miniszterelnök is személyesen megjelent, rövid barna felöltőben, sétapálcával a kezében, a kísértetiesen lobogó fáklyák fényénél.[132]

A fehérterror első felvonása véget ért, Soltra rendőr gyilkosát – vagy valakit közülük – statáriálisan ki is végeztek.[133] A legnagyobb terrorfészek, az Ébredő Magyarok Egyesülete háromszázezer taggal (!) bíró budapesti szervezetének működését felfüggesztették.[134] De Prónay vadászzászlóalját továbbra sem oszlatták fel, és Héjjashoz sem nyúltak. Amikor Teleki IV. Károly király első visszatérési kísérlete után lemondott, utódja, Bethlen István enyhített az internálás önkényes szigorán, és 1921 nyarán kormánybiztosi jogkörrel felruházva Váry Albertet küldte a Duna–Tisza közi „fehér bolsevizmus" bűneinek felderítésé-

[129] Uo. 70–75.
[130] Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005, 174–177.
[131] Prónay Pál: *A határban a halál kaszál* i. m. 216
[132] Teleki Pál felszólalása 1920. november 11-én. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. VI. köt. 474–475. Teleki öltözékére s a fáklyafényre l. Passuth László: *Kutatóárok* i. m. 309. Passuth naplójából kiderül, hogy az akciót irányító, frissen kinevezett Nádosy Imre budapesti rendőrfőkapitány az egyetemi karhatalmi századokat is igénybe vette az akcióhoz.
[133] L. Bartha Ákos: „Az utolsó csepp a pohárban: Soltra József rendőr meggyilkolása". In: Jámbor Orsolya, Tarján G. Gábor (szerk.): *Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása: Rendészettörténeti tanulmányok 2*. Budapest, Rendőrség Tudományos Tanácsa, 2019, 35–44.
[134] Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora* i. m. 69.

re és a bűnösök letartóztatására: „Aki rabolt és gyilkolt, az lógjon" – mondta neki s munkatársának, Kovács Péternek útravalóként,[135] s ugyanezen nyár végén először, s késő ősszel másodszor a legnagyobb „vad", Prónay lábára tekert láthatatlan kötelet ravasz módon kivitelezett nyugdíjba küldésével. Majd 1922 nyarán az elszemtelenedett Héjjast is sarokba szorította, utóbbi fő fészkébe, az Ébredő Magyarok Egyesületének vezetésébe pedig lojális embereit ültette. Végül, 1923-ban Horthyt meggyőzve – vagy fokozatosan megfőzve – magát a szegedi gondolat atyját, a fajvédő szélsőjobb vezérét, Gömbös Gyulát is egy időre partvonalon kívülre focizta. De a fehérterrort tápláló talajból ő sem tudta kiforgatni annak mérgező vetését. Váry tevékenységét felettese, Dabasi Halász Lajos budapesti főügyész akadályozta lépten-nyomon, a Duna–Tisza közi helyi csendőrhatóságok késlekedtek vagy megtagadták a gyanúsítottak előállítását, Francia Kiss Mihály ennek ellenére szabadon járkált Dunától Tiszáig, Kecskeméttől Budapestig. S azt sem szabad elfelejteni, hogy a kormányfő bizalmából, az ő kifejezett felhatalmazásával folyatatott akciója idején Váry már maga is „égett" ember volt: felhánytorgatták zsidó feleségét, majd éppen Teleki Pál miniszterelnöksége idején eltávolították a budapesti ügyészség éléről, miután a Nemzetgyűlésben „bolsevista bűnpártolással" vádolták bűnüldöző tevékenységét. A bűnt többé ugyan nem lehetett eltörölni a haza történetének szomorúan sorjázó lapjairól, de a bűnösöket ki lehetett menteni a büntetés alól. S Horthy Miklós ahogy fővezérként, úgy kormányzóként is acélseprűvel seprő, Horthy-bunkóval rendet teremtő, s „önzetlen hazafiságból" gyilkoló emberei mellé állt.

1921. november 3-i keltezésű kegyelmi döntésében kijelentette, hogy „a megbocsátásnak szellemében egyúttal a feledés fátyolát kívánom borítani azokra a bűncselekményekre is, amelyeket a bűnös forradalmak szenvedései nyomán keletkezett szenvedélyek és indulatok hatása alatt követtek el".[136] Éppen ezért

[135] Kovács Péter legfőbbügyész-helyettes bírósági tanúvallomása a Héjjas Iván és bűntársai ellen gyilkosság gyanújával indított büntetőeljárás nyilvános népbírósági tárgyalásán. 1947 április 21. Héjjas Iván és társai népbírósági pere. BFL VII. 5. e. 1949 – 20630, tárgyalási jegyzőkönyvek, 2114.

[136] „A m. kir. igazságügyminiszternek 59.391/1921. I. M. számú rendelete, a Kormányzó Úr Főméltósága részéről 1921. évi november hó 3. napján kiadott magas kegyelmi elhatározás végrehajtása tárgyában". *Igazságügyi Közlöny*, 1921. november 30., 770.

kegyelemben részesítette mindazokat, akik „az 1918. évi október hó 31. napja óta bűnösen felidézett haza- és társadalomellenes forradalmak idején a magyar faj és nemzeti eszme ellen elkövetett cselekmények által felkeltett közelkeseredés és menthető felháborodás hatása alatt vagy abban a téves meggyőződésben, hogy cselekményükkel a magyar faj és nemzeti eszme érdekeit szolgálják, bűncselekményt követtek el.".[137] Bonyolult megfogalmazás, de a homályos tartalmú „keresztény nemzeti" gondolat lényegét definiálta: kivételes időkben a magyar a magyar ellen fordulhat büntetlenül, *ha úgy látja,* hogy polgártársa belső ellenség, és áruló módon a haza vesztére tör. Szabó Dezső kegyetlen gúnnyal definiálta a Horthy-féle amnesztia célközönségét. Azok keveredtek bele, akiknek „...égő szomjúságuk van, hogy valamiben nagyon magyarok lehessenek, ha másban nem, hát magyarok agyonütésében".[138] Ha Héjjas és Prónay kétségtelenül újjáéledő, s egyre terebélyesedő mai kultuszára gondolunk, Szabó Dezső hideglelősen jól látta a magyarságteljesítmény akkori mércéjét. Ezért maradtak megtorlatlanul „a magyar faj és nemzeti eszme érdekeibe" csomagolt közönséges gyilkosságok, s ezért léptek túl az erőszak émelyítően egyértelmű bizonyítékain.

A történelem vak iróniájaként különben a fehérterrornak az 1945 utáni népbírósági ítéletei jórészt a Váry Albert-féle 1921–1922-es vizsgálatokon alapultak, azok alapozták meg jogi érvényüket. A kihallgatásokra az Andrássy úti ÁVO hideglelős vallatószobáiba, később a bíróságok huzatos pulpitusai elé cibált idős ügyész jutalma pedig a kitelepítés lett a Békés megyei Hunyára, egy pajtába. Majd a felejtés és a betegség nyomorában végződő méltatlan vég.[139] A fehérterrorért bosszút állók ugyanis csak híres-hírhedt könyvére emlékeztek: a *Vörös uralom áldozatai Magyarországon* című munkára, arra már nem, hogy meg akarta írni a fehér uralom áldozatainak kataszterét is.[140] A törvénytelen gyermekként világra jött, egyszerű paraszti-iparos sorsból önerejéből magasra jutott, a kor veszélyes kanyarjaiban hol elbukó, de mindig feltápászkodó, politikai pályáján Bethlen Istvánt követő jogászember emlé-

[137] Uo.

[138] Szabó Dezső: „A titkos társaságokról". *Élet és Irodalom*, 1923/3, 24.

[139] Nánási László: *A jogrend szolgálatában* i. m.

[140] Váry Albert: *Ön-életrajz* i. m. lapszámozás nélküli függelék [177–178]

kezete átok alá került a munkásmozgalmi szempontoktól sohasem egészen megszabadult baloldali történetírásban annak ellenére, hogy a bolsevik perek börtönben ülő elítéltjeinek amnesztiáit ő járta ki az 1920-as évek közepén, s a baloldali és liberális politikai emigránsok hazatérésének jogi keretrendszerét is az ő kodifikációs munkája teremtette meg ugyanebben az időszakban.. Ma sem mutatkozik nagy tülekedés az emberséges igazságügyi főtisztviselő örökségének feltámasztására. De – hát sokadszorra – ez a polgárháború sorsromboló alapképlete: csak az egyik parton állhatsz. A másik parton állóra csak lőhetsz, s sohasem a kezedet nyújthatod. Csak barát lehetsz, vagy ellenség. Sohasem felebarát.

8. Összeesküdni az összeesküvés ellen. Az ellenforradalom másolt világrendje

A fehérterror 1919 és 1921 között kétségtelenül rendszerré állt össze. Okkal következtethetünk erre elkövetőinek büntetlensége okán.[141] A büntetlenségnek is sokfajta formája volt: Prónay sérthetetlen volt, ellene büntetőeljárás sem indult, Héjjast is csak napokra tartóztatta le a rendőrség 1922 nyarán, mert betörést tervezett Ausztriába, de nem azért, amit emberei Kecskeméten, Orgoványban, Szolnokon, Abonyban véghez vittek, s amivel úton-útfélen dicsekedett. Hanem mert „irredentázott". Emberei akkor is szabadon járkálhattak, ha nyomozólevél volt kibocsátva ellenük, s mind Prónay, mind Héjjas aktívan vettek részt a Club kávéházi gyilkosok szöktetésében – ez utóbbiak, hiába kaptak hosszú börtönéveket, kevesebb mint egy év múlva már újra szabad budapesti lakosok voltak.

A hivatalos diskurzus mindig „egyéni vállalkozásként" hivatkozott a szervezett erőszakra. Mintha a fehérterror a bosszú legitimitásán alapult volna. Ám ezt

[141] Beniczky Ödön 1925. május 30-án közzétett vallomását idézi Szinai Miklós: A hetvenöt centiméter hosszú mogyorófa bot története. Politika és igazságszolgáltatás 1920-21-ben. Kritika 1992/3, 19 (30. jegyzet)

aligha lehetett meggyőzően indokolni, s a gyilkossági ügyek tárgyalásain nem is került elő. Valójában kevés fehérterrorista torolta meg a saját vagy szerettein esett élet elleni bűncselekményt, vagy akár súlyosabb anyagi sérelmet. A legkegyetlenebbek semmiképp sem. Francia Kiss Mihály a bíróság előtt maga is azt mondta: „...bosszúból nem is ölhettem embereket, mivel én ezeket nem ismertem."[142] A fehérterror népbírósági tárgyalásán Váry Albert és a kihallgatásokat végző ügyész is azt vallotta: 1921–1922-ben a „vádlottak nem védekeztek azzal, hogy előzőleg a Szamuelly [...] terror kegyetlenkedett azon a vidéken".[143] Nem csupán megtorlás volt tehát az erőszak, de nem is a világ kizökkent rendjének helyreállítása néhány erőteljes mozdulattal, mint ahogy az erős kezű csontkovács helyreigazítja a kifordult vállízületet. Semmiképp sem csak a restauráció, a „feudális rendszer visszaállítására való törekvés", az *ancien régime* visszatérőinek ostoba, „semmit sem tanultak, semmit sem felejtettek" mentalitása – Prónay Pál ugyan parasztokat húzott a deresre Somogyban, Tolnában, s utólag is úgy határozta meg büntetőexpedíciója célját, hogy „célom volt, hogy az uradalmakban álljon helyre a régi jó viszony az uraság és a cselédség között"[144] –, de a fehérterror Duna–Tisza közti talpasait például erős szociális düh mozgatta, s nem kizárólag csak a zsidó kapitalizmussal, hanem az egyházi nagybirtokokkal szemben is. Ismét a hallgatag gyilkoshoz, Francia Kiss Mihályhoz fordulunk, aki 1957-ben elmeállapotát vizsgáló orvosai kérdésére, hogy miről beszélt Horthy Miklóssal, elmondta, hogy a kormányzó a földreform tárgyalásának idején felhívta magához tíz másik parasztemberrel együtt, s ő megmondta, hogy: „100 évvel ezelőtt meg kellett volna tenni a földosztást, de a papság gátolta ezt leginkább, mert annak volt a legnagyobb birtoka".[145] Családja magabíró gaz-

[142] Francia Kiss Mihály 1957. augusztus 6-i bírósági tárgyaláson tett vallomása BFL XXV 4.a 1957/1798, 383.

[143] Váry Albert koronaügyész-helyettes és Kovács Péter legfőbb ügyészhelyettes bírósági tanúvallomásai a Héjjas Iván és bűntársai ellen gyilkosság gyanújával indított büntetőeljárás nyilvános népbírósági tárgyalásán: 1947 április 21. Héjjas Iván és társai népbírósági pere BFL VII. 5. e. 1949 – 20630, tárgyalási jegyzőkönyvek, 2016, 2131.

[144] Tótprónai és blatniczai Prónay Pál: Ellenforradalmi jegyzeteim, i. m. 249.

[145] Jegyzőkönyv Francia Kiss Mihály elmeorvosi vizsgálatáról Balassa László és Kelemen Endre bírósági orvosok által. 1957. május 30-án BFL XXV 4.a 1957/1798, 426.

dacsalád volt, kisbirtokosok, de a nagyparaszti létből érkezett Héjjas számára is programpont volt a földreform végrehajtása.

Új fiúk voltak, akik nem a vármegyeháza vastag falai között megült dohos levegőt szívták magukba, hanem azzal kérkedtek, hogy ők lesznek a Történelem. Még a félarisztokrata Prónayt is felvillanyozta, amikor friss házasként meghívták a Francia Kiss Mihály szervezte orgoványi parasztmajálisra, ahová felvirágozott, keskeny vágányú mezei vasúton érkezett, amelyet jobbról-balról karikással felfegyverzett, árvalányhajas csikósok kísértek lóháton, s „a robogó és prüszkölő kismozdony mellett vágtató lovasok, akik nem kímélve sem ültetést, sem vetést keresztülgázoltak mindenen, ami elébük jött". Rendszerük, úgy tűnik, hálózatosan működött, személyek, szerepek, s hiedelmek hálózataként. A paramilitáris erőszak változatos, mégis tipikus gyakorlatait, s a mögötte álló heterogén támogatói közeget, amely biztatta vagy mentegette, bagatellizálta vagy igazolta a – köznapi erkölcsi érzék szerint – súlyos bűnöket, egy közös hiedelem kötötte egymáshoz. A hiedelem mélyén pedig – ahogy minden neheztelő harag mélyén – szorongás ült. Nem az elveszett édent gyászolták. Hanem az elszalasztott zsákmányt. A lemaradást. A fehérterrort – bár olykor atavisztikusan ismerős indulatok vezérelték – talán nem túlságos merészség egy olyan történeti jelenségvilág központi magjaként (is) látni és láttatni, amely közelebbről szemlélve furcsa, kényszeres mintázatot mutat. Egy félresikerült kognitív vállalkozást. Egyfajta torz tükrözést: az „ellenség" hatékony működésének lemásolását. Pontosabban szólva e vélelmezetten hatékony működés sajátos képzetek szerinti lemásolását. Sajátos, egymásba folyó képzetek, amelyekben ott kavarog a tehetetlenség: – *véget ért a háború, s elvesztettük* –; az irigység – *lerongyolódtunk, ti pedig kövérre híztatok a lánckereskedelemből, a lábfejeinkre fagyott papírtalpú bakancsokból, spekulációból nyert pénzen stb.* –; a neheztelés – *miközben mi a hazáért véreztünk, ti itthon dőzsöltetek* –; a harag – *tört döftetek a hátunkba a destruktív pacifizmusotokkal, majd kezet fogtatok az ellenséggel Trianonban, mert ti zsidók/szabadkőművesek írtátok alá a gyalázatos békét* –; a bosszú – *megfizetünk nektek minden gaztetteitekért.* Ez a harag vezérelte érzelmi, indulati kavarodás pedig a „mimetikus vágyban" összegződik: mi is csináljuk azt, amit ők. Vágyni

legtöbbször úgyis valami olyasmire vágyunk, ami már valaki másé.[146] Ha ők forradalmat csináltak, mi *ellen*forradalmat fogunk. Ha ők összefogtak a hátunk mögött, mi is azt fogjuk tenni.

„Eddig a szervezetlenség volt fő oka bukásunknak, ebből csak a tökéletes szervezettség tud bennünket megmenteni" – mondta Horthy fővezér már korábban idézett kecskeméti látogatásán 1920 februárjában. Meg is indokolta: „...mert ugyebár nevetségesnek tűnik fel, hogy a több milliónyi bátor hazafi ki van szolgáltatva néhány gazembernek, kik jól vannak szervezve."[147] Az ellenforradalom e vad utánzó fantáziák vezérelte megszállottságból olyan mozgalomként jelenik meg, amely ki akar építeni egy, a nyilvánosság számára jórészt láthatatlan elemekből álló, fegyelmezett és jól szervezett, a kíméletlen bosszúállástól a teljes hatalomcseréig és a korlátlan gazdasági érvényesülésig minden funkciójában eredményesen működő „magyar" és „keresztény" – mai találó szóval – „mélyállamot". Bizonyos értelemben frusztráltságból. Arra vágyik, amit a másik már elért, amit a másik már megcsinált. Senki sem fogalmazta meg ezt jobban, mint az ellenforradalom mentális univerzumába szeszélyesen ki-be járogató író-próféta, Szabó Dezső, aki szerint: „Már a kommün nyomása alatt történtek titkos összeállások azzal a célzattal, hogy az első alkalmas pillanatban a magyar erőket titkos védelmi szervezetekbe tömörítsék. A kommün bukását követő közvetlen napokban pedig ösztönösen, egymás tudtán kívül több ilyen titkos szervezet alakult körülbelül ugyanazokkal a célokkal. Az akkori hangulat természetes következményeképpen e célok közt két, minden más célt magába foglaló cél volt az igazi hajtóerő: az antiszemitizmus és az irredenta. Mindezen alakulatok előtt, tudatosan vagy tudatlanul, a szabadkőművesség példája lebegett."[148]

Szabó Dezső is azért akart titkos szervezetet létrehozni, mert úgy gondolta, hogy „tragédiánk egyik lényeges oka a magyar középosztály hihetetlen

[146] Itt most elsősorban René Girard nagy hatású antropológiai elméletét követem, amely maga is sokat inspirálódott Max Scheler *Das Ressentiment im Aufbau der Moralen* című 1912-ben közzétett munkájából. L. René Girard: *Mensonge romantique et vérité romanesque* [1961], Paris, Fayard, 2010, 23–33. A *désir triangulaire*-nek és a *désir mimétique*-nek azóta könyvtárnyi az irodalma.

[147] *Horthy fővezér Kecskeméten* i. m.3.

[148] Szabó Dezső: „A titkos szervezetekről". *Élet és Irodalom* 1923/3, 22.

kulturális elmaradottsága, szellemi tájékozatlansága és szervezetlensége volt". Az öntörvényű Szabó ki is mondta, hogy „egy olyanféle szervezetet akartam alakítani a magyarságban, amilyen a Jászi Oszkár Társadalom Tudományi társasága volt. Ennek lett volna feladata egy, az élet minden terét felölelő egységes, tudományos értékű programot kidolgozni a magyar jövő számára. Ez aztán előkészítő iskolául a magyar főiskolai ifjúságban egy a Galilei-körhöz hasonló magyar célú egyesületet létesített volna."[149]

A Galilei Kör. Meg Jászi. Hogy úgy csináljuk, ahogy ők. Hogy csináljuk utánuk. Csak mást. Zsidó áfium helyett magyar kultúrát. Helyben vagyunk. A szabadkőművesség tehát 1920 után egyszerre lett totem és tabu. Legyilkolt bálvány és titkos istenség. Persze a démonizált képzetei köré fonódó utópikus – helyesebben: disztópikus – megszállottság nem egyedülállóan magyar jelenség volt, hasonló habitusformák álltak a német *Freikorps*, az olasz fasizmus, az osztrák és a bajor szélsőjobb akciói mögött is.[150] Sőt az ellenforradalmárokat azonnal elbűvölő korai olasz fasizmus mögött még valódi szabadkőműves pénzek is.[151] Nem véletlen, hogy képviselői hamar kapcsolatba is léptek egymással, s igyekeztek egyfajta „fehér internacionálét" létrehozni vakmerő magyar reményekkel kísérten, aktív magyar katonai-hírszerzési közreműködéssel – meg egy Guinness-rekordba illő, világjáró magyar szélhámos-ügynök részvételével, az igazi Trebitschcsel.[152] Ami ismét egyfajta *másolás* volt, a bolsevik világforradalom konspirációs, műveleti másolása. Hisz mind a kettő, a vörös és a fehér internacionálé is az európai rend forradalmi-puccsista úton történő felbomlasztását tűzte ki célul. S e tükörcselekvés áll a korábban már sűrűn emlegetett Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE), az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME), a Kettőskereszt Vérszövetség (KKVSZ), az Etelközi Szövetség (EX), az Alföldi Brigád, a Fehér Ház Bajtársi Egyesület stb. keletkezése mögött.[153] Ezeken – a jórészt 1918 ősze és 1919 ősze között alakult, de aktív működésüket leginkább 1919 augusztusától megkezdő ellenforradalmi egyesületeken – kívül még számos további – Horthy Miklós budapesti bevonulásakor a fővárosban már több mint ötven – polgári szervezet létezett, amelyeknek célja a lesben álló bolsevizmus veszélyének elhárítása volt. Ezek legtöbbször máig kibogozhatatlan személyi-szervezeti átfedésben álltak egymással, s nem egyszer, nem kétszer konkurensként egymással szemben.[154] Ám formai-szervezeti mintáik – megszervezőik olykor hagymázas fantáziái, olykor hidegen racionális számításai szerint – másoltak voltak. Egy idegen, irigyelt minta kópiái, az eredetivel életre-halálra párbajra kelt klónjai. A titkos társaságok vezetőik révén szorosan kapcsolódtak az államhatalmi szervezetekhez – sőt amint láthattuk, olykor az igazságszolgáltatás intézményeihez is –, s különösen jelen voltak az újjászerveződő, egymással sokszor szintén hatásköri átfedésben, rejtett vagy nyílt rivalizálásban lévő, s folyamatos átalakulásban lévő állami erőszakszervezetek, a rendőrség, a csendőrség, a hírszerző szervek, a Nemzeti Hadsereg, az egyetemi karhatalmi egységek soraiban, bár maguk alá egészen sosem gyűrték őket.[155]

Olykor azonban éppen az államhatalom szervezte ki saját feladatait. A nemzetvédelmet bent az országban, az irredentát Nyugat-Magyarországon, a diverzáns akciókat a határon túl. Mindez olyan állam „mögötti," de az állam által fedezett, mégis azon túlnyúló, rejtett, illetve számos vonatkozásában illegális

[149] Uo. 22–23.

[150] A habitus bourdieu-i fogalmát Romsics Gergely: „Militarizmus és politikai erőszak. Az újjobboldali paramilitáris világkép elemei az 1920 körüli Magyarországon". *Aetas*, 2025/2, 31. nyomán használom. Ott bővebben.

[151] Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér. Kozma Miklós*, Budapest, Polgart, 2000, 114–115, illetve 356. (17. jegyzet).

[152] Romsics Gergely: *Összeomlás és útkeresés 1917–1920. A magyar külpolitikai gondolkodás útjai*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2023, 524–535.

[153] A szétszórt és kortárs forrásokkal – különösen az alapítás körülményeit tekintve – nehezen dokumentálható titkos társaságokra vonatkozó széles körű szakirodalomból: Dósa Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetesen magyar fasiszta szervezet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972; Serfőző Lajos: *A titkos társaságok és a konszolidáció 1922–1926-ban*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica,Tomus LVII, 1976, 3–60; Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923* i. m.; Fodor Miklós Zoltán: *Az Etelközi Szövetség története*. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 2007/XXXI, 118–156; Ablonczy Balázs: „A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések". *Múltunk*, 2008/1, 29–56. Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1914–1944*. Pécs, Jelenkor Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2012, 97–100., illetve Pócs Nándor: *Varjúsereg* i. m. különösen 32–52; valamint Kántás Balázs számos, kísérőtanulmányokkal közölt témába vágó, online elérhető levéltári forrásválogatását.

[154] Zinner Tibor: Az ébredők fénykora, i. m. 124.

[155] Suba János: Karhatalmi formációk Magyarországon 1918–1920, Rendvédelem-történeti Füzetek 2008/18, 131-142; illetve Kovács Tamás: A Nemzeti Hadsereg és a tiszti különítmények, in Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása. Rendészettörténeti Tanulmányok 2., szerk. Jámbor Orsolya Ilona–Tarján G. Gábor, Budapest, Rendőrség Tudományos Tanácsa, 2019, 151–172.

tevékenységeket – puccsterveket, irredenta betöréseket, a frankügyben kicsúcsosodó pénzhamisításokat – koordináló hatalmi erőközpontokat teremtett, melyek 1919 után meg-megújulóan kísérletet tettek rá, hogy gyökerestül kiirtsák az ellenforradalmárok által viszolygó irigységgel, de egyben bizarr csodálattal szemlélt múltat. S likvidálják fizikailag vagy politikailag azok itt maradt képviselőit. A magyar jövő nevében a bukott, ellenséges, 1918 előtti múltat. Ami a különítményes, ébredő magyar, etelközi vagy rongyos gárdista, valamint fehér házas képzeletben nem volt más, mint egy gigantikus összeesküvés. S amely bármely pillanatban képes visszajönni. A cél tehát adott: összeesküdni az összeesküvők ellen, akik aknamunkájukkal a történelmi Magyarországot megsemmisítették. A homogenizált múlt e torz tükrében pedig összemosódott a kommunista, a szocialista, a szabadkőműves, a hajdani liberális, sőt nem egy esetben akár a Habsburgok, s az őket támogató arisztokraták alakja. Az iparmágnás a nagykereskedővel, a dekadens arisztokrata a zsidó síberrel. Ahogy Héjjas Iván megfogalmazta Simonyi-Semadam Sándor kormányát buktató proklamációjában: „Az út ismerős a nép előtt. Károlyiék ugyanúgy játszották át a hatalmat a bolsevistáknak, mint ahogyan ma a parlament irányadó körei a régi bűnös liberális politikai vizeire akarják kormányozni az ország hajóját. [...] Nem engedhetjük, hogy a jogrend és konszolidáció hangzatos jelszavaival nyakunkra ültessék azt a destrukciót, amelynek televény talaja volt a múltak politikája."[156] A múltnak ezen kiváltságos szereplői pedig azért bűnösök, mert egyrészt idegenek, másrészt mert idegenségükből szervesen következően destruktívak voltak. Szóval: zsidók. Vagy ha nem, akkor degenerált zsidóbérencek, mint Károlyi Mihály, vagy „zsidócsahosok", mint akár a legitimista gróf Andrássy Gyula vagy gróf Apponyi Albert. Igen, az Ébredő Magyarok gyűlésein és sajtójában őket is lehetett így nevezni, a „grófokat".[157] Wekerle Sándor, Eötvös Károly, Fényes László, Krúdy Gyula, Ady Endre, Babits Mihály, Károlyi Mihály, s a köztudottan volt szabadkőműves, Friedrich István társaságában. Az ellenség képe homályos volt ugyan – ahogyan a vele szembe állított fajvédelemé vagy a „keresztény-nemzeti" jelzőé is[158] –, de annál inkább bárkire ráilleszthető, aki szembe mert szállni e megszállottsággal, vagy akár csak megkérdőjelezte annak egyedüli létjogosultságát.

[156] „Héjjas Iván proklamációja". *Bécsi Magyar Újság*, 1920. június 24., 1.

[157] *Kiss Sándor felszólalása az Ébredő Magyarok Egyesülete II. Országos Elnöki Konferenciáján.* Budapest, Ébredő Magyarok Egyesülete, 1920, 14.

A Moszkva–Lipótváros–Bécs képzeletbeli tengely részéről bármi elképzelhető volt. Ráadásul Bécs nem csupán a bolsevik emigrációt jelentette, hanem a bécsi Burgot is. Mintha a Lipótváros egységes falanx lett volna, s a vámmentes kereskedelmi szabadságért az agrárius nagybirtokosokkal kart karba öltve küzdő Sándor Pálnak nem lettek volna keserű és keserűen elvesztett csatái a védővámos iparbárókkal és sikeres lobbistákkal, Chorin Ferenccel és Weiss Manfréddal szemben.[159] Mintha a legmagyarabb Habsburg, József főherceg nem lett volna kész elárulni a megkoronázott magyar királyt, Habsburg Károlyt – pedig de, nagyon is hajlandó lett volna a Szent Koronát a saját fejére tetetni, legalábbis számos alkalommal ajánlkozott rá idegen követeknek és magyar politikusoknak félre nem érthető célzásokkal; amiről Csernoch János hercegprímás kenetteljes frázisokba burkolt kétértelmű szavakkal tájékoztatta a száműzött királyt.[160] Markó Árpád jeles hadtörténész visszaemlékezett arra, hogy a Honvédelmi Minisztérium elnöki osztályának vezetője, egy vezérkari ezredes, mint egy falusi kanász, a legocsmányabb módon ordított rá, amikor németül tudó gépírókat kért tőle a bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású anyagainak lemásolásához: „Nem adok! Mit akartok, itt nem csinálunk svarcgelb propagandát. A magyar hadilevéltárnak nincs szüksége németül tudókra. Végeztem!"[161]

Az idegenek idegensége azonban nem természetes módon, nem külső ellenség képében bukkant fel a kollektív képzeletben, hanem – be nem vallott

[158] A fogalmi tisztázatlanság ideológiai hatalmára l. Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945.* Ludovika, Budapest, 2023. bevezetőjének tanulságos analízisét, különösen 8–9.

[159] Bódy Zsombor: „Ipar, kereskedelem, mezőgazdaság: Az 1920-as évek magyarországi gazdaságpolitikai vitáinak néhány aspektusa". In: Halmos Károly, Klement Judit, Kiss, Zsuzsanna (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben.* Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2014, 76–86.

[160] Csernoch János bíboros hercegprímás levele IV. Károlynak 1920. november 18. MNL OL K 606–4–1920. L még Hohler budapesti főmegbízott jelentette 1920. december 31-én Curzon külügyminiszternek. Ismerteti Karsai Elek: *Brit diplomáciai iratok az 1921. évi húsvéti királypuccs történetéhez* i. m. 117.

[161] *Tudós és katona. Markó Árpád visszaemlékezései I-II.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014, 92.

öncsonkítással – a nemzeti, illetve az állampolgári közösségből való kitagadás révén jött létre. S a faj fogalmának megkonstruálásával. Ha úgy tetszik, az ellenségnek való kinevezéssel. A szuverenitás kultusza nagy álmokat szőtt a régi Magyarország visszaszerzéséről, de hadjáratait a magyar lélek csatamezőin folytatta le. Az ellenség a polgárháborúban nem kintről tör ránk, hanem belső ellenség, aki ugyanúgy a védelmező falakon belül van, mint mi, de aki alattomosan elhiteti, hogy közénk tartozik, miközben titkos aknamunkájával a „vár", a nemzet, a magyarság elpusztítására készül. Majd meg is kísérli végrehajtani: leginkább az alattomos gyilkosok módszerével: méreggel, kábítással. Az elkábított, az elalélt nemzetről szóló értelmezés tükröződött vissza a Tanácsköztársaságról alkotott jogi képben is, amely azt *en bloc* bűncselekmények elkövetésére szövetkezett személyek tömörülésének tekintette, így – elvileg – a Tanácsköztársaság bármely hatóságának hivatali jogkörben történt megnyilvánulása közönséges bűncselekménynek minősülhetett.[162] Így a „bűncselekmény" sértettje, ahogy a népbiztos per ügyésze, Aczél Imre 1920. november 3–4-én elmondott vádbeszédében leszögezte: a „magyar társadalom a maga teljességében".[163] (Ebbe ő is belefért, a származását, múltját „tökéletesen" eltüntetett zsidó. Nem is bocsátották meg neki a bécsi emigránsok.[164]) S ez a fikcionális általánosítás aztán lehetővé tette, hogy a nemzet nevében lehessen elégtételért kiáltani.

Ennek a paranoiás tükörcselekvésnek volt szimbolikus aktusa, hogy 1920-ban betiltották a szabadkőművességet. A vonatkozó belügyminiszteri rendelet indoklása szerint „a szabadkőművességnek a háború felidézésében a defetizmus és az általános destrukció felkeltésében, a forradalomnak és a bolsevizmusnak felidézésében való tudatos aknamunkája közismert tény".[165] Az indoklást ugyan kormányülésen fogadták el, de a mögötte álló, széles körben osztott konteót Prónay Pál naplójából ismerhetjük meg a legtömörebb formájában: „Mind-

[162] Kende János: *Forradalomról forradalomra*. Budapest, Gondolat, 1979, 218.

[163] *Dr. Aczél Imre kir. főügyész-helyettes vádbeszéde 1920. november 3-án és 4-én a bolseviki népbiztosok bűnperének főtárgyalásán*. Budapest, Centrum, 1921, 78.

[164] D[iószeghy] T[ibor]: „Törvényszéki karcolatok". *Az Ember*, 1920. augusztus 8., 16.

[165] 1550. számú 1920. május 18-i bizalmas belügyminiszteri rendelet. L. Nagy Zsuzsa: „A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között". *Századok*, 1973/2, 336.

annyiunknak laikusoknak, naiv lelkeknek a szeme alaposan kinyílt, amikor kitört [...] a forradalom majd a kommün. Ekkor láttuk és tapasztaltuk, hogy az ártatlannak és jóléti intézménynek gondolt szabadkőművesség szervezete tulajdonképpen a zsidóké, mert ők állnak mögötte. A beszervezett keresztények jórészt csak bábuk, akik a kritikus pillanatban tehetetlenséget színlelve odébb állnak, a hatalmat pedig átjátsszák a forradalmárok kezére, éppúgy mint tette azt 1918-ban Wekerle Sándor miniszterelnök."[166]

Az összeesküvés-elméletekben, tudjuk, minden mindennel összefügg: tehát a dualizmus liberális rendszere és a bolsevizmus egybefüggő láncot alkotnak – még ha mint ténytudás ellene szól is. De legalább annyira érdekes ebben a képben az, hogy az ellenforradalom és az erőszak hozzá kapcsolódó legitimitása egyfajta komor nevelési regény, egy kiábrándult *coming of age* film cselekményét követi: a keserű, s meg nem érdemelt csalódását, amely a becsapott ártatlanság elvesztéséből sarjadzik ki. S amelynek természetes folyománya nem csupán az ágaskodó bosszúszomj az átverés miatt, hanem a követés, az utánzás, a másolás lebírhatatlan sóvárgása. Hogy nekünk is legyen ilyen, hogy mi is tudjunk így játszani emberekkel, sorssal, nemzettel – s elsősorban az eddig nálunk ravaszabbnak bizonyult ellenségeinkkel. Prónay naplójában azt is leírja, hogy a titkos szervezetek genezise egy Eckhardt Tibort, Gömbös Gyulát és Kelemen Béla szegedi főispánt is magába foglaló szegedi találkozóra vezethető vissza: ott egy szűk körben, féltucatnyi emberben fogalmazódott meg a szabadkőművességet legyőző fehér, rigorózus, keresztény „antiszabadkőművesség" létesítésének terve. Az ötlet felvetője – Prónay ebben bizonytalan volt – vagy a korai 20-as évek nagy befolyású szürke eminenciása, Eckhardt Tibor, vagy a későbbi zsidólopó bajtárs, Förstner Lajos volt.[167] Mindebből következően a szabadkőművesség budapesti központját, a Szimbolikus Nagypáholy Podmaniczky utcai büszke székházát bármiféle törvényes felhatalmazás nélkül elfoglaló Prónay-különítményesek nem lerombolták, hogy aztán a helyét is sóval szórják fel, hanem praktikusan a maguk számára foglalták le.[168]

[166] *Prónay Pál naplói*. PIL 973 f. 2. ő. e II. kötet, 95.

[167] Uo. 96.

[168] Uo. Dósa Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet*. i. m. 97.

A székház legszebb perzsaszőnyegeit ugyan az akciót elrendelő Gömbös Gyula a saját Baross utcai lakásába vitette, de egyébként amit lehetett, mindent meghagyott.[169] Elvarázsolta a rejtélyes hely, ahonnan úgymond Magyarország tönkretételét levezényelték. A székházba telepedett Gömbös egyik fontos, nyilvános szervezete, a MOVE, s itt talált székhelyre a szintén Gömbös befolyása alatt álló, 1919 nyarán létrehozott Etelközi Szövetség is, amelynek vezetői Zadravecz páter leírása szerint földig érő kámzsákban és fejüket beborító csuklyákban járkáltak a volt szabadkőműves székház pincéiben, s az örökölt koponyák és csontvázak között eskették híveiket feltétlen engedelmességre, miközben a csuklyákra vágott szemnyílásokon keresztül féltékeny gyűlölettel vizslatták egymás lépéseit is.[170] De a szabadkőműves mintára szabott varázsruhát mindannyian szívesen viselték. Egyesek az EX vezetői közül, mint például az excentrikus orientalista professzor, Pröhle Vilmos új, exkluzív magyar vallást is tervezett a túlságosan „zsidós" kereszténység helyett. „Ha lehet a zsidóknak Mózes könyvei mellett Talmudjuk, miért ne lehetne nekünk magyaroknak az evangélium mellett külön magyar hittanunk?" – indokolta meg az új vallás alapításának szükségességét.[171] A kényszeres másolás igyekezete itt is tetten érhető – a feje búbjáig antiszemita Pröhle csodálta a zsidó múltat –, még ha a koncepció egyik-másik eleme inkább az őspogány magyar mitológiát hozta volna vissza fehérló-áldozással és a Gellért-hegy tetejére építendő négyszintes „magyar templommal".

Ahogy Szabó Dezső megírta, a húszas évek kezdetének zavaros évei nem jelentéktelen mértékben a különböző ellenforradalmi titkos és féltitkos társaságok tucatjainak néha egymást keresztező, máskor egymást erősítő hatalmi törekvéseiről szóltak, akik úgy akartak a magyar politika tortájából minél nagyobb szeleteket kihasítani, ahogy szerintük az előző időszakban a szabadkőművesek tették. A jobboldali titkos társaságok az EX legismertebb ideológusa,

[169] Tótprónai és blatniczai Prónay Pál: *Ellenforradalmi naplójegyzeteim* i. m. 408.

[170] Az EX-ről l. elsősorban Páter Zadravecz titkos naplóját, Budapest, Kossuth 1967, 130–131., illetve Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945, Budapest, Kossuth, 1982, 72–74. L. még Fodor Miklós Zoltán: „Az Etelközi Szövetség története". *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 2007/XXXI, 118–156.

[171] *Páter Zadravecz titkos naplója* i. m. 145

Zadravecz István megfogalmazása szerint „hasonló módon akarták a hazát megmenteni, aminthogy a szabadkőművesek azt tönkretették".[172] Konspirációval és erőszakkal.[173] Ami azt jelentette, hogy a politikát lényegében „a szellemi és fizikai erőszak terepeként értelmezték át".[174]

Ez az álláspont végső soron azok cselekedeteit is mélyen áthatotta, akik undorodtak a terrortól, vöröstől, fehértől egyaránt, akik racionalista politikusként elsősorban kötelező fráziskent használták a „keresztény nemzeti" jelzőt és a „keresztény erkölcsöt" politikájuk igazolásához. Akik, mint Bethlen István, a Tanácsköztársaság bukása után a romjaiban heverő állam rendjét még nem „keresztény" alapon akarták eltakarítani, hanem a megszakított történelmi jogfolytonosság és a baloldali forradalom megkerülhetetlen örökségének valamiféle kompromisszuma alapján képzelték el újjáépíteni. Az a Bethlen István, aki Kun Béla bukása után Bécsben maga szorgalmazta, hogy a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének volt főparancsnokával, Böhm Vilmossal leülhessen egyezkedni a magyar jövőről, még nem volt kész rá, hogy egyedül vegye kézbe a kormányzást, csak a „polgári osztályokra" támaszkodva. Ekkor még nem gondolt restaurációra – vagy nem beszélt róla –, bár már ekkor is benne látták az elpusztított Tisza István reinkarnációját. Egyharmados képviseletre tartott igényt a polgárság részére, további egyharmadot a munkásság, s egyharmadot a parasztság részére.[175] Ahogy mások, úgy ő sem látta a szocializmus hazai egén a vörös nap váratlanul gyorsan bekövetkező alkonyát. Még egy hónappal később – a kibontakozó ellenforradalomról és a dunántúli fehérterrorról érkező, őt is sokkoló hírek, a fővárosban dühöngő antiszemita pogromhangulat kellős közepén – is egy konzervatív-liberális-szocialista egyensúlyú koalíciós kabinet létrehozásáról tárgyalt Garami Ernővel a liberális politikus és nagyiparos Heinrich Ferenc Üllői úti lakásán, jó hangulatban, két megtermett sonkadarab mindennel és mindenkivel kibékítő társaságában, jogállamot, tel-

[172] Uo.

[173] Sipos Péter: „A konspiráció mítosza. Titkos szervezkedések Magyarországon 1919–1944". *Beszélő*, 1995. július 20., 41–43.

[174] Romsics Gergely: *Militarizmus és politikai erőszak* i. m. 31.

[175] Gábor Sándorné: „Böhm Vilmos, bécsi magyar követ jelentése a Peidl-kormányhoz és Ágoston Péter külügyminiszterhez". *Párttörténeti Közlemények*, 1960/4, 202–203.

jes körű sajtó-, egyesülési, valamint gyülekezési szabadságot ígérve, lebegtetve akár a köztársasági államforma, akár bizonyos kollektív tulajdoni formák fenntartását is.[176] Amikor az utóbbi kísérletet sikeresen elgáncsoló Friedrich István miniszterelnök – aki mögé egy időre maga Bethlen is beállt – két és fél hónappal később végre távozni volt kénytelen, Bethlen István, Garami Ernő, Vázsonyi Vilmos és maga Horthy Miklós fővezér közösen javasolták Apponyi Albert kormányfőségét, amelyet többek között az a Friedrich-párti politikus, Ereky Károly vétózott meg a keresztény politikai erők nevében, aki később nyilvánosan is Bethlen István szemére hányta, hogy 1919 őszén a keresztény jelszavakat „népbolondításnak" tartotta.[177]

De rövidesen Bethlen és hasonlóan gondolkodó mérsékelt politikustársai kénytelenek voltak elfogadni, hogy a politika: háború. Vagy pontosabban érdekükben állónak látták. „Igenis, a háború tovább folyik köztünk és a forradalom között" – jelentette ki Bethlen István 1921 júniusában, alig másfél hónappal azután, hogy kormányt alakított, megkezdte a konszolidáció munkáját, s bemutatkozó beszédében kijelentette, hogy a „forradalomnak vége van, legyen vége tehát a forradalmi szellemnek is".[178] Néhány nappal korábban, az Országos Kaszinóban is azt hangoztatta, hogy „a jogrend lényegéről csak azt mondhatom: [...] Magyarország ma is ostromlott vár".[179] Azok követelik a jogrendet, akik a jogrenddel vissza akartak korábban is élni, és „ma ugyanazon a padokon ülnek, mint az októbrista urak és ugyanazokkal a jelszavakkal is élnek".[180] Az októbrizmus Bethlen retorikájában is – akárcsak a tőle oly különböző Héjjasnál – ugyanazt jelentette: hidat a bolsevizmushoz, a vörösterrorhoz, Kun Bélához, a törékeny jogrend s Magyarország felszámolásához. Egzisztenciális fenyegetést. A gyilkosságok százait megrendelő Héjjas Iván és

[176] Rassay Károly felszólalása a Nemzetgyűlés 1921. június 1-i ülésnapján, *Nemzetgyűlési Napló*, 1920, X. kötet 288–289. A sonkáról l. Buchinger Manó: *Küzdelem a szocializmusért. Emlékek és élmények.* Budapest, Népszava, 1955, 97.

[177] Ereky Károly felszólalása a Nemzetgyűlés 1920. augusztus 28-i ülésnapján, *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. IV. kötet, 542.

[178] Bethlen István felszólalásai a Nemzetgyűlés 1920. április 19-i és 1920. június 1-i ülésnapjain. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920, IX. kötet, 187, illetve X. kötet, 332.

[179] „Kitartunk a keresztény nemzeti gondolat mellett". *Nemzeti Újság*, 1921. május 26., 5.

[180] Uo.

a konszolidációt tető alá hozó Bethlent egy világ választotta el egymástól. De politikai ellenfeleivel szemben utóbbi is a lopakodó októbrista és a nyomában járó bolsevik múlt kísérteteit idézte fel, ha úgy látta szükségesnek. Kormányfői pályafutása kezdetén – a költségvetési vita során – 1921. június 1-én egy olyan „forradalmi gyűrűről" beszélt, amely Magyarországot minden oldalról körülveszi, s amelynek külföldről dolgozó képviselői továbbra is számíthatnak magyarországi ügynökeikre.[181] Ez a gyűrű azonban aligha volt több, mint az egymással is veszekedő bécsi emigráns csoportok utódállami lerakatai.

Bethlen hatásosan felépített, különböző bizalmas jelentésekre hivatkozó szónoklatában sok mindennel ijesztgetett, beszédében előfordultak „kéményseprőruhás egyének", akik a falvakban terjesztik a bolsevizmust, feltűnt a 18 éves Andics Erzsébet, amint egy Teréz körúti tejivócsarnokból osztja a félelmetes kommunista propagandát, majd a tejivócsarnokból koordinált röplaposztogatás részleteitől Bethlen gyorsan eljutott azok felforgató tartalmáig, Kun Béla küszöbön álló világforradalmi ármánykodásaihoz. Azokhoz a Moszkvából Bécsbe küldött, majd onnan a Teréz körúti tejivón keresztül a budapesti és vidéki kommunista sejtekhez címzett üzenetekhez, amelyekben Kun azzal biztatta a – maroknyi, de Bethlen hatásvadász interpretációjában minden sötét pesti sarokból és rejtett kanálisból előugrani kész – híveit, hogy a világforradalom küszöbön álló bekövetkezte után egyszerre a „kevesekből ismét sokak lesznek." Amikor beszédében itt tartott, a hangulat már magasra hágott – a tejivón senki sem nevetett –, s a jobboldali padsorokban egyre borzongóbbá lett a hüledezés, Bethlen ügyes retorikai fordulattal Kun Béla ördöngös nevéhez egy füst alatt hozzákapcsolta az egész – különben állandóan torzsalkodó – bécsi baloldali magyar emigrációt, ez utóbbiakhoz meg hozzárendelte az őt jogrendből felkérdezni merészelő magyar parlamenti ellenzéket. Mégpedig úgy, hogy a bécsi szocdem emigrációból a jobboldali szocialista Garami Ernőt vette elő, aki úgymond „megegyezett" a baloldali szocialista Kunfi Zsigmonddal. Hogy miként és miben, ezt Bethlen persze nem részletezte – ilyen megegyezés nem is jött létre –, azt viszont szükségesnek tartotta elmondani, hogy ez utóbbi „részt vett és nagy mértékben kompromittálva van a proletár-diktatúrában", tehát nyilvánvalóan Kun Béla cinkosa,

[181] Bethlen István felszólalása a Nemzetgyűlés 1921. június 1-i ülésnapján, i. m. 327.

elvtársa – még ha ezt Bethlen nem is tartotta szükségesnek pontosítani. (Nem is tudta volna.) Majd ehhez a trióhoz hozzácsatolta a nemzeti liberális Lovászy Mártont, az őszirózsás forradalom egyik sorsüldözött, kis szerencséjű miniszterét, akiről egyfelől azt közölte, hogy „állandóan együtt van Kunfival meg Garamival" Bécsben, másfelől pedig hogy ugyanakkor Batthyány Tivadarral tart fenn „állandó összeköttetést", az őszirózsás forradalom másik balszerencsés miniszterével. Batthyány pedig a Polgárok és Munkások Szövetsége, tehát a formálódó ellenzéki tömörülés egyik fontos vezetője. Azok szövetségese, akik őt jogrendből és szabadságjogokból oktatják a Nemzetgyűlés színe előtt.

Így kötötte tehát össze Moszkvát Béccsel, majd Bécset a hazai antikommunista ellenzékkel, így „kunbélázta" össze legitim kérdéseket feltevő képviselőtársait a kommün rémének lopakodó árnyaival. Bethlen természetesen tisztában volt azzal, hogy mily árkok választották el a bécsi emigráció kávéházi univerzumainak ellentétes pólusain tanyázó Garamit és Kunfit, ahogy azzal is tisztában kellett lennie, hogy milyen gyűlöletteli volt a viszony a vezető bécsi szocialista napilapot, az *Arbeiter Zeitung*ot szerkesztő Kunfi Zsigmond és a moszkovita bolsevik vezér Kun Béla között, amelyben a Tanácsköztársaság bukása után soha egy percre sem nyílt tér semmifajta együttműködésre – már csak azért is, mert az egymást hibáztató Kun és Kunfi nyilvános vitáit kárörvendő pamfletek és újságcikkek sora boncolgatta már 1919 őszétől a budapesti jobboldali sajtóban. Lovászyról és Batthyány Tivadar grófról, egykori emigráns sorstársairól Bethlen szintén tudta, hogy azok már hajdani függetlenségi pártvezérük, Károlyi Mihály kormányából is néhány hét után távoztak, annak egyre élesebb baloldali orientációja miatt.

Tehát valótlant mondott – ez ugyan nem meglepő egy hosszú távra tervező politikusnál –, de a körítés volt igazán figyelemreméltó, hiszen a lényeg annak felmutatása volt, hogy micsoda veszélyes játékba keveredtek az ellenzéki padsorokban zajongók: „...ha látom azt, hogy a forradalmi pártok uj elnevezések alatt újból napfényre kerülnek és régi munkájukat a régi jelszavakkal folytatják, ha látom a sajtó bizonyos részének perfid taktikáját, amelynek segítségével azt a gyalázatos propagandát, amelyet Bécsben ellenünk irányítanak, most idebenn az országban akarják csinálni, ha látom, hogy ez a propaganda kiterjeszti szárnyait már a bíróság előtt is, a vádlottak padján és a tanuk között és előállanak azok, akik a forradalmat rehabilitálni akarják, és azt látom, hogy öntudatlanul is visszhangja kél néha ezen törekvéseknek itt benn a Házban; [...] ha azt látom, hogy benn a nép tömegeiben is a zsarátnok nem aludt el, de izzik még a parázs és látom, hogy a kommunizmusban büntettettek kitüntetésekben részesülnek néha a szakszervezetek részéről; ha látom, hogy körül vagyunk véve kémek és agitátorok által, akiknek tömkelege itt Budapesten lehetetlenné teszi ennek az országnak nyugodt és csendes kormányzását, ha mindezt látom, akkor kérnem kell a mélyen tisztelt Nemzetgyűléstől, hogy ne tagadja meg a kormánytól azokat az erősebb fegyvereket, amelyek egyedül alkalmasak ma még arra, hogy ezekkel a törekvésekkel szembeszállhassunk. Különben hiába mondják az urak és hiába mondom én is azt, hogy legyen vége az ellenforradalmi szellemnek, mert ha nem lesz a kormány kezében olyan fegyver, amelynek segítségével a forradalmat féken tarthatja, akkor megint az ellenforradalom fog felvonulni és akkor nem jogrend lesz, hanem általános felfordulás ebben az országban."[182] Olvasva ezeket a sorokat, elképzelve a Nemzetgyűlés egyre izzóbb hangulatát, nem felejtve a sűrű bekiabálásokat, megállapíthatjuk, hogy a magyar Parlament sokat látott képviselőházi termében száz-egynéhány évvel ezelőtt nem kellett sokat várni arra, hogy a miniszterelnök az ellenzék felé azzal a lealacsonyító gesztussal éljen: aki nincs velünk, az az ellenséggel paktál, Kun Béláékkal tart stb. Tehát csak formálisan ellenzék, valójában: az ellenség ügynöke.

Bethlen későbbi tettei viszont azt mutatták, elkötelezett volt abban, hogy tényleg ne legyen „általános felfordulás". Se balról, se jobbról. A hűvös modorú erdélyi politikus kiszámított hanglejtése lett a hideg polgárháborúvá szelídülő átmenet monoton vezérdallama. Demokratikus jogrend nem született e dallamra, de korlátozott, pontosabban irányított parlamentarizmus és élhető körülményeket garantáló jog- és vagyonbiztonság igen. „Az a demokrácia, amely nem meri kimondani azt, hogy ebben a demokráciában az intelligencia vezetőszerepre van hivatva, az nem demokrácia, hanem demagógia" – adta meg az értelmezés szűk határait 1921-es kormányfői bemutatkozásakor. Ebből következett praktikusan, hogy Bethlen István kormányainak szüksége volt ugyan

[182] Bethlen István felszólalása a Nemzetgyűlés 1921. június 1-i ülésnapján, i. m. 332.

ellenzékre, ám olyan ellenzékre volt szüksége, amelynek legfőbb ismertetőjegye, hogy kormányképtelen. A kormányképtelen ellenzékkel szemben viszont szükséges volt egy nagy, egységes párt létrehozása – hogy magába fogadja, s elnyelje a politikai akaratképzés veszélyes potenciálját. A korszakot kutató, nemrég elhunyt történész, Sipos József találó kifejezése nyomán ez lett a „bethleni kétharmad". Amelynek logikája: lehet demokrácia, de csak a kormányfőhöz való lojalitás – pontosabban engedelmesség – megszabta határokon belül. Működhet ugyan szociáldemokrata és liberális ellenzék, de csak egy olyan választási rendszer keretében, amely lehetővé teszi, hogy a kormányfő által irányított közigazgatás döntő befolyást gyakoroljon rá, s csak ott engedjen ellenzéki jelölteket diadalra jutni, ahol az ezt megakadályozó hatósági erőszak országos eszkalációval fenyegetne. Bethlen István konszolidációja nem azt állította vissza, amit a háború és a forradalmak lerombolták, nem hozta vissza a békeidők rendszerét, csak ahhoz hasonlót, a lezajlott polgárháborúval megterhelten, egy látens módon legitimációs deficittel küzdő, de ennek nyilvánvalóvá válását sikeresen elodázó, a társadalommal nem tartós békét, hanem időről időre megújított fegyverszünetet kötő, antidemokratikus, de parlamentális rendszert.

Rossz volt, de annyira mégsem rossz, mint az, amikor egyszer csak elmúlt. A kormányfő pórázon tartotta ellenfeleit – ahogy tulajdonképpen a barátait is –, de oly hosszúra volt engedve az a póráz, hogy talán kényelmesnek is tűnt sokaknak. A választásokat közigazgatási erőszak kísérte, a politikai ellenfeleket olykor hatósági zaklatások, de az *oszd meg és uralkodj* mögöttes szándékával felkínált, korlátozott cselekvési teret nyújtó csábító megállapodások is. Nemcsak a szociáldemokrata pártvezetéssel 1921 decemberében kötött ún. Bethlen–Peyer-paktum tartozik ide, amely kijelölte és egyben meghúzta a szociáldemokrata politika cselekvési horizontját, hanem a kisgazdapárt szavazóbázisának tett engedmények is a szabad őrletéstől a kiviteli kvóták felemeléséig, a háborús mezőgazdasági rekvirálások megszüntetéséig, amelyekért cserébe a kormányfő az agrárdemokrata törekvések fokozatos feladását érte el.[183] Nem pusztán egy tál lencséért adta el Nagyatádi Szabó István a kisgazdapárt politikai erejét, s

[183] Sipos József: „A Kisgazdapárt struktúrája és a bethleni konszolidáció. Parasztkérdés 1890–1930". *Az 1985. május 10–11-én, Szegeden rendezett tudományos konferencia előadásai.* Szeged, 1985, 210–218.

adta fel lépésről lépésre a kistulajdonosi demokrácia ideáját – hanem hasznos, és a szavazóbázisát érintő széles körű engedményekért. Végül azonban mégis úgy járt, mint a bibliai Ézsau ravasz testvérével, Jákobbal: beengedte Bethlent saját örökségébe – a kisgazdapártba –, hogy utóbbi aztán látványosan kiforgathassa belőle. Az 1922. januári jelképes kézfogás Bethlen István és Nagyatádi Szabó István között, amely úr és paraszt egységét jelképezte a magyar életben, az agrárdemokrácia elejtését eredményezte. (Ismét egy történeti szituációból adódó olyan kérdés, amit történészi eszközökkel aligha tudunk érvényesen megválaszolni. Nem tudjuk ugyanis megmondani, mit vesztett az ország az agrárdemokrácia programjának feladásával/elsikkasztásával, annál is kevésbé, mert ott, ahol radikálisabb földreform rendezte át a társadalmat – s a két világháború között a tágabb közép-európai térségben végrehajtott agrárreformok mindenütt radikálisabban rendezték át a mezőgazdasági tulajdonviszonyokat –, ott általában a nagybirtokot, mint a legyőzött *idegen uralom* alapját, az évszázados elnyomás bűnös hordozóját lehetett megbélyegezni, felszámolni vagy legalábbis meggyengíteni – s a környező országokban a magyar birtokosok jártak így. Ha Magyarország valamilyen csoda folytán skandináv típusú agrárállammá lett volna, akkor saját kisállamiságát mint adottságot fogadta volna el vezető osztálya, így viszont továbbra is a hajdanvolt – egyébként sohasem volt – nagyhatalmiság fiatal erejét látta összeaszott testén. „Mi, magyarok" nem mertünk kicsik lenni, s ez ma is a hazaárulás szinonimája. Ahogy a nagybirtok feltámadása is.)

A domesztikált erőszak politikai rendszerré fejlesztése 1921 áprilisától kezdve a korszak tartósan sikeres politikai „projektje" lett, a középút, amely kivezetett az agrárdemokrácia és a katonai diktatúra alternatíváinak 1919 zavaros őszén még eldönthetetlen vitájából és a Nemzetgyűlés első évét uraló parlamentáris anarchiából. A sokat emlegetett konszolidáció. Bethlen István hosszú, évtizedes kormányzásának hol feketére festett, hol bearanyozott névjegye. A politikus Bethlen megértette – s valószínűleg megkönnyebbüléssel vette tudomásul –, hogy 1919 fő követelése, amelyet mind a Károlyi-féle népköztársaság, mind Kun Béla kirekesztő jellegű szovjet alkotmánya elsikkasztott, a népakarat általános, titkos és a nőkre is kiterjedő választójogán keresztüli érvényesülése nem tudott döntő tényezőjévé válni a politikai cselekvésnek. Elmosta

a forradalmi „izgatás" hazárdjátéka, az ellenforradalom visszacsapása, az ország polgárháborús atmoszférája, az intézményeket irányító elitek, az „ún. történelmi intelligencia" súlyos válsága és az intézményekhez fűződő, korábban magától értetődő állampolgári lojalitás meggyengülése. A széles körű választójog követelésére 1919 őszén egyszerűen nem lehetett nemet mondani, nem volt mód visszatérni a történelmi jogfolytonossághoz, nem lehetett összehívni az 1918 novemberében forradalmi úton feloszlott országgyűlést és a forradalmi események hatására kényszerűen „berekesztett" főrendiházat. Az általános és titkos választójog alapján kiírt nemzetgyűlési választások megtartását egyszerre szabta az ország nemzetközi elismerésének feltételéül a párizsi békekonferencia, s az országban tömegpártokká szerveződött, s a hatalomból részt kérő kisparaszti és kispolgári politikai mozgalmak.

1919 őszének mindhárom kormányzata külső körülményeknek köszönhette hatalomra jutását. A hatnapos szakszervezeti kormány feje, Peidl Gyula a Tanácsköztársaság legfontosabb hatalmi szervére, a Budapesti Munkástanácsra hivatkozott mint legitimációs forrásra, de még inkább a bécsi antantmissziók nagyhatalmi döntésként (félre)értelmezett bátorító ígéreteire. A Peidl-kormányt eltávolító Friedrich István invenciója először Habsburg József főherceg kormányzói jogfolytonossága – egyfajta visszatérés egy *másik* Habsburghoz, egy *magyar* Habsburghoz –, majd József főherceg párizsi békekonferecia általi lemondatása után saját államcsínnyel megszerzett hatalmának „jogforrássá" stilizálása volt – meg persze a puccs végrehajtását lehetővé tevő, tisztázatlan hátterű és mértékű támogatás a Budapestet megszállt román csapatok részéről. Az 1919. november 24-i koalíciós Huszár-kormányt pedig az antant Budapestre küldött képviselőjének, Sir George Clerknek az ultimátuma pofozta össze. A Dunántúl déli, majd nyugati része felett *de facto* katonai uralmat kiépítő Horthy Miklós fővezér végül letett a katonai diktatúra – tisztjei és más hívei által többször, még kormányzóvá választása után is – javasolt bevezetéséről, de könnyű szívvel ejtette a keresztény pártokból érkező, súlytalannak bizonyult kormányfőket.

A népszerű és – ne legyenek kétségeink – Horthynál, Bethlennél ekkor jóval népszerűbb kisgazda pártvezér, Nagyatádi Szabó István pedig belátta, hogy hiába van több millió szavazója, hiába volt 1919 augusztusától minden kormányban bérelt helye, csak részt kérhet a hatalomból, de nem tarthat igényt annak irányítására. A konkurens, nagybirtokosok által megszervezett *másik* kisgazdapárttal való fúzió 1919. november végén – mely utóbbit azért vezetett egy szintén Szabó István nevű kisgazda (Sokorópátkai), hogy megzavarja az „igazi" Szabó István (Nagyatádi) híveit – már ennek a felismerésnek az első keserű gyümölcse volt. Demokratikus, az alkotmányos berendezkedést érintő követeléseinek fokozatos feladása az elkövetkező két évben végső soron ehhez a felismeréshez köthető. Az emigráns szociáldemokrata Kunfi Zsigmond 1920 februárjában, miután a kisgazdapárt megnyerte az első nemzetgyűlési választást, még azt jövendölte, hogy „előbb vagy utóbb [...] a paraszturalom szervévé válik [...] a magyar nemzetgyűlés. Nagyatádi Szabó István, mint a magyar köztársaság elnöke, ez a lehetőség szunnyad a mai magyar nemzetgyűlésben".[184] Ez azonban nem lett így. Nagyatádi Szabó István személye a különböző ellenforradalmi kormányok különböző miniszteri bársonyszékeiben ugyan folyamatosságot képez Károlyi Mihálytól Bethlen Istvánig, de ugyanakkor egy „elmúlt jövőt" is: az ország többségét kitevő parasztság nevében fellépő új politikai alternatíva alig néhány év alatt bekövetkező kifulladását, zsákutcába jutását, ki nem mondott vereségét.

Nagyatádi Szabó István nem lett egy demokratikus magyar agrárállam államfője. De általában véve nem az lett Magyarországon, mint amit 1919 – még sok nyitott lehetőséget hordozó – kora őszén, a Tanácsköztársaság bukásakor képzeltek el magukról – társaikról – az újként vagy újból pástra lépő politikusok. Semmi sem volt előre megírva az augusztusi hullócsillagokban. Amikor egy jó héttel a proletárdiktatúra bukása után a bécsi politikai emigránsokat hozta haza a vonat Budapestre, a közbeeső dunántúli pályaudvarokon Lovászy Mártont éljenezték hódoló szónoklatokkal, s nem az ugyanazon a vonaton utazó Bethlen Istvánt.[185] A rákövetkező hetekben miniszterelnökként Lovászyn kívül – aki néhány napig külügyminiszter volt, majd Friedrich kitette a kormányából – szóba került kormányfőként a dualizmus utolsó miniszterelnöke, Wekerle Sándor és a szociáldemokrata Garami

[184] Kunfi Zsigmond: „A magyar nemzetgyűlés". *Az Ember*, 1920. február 16., 3.
[185] Gecsényi Lajos – Sipos Péter: *Gratz Gusztáv emlékiratai* i. m. 320.

Ernő, a volt főpolgármester, a liberális Bárczy István, majd legkomolyabban Apponyi Albert, és miniszterként még a demokrata Vázsonyi Vilmos is – ez utóbbi azzal akarta megbékíteni egy feszültséggel teli november eleji pártközi egyeztetés végén a fővezér Horthy Miklóst, hogy minek veszekszenek, hisz tulajdonképpen csak ők ketten elvtársak, mert csak ők ketten a száműzött király rendíthetetlen hívei.[186] Horthy zavartan mosolygott, az esetet megörökítő Garami Ernő szerint annyira nem volt akkoriban még tisztában a magyar politikai élettel, hogy talán azt sem tudta, hogy a zsidó Vázsonyit ugyanaz a király nevezte ki magyar igazságügy-miniszterré, aki őt a császári és királyi közös haditengerészet főparancsnokává. (A híres beszédet elmondó Apponyi végül csak „díszelnöke" lehetett a keresztény kurzusnak, a többiek eltűntek a süllyesztőben. Vázsonyival tudjuk, mi történt, Garami többet nem találta helyét sem az emigrációban, sem itthon, megkeseredve halt korai halált az 1930-as években, a háromszoros miniszterelnök, Wekerle temetésére 1921-ben Bethlen István „elfelejtett" elmenni, Lovászy a politika aréнájából kiszorítva halt váratlan halált, a mindannyiukat túlélő Bárczy István pedig kénytelen volt végignézni, hogyan lett szabadkőműves-liberális Budapestjéből „keresztény" főváros.)

Egy másik 1919-es *homo novus,* az ellenforradalom államcsíny útján hatalomra jutott első miniszterelnöke, Friedrich István annyira népszerű volt – mindenesetre zajosabb szónoki sikereket aratott, mint Horthy Miklós[187] –, hogy azt gondolta, ő lehet az új rend forradalmi „jogforrása", és egész nemzetmegváltó mítoszt kerített a Peidl-kormányt megdöntő augusztus 6-i puccs köré. Pedig egyes kortárs beszámolók szerint csak más vállalkozó híján került ő a kormány élére.[188] A leszerepelt és tanácstalan útkeresésben lévő szociáldemokrata pártvezetés egy ideig még azt remélte tőle, Károlyi Mihály egykori hívétől, az 1918. októberi őszirózsás forradalom „lánchídi csatájának" hősétől, hogy hamarosan vissza fog fordulni eredendő politikai szocializációs közegéhez – s állítólag erre ígéretet is kaptak tőle.[189] Lehet, hogy voltak ilyen pillanatok a pillanat hatalmában ügyesen forgolódó hajdani válogatott futballista kormányfő életében, de Friedrich István nagyon hamar hátat fordított a szociáldemokratákkal történő bármi fajta együttműködésnek, s már 1919 szeptemberében teleplakátolta a pesti utcák tűzfalait azzal, hogy a bolsevik Kun Béla megvesztegette az antibolsevik Garami Ernőt. A kényelmetlen szocdemek helyett a MÁV Gépgyárból szedett össze magának egy őskeresztény munkást miniszternek. „Telefonon az esti órákban felhívták a vasutasok ügyvezető elnökét, Wahl Frigyes főmérnököt, hogy kerítsen elő egy miniszternek való szakmunkást. Wahl azonnal intézkedett, hogy keressék meg konflison Saly István mozdonyvezetőt a lakásán. Hosszas keresés után – minthogy sem a lakásán, sem máshol nem találták – Wahl elküldött a másik kiváló szakmunkásért, Oláh Dánielért."[190] A pillanat hatalmából fakadó döntés nyomán, véletlenszerűen kiválasztott kazánépítő vasmunkás aztán három hónapon át, Friedrich bukásáig szolgált annak kabinetjében – a munkások felé zavarba ejtő kirakatként, a szociáldemokraták felé hatásos provokációként. Az általa és vele demonstrált politikai szándékról aztán – tehát hogy lehet versenyképes keresztény-nemzeti munkásmozgalmat is gründolni a kompromittált „destruktív" szocialista helyett – néhány év alatt ítéletet mondott az idő. Ahogy a hatalom csúcsairól szintén kevesebb mint fél év alatt lecsúszó, oda soha többé visszakapaszkodni nem képes Friedrichről is. Bethlen István 1921 karácsonyán már abban a tudatban tárgyalt a szociáldemokrata párt vezetőivel, hogy tudta, sikeres keresztény ellenszakszervezeteket nem fog tudni létrehozni a szocialista szakszervezetekkel szemben. Azt viszont elérte, hogy a szociáldemokrata mozgalom lemondjon az állam működése szempontjából kulcsfontosságú vasutasok politikai szervezéséről.[191] Mindez persze nem változtat azon a képen, hogy 1919 őszén szinte mindenkinek úgy tűnt, hogy egy gépgyárosnak és egy volt néptanítónak van

[186] Garami Ernő: *Forrongó Magyarország* i. m. 178
[187] Ifjabb Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló 1917–1922* i. m. 234–235.
[188] Balogh Ferenc naplója 1919. augusztus 3-i bejegyzés BFL XXV 1a 2 659/1945, 47

[189] Varjassy Lajos: Gr. Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós: az októberi forradalomtól a „bűnös" Budapest hódoltáig. Timişoara, Helicon, 1932, 96–97. Vö. Eva S. Balogh: „Istvan Friedrich and the Hungarian Coup d'Etat of 1919: A Reevaluation". *Slavic Review,* 1976/2, 71.
[190] Miklós Imre: *A magyar vasutasság oknyomozó történelme. A legelső vasúttól – napjainkig.* Budapest, 1937, 787.
[191]

nagyobb esélye kormányfővé válni, és nem a háborúban és forradalmakban leszerepelt grófoknak, vagy bárkinek, aki az 1918 előtti régi rend zászlósa volt – s mégis, a történelmi idő gyorsan forgó színpadán két évvel később már az látszott, hogy Bethlen sikeresen fosztotta meg a kisgazdapártot szuverén politikai mozgásszabadságától, hajlította a maga képére, s alakította át a következő években neki mindenben engedelmes kormánypárttá.[192]

Ahogy jelszavaik átvételével tulajdonképpen kiiktatta a keresztény politika kisemberi-kispolgári mélységeiből jött eredeti szószólóit is – a budapesti Keresztény Községi Pártot vezető Wolff Károllyal kötött megállapodás végén már nem nekik, hanem a jól ismert néppárti elitnek jutott a budapesti várospolitika nehéz, de korrupciós lehetőségekben dúsan virágzó terepe, hol iszapbirkózásban a liberális és szocdem városatyákkal, hol okos osztozkodásban. Bethlen István különböző kormányaiban helyettesének a keresztényszocialista mozgalomból érkezett, s az őszirózsás forradalomban is részt vevő nagy tehetségű és keresztényszociális ihletettségű Vass Józsefet tette meg – aki azonban annyira átalakult Bethlen irányító befolyása alatt, hogy már kortársai is úgy vélték, „utat tévesztő üstökösként" tulajdonképpen elválasztotta magát az egyháztól, s elveszett a keresztény politika számára.[193] A keresztény jelszavakat „népbolondításnak" tartó Bethlen – és tartós alkotásaiban és politikai cinizmusban is méltó társa, Klebelsberg Kunó – valójában nem folytatott keresztény politikát, de okosan és politikus módon használta és használta ki a kétségkívül megerősödött felekezeti befolyást kormányzata megszilárdítására. Ennek legszebb jelképe a szegedi Dóm tér a monumentális Fogadalmi templommal és a Nemzeti pantheonnal, amely nem a vallásos megújulás emlékműve, hanem az elvesztett országot a megőrzött nemzeti műveltség révén feltámasztani akaró magyar dicsőség hirdetője lett.

A Tanácsköztársasággal és az ellenforradalommal szemben – melyek tartósan beépültek a magyar jövő alakításába – az általános, titkos és nőkre kiterjedő választójoggal megválasztott Nemzetgyűlés valóban epizód, múló epizód lett. Amit a Nemzetgyűlés kétéves működése alatt egyáltalán megalkotott, súlyos

[192] Sipos József: *A Bethleni kétharmad: A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése és az 1922-es választások.* Szeged, Belvedere Meridionale, 2020.
[193] Nyisztor Zoltán: *Vallomás magamról* i. m. 142–143.

kompromisszumok árán alkotta meg. Félszívvel és féloldalasan állította vissza a királyságot mint államformát az 1920. évi I. törvénycikkel, félszívvel és főként a félelem hatása alatt választotta meg Horthy fővezért kormányzónak, azaz ideiglenes államfőnek 1920. március 1-én, s félszívvel és a külső, nemzetközi nyomás tudatában detronizálta 1921 novemberében a trónja visszaszerzési kísérletét elbukó IV. Károly királyt. Jórészt szimbolikus hatású lett a botbüntetés törvénybe iktatása 1920 nyarán és az egyetemi numerus clausus törvény elfogadása ugyanezen év őszén – utóbbit a megszállt területekről menekült, eleinte Budapesten, később Szegeden és Pécsett letelepedő vidéki egyetemeken sem a zsidók, sem a nők vonatkozásában nem tartották be egyetlen pillanatra sem.[194]

Az 1920 őszén elfogadott Nagyatádi-féle földreformtörvény ellentmondásos jellege – bonyolult rendelkezései és éveken keresztül tartó döcögős végrehajtása szintén azt jelezte, hogy a Nemzetgyűlés nem elkötelezett sem abban, hogy radikálisan megváltoztassa, sem abban, hogy határozottan megvédje a tulajdonviszonyok fennálló rendjét. Éppígy – a Nemzetgyűlésen kívüli erők fellépése nyomán – csődöt mondott a demokratikus közigazgatási reform tervezete, az előkészítő miniszternek távoznia is kellett posztjáról. Bár a király tavaszi és őszi visszatérési kísérleteinek kudarca időlegesen megerősítette a szabad királyválasztó, 48-as jelszavakat harsogó kisgazdapártot, a győzelem mindkétszer tiszavirág-életűnek bizonyult, nem tudták pozitív programalkotásra váltani. 1921 késő őszére az események menetébe való beleszólás lehetősége egyre inkább csak illúzió maradt a többségi párt számára.[195] A közigazgatás demokratikus átalakítását sikeresen torpedózták meg a régi vármegye hívei, a választójog reformja pedig egyedülálló módon annak elbukásában végződött. A szó szerint az utolsó pillanatig tárgyalt – Bethlen kormányfő részéről rosszhiszemű parlamenti obstrukcióval „széttárgyaltatott" – törvényjavaslat gyászosan szimbolikus véget ért. A Nemzetgyűlés elnöke, Gaál Gaszton egy utolsó reménytelen

[194] N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon a zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről.* Budapest, Akadémiai, 1988, 132; Vö. Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás* i. m. 103.
[195] Ruszoly József: „Alkotmányjogi reformtörekvések az első nemzetgyűlés idején". In: *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica,* (21) Szeged, 1974, 8.

kísérletként még az ülésterem óráját is megállította, hátha… – de az idő így is eljárt a félresikerült kétéves demokratikus kísérlet felett.[196]

1920 és 1922 között a Nemzetgyűlésben egyetlen maradéktalanul sikeres program ment végbe: az egységes kormánypárt Bethlen István vezetésével történő létrehozása, és az 1920-as általános, titkos választásokon demokratikus legitimitást szerzett tömegpártok szétbomlasztása. Furcsa fricskája a sorsnak, hogy a nemzet politikai reprezentációját Horthy kormányzó névleges, Bethlen tényleges vezetésével a budai királyi palotában egyfajta gondosan szelektált, konzervatív jogtudósokból, kiérdemesült politikusokból és csupán protestáns (!) egyházi méltóságokból álló alkotmányjogi értekezlet döntötte el, s egy kormányrendelet hirdette ki.[197] Oktrojált választójog igazgatta innentől kezdve a népakarat reprezentációját. Azaz az új választási alkotmányt a történelmi folytonosság kétes nevében lenyomták az ország torkán. Bethlen István elérte célját. A vidék, a falu újra nyíltan szavazott, de titkos szavazással nem lehetett többséget szerezni az egységes kormánypárt ellenében. A magyar politika centrális erőtérré alakult, amelynek baloldalán ott voltak a megcsonkított cselekvőképességű szocdemek, néhány szállingózó liberális, a többiek pedig mind egy nagy pártban bent. Forrtak, veszekedtek, intrikáltak, de láthatatlan póráz őrizte őket.

9. „Mindenütt rossz, de máshol se jó." Az emigráció kicsiny polgárháborúi

„Széttörött a magyar korsó, s száz cserepe százfelé vetődött" – írta meg a fiatal és ambiciózus szociológus, Mannheim Károly a száműzetésben tengődő ellenzéki magyar politikusok, értelmiségiek folyamatosan romló lelkiállapotát már 1921-ben.[198] Levele ugyan egy kis magyar nyelvű irodalmi lapocskában

[196] „Megállította az órát". *Reggeli Hírlap* (Miskolc), 1922. február 16., 1.
[197] Bölöny József: *Alkotmányjogi értekezlet és oktrojált választójog.* Budapest, Gergely r. 1935. A katolikus egyházfők hiányzására l. Hock János: „A főpapok tüntetése". *Bécsi Magyar Újság,* 1922. március 1., 1–2.
[198] Mannheim Károly: Heidelbergi levél. In: *Mannheim Károly levelezése 1916–1946.* Budapest, Argumentum – MTA Lukács Archívum, 1996, 233. Első közlése *Tűz. Az egyetemes magyar kultúra folyóirata* (Bratislava), 1921. november 15. – december 1. 46–50.

az akkor már Csehszlovákiához tartozó Pozsonyban jelent meg, de Heidelbergből, az egyik legfontosabb német egyetemi városból keltezte. A későbbi világhírű – hazájába már csak látogatóként visszatérő – szociológus reálisan látta a baloldali emigráció helyzetét, s az sem kerülte el a figyelmét, hogy Magyarországról kiszorult – kiszorított – eszményeik Európában sem alkotnak többséget: „Mindig így volt, s ma is így van, hogy mi, akik írunk, […] akaratlanul is a magunk kasztjainak szempontjait, előítéleteit próbáljuk ki, s mikor állítólag a szellem történetét rajzoljuk, csak egy pár előre loholónak kalandjáról számolunk be, s úgy teszünk, mintha avval a pár kiszemelt emberrel együtt mi volnánk a világ tengelye."[199] Csak egy pár előreloholónak kalandjáról – írta Mannheim. Prófétának bizonyult, amit keserűen igazolt vissza az író-mecénás, Hatvany Lajos néhány évvel későbbi vallomása a bécsi kávéházakban csésze feketéik keserű társaságában egyre reménytelenebbül kornyadozó magyarok széthulló világáról: „Itt egy süllyedő hajó van, s mi patkányok futunk a fedélzeten ide s tova. Ez az életünk. Én vagyok a patkánykapitány."[200] A sokfelé hulló bécsi magyar mikrokozmosz egyre romló hangulatát jól jellemezte az avantgárd-kommunista költő, Barta Sándor irodalmi folyóiratának saját versétől kölcsönzött címe: *Akasztott ember. Az egyetemes szocialista kultúra orgánuma.*[201] Amely egy másik emigráns, Illyés Gyula szerint „a kétségbeesés elszánt fintorának készült".[202] S amelyben Barta a szakadozó bécsi irodalmi emigráció szűkebb családját is elérő meghasonlását foglalta össze egy sokatmondó és provokatív kabaréjelenetben: „Az őrültek első összejövetele a szemetesládában".[203]

[199] Uo.
[200] Hatvany Lajos levele Krúdy Gyulának 1925. július 24 után. *Hatvany Lajos levelei,* Budapest, Szépirodalmi, 1985, 207.
[201] A folyóiratról l. Szeredi Merse Pál: „Pártorgánum vagy dadaista folyóirat? Barta Sándor Akasztott Ember és Ék című folyóiratairól (1922–1924)". *Irodalomtörténet,* 2025/1, 27–61.
[202] Illyés Gyula: „Ki volt Barta?" In: Barta Sándor: *Ki vagy?* Szépirodalmi, Budapest, 1962, 5–38.
[203] Barta Sándor: „Az őrültek első összejövetele a szemetesládában" (1. rész) *Akasztott Ember,* 1. évf. 1–2. szám, (1922. november 1.) Újraközli: Kabdebó Lóránt, Kulcsár-Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna (szerk.): *Tanulmányok Kassák Lajosról.* Budapest, Anonymus 2000, 262–266. Az alkotás kontextusához l. Deréky Pál: „Barta Sándor: Az őrültek első összejövetele a szemetesládában". In: Kabdebó et al.: *Tanulmányok Kassák Lajosról* i. m. 244–253.

Hatvany mélabús, lemondó iróniával fogalmazott gyászjelentését és Barta Sándor kétségbeesett kabarétréfáját lázas évek előzték meg. (Ami aztán a moszkvai emigrációt lefejező őrült terrorban teljesedett be, amikor Bartát is kivégzőosztag elé juttatta a sztálini terror őrülete.[204]) Lázas évek és mindig porba hulló újrakezdések. A fehérterror elől menekülő különböző árnyalatú szociáldemokrata, polgári radikális, októbrista és liberális politikusok és értelmiségi támogatóik 1919 őszétől leginkább Bécsben rendezkedtek be. (De jóval kisebb számban Pozsonyba s Prágába, Rómába, Firenzébe, Párizsba is jutott belőlük, és az akkor még, egészen 1921 augusztusáig szerb megszállás alatt lévő Pécsre, valamint a Romániának ítélt Nagyváradra, Kolozsvárra is mentek, vagy „hazamentek" magukat a budapesti forradalmakban megperzselt értelmiségiek, újságírók.) Nem túlzás, hogy a fehérterror Magyarországon „a szellemi porond számottevő részét kiürítette", s hogy „egy nagy nemzedék tűnt el" Magyarországról.[205] Az országban dühöngő fehérterror miatt 1920 elején a magyar politikai baloldal szinte egész vezérkara Bécsben tartózkodott, még az olyan mérsékelt, s szeplőtlen antibolsevik pedigréjű – ráadásul még nem is zsidó származású – szocdem vezetők is, mint Peidl Gyula vagy Peyer Károly, sem érezték magukat biztonságban Magyarországon.[206] Érthetően: Somogyi Béla 1920. februári meggyilkolását követően minden szocialista vezetőt egyaránt halállal fenyegető levelek érkeztek a *Népszava* szerkesztőségébe: „A pártválasztmány minden egyes tagja nyilván van tartva és egyetlenegy sem fogja elkerülni a sorsát. […] Reszkessenek a Buchingerek, Peyerek, Miákitsok, Vancákok és a többi nemzetközi gazember. Ebben az országban szocialista nem fog többet izgatni […] Ebben az országban minden szocialista gazember a Duna fenekére fog kerülni…"[207]

De nem csak a politikusok menekültek. Rajtuk kívül értelmiségiek, költők, írók és újságírók, tudósok és művészek, festők és szobrászok, üzletemberek és kereskedők tucatjai, sőt százai hagyták el az országot, ám az is igaz, hogy hozzájuk csapódtak a káosz haszonélvezői, ügynökök, fizetett provokátorok és prostituáltak, lebukott feketézők, sokat próbált csempészek és pórul járt valutaüzérek, akiknek otthon más miatt lett forró a lábuk alatt a talaj, de tülekedésük a helyüket nem találó emigránsokkal zsúfolt bécsi kávéházakban, a Monopolban, a Dobnerben vagy éppen a külvárosi Colosseumban belefolyt az emigráció zaklatott hullámzású életébe.

[204] Bagdi Sára – Dobó Gábor – Szeredi Merse Pál: *Csodálatos történet? Egy avantgárd művészpár: Újvári Erzsi és Barta Sándor.* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, 2023, 202.
[205] Ormos Mária: „Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején". *Múltunk,* 2010/3, 52.
[206] Fehér András: *A magyarországi szociáldemokrata párt és az ellenforradalmi rendszer 1919. augusztus-1921.* Budapest, Akadémiai, 1969, 75, 114–115.
[207] Uo. 111.

Bécs közel maradt Magyarországhoz a Monarchia felbomlása után is, Bécsben 1920 nyaráig szocialista vezetésű koalíciós kormányzat regnált, Bécsben szocialista hangulat volt azután is, hogy a keresztényszocialisták elhódították a hatalmat, s olyan atmoszféra, amelyben a magyar szociáldemokrácia zömmel németül is jól beszélő képviselői fiatalságukban szocializálódtak, ráadásul a szociáldemokrata bécsi politikusok és nagy hatalmú újságvezérek néhány prominens magyar szociáldemokratának megélhetést vagy állást tudtak ajánlani. A mindkét forradalomban fontos szerepet betöltő Kunfi Zsigmondnak például a legnagyobb szocialista napilap, az *Arbeiter Zeitung* biztosított szerkesztői állást és befolyást, s persze biztos megélhetést. (Ami a szegénységet igen, de egyre súlyosbodó, s végül halálához vezető morfiumfüggését nem tudta megszüntetni.) Mások, mint a *Népszava* korábbi nagy befolyású főszerkesztője, Weltner Jakab nem jártak ilyen jól, bélyegkereskedésből éltek meg szűkösen, ismét mások alkalmi munkákból tartották fenn magukat, újságkihordóként vagy filmstatisztaként dolgoztak, mint például a Tanácsköztársaság kecskeméti városparancsnoka, a hírhorgas Sinkó Ervin, akiről tudjuk, hogy sok más alkalmi munka mellett Kertész Mihály *Szodoma és Gomora* című monumentális produkciójában volt a több ezer névtelen statiszta egyike.[208]

S persze az emigráns forgatag szélein ott tipródott sok-sok névtelen kisember is, asztalosok, nyomdászok, kőművesek és pincérek; s nem mellesleg a magyar kavalkád részei voltak a bécsi fellépéseket vállaló pesti színészek és színésznők, kabaré-énekesnők, operett-táncosok is.[209] Ez utóbbiak többsége inkább a még

[208] Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916–1939.* Budapest, Akadémiai 1990, 455.
[209] „Menekülnek a színészek". *Az Ember,* 1920 október 17., 19–20.

jobb megélhetés reményében költözött ki Bécsbe – bár a legnagyobb színpadi sztár, az elsőrangú Fedák Sári az irigyei elől is, akik szemére hányták, hogy a Vörös Híradó filmfelvételei alapján csókokkal csalogatta a Vörös Hadseregbe a pesti munkásokat az áprilisi budapesti toborzáskor. Ám egyébként sem mindenkit üldöztek otthon, aki ezt állította magáról. A Fedák csókjait lencsevégre kapó ominózus propagandafilmet az a Kertész Mihály forgathatta, aki egy hónappal később ugyan még megörökítette a vörös május nagyszabású flancolását, de rögtön utána felcserélte a kommunista filmgyártás vékony kenyerét a bécsi kapitalista filmipar vastag szalonnájára, s a híres mozifilmgyár, a Sascha Film Alexander Joseph Kolowrat-Krakowsky gróf tulajdonolta stúdióiban buzgólkodott egyre duzzadó honoráriumokért egyre grandiózusabb projekteken; ahogy a Pestről csak a proletárdiktatúra bukása után rövid időre rács mögé került, majd elmenekült másik eljövendő nagy filmmágus, Korda Sándor is Bécsben Kolowrat gróf pénzén próbálhatta ki szerencséjét.[210] Kordának és Kertésznek aztán szűk lett az egykori császárváros is, és Bécsből is továbbálltak néhány év múlva. Ez történt másokkal is, akiket legalább annyira hajtott a személyes ambíció, mint a hazai állapotok miatti elkeseredés. Berlinbe mentek, a weimari köztársasággá lett német fővárosba, amely már a vereség első évfordulóján a szórakozás és a kereskedelem legfontosabb európai központja lett, széles utcáin hömpölyögtek az autók, mulatóhelyein pedig folyt a pezsgő, amit egy meglepett magyar látogató szerint a várost elárasztó idegenek „úgy ittak, mintha ingyen adták volna".[211] Párizsba, Amerikába egyelőre viszont viszonylag kevesen jutottak el, mert a bevándorlást drasztikusan megszigorították. S persze a hazafelé út is megnyílt a húszas évek második felétől, amikor az amnesztiával hazatérők nem veszélyeztették többet az otthoni hatalmat. Nem tudjuk tehát pontosan, hogy egy adott időpontban mennyien voltak a két forradalom bécsi menekültjei és önkéntes emigránsai – s bár biz-

[210] A tanácsköztársaság filmgyártásáról: Garai Erzsébet (szerk.): *A magyar film a Tanácsköztársaság idején*. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum. 1969, 265–269; Kertész és Korda bécsi éveiről: Balogh Gyöngyi: *Die Anfänge zweier internationaler Filmkarrieren: Mihály Kertész und Sandor Korda*. In: Francesco Bono, Paolo Caneppele, and Günther Krenn (szerk.): Elektrische Schatten: *Beiträge zur österreichischen Stummfilmgeschichte*. Vienna, Filmarchiv Austria, 1999, 77–100.

[211] „Utazás Budapesttől Berlinig". *Virradat*, 1919. október 24., 3.

tosan nem voltak százezren, mint azt többen tudni vélték,[212] ám azt állíthatjuk, hogy a politikai okokból üldözött és/vagy származásuk miatt kirekesztett, megalázott tudósok, művészek, gondolkodók számarányukat messze meghaladó politikai és intellektuális erőt képviseltek. Amivel otthon is számoltak, ha már leszámolni nem tudtak velük.

Mi volt ez a ma is csak töredékesen ismert, száz évvel ezelőtti bécsi magyar élet? Ez a nyugtalan hangyabolyként nyüzsgő magyar mikrokozmosz az ódon Stephansdom mindenfajta illúziót egyformán betakaró hosszú árnyékában? Kávéházakban, ahol még hittek a dunai konföderáció eljövetelében, s ahol egy reményvesztett polgári radikális üzletember húszezer koronával – mai értékén félmillió forint – támogatta Jászi Oszkár útiköltségét, hogy elmehessen Amerikába, ahol hite szerint Közép-Európa megbékélésének keresztelője lesz.[213] Kávéházakban, ahol időnként a székeket dobálták, sőt késsel mentek egymásra a vezető szocialista elvtársak, mert nem tudtak egymásnak elszámolni a forradalmas háborúvég idején rekvirált lovakkal és tehergépkocsikkal, melyek „elvesztették közpénzjellegüket". (Vincze Sándor, Kun Béla egykori kolozsvári cimborája kérte számon Böhm Vilmost az 1918. novemberi kolozsvári történésekről, ez utóbbi „testőrei" aztán verekedéssel rendezték le a vitát.[214]) Kávéházakban, ahol izgatottan adták-vették és olvasták a pesti újságokat, s még izgatottabban szerkesztették az emigráns lapokat, az olykor hagymázas tervezgetések között egy csepp kétséget sem hagyva afelől, hogy mi az emigráció kötelessége: „Az emigrációnak, legyen az Ausztriában, Szlovákiában, Jugoszláviában, Romániában, Itáliában, vagy Németországban, Horthyék háborus vállalkozásával szemben egyetlen szent és nagy kötelessége van: szembeszállani a magyar hóhérokkal. Ha az emigráció harca, idáig írással és szóval folyt Horthyék ellen, akkor most vegyék át szerepüket – a fegyverek. Igenis, Horthyék fegyverkezésével szemben mindenhol fel kell fegyverezni az emigrációt, hogy a megtámadott országok népének sorában küzdhessen gyilkos ellensége, a »Horthy-banda« ellen. [...] Mindenkivel, de mindenkivel, az ördöggel is

[212] Litván György: „Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban". In: Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közti Magyarországról*. Budapest, Kossuth, 1984, 281.

[213] *Jászi Oszkár naplója* i. m. 152–153.

[214] Vincze Sándor: *Az erdélyi forradalom*. PIL 965 f.1 II. kötet 283–288.

szövetkezni vagyunk hajlandók Horthyék ellen és nem lángolhat az ő gyűlöletük perzselőbben felénk, mint amilyen tüzesen a mi undorunk és megvetésünk a fehér front felé izzik. Az emigráció, tartozzék bármelyik párthoz vagy frakcióhoz, álljon akárhányadik Internacionálén, vagy Internacionálén kívül, nagyon kiváló és mindenre elszánt ellenfele lesz a Horthy-hadseregnek és azért kérjük a Horthybandától veszélyeztetett államokat, hogy adjanak fegyvert mindenütt az emigránsok kezébe és osszák be őket a saját hadseregeikbe. A Horthyék ellen való szent háborúban hajlandók vagyunk, ha kell, meghalni mind egy szálig!"[215] Ámen – mondhatta, s talán mondta is erre akkoriban egy fellelkesült kávéházi Konrád, felugorva kapucínere mellől. A Vörös Hadsereg offenzívája éppen ekkoriban érte el Varsót, s a cikkíró Göndör Ferenc arra figyelmeztette sorstársait, hogy Horthyék hogy „véren és szennyen fölépült becstelen uralmukat fenntartsák, még egyszer elhurcolják a magyar népet a vágóhidra. Az orosz forradalom pribékjeiül ajánlkoztak fel [...], és úgy látszik, hogy a francia kapitalizmus képes lesz ezt a hitvány és züllött segítséget, ezt a bűnös véráldozatot igénybe venni".[216]

Az esemény a lengyel történelemkönyvek lapjaira dicsőséges fejezetként, a „visztulai csodaként" bekerült 1920. augusztus 20-i varsói csata volt, amelynek során az egykori szocialista, Józef Piłsudski marsall csapatai megállították a Vörös Hadsereg offenzíváját – Közép-Európa szovjet-orosz birtokbavételét egy negyedszázaddal kitolva. S amelyhez a Teleki Pál vezette magyar kormány komoly mennyiségű lőszerszállítmányokkal járult hozzá,[217] azt remélve, hogy ellentételezésként helyet kap a nagyhatalmi diplomácia asztalainál, kitörhet nemzetközi elszigeteltségéből, és felvetheti legalább részlegesen a trianoni béke revízióját – amely reményben nemcsak Horthy és katonai környezete, hanem a szélesebb közvélemény is osztozott. (Nem vethette fel.[218]) A varsói csata várható kimenetele viszont ellenkező értelemben lelkesítette fel először a bécsi emigrációt: ők Bugyonnij kozák lovasaiban bízva a saját ügyüket lát-

[215] Göndör Ferenc: „Az emigráció kötelessége". *Az Ember*, 1920. augusztus 15., 3–4.
[216] Uo.
[217] Mitrovits Miklós: „Magyar-lengyel diplomácia a lengyel-bosevik háború idején". *Közép-Európai Horizontok*, 2020, 22–28.
[218] Romsics Gergely: *Összeomlás és útkeresés 1917–1920* i. m. 522.

ták kibontakozni a történelem porfelhőjéből. Ki tudja? Talán Varsó után jön Budapest is, s a világforradalom árja elmossa a fehér uralom szennyét a Duna partjáról is. Ahogy a Csonka-Magyarország reményei, úgy ez utóbbi sem következett be – ami mély depresszióba taszította Károlyit, Jászit egyaránt, ahogy az alapvetően a győztes utódállamok meggyőzésére épülő, egyre gyengébb hatásfokkal működő emigráns külpolitika sem.

Az emigráció politikai vezetői, a jobboldali szociáldemokrata Garami Ernő és a baloldali Kunfi Zsigmond vagy a polgári radikális Jászi Oszkár a korai húszas évek első éveiben bejáratosak voltak az osztrák, a csehszlovák vagy éppen a jugoszláv kormányzat magas szintjeire, s többször fogadta őket Karl Renner osztrák kancellár, Thomas Masaryk csehszlovák köztársasági elnök és befolyásos külügyminisztere, Eduard Beneš, vagy éppen Nikola Pašić, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság nagy hatalmú politikusa, többszörös miniszterelnök. Igazából emigrációjuk kezdete óta külpolitikusok voltak, akik elhitték, vagy inkább hinni akarták, hogy a wilsoni önrendelkezési jogra alapított új Közép-Európa országainak, az utódállamoknak az az elsőrendű érdeke, hogy Magyarország váljék olyan demokratikus köztársasággá külső hatalmi beavatkozás révén, amilyenné nem vált a Károlyi Mihály vezette őszirózsás forradalom idején. Valamiképpen mindnyájan követségben jártak, a baloldali magyar emigráció szimbolikus vezetője ekkor még – kimondva-kimondatlanul – Károlyi Mihály volt, akiről még sokan azt hitték – valószínűleg ő maga is –, hogy államfőként fog visszatérni. Jöjjön Károlyi Mihály! – ez volt a jelszó, amit a bécsi szocialista hetilap agilis szerkesztője, Göndör Ferenc időnként címlapjára tűzve belekiáltott az emigrációs veszekedésekbe: Jöjjön Károlyi, hisz a „magyar hóhéruralom recseg-ropog és a fehér gonosztevők véren és könnyen fölépült kormányzata az egész vonalon rothadásban van. Mindenki érzi, hogy a Horthy-banda pünkösdi királyságának vége lesz és a keresztény kurzus galoppban vágtat az örök alkonyat felé."[219]

Ezt írta Göndör, s nemcsak ő hitte el, hogy „Károlyi Mihály nevével lehet megmenteni Magyarországot és Károlyi Mihály lobogója alatt lehet nekünk,

[219] Göndör Ferenc: „Jöjjön Károlyi". *Az Ember*, 1920. április 11., 3.

bujdosóknak, hontalanoknak hazamenni".[220] Hanem az emigráció első éveiben majdnem mindenki. Időnként még Garami Ernő is, aki már Magyarországon fasírtban volt Károlyival. Károlyi támogatói 1919–1920-ban a katolikus plébános és lelkes patrióta Hock Jánostól – aki Károlyiban minden csalódás után újra hitt, mert benne „Kossuth szelleme jelent meg, s azt az izenetet küldte: Előre fiaim, de hittel" – a polgári radikális Jászi Oszkáron át a bűntudattól morzsolt Kunfi Zsigmondig – aki 1919. március 21-én a megbuktatás egyik kulcsfigurája volt –, s azon túl, egészen a kommunistává lett Landler Jenőig értek, aki pedig a földosztó gróffal szeretett volna híveket szerezni a kommunisztikus eszméknek a messiásváró agrárproletárok között. (A másik kommunista vezér, Kun Béla éppen ezért nem csatlakozott – pedig neki Károlyi fel is ajánlkozott –, „hisz mégiscsak egy gróf". Amikor Kun Leninnek beszámolt a Károlyival közvetítők révén folytatott egyezetetéséről, azt ajánlotta a világforradalom vezetőjének, hogy azzal halasszák el a válaszadást az Oroszországba készülő szocialista grófnak, hogy először nyilatkozzon: mi a véleménye a terrorról? Értsd: képes-e azonosulni a vörösterrorral... Kun Béla mindig szívből jövően volt gonosz.)[221]

A kiüldözött magyarok között Károlyi neve zászló volt, tépett zászló ugyan, de még sokáig fennen lobogó, a köztársaság és a demokratikus szabadságjogok októbrista eszményeié – igaz, hogy maga Károlyi, miután Kun Béláék megfosztották hatalmától, rögtön megszűnt októbrista lenni. Feladta a területi integritás elvét, s egyre inkább szocialistaként határozta meg magát. Károlyi változó politikai hitvallásai és a következő évtizedben követett politikai gyakorlata nem volt következetes. Szocialista volt, de viszolygott a szocialista politikusok többségétől, s nagyúri presztízse, családi, baráti, arisztokrata networkje még évekkel később is sokkal több ajtót megnyitott előtte a baloldali szimpátiákkal játszó amerikai milliomosok és liberális lordok előtt, mint névtelen emigráns politikustársainak. A nagy, de széttartó remények középpontjába helyezett Károlyi egyre kevésbé akart és tudott megfelelni egykori és jelenlegi barátainak, egyre nyíltabban vállalta fel nemcsak oroszszimpátiáit, hanem azt a meggyőződését is, hogy a jövő egyes-egyedül a szocializmusé – és

[220] Uo. 4.
[221] Hajdu Tibor: „Károlyi Mihály Prágában". *Valóság*, 1972/9, 48.

ez így együtt végképp szalonképtelenné tette abban a nagyhatalmi konstellációban, amely a közép-európai kisállamok rendszerét a bolsevizmus megfékezésére kívánta felhasználni.

Károlyi személyes sorsa követte politikai szerepének elinflálódását. Ahogy 1919 őszén válságba került házassága – „egész nap csak neked szeretnék írni. Mindég ugyanazt, hogy szeretlek és hogy el kell, hogy váljunk. Kérlek ne izgulj és főleg ide ne rohanj. Sokat rád gondoló férjed"[222] –, úgy hányódott maga is tegnapi politikai barátok és holnapi meggyőződések között. S hányódott egyébként országról országra, kiutasításról kiutasításra. Prágából Firenzébe, majd ottani botrányos kitoloncolásuk után pedig – amelynek során megtalálták felesége kompromittáló magánéleti intimitásokat és még kompromittálóbb kommunista szimpátiákat egyaránt tartalmazó naplóját – Dalmáciában telepedtek le, nem függetlenül attól, hogy Károlyi és hívei még mindig reménykedtek az ellenforradalmi rendszer megdöntésének egyfajta délszláv oldalról megvalósítható „kombinációjában". Kissé megnyugodtak feleségével, Andrássy Katinkával együtt, aki a futó kalandok ellenére sohasem gondolt komolyan arra, hogy végleg elhagyja az államfőből hontalan bujdosóvá lett férjét. Károlyi megpróbáltatásokon keresztül is megőrzött vonzó egyéniségét nemcsak fiatal és szép felesége kitartása bizonyította – pedig az Andrássy család nagyon megkönnyebbült volna, ha „Katus" és „Mihály" elválnak –, hanem a tőle eszmeileg mindinkább eltávolodó Jászi Oszkár változatlan baráti csodálata is, akivel Belgrádban 1922 januárjában találkozott: „Károlyi részletesen elmondotta raguzai életmódjukat: grófnő főz, takarít, ő vizet és szenet hord, cipőt tisztít. Ez a heroizmus engem egészen megszégyenít. Én ezt nem bírnám."[223] Károlyi neve ekkor már csak az emigráns sajtó utódállami hálózatának belgrádi kormány által történő finanszírozásáról szóló tárgyalások garanciájaként jött szóba. De ez sem segített. 1922-től már csak az agónia évei következtek, a korábbi heves remények a győzedelmes visszatérésről elhalkultak, a bécsi emigráció látványosan bomlásnak indult.

[222] Károlyi Mihály levele feleségéhez, 1920. szeptember 10. PIL 704. f. 147. ő. e. 16.
[223] *Jászi Oszkár naplója 1919–1923* i. m. 250.

Az októbrista-szocialista emigráció romló hangulatát jól jellemezte az a körkérdés, amelyet *Az Ember* vitriolos főszerkesztője 1922 januárjában tett fel a szocdem és októbrista vezéreknek: Mit fogok csinálni, ha először Budapesten leszek? A Vörös Hadsereg villanyszerelőből lett egykori főparancsnoka, az apró termetű Böhm Vilmos régi háziorvosát kereste volna fel, hogy rendbe hozza meggyötört fizikumát, mások, mint a két szék közül mindig a pad alá eső dzsentri-demokrata, Lovászy Márton elrekvirált régi lakása helyett keresett volna újat.[224] A vérmesebbek azonban nem magánsérelmeik orvoslását említették válaszaikban, hanem egyenesen Justitia istenasszony éles pallosa után nyúltak. Mint például Bölöni György – Ady Endre földije és életrajzírója –, aki a pusztulást szánta még a tehetséges régi barátoknak is, ha bármi közük volt a „kurzus förtelmes mocsarához".[225] (Neki megadatott a hazatérés 1945 után. Aligha sejtette, hogy az 1956-os forradalom leverése után közvetlenül, mint az akkor induló *Élet és Irodalom* főszerkesztője, Kádár hóhérkurzusának irodalmi díszhivatalnokaként végzi be hosszú életét.) Ady másik pártfogója, Hatvany Lajos hasonlóképpen vélekedett: „tapossátok el a gyalázatost" – idézte Voltaire egyházellenes jelszavát Horthyt és „pribékjeit" értve alatta, míg a szelíd Szende Pál, az őszirózsás forradalom hajdani sikertelen pénzügyminisztere sietett leszögezni, hogy ő ugyan nem tartozik az akasztatók pártjához, ám reménybeli visszatérése után életét ő is a „fehér uralom" története megírásának, „perrendszerű bizonyításának" szentelné.

Délibábos fantáziák a Horthy-korszak végéről, annak igazi virágba borulása előtt. A körkérdést feltevő Göndör Ferenc néhány hónappal később már realistább volt, s fájdalmas melankóliával foglalta össze, mit is jelentett baloldali magyar politikai emigránsnak lenni Bécsben: „Kikerülni a forgalomból, kikapcsolódni az életből, érezni, hogy minden nélkülünk, tőlünk egészen függetlenül történik, hogy a levegőbe való céltalan belekiabálás a reménytelen sorsunk, hogy mindig mindenhol, mindenki számára fölöslegesek és nehezen elviselhetők, viszont könnyen és vidáman nélkülözhetők vagyunk, mindig mindenütt tehernek lenni és valósággal fizikailag érezni

[224] Mit fogok csinálni, ha először Budapesten leszek? Az Ember, 1922. január 15., 5, 7.
[225] Uo. 6.

azt, hogy csöndesen kimúlunk az élők sorából: valahogy ez az állapot, amit úgy hívnak, hogy emigránsnak lenni."[226] Göndör sohasem jött aztán haza, New Yorkban halt meg 1954 kora nyarán, még utolsó hónapjaiban is vitázva-veszekedve immár nyilas emigránsokkal, többek között azzal a Marschalkó Lajossal, aki szerint „a kiválasztott nép találmánya volt a sulzbergeri [értsd: zsidó] sajtó által világhírnévre emelt gázkamra is".[227] A száműzött pszichéjéről szóló szomorú igazsága azonban egyáltalán nem halt meg. A hazára haragudva a hazától távol élni ma sem sokkal biztatóbb lelki perspektíva, mint volt száz éve, s míg a hazaárulónak kikiáltott Károlyi házaspár Franciaországba, majd Nagy-Britanniába költözött, Jászi pedig Amerikában lett elsősorban az, amire hajlamai mindig is rendelték: tudós, addig az októbrista alvezérek és a szociáldemokrata emigráció szinte teljessége hazatért – hazakullogott –, hogy előbb vagy utóbb beleszürküljön a Bethlen-korszak hétköznapjaiba. Hazatérésük előkészítője az a Váry Albert királyi ügyész volt, aki 1919–1920-ban a Tanácsköztársaság kriminalizációjának és a megtorlás jogi eszköztárának is a kidolgozója volt.

Az emigrációs politika csődje elsősorban az volt, hogy csak a trianoni diktátum által Magyarország rovására kikerekített utódállamok jóindulatára támaszkodhatott, a nagyhatalmak 1919 őszétől Horthynak adtak bizalmat, s az általa kinevezett kormányokkal tárgyaltak. Számításaik be is jöttek, Horthy Miklós és miniszterelnökei végeredményben „teljesítési politikát" folytattak – feloszlatták a tiszti különítményeket és eloszlatták a titkos szervezetek kardcsörtető irredenta álmait, ahogy az 1919–1920 fordulójára sorozással, kényszersorozással nagyra növesztett hadsereget is a trianoni békeszerződésben előírt mértékre redukálták –, amely képtelenné vált bármilyen támadó háborút viselni Magyarország egyébként is védelmi szövetségbe tömörült szomszédai ellenében. Ám az utódállami kormányok kezében Károlyi, Jászi, Garami és a bécsi magyar emigráció bármilyen árnyalatának bármilyen javaslata csak eszköz volt. Az „oszd meg és uralkodj" eszköze. Jászi Oszkár ezt világosan látta – és mégis

[226] Göndör Ferenc: *Vallomások könyve*. Wien, Szerzői Kiadás, 1922, 234.
[227] Marschalkó Lajos: *Világhódítók. Az igazi háborús bűnösök*. München, 1958. Online: https://mek.oszk.hu/10300/10377/10377.htm#1. Arthur Hays Sulzberger a *New York Times* tulajdonosa.

elfogadta. 1921. július 6-i naplóbejegyzése szerint: „A szerb új alkotmányt elolvastam. Nem írhatok róla, mert kedvezőtlen a közszabadságokra nézve (nincs szó a nemzeti kisebbségek oltalmáról)."[228] Aztán mégis elment a szerb politika leghatalmasabb emberéhez, Pašić miniszterelnökhöz, majd szerb királyi helytartóknak gratulált kedves szavakkal. Néhány hónappal később újból arról írt beletörődéssel: „Rettenetes súlyos valamennyiünk dilemmája: tudva, látva a reakciót az utódállamokban, mégis együtt kell vele menni; a még szörnyűbb magyar reakcióval szemben! nagyon deprimált állapotban."[229] Együtt mentek, ez az emigráció anyagi fennmaradásának kérlelhetetlen törvénye volt. Nem lehetet a végtelenségig finanszírozni az ellenállást Károlyi Magyarországról, a nővére által kicsempészett festményeinek eladásából – ráadásul a gyanútlan Károlyit olykor bizalmas emberei is átverték, és szégyentelenül megdézsmálták vagyonát.

Benešék, Pašićék ravaszak voltak, a Horthy rendszerét ostorozó bécsi magyar lapokat beengedték az utódállamokba – nem árt, ha tudják, különösen a magyar hűségen maradt zsidó származású felvidéki, erdélyi városi polgárság soraiban, hogy nem kell az ordassá lett régi hazába visszavágyniuk[230] –, de az emigráns vezérek tanácsait, kéréseit nem fogadták meg. Eszük ágában sem volt megindulni Budapest ellen, de nem is kellett: az igazi veszélyt, a Habsburgok esetleges visszatérését és detronizációjukat Horthy és Bethlen maga intézte el. Prágából, Belgrádból, Bukarestből úgy vélték, igazából egy demokratikus rendszerváltás esetén is ugyanaz maradna a magyar politika alapképlete: elérni a trianoni béke részleges vagy teljes revízióját, visszahozni a régi Nagy-Magyarországot. 1922 márciusában Beneš cseh külügyminiszter Csehszlovákia bécsi követe révén lesújtó üzenettel szolgált: „Az emigráció, ha hazakerül, ugyanolyan külügyi politikát fog folytatni, mint Horthy. Minden magyar csak integritásos politikát folytathat. Ennek dacára az ő rokonszenve az emigráció mellett van. Az emigráció különben is sok hibát követett el. Túllépte azt a határt, melyet egy emigráció a saját hazája közvéleményével szemben folytathat. Elmulasztotta az angol és francia közvéleményt felvilágosítani,

[228] Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár naplója* i. m. 201.
[229] Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár naplója* i. m. 228.
[230] Sebestyén József levele Károlyi Mihályhoz, 1922. június 1., idézi Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Budapest, Kossuth, 1978, 374–375.

mely ma Horthy-párti. Különben is az emigráció prognózisai nem teljesedtek be – Horthy nem bukott meg a kis antant beavatkozásai dacára."[231]

Mindez egy olyan pillanatban történt, amikor otthon Bethlen István miniszterelnök már magához édesgette a kisgazdapártot, s ügyes paktumpolitikával lekenyerezte a kiéhezett hazai szociáldemokrata vezetést – végtére ők is „megélhetési politikusok voltak csupán" –, majd a választójogot megszűkítve kezdte el a nagy, egységes kormánypárt megállíthatatlan menetelését a megdönthetetlen hatalomba, s egyúttal a négyéves magyar polgárháború nem fölszámolását, hanem befagyasztását. Ezt a csapdát nem lehetett kikerülni, ráadásul Jásziékra, Károlyiékra mindig lehetett úgy hivatkozni: hogy ők most az utódállamokkal paktálnak, az azért van, mert már 1918 őszén eladták a hazát a területrablóknak. Ez a hamis bélyeg rajtuk s emlékezetükön is rajta maradt, míg a trianoni fájdalom ügyes hazai birtokosainak, akik okosan kufárkodtak meghajló reálpolitikával és a rendíthetetlen hazafias retorikával, elfelejtették a kollaborációjukat. Ki emlékszik arra, hogy a hazafias dac és a fájdalom igenis otthon volt a bécsi emigráció soraiban? Ki emlékszik arra, hogy az őszirózsás forradalom Nemzeti Tanácsának vezetője, a szabadkőműves katolikus plébános, Hock János 1920 tavaszán visszautasította az együttműködést olyan államokkal, amelyek a „magyar testről élő tagot hasítottak le", a cukormilliomos és irodalmi mecénás Hatvany Lajos báró pedig „megsebzett országként" írta meg – németül – a magyar gyászt, és ajánlotta a francia progresszív irodalmi celebnek, Romain Rolland-nak?[232] Amikor honvágytól gyötörve hazatértek, mindketten börtönbüntetést kaptak.

[231] Jászi Oszkár naplója i. m.
[232] Hock János levele Jászi Oszkárhoz 1920. június 14-én. In: Hajdu Tibor – Litván György: *Károlyi Mihály levelezése I.* Budapest, Akadémiai, 1978, 633. Ludwig Hatvany: *Das verwundete Land.* Leipzig-Wien-Zürich, 1921. Romain Rolland reakcióját l. 1921. május 4-i levelében Hatvany Lajosnak. In: Hatvany Lajosné (vál., szerk.): *Levelek Hatvany Lajoshoz,* Budapest, Szépirodalmi, 1967, 268–270.

10. „Ez a párt az Út, az Igazság, az Élet" – a kommunista emigráció a korai húszas években

„Persze most várják a »közép-európai forradalmat«. Ha ez nem jön, a legközelebbi világháborút. Tíz év múlva Amerika-Japán harca fogja elseperni a kapitalizmust. És így tovább és így tovább"[233] – így füstölgött Jászi Oszkár a kommunisták könnyelmű eszkatológiáján, amikor a borotvált hajú és bajusz nélküli Lukács betoppant hozzá Bécsbe 1919 szeptemberében. Bizonyos értelemben tévesen ítélte meg Lukácsot, aki kint felújította a Vasárnapi Kört, amelynek kis intim szektájába Jászi válófélben lévő felesége, Lesznai Anna is visszatért, miközben ő már nagy művén, az *Antimarx*on dolgozott. A maroknyi kommunista hívőnek erre a feltétlen üdvbizonyosságra volt szüksége – bár a kommunista életút nemegyszer a múlt véletleneiből következett. Ahogy korábban már megírtuk, augusztus 1-én s a rá következő napokban Bécsbe menekültek a Tanácsköztársaság kommunista irányítói is. Néhányukról – így Landler Jenőről, Pogány Józsefről –, akik 1919. március 21. előtt prominens tagjai voltak a szociáldemokrata párt vezetőségének, csak most derült ki véglegesen, hogy kommunistákká lettek. Az ok valószínűleg egyszerű: azért, mert a szociáldemokrácia élvonalába nem volt számukra többé visszaút. Nem fogadták őket vissza. A Bécsben szektává visszazsugorodott emigráns magyar kommunista közösség tagjainak tehát nem racionális társadalomképe volt, hanem agresszív üdvbizonyossága: „ez a párt az Út, az Igazság, az Élet. Ebből sugárzik ki a más látáshoz szokott európai szemet vakító, minden más világosságot elhomályosító, káprázta tó Fényesség. Ez tapossa agyon az emberállatban a férget és készíti elő az emberben az Eszményt."[234]

Ezeket a fennkölt sorokat az egykori belügyi népbiztos, Landler Jenő írta, a hajdani, minden hájjal megkent joviális ügyvéd, aki Szabó Ervin szerint arra is képes volt vetemedni, hogy a villamosvasutas dolgozók sztrájkját megjátssza

[233] Jászi Oszkár naplója i. m. 60.
[234] Landler Jenő: „Évfordulón". *Proletár*, 1920. július 29., 2.

a tőzsdén, s akit kétes karrierkezdet után, szocdem korszakában is pragmatikus karrieristaként ismertek a szociáldemokrata pártban, s akiről azt tartották: mellőztetése, jobban mondva kielégítetlen hatalmi ambíciói miatt lett testestől-lelkessé kommunistává.[235] Utálni azonban igazából nem utálta senki. Bárhonnan vezetett is Landler útja a kommunizmusba, ő nagy szavai ellenére megmaradt rokonszenves vezérnek. A kommunizmus metafizikájának igazi szócsöve a filozófiai vénáját publicistaként a mozgalom és egyben Landler rendelkezésére bocsátó Lukács György volt. Ő a Tanácsköztársaság bukásából azt a következtetést vonta le, hogy ellentétben Oroszországgal, a „középeurópai proletariátus eszmevilága meg volt fertőzve a demokrácia kispolgári tanításaitól".[236] Elsősorban persze a szociáldemokraták. Emiatt az ellenforradalom és a jobboldali terror a szociáldemokraták bűne. Lukács szerint „azért, hogy közvetlenül Horthy és Héjjas gyilkolják a magyar proletárokat, igazi gyilkosaik mégis a szociáldemokraták, Kunfi [Zsigmond …] Az értelmi szerzők, az igazi bűnösök, akik a fegyvert kivették a munkásság kezéből, akik a harci gondolatát kibeszélték agyából, akik fegyvert adtak az ellenforradalom martalócainak, egyformán ők: Garami [Ernő] és Garbai [Sándor]".[237] Eltekintve a hajmeresztő vádaktól – míg Lukács apja pénzén kényelmesen, addig Kunfi élete kockáztatásával, az örvénylő-sodró Duna hullámait átúszva menekült a fehérterror elől, s Garbai is kacskaringós utakon keveredett ki a rá váró halálos ítéletből –, a gyógyszer tehát Lukács szerint: a „burzsoáziát" szolgáló demokratikus intézmények eltakarítása a forradalom útjából. A forradalmi akció csak illegalitásban valósulhat meg, nem kell, sőt nem is szabad legális intézményeket létrehozni, támogatni, a parlamentáris küzdelem vállalása egyenesen árulás: „…ha a kommunista párt parlamentális tevékenységbe fog, az minden kommunista számára annak tudatát és beismerését jelenti, hogy beláthato időn belül nem várható forradalom."[238]

[235] Vincze Sándor: *Az erdélyi forradalom* i. m. 395; Vö. Garami Ernő: *Forrongó Magyarország* i. m.
[236] Lukács György: „Miért nem bukott meg a proletárdiktatúra". *Proletár*, 1920. július 29., 5.
[237] Uo.
[238] Lukácsnak a *Kommunismus*ban megjelent „Zur Frage des Parlamentarismus" cikkét idézi Fekete Éva: Lukács György: *Késleltetett életrajz*. Budapest, Kalligram, 2021, 180.

1921 őszére a minipártot tizedelő frakcióharcok következtében a Kommunisták Magyarországi Pártjának nem maradt egyetlen hazai csoportja sem, a bécsi csoport 30 aktív és 70 rokonszenvező taggal, valamint 80 pártalkalmazottal képviselte a világforradalom ügyét. A pártalkalmazottak pártja lett moszkvai pénzen.[239] De 1919–1920-ban még Lukács biztos volt benne, hogy a forradalom hamarosan jön és győzni fog, csak a szocdemeket kell eltakarítani az útból, továbbá a szocializmus és demokrácia hamis szövetségét kell kimosni a munkásagyakból: „A szociáldemokrata gondolkodás még nincs kiirtva a munkások fejéből – és talán még holnap se lesz. De ha abban a tempóban halad előre a megvilágosodás felé, mint eddig – és a kapitalizmus erődjének mindig világosabban napfényre jutása csak sietteti ezt a folyamatot – akkor rövidesen összeomlik a kapitalizmus utolsó védőbástyája, a szociáldemokrácia, akkor semmi sem áll útjában a proletariátus végső győzelmének."[240] A legtöbb bécsi kommunista emigráns is hitt Lukácsnak, hittek a világforradalomban, s szívük mélyén kissé következetlenül azt is hitték, hogy a világforradalom révén nemsokára visszatérhetnek Magyarországra, az új, csakhamar megszülető Tanácsköztársaságba. 1919 decemberében Kun Béla is azt írta Leninnek, hogy a „forradalom ügye Nyugaton óráról órára javul".[241] Igazából ezt hitte az 1919 őszén a siralomházban filozofikus naplót vezető Korvin Ottó is, ezáltal morális megnyugvást talált saját bizonyosan bekövetkező kivégzésében: a „történelem ismétlődik, és önzés volna azt akarni, hogy ne épp mivelünk történjen a rossz".[242]

Ebben a messianisztikus várakozásban arról, hogy pontosan miként következik be a nagy kommunista visszatérés, nem sokat gondolkoztak, annál többet arról, hogy miképpen teljesítik majd be az elmulasztott terrort a burzsoázián. Mert a bukást elsősorban annak tulajdonították, hogy a bolsevista Magyarországon igazából nem is volt terror. „Ha valamivel vádolni lehet a magyarországi diktatúra vörös terrorját, akkor sokkal inkább azzal, hogy túlságosan humánus volt, hogy túl sok maradt meg benne a pacifizmusból, hogy az osztályérdek komoran intő szavát elnyomta benne a szentimentalizmus és az emberi érzés. A magyar proletárdiktatúra alig ismerte a vörös terrort."[243] A sokat látott, sokat tapasztalt Pogány József írta ezeket a sorokat, aki Nyíregyházán maga is végeztetett ki statáriálisan ártatlan embereket, de ezt ígérte a fiatal Rudas László is, aki szerint „a proletárdiktatúra terrorral jár [...] ha már egyszer megcsináljuk, úgy az új magyar proletárdiktatúrát az a tudat fogja vezetni, hogy ellenforradalmat nem lehet frázisokkal leverni, hanem csak tettekkel, következetes, bátor tettekkel, az akasztófáktól sem visszariadva". A proletárforradalomnak Rudas szerint olyan emberekre van szüksége, „akik nemcsak forradalmi frázisokat hordanak az ajkukon és elismerik a proletárdiktatúra szükségességét, hanem olyanokra is, akik hajlandók ennek az elméletnek következményét levonni egész az akasztásig, a lázadó burzsoázia kíméletlen kiirtásáig, olyan emberekre, akik a burzsoázia gyűlöletét dicsőségnek tartják".[244] Ezt a fajta igazságosztó terrort hirdette a sikeres polgári – ha úgy tetszik, kispolgári – kabarészerzőből megveszekedett kommunista publicistává lett Gábor Andor is, akinek békebeli csiklandós kuplei és a fehérterrort szenvedélyesen ostorozó publicisztikái egyaránt jól ismertek, a vörösterrort lelkesen propagáló írásai viszont kevésbé. Pedig ebben is legalább annyi nyelvi leleményesség jellemezte a *Dollárpapa* korábbi sztárszerzőjét: „...mi most már tudjuk, hogy újabb terror esetén csakúgyan terrorra van szükség éspedig olyanra, amely lehetetlenné teszi, hogy a későbbi turivásáron terrorra lehessen hivatkozni. [...] Az akasztott ember nem szép, de a nyelvét csak egyszer tudja kidugni."[245] A hajmáskéri internálótáborról szóló könyv előszavának csattanó lezárásaként pedig azt írta: „Aki nem üti agyon Horthyt, azt Horthy fogja agyonütni!"[246] Lefordítva: ha nem akarsz áldozat lenni: gyilkolj!

A terror dicsérete nem csupán a legyőzöttek tehetetlen indulatát fejezte ki. Hasonlóan a fehérterroristák fantáziáihoz, az emigráns kommunista képzeletet is a másolás kényszere gyújtotta fel, s miközben ketrecről, akasztásról, bilincsről, kalapácsokról deliráltak megszállottan, mindig az lebegett a szemük előtt:

[239] Irányelvek a K. M. P. válságáról és a jövendő munkájáról. PIL 677 f/100. ő. e. 5.
[240] Lukács György: *Miért nem bukott meg a proletárdiktatúra* i. m. 6.
[241] Borsányi György: *Kun Béla.* Budapest, Kossuth, 1979, 205.
[242] Korvin Ottó: „Börtönnapló". *Ezredvég,* 2017 2. szám, 149.

[243] Pogány József: „A nemzetközi bojkott". *Proletár,* 1920. június 30., 3.
[244] Rudas László: „Szamuely Tibor". *Proletár,* 1920. szeptember 2., (10. szám) 19–20.
[245] Gábor Andor: A terror. Proletár, 1921. május 26. Újraközölve: Gábor Andor Véres augusztus Budapest, Szépirodalmi, 1919, 273-275.
[246] Gábor Andor: „Előjaj". In: [Kőhalmi Béla]: *Hajmáskér. Írta egy internált* i. m. 9.

legalább olyan jól kell csinálniuk majd, ahogy az ellenségeik csinálják most. Gábor Andor és a bolsevik emigráció szerint az eljövendő kommunista társadalom a terror révén egy világtörténeti *vagy-vagy* dilemma problémáját oldja meg: „…a munkás ne higgye, hogy ebben a nagy harcban van, vagy lehet bármi e föld kerekén, ami semleges, ami nem *vagy* mellette, *vagy* ellenne szól. […] Ami nincs mellette, mellette a legvégsőkig, mindenre tekintet nélkül: az mind ellene van. Az osztálytudományt le kell törnie és helyébe egy másik osztálytudományt kell állítania. Ez harc […] S a harcnak áldozatai is vannak. Sok minden pusztul el, ami jobb lenne, ha épségben maradhatott volna. Orvosra, tudósra, művészre szükség van. De a tiroli orvos nem akar sztrájkolót gyógyítani, tehát ketrecbe zárandó, a magyar tudós munkást segít bilincsen tartani, tehát felkötendő, a részeg művész feloszlást énekel, tehát elnémítandó. A forradalomnak úgy kell elpusztítania az ellenforradalmat a bölcselő tollában, a művész ecsetjében, a tudós lombikjában is, ahogy az ellenforradalom el akarja pusztítani a forradalmat. Még azt is tudni kell, hogy sok embertelenség és igazságtalanság fog történni ezzel kapcsolatban, s még azt is tudomásul kell venni úgy, ahogy lejátszódik, csúnyán és kegyetlenül, tudomásul kell venni az emberiség és az igazság nevében. Óbégatók, siránkozók és két és felesek nem számítanak. Sem az üllő nem bolond, sem a kalapács. Bolondok azok, akik kalapács és üllő között szanatóriumot akarnak berendezni. »A bolsevizmus nem lakodalom…«."[247]

Az ekkor már szilárdan antikommunista Jászi Oszkár, aki nem sokkal később kirakta a kommunista Gábor Andort a Bécsi Magyar Újságból, nyilvánvalóan találva érezte magát, mert tudta, hogy kommunizmus és erőszak szétválaszthatatlanul összenőtt a bolsevizmusban is: „Kunék el vannak rá határozva – ezt igen jó forrásból tudom –, hogy az akasztást nem Horthyékkal kezdik, de Kunfiékkal, Böhmékkel és Rónaiékkal. Velünk szemben talán kegyesebbek volnának, de csak azon föltétel alatt, hogy félreállunk, s befogjuk a szájunkat. […] Már pedig, ha a régi vörös Lenin jön, ő csak Kunnal és társaival operálna.[248]

[247] Gábor Andor: „A semleges tudomány". *Proletár*, 1921. március 3. Újraközölve: Gábor Andor: *Véres augusztus*. Budapest, Szépirodalmi, 1959, 172–175.
[248] Jászi Oszkár levele Károlyi Mihályhoz, 1920. február 3. Közli: Hajdu Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése III. (1925–1930)*. Budapest, Akadémiai, 1990, 850.

A régi vörös Lenin nem jött. Igazából Kun sem, életében csak egyszer nézhetett át az elhagyott proletárhazába, a húszas évek közepén, Losoncról – ahol nógrádi bányászokkal találkozott inkognitóban, Lukács György társaságában – az Ipoly partjára kisétálva.[249] Állítólag könnyes szemmel, így feltételezhetjük, hogy a szelíden kanyargó folyót övező közömbös dombvidék tölgyeseire, bükköseire feltekintve talán nem az akasztófákra gondolt.

Az itthoni akasztás helyett a kommunista emigráció 1919-től kezdve saját tagjainak erkölcsi kivégzésével volt leginkább elfoglalva. Az emigrációba kényszerült magyar kommunisták sorain belül a bukás után azonnal meghasonlás támadt. A három különböző különvonaton Bécsbe érkezett magyar kommunista vezetők – akiket az osztrák hatóságok az alsó-ausztriai Karlstein középkori várának hideg falai közé internáltak – szinte rögtön nem csupán az „áruló" szociáldemokraták, hanem egymás torkának estek. Egymást okolták a magyarországi kommunista kísérlet kudarcba fulladásáért, sőt a vereségen túlmenően mindenfajta egyéb bűntetteket is egymás nyakába varrtak.[250] A következő hónapokban-években sorra jelentek meg az egymás becsületét befeketítő német és magyar nyelvű pamfletek, ahol a legközönségesebb köztörvényes bűncselekmények vádjai repkedtek vezérek és alvezérek között. Ezeknek az olcsó papírra írt írásoknak a nyers, sőt erőszakkal teli nyelvi képeit egy világ választja el attól az elsősorban vizuálisan megragadható emlékezettől, amely az 1956-os „ellenforradalom" leverése után a köztereken bronzba öntötte és márványba véste a 133 nap dicsőséges emlékét.

Az emigráns kommunista mozgalom 1919 utáni történetét senki sem írta, írhatta meg őszintén, s még kevésbé a maga teljességében, hiszen az – különösen a húszas évek elején – a legkevésbé az eszmék diadalútja volt, sokkal inkább egy zárt körű moziban, szűk nézőközönség számára vetített gengszterkomédia epizódjaira hasonlított.[251] Ahol pénzkalamitásokkal és spicliveszedelmekkel ösz-

[249] Borsányi György: *Kun Béla* i. m. 302–303.
[250] Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916–1939*. i. m. 449.
[251] A nemrég megjelent, elsősorban eszmetörténeti alapvetésű kitűnő szintézis nem véletlenül a korszak kommunista történetének „epizódszerű" jellegét hangsúlyozza. Joggal, de mégiscsak homályban hagyva az erőszak, a korrupció és a háborús logika pusztító mindenhatóságát. Papp István: *A magyar kommunisták 1918–1989*. Budapest, Jaffa, 2024, 118.

szefüggő történetek forogtak közszájon, s ahol az egymással veszekedő frakciók arról vitatkoztak, hogy „mi volt szerencsétlenebb és veszteségesebb, Pór Ernő – Kun Béla obskurús pénzügyi táskahordozójának – pénzelhelyező módszere a proletárdiktatúra alatt, vagy Lengyel Gyula gyémántértékesítő módszere a diktatúra után".[252] A maroknyi hívet magáénak tudó párt 1919 őszén két egymással rivalizáló vezér táborába tömörült: az egyiket Kun Béla, a másikat Landler Jenő vezette. Az előbbit hatalmas befolyású moszkvai elvtársai, főként a Kominternt vezető Grigorij Zinovjev és köre támogatták, utóbbit a bécsi emigráció menekült magyar kommunistáinak közrendű talpasai követték. Kun Béla már 1919 őszén meghirdette a kíméletlen harcot – a szociáldemokrácia ellen, amely a kommunistákkal csak azért szövetkezett 1919 márciusában, hogy a „területi integritás jelszavát a vörös nemzetköziség köpönyege alatt váltsa valóra". Nincs helye a békítgetésnek, a kiegyenlítésnek. „A kommunista párt nem tánciskola és a kommunista párt vezetői nem táncmesterek, akik a jómodor kézikönyvével a kezükben mosolygósra csücsörített szájjal beszélnek a »brutalitás« és a »gorombaság« ellen."[253] Landler ezzel szemben még mindig valamifajta koalíciót akart elérni, vagy legalábbis beépülni a hazai szocdem mozgalomba, Károlyi Mihállyal szövetkezni, hogy a földosztó köztársasági elnök mítosza révén építsen valamifajta tömegbázist a kommunista eszméknek Magyarországon. Landler 1928-ban halt meg, s bár a Kreml falába temették, mára teljesen el is feledték, nem úgy, mint hűséges fegyverhordozó szövetségesét a Kun-frakció elleni harcban, Lukács Györgyöt. A világhírű filozófust. Akit Kun azzal vádolt meg, hogy „soha egy pillanatra sem a konkrét tények konkrét analízise" érdekli, hanem „valami üres szellemtelen szellemesség", amellyel „dialektikus játékot" űz, azaz filozófiai és szociológiai tolvajnyelvet használ a munkásoknak való közérthető megfogalmazás helyett: „Minden kis cikk egy vaskos könyv igényességével lép fel, és ha Marxék nem voltak büszkék azt mondani, hogy népszerű brosúrákat írtak, mert nem akarták a kommunizmust a tudós professzorok fülébe suttogni, hát ezek az úgynevezett marxisták véghez tudják vinni

[252] Kun Béla és Pogány József levele a Kommunista Internacionálé Végrehajtóbizottságának 1921 nyarán. PIL 678 f 15. ő. e. 61.
[253] Uo. 62.

azt, hogy legkisebb cikkük is átváltozik megemészthetetlen vaskos könnyvé, amelynek tartalmát egymás fülébe súgják."[254]

A kötekedő és cinikus Kun, úgy tűnik, a jövőbe látott. Lukács cikkei tényleg hamar átváltoztak egy megemészthetetlen vaskos könyvvé. A 20. századi kommunizmus talán egyetlen tartósan hatni képes filozófiai emlékművévé. Lukács 1923-ban németül megjelent – és az 1968. májusi nyugat-európai diáklázadások után nemzetközi bestsellerré lett – *Történelem és osztálytudat*-jának tömény filozófiai töprengései az eldologiasodásról, sőt az öneldologiasodásról, vagy „a hússá és vérré vált megismerésről" azonban elfedik Lukácsnak, a korai húszas évek harcos politikai szereplőjének a jóval közérthetőbb módon fogalmazott kortárs újságcikkeit a bécsi (ellen-) Vörös Újságban. Ez utóbbiak a kommunista emigráció Kun Béla által űzött kalandor illúziópolitikájáról szóltak, s világos szavakkal jellemezték a „homokra épített" politikát, amelynek a legbiztosabb jele a „napról-napra jobban lábrakapó lélektelen bürokratizmus", az „alacsony szenvedélyek felkorbácsolásával" dolgozó „Patyomkin-szerű szervezetépítés", a „vak és szolgai alázatosság" megkövetelésével folytatott „mesterséges és jogosulatlan tekintélytermelés", egyszóval mindazon manőverek, amellyel Kun Béla és társai „lázas tevékenységnek tüntették fel a semmitevő tehetetlenséget". Lukács nem kertelt, úgy vélte – bár óvatosan fogalmazott –, hogy a hazug illúziópolitika mögött nem a világforradalom várása vagy a proletártömegek harci készsége, hanem az „aktagyártásba és hazugságba" süllyedt, Moszkvának való megfelelés szándéka dolgozott.

Kun Béla és Lukács György – illetve a vezetői szerepre igényt nem formáló Lukács mögött álló Landler Jenő – elkeseredett küzdelmét végül Kun Béla nyerte meg. Ő már 1920 nyarán Moszkvába került – a magyar ellenforradalmi kormány ezt is képtelen volt megakadályozni –, és a legendás bolsevik kisvezérre nagy feladatokat bíztak Leninék. Rövidesen a Krím visszafoglalásánál kapott komolyabb megbízatást mint a Krími Forradalmi Bizottság elnöke. Komisszár lett tehát. Feladatát hullahegyeken keresztül, század, de valószínűbb, hogy ezrek lemészárlásával teljesítette, kötelékben a még legendásabb nevű bolsevik katonai vezetővel, Frunzéval. Ennek a véres és eltagadhatat-

[254] Uo. 71.

lan, bár megbízható forrásdokumentumokban nem túl gazdag történetnek az elrémisztő részleteit a magyar párttörténetírás mindig cáfolni igyekezett – vagy akár tagadni a megtörténtét is. Ha szembenézett vele, akkor viszont a kegyes elvtársi emlékezet apologetikus sorai között is ott lebegett a beismerés kínos bizonyossága: „A krími helyzet megkövetelte a vörösterror alkalmazását, enélkül konszolidációra gondolni sem lehetetett. Biztosra vehető, hogy voltak kivégzések – nyilván nem is kevés. Az iránt sem lehet kétség, hogy ilyen esetekben elkerülhetetlenül érvényesül a »ha az erdőt irtják, röpködnek a forgácsok« könyörtelen törvénye. Távol áll tőlünk kétségbe vonni annak valószínűségét, hogy Kun Béla – és minden bizonnyal a többi bolsevik vezető is – adtak ki ilyen parancsokat, köztük esetleg helyteleneket is. Azt sem lehet kizártnak tartani, hogy Kun Béla itt akarta pótolni azt, amit a burzsoázia elleni harcban Budapesten elmulasztott megtenni. Nem csodálkozhatunk azon, ha Vrangel tisztjein állt bosszút a fehér terror magyar áldozataiért: Orgoványért, Izsákért, Siófokért, Korvinért, Szamuelyért [...]. Végtére is a korabeli felfogás szerint a forradalom és ellenforradalom frontja nem állt meg az országhatároknál."[255] Csupa bizonytalan jelző: „nem is kevés" áldozat, „esetleg helytelen" parancsok, s persze „röpködő forgácsok" – mely utóbbi eufemisztikus szókép nyilvánvalóan a lemészárolt emberi holttestek sokaságának népies szólásmondásba történő ügyes csomagolása. S persze ideológia vezérelte normatív állítások: „a krími helyzet megkövetelte a vörös terror alkalmazását", vagy éppen a bosszúállást kétes értékű mentő körülményekbe foglaló érvek: a „forradalom és ellenforradalom frontja nem állt meg az országhatároknál."

Álljunk meg egy pillanatra ismét! A fenti idézetből nem tudjuk meg, hány ember lett önkényes kivégzések áldozata – ez egyébként is tövises historiográfiai kérdés, s valószínűleg kideríthetetlen, ahogy a magyarországi fehérterror pontos statisztikájával sem rendelkezünk –, s Kun cselekedeteiről sem kapunk pontos eligazítást, de az biztos, hogy a szerző tudományos hitelét nem a tettek tagadásához használja fel. Hanem azok igazolásához. A tudományos történetírás identitása az emlékezet és főként az emlékezetpolitika hatalmától

[255] Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz.* Budapest, Kossuth 1979, 230.

való függetlenség fikciójára épül. Borsányi György 1979-ben publikált könyvét, amelyből a fenti sorokat idéztük, a legfelsőbb pártvezetés annak idején betiltotta, s így a szerző munkája ma is fontos – bizonyos tekintetben legendás – szakmai presztízzsel bír. Azt is könnyen elképzelhetjük, hogy Borsányi, a lelkiismeretes történész milyen küzdelmeket vívhatott azért, hogy akár ennyit is megírhasson a fölöttébb kiábrándító történetből. Amelyből azok számára, akik nem identitástörténetként olvassák Kun Béla életrajzát, feketén-fehéren kiderül: az, amit Kun a Krímben megcsinált, legfeljebb annyiban tér el attól, amit Héjjas Iván a Duna–Tisza közén, Prónay Pál a Dunántúlon tett, hogy az 1920. novemberi krími vörösterrornak valószínűsíthetően több áldozata volt, mint a magyarországi fehérterrornak. Kun Bélát viszont tömeggyilkosság elrendelőjeként leírni ma is tabu – könnyen szélsőjobber hírébe keveredhet vele az ember, pedig aligha lehet a fenti idézet alapján másként minősíteni a túlbuzgó magyar elvtárs „pacifikációs" tevékenységét a szovjet-orosz polgárháború véres övezetének déli frontján. Borsányi beismerése akkor a maximum volt – tovább nem ment. Talán nem is mehetett. Akkor. Ám a baloldali történetírás az 1919 utáni Kun Bélát ma is egy rafinált áldozati diskurzusban helyezi el; kizárólag egy olyan hiedelemrendszer diskurzusszövetébe állítja, amelynek ő, akárcsak a Tanácsköztársaság története, pusztán tárgya és nem szereplője, ahol ő az 1920 utáni fehérterrorista/antiszemita/autoriter/konzervatív/reakciós eszmék mindenért felelőssé tett pofozóbábuja. Ahol Kun tettei, a Kunra vonatkozó kritikák csak és kizárólag egy ideológailag ellenséges diskurzus fikciói. Ahol Kun és Szamuely bűnbak minden időben.[256] Ennek a fajta elbeszélésnek van részbeni létjogosultsága, hiszen a Kunra szórt antiszemita vádak mozgósító erővel bírtak a rosszra, a kollektív megbélyegzésre. A „kommunista zsidó" 1919 után mindig kéznél volt, ha bűnbak kellett: a polgári jogegyenlőségen Közép-Európában először rést ütő 1920-as *numerus clausus* törvénytől kezdve a hazai zsidóságot az 1930-as évek végétől szisztematikusan sújtó jogfosztásig. A zsidókra ragasztott *judeobolsevik* szégyenbélyeg aztán a megsemmisítő táborokba is követte az elhurcoltakat. „Emlékezz, magyar! Huszonöt

[256] L. Csúnderlik Péter: *A „vörös tatárjárás": A Magyarországi Tanácsköztársaság Horthy-kori emlékezete (1919–1944).* Budapest, Napvilág, 2025.

éve volt Kun-Kohn Béláék rémuralma" – hirdették fekete-fehér plakátok 1944 végzetes tavaszán, akkor, amikor az ellenforradalmi mítoszra épített magyar állam két hónap alatt halálba küldte félmillió állampolgárát.

Van tehát létjogosultsága ennek a fajta elbeszélésnek, ugyanakkor csak részigazsága, mivel eltakarja Kun Bélát, a cselekvőt. Eltakarja a totalitárius hatalom zsoldjába szegődött, Németországban a szervezett munkásság elkeseredésével hazardírozó, bukást hozó *Märzaktion*okat szervező kalandor politikust, s eltakarja a magyar kommunista mozgalomnak a frakcióharcok során saját hívei által szóvá tett hihetetlen erkölcsi nyomorúságát, amelyben a Kun által szervezett korrupcióval mélyen átjárt, félelemre, gyanúsításokra, s a feltétlen engedelmességre épülő hálózat pusztán eszköznek használta a mozgalomért egzisztenciájukat, sokszor életüket feláldozó párttagok kommunista meggyőződését. Azt a Kunt, aki később is lelkiismeret-furdalás nélkül a GPU, a szovjet politikai rendőrség kezébe adta és likvidáltatta saját kommunista kritikusait.[257] Aki alattvalóiként kezelte a sokszorosan kiszolgáltatott kommunista párttagokat. Akik ezért értethetően nem is voltak sokan – Bécsben talán kétszázan, Moszkvában talán háromezren. 1921 végén a párt egyik alapítója, a Tanácsköztársaság moszkvai követe, Kun Béla testi-lelki jóbarátja, Rudnyánszky Endre is dobbantott. Azt mondta Pogány Józsefnek, hogy elvesztette hitét az ügyben, „mert ha sikerül is pártot teremtenünk, a párt vezérének, legelsősorban Kunnak a képmását fogja viselni... legelsősorban Kunt nem tartja alkalmasnak erre. Mi csak rothadt pártot teremthetünk".[258] Ő aztán a párt magához vett pénzéből – azaz a forradalmi években rabolt ékszerekből – Temesváron nyitott óra- és ékszerüzletet, de aztán valamiért visszatért a Szovjetunióba, ami őt is ugyanúgy elnyelte, mint egykori cimboráját, Kun Bélát.[259] A vezérek viszályát az egyszerű elvtársak is hasonló módon reagálták le: „Öt év múlt el az első diktatúra bukása óta és ezt a pártot hiába keresi a magyar munkásosztály. Ez a párt nincs, csak szétszakadt szervezetei vannak és két egymást marcangoló frakciója. Nincs párt mert a frakcióharc miatt nem lehetett felépíteni."[260] A pártot aztán rendkívül konspiratív módon újjászervezték, sőt még kongresszust is tartottak egy eldugott bécsi cionista munkásegyleti könyvtárban, de néhány hónappal utána Magyarországon a rendőrség felgöngyölítette az egész kicsiny mozgalmat az irháját mentő Rákosi Mátyás részletes és feltáró jellegű vallomása alapján.[261]

Ennyi a párttörténet. De az intrikák és a frakcióharcok mögött rejtőzik egy másik valóság is. A bécsi kommunista emigrációban éppúgy kialakult az éles, kasztszerű társadalmi hierarchia, mint Szovjet-Oroszországban. Újratermelődött kizsákmányoló és kizsákmányolt hierarchiája. S természetesen a „pártfegyelemnek" nevezett autoriter bánásmód is, amelyben a Tanácsköztársaságban ilyen-olyan szerepet vállalt kiszolgáltatott „kisemigráns" a kizsákmányolást leginkább a Pártban, a Párttól szenvedte el. A kommunista kisemigránsok nem a belvárosi pártkávéházakban tanyáztak, hanem a Bécs melletti Grinzing háborúból megörökölt barakktelepein nyomorogtak sokszor éveken át. „Az emigrációban újra rájuk szakadt a gettó" – írta Sinkó Ervin, maga is a kopott sárga épületekből álló, fegyházi cellák hangulatát árasztó, hírhedt 43-as számú barakk egykori lakója, ahol a sivárságot nem ideológiák, hanem a fiatalság biológiai órája enyhítette: folyton szerelmek kezdődtek vagy kezdődtek újra, s öröknek hitt mozgalmi barátságok szakadtak szét egy-egy szép orosz bolsevik lány miatt. A barakk lakói – köztük például Sinkó akkori barátja, Révai József – elkésett vagy meg nem érkezett messiásoknak érezték magukat, s hosszú leveleket váltottak egymással, s persze a Mesterrel, Lukács Györggyel, melyeknek eksztatikus nyelvezete közelebb állt a spanyol barokk látomásos szimbolikájához, mint Lenin tömör és gyakorlatias pártfilozófiájához. Leginkább persze hitbeli kételyeiket osztották meg, mint ájtatos szentek a gyóntatóikkal. „Nem tudom a saját lelkiismeretemet a pártfegyelemnek alárendelni nem tudok megbékülni véglegesen és minden vonalon még azzal az egészen nagy koncepcióval sem, amely az Öné, és szükségesnek érzem, hogy lelkiismeretem szabad legyen. Nem léphetek be aktív tagnak a pártba, mert nem

[257] Borsányi György: *Kun Béla* i. m. 347.
[258] Sípos Levente: *Rudnyánszky Endre* In Gebei Sándor – Makai János – Bartók Béla (szerk.): Történészként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára. Eger, Lyceum, 2002, 202.
[259] Uo. 204-205.
[260] László Jenő vasmunkás levele a Kommunista Internacionálé végrehajtóbizottságához. [1924]. PIL 878 f 16. ő. e. 153.
[261] Szekeres József: „Egy dokumentum története: Rákosi Mátyás 1925. évi rendőrségi és ügyészségi vallomásainak jegyzőkönyve". *Történelmi Szemle*, 1991/1–2, 89–106.

demonstrálhatom azt, hogy világmegváltási szándékkal és hittel élek, és elszántan, amikor ez nincs, bizonyosan gyöngeségemnél fogva. [...] Ez az indoklás nem a pártvezetésnek szól, hanem a tanítónak, akit teljes tisztelettel tisztelek" – írta Lukácsnak dacos tisztelettel a még szinte gyereklány Rothbart Irma, akit ekkor már inkább Sinkó Ervin iránti szerelme kötött le, mint a világforradalom eszkatológikus ígéretével egyre kevésbé összeegyeztethető vak pártfegyelem.[262] Az érzés Irma és Ervin között kölcsönös volt, különböző elvtársi három- és négyszögkapcsolatok lezárása után be is teljesült, sőt holtomiglan-holtodiglan kitartott, de ekkor Sinkót még etikai, sőt hitbéli gátlások gyötörtek. Úgy érezte, és úgy is címezte leveleit, mintha ők, a kommunista szerelmesek tulajdonképpen egy újraírt dosztojevszkiji nagyregény félkegyelmű hősei lennének, akik mindenben feltétlen tisztaságra rendeltettek: „Drága, tiszta Mischkinem, Itt van előttem az arcképed, minden leírt sor után fel akarok rá tekinteni. [...] nem tudok az emberekkel eggyé lenni, nem tudok Jézusban alámerülni, mert te ott állasz köztem és az emberek, a hitem és Jézus között. [...] És jöttél te a kinyilatkoztatás csodájaként hozva magaddal megoldást. [...] ne felejtsd el, hogy ha nagyon-nagyon sóvárogtalak is, nagy és nehéz harc, önlegyőzés volt, hogy elfogadtalak. [...] És nem hittem, hogy van valami, amin az én szeretetem ereje megtörhetne."

Ez a romantikus rész a párttörténet huzatos lapjai mögött. A pártiskola, mely átalakul az érzelmek iskolájává. Ez utóbbi a kommunista hitét soha egészen el nem vesztő Sinkó házaspár kommunizmusát mindvégig unortodox árnyalattal vonta be. De a kommunizmusból sajnos nem csak romantikus kijáratok adódtak. A húszas évek végén a fiatal Rejtő Jenő európai „nyomorkörútja" során Bécsben is élt, s hátborzongató szociográfiai leírást nyújtott a bécsi barakkvilágban sínylődő kommunista emigráció névtelen maradékáról, akik horogkeresztesekkel, cionistákkal és hajléktalanokkal együtt fásultak a közös nyomorban, mint az elmaradt világforradalom hajótöröttei. „A lakók nem érintkeznek egymással, legfeljebb a külön nemen lévők állítják fel néha újra az avult tételt a mindent legyőző szerelemről, amely felülemelkedve a politikai ellentéteken, futó viszonyokat sző a két barakk fiatalabb korú lakói között.

[262] Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916–1939.* Budapest, Akadémiai, 1990, 450–451.

Ezekben az esetekben a kommunisták szokatlan megértésről, és a horogkeresztesek nagy demokráciáról tesznek tanúságot. Veszekedés itt máig alig volt a két barakk között. Szegény emberek, kirongyolt életek, szomorúak és roppant szegények."[263] „A nagy rémemberek [...] jól élnek, első osztályon utaznak, rendes hotelekben laknak, beszélnek nyelveket is, tudnak újságot írni, de a mérsékelt bűnű asztalosok, kőművesek, akik sohasem fognak más nyelven beszélni, mint magyarul, akik nem használhatók semmire, akik bárgyúk vagy túlságosan szimplák, azok innen is, onnan is kirugdalva haldokolnak mindenfelé egész Európában."[264] Őket aztán végképp elfejtette a kommunista párttörténet. Nyomaik is csak Rejtő tragikusan szép, humanista elbeszélése, a *Csontbrigád* idegenlégiós táborában lelhetők fel. Felismerhetetlenné stilizálva.

[263] Rejtő Jenő: „A barakk. A regény második része. Bécs, 1929. december" In: Rejtő Jenő: *Megyek Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam.* (S. a. r. Varga Katalin.) Szeged, Szukits, 1997.
[264] Uo.

III. A FELEJTÉS ORSZÁGA

1. Szegénység és gazdagság. A nyomor mint országpropaganda

1919 augusztusában a magyar állam története a mélypontjához érkezett. Az ország nagy része román, szerb, cseh megszállás alatt, a vörös rongyait levetett Budapest lakosságának jelentős része szinte éhezett, az elkövetkező hónapokban – kis túlzással – hetenként változott, hogy milyen kormánya van az országnak, ahogy az is, hogy melyik szomszéddal békülne ki, s fogna össze egy másik ellen, hogy mentse a porba hullott magyar dicsőségből, ami menthető. Ellentétben a második világháború apokaliptikus pusztításával, 1919–1920-ban nem földig rombolt épületek vagy bombatölcsérek illusztrálták a háború- és az országvesztés utáni Budapestet. Hanem csupán egy szürke és rosszul világított város, döcögő és ritkán járó villamosok, korai záróra, sötétedés után elcsendesedő utcák, s a Nyugati pályaudvar üveges fogadócsarnokában a fél napokat késő vonatokra várók rosszkedvű némasága.[1] A világháború ínséges esztendeiben épült hadikonyhák – 1919 őszén kilenc ilyen közkonyha működött a fővárosban – szomorú mementói voltak annak, hogy mennyire itt maradt a háború a béke második őszére is. Korán őszbe hajló hajú pénztáros kisasszonyok a kaszánál, húsmentes hétköznapokat tartó kopott hivatalnokok az asztaloknál. Rántás nélküli levest kanalaznak, melynek mélye meleg vízben áztatott babot rejt: ez az összetétele a polgári étkező bablevesének. A következő fogás: az elronthatatlannak vélt sárgarépa-főzelék, amit ehetetlenre főztek. Desszert is jár az ötkoronás menühöz: kása, nyakon öntve vízzel, gyümölcsöt nyomokban tartalmazó „lekvárral". Íze keserű, szaga bizonytalan, színe meghatározhatatlan.[2]

A *Világ* című liberális napilap tudósítóját idéztük, aki megtehette, hogy otthagyta a kását is, az étkezőt is. Lehet, hogy kissé megnyomta a tollát, hogy olvasói jobban hüledezzenek – a rossz hírek ázsiója örök –, de a szegénység kétségkívül mindenütt látható volt. A hideg ősz beálltával a Farkasréti temető sírásói mezítláb temették a holtakat, s alázatosan kértek legalább egy új lábbelit munkaadójuktól, a székesfővárostól.[3] Október végére a tüzelő után kajtató kabátos emberek lekopaszították a budapesti közparkokat és a budai hegyeket is – a fűtés hiánya miatt még az állatkert fázó állatait is összébb költöztették.[4] A nyomor fekete demokráciája keretében ázott gallyakat szállító kézikocsik akadtak össze szomorú arcú úri dámák és hangos beszédű fejkendős asszonyságok között – mindannyian szükségcsinálta favágók voltak, akik a közelgő tél miatt aggódtak, s nem a bolsevizmus visszatérésén.[5] Még a gyárkémények sem füstöltek az ólmos ferencvárosi ég alatt, az ipari termelés kaotikus mélypontjára zuhant.

A fűtetlen budapesti középiskolákból novemberben „home office"-ba küldték a tanulókat azzal, hogy legfeljebb hetente egyszer kell bejönniük számot adni az otthon megtanult leckékről.[6] Akkor is kalapban, kabátban, kesztyűben – már akinek volt –, s kizárólag a napos oldalon fekvő tantermekbe zsúfolva a tanuló ifjúságot. 1918 ősze és 1920 tavasza között a forradalmi láztól és a spanyolnáthától egyaránt gyötört országban talán kevesebb iskolai tanítási

[1] „Pesti éjjel". *Az Est*, 1919. október 23. 3. Vö. Igali Béla: *Egy műegyetemi zászlóaljtag naplója* i. m. 37.

[2] „A szegények kosztján". *Világ*, 1919. november 2., 1–2. A fővárosi közétkeztetéshez l. Umbrai Laura: „A budapesti közkonyhák története az 1920-as években, avagy hogyan lesz fogékonysága az államnak bizonyos szociális közszükségletek ellátására". *Múltunk*, 2020/1, 115–144.

[3] Takács József: *Mezőgazdasági munkáskérdés. A magyarországi földmunkások anyagi helyzete 1920-ban*. Budapest, Népszava, 1921, 16.

[4] „A fővárosi erdőket árdrágítók irtják". *Virradat*, 1919. október 25., 4.

[5] Igali Károly: *Egy műegyetemi zászlóaljtag naplója* i. m. 536

[6] „November 5-én kezdődik az iskolai szünet". *Az Ujság*, 1919. november 4., 5.

nap volt rendesen megtartva, mint amennyire kényszerszünet jutott.[7] A tanévet nem egy iskola egyharmados bukási aránnyal zárta. Az egyetemi karhatalmisták a fűtött őrszoba miatt jártak be az egyetemre: a hamar kihűlő vaskályha bizonytalan melege mellé egy fél darab katonakenyér is kijárt a szolgálatban levőnek. A tanítás egyébként hol a hideg miatt maradt el, hol zsidóverésbe fulladt. „Inkább vesszen a félév, de zsidómentes egyetemet kívánunk" – zúgott a „katonapolgárok" indulata a zsidóbarát professzorokkal szemben.[8] Akinek az indulatán kívül is volt valamije, az „batyuzott". A cserekereskedelem virágzott. Egy karhatalmista vegyészmérnök-hallgató özvegy édesanyja vánkoshuzatait, hat csomag pipadohányt, s elhunyt édesapja ingét cserélte el Kápolnásnyéken két kiló kenyérért, négy kiló lisztért, fél liter tejfölért, amihez kapott még negyed kiló szalonnát és ráadásként öt kilogramm gusztusos, valódi rózsakrumplit is, amelyet akár nyersen is meg lehetett enni. Dús zsákmánya birtokában megvetően írta paraszti üzletfeleiről: „Dohányért lelke üdvösségét is elcseréli akármelyik paraszt."[9] Ki járt jobban? Úgy tűnt egy rövid ideig, a jóllakottnak látszó falu konok kapzsisága uralkodik az éhes város felett.

Mivel sem legyőzni, sem letagadni nem lehetett, 1920 csikorgó kora telén a nagyvárosi nyomor és szegénység megbotránkoztató képei egyenesen országpropagandává lettek. A neves bűnügyi riporter, Tábori Kornél megrázó fényképfelvételekkel illusztrált riportjait *Razzia a nyomortanyákon* címen tette közé a pesti ínséglakások lakóinak minden elképzelést meghaladó nélkülözéseiről: „Az egyik helyen például a kilenctagú családban összesen öt ing van, nadrág egy sem és a gyermekek kivétel nélkül meztelenül feküdtek az ágyban, egy másik helyen pedig egy szegény fiatalözvegyasszony azt mondta el: Az uram beleugrott a Dunába a legkisebb két fiúval. Én azóta csak így dadogok, mert gutaütés ért." A nagy hatású riportsorozatot Tábori ráadásul hivatalos felkérésre csinálta, riportjai kormánypénzen és kötetbe szedve angol, francia és olasz magyarázó szöveggel jelentek meg *Egy halálraítélt ország borzalmaiból* címmel.[10] Előszót hozzá pedig Huszár Károly kereszténységszocialista miniszterelnök írt, amelyben kijelentette, hogy „...a megcsonkított Magyarország, amelyet egykor tejjel-mézzel folyó országként emlegettek, mára csupán kifosztott romhalmaz, amely testben és lélekben egyaránt nyomorog. A gyönyörű fekvéséről és vidám mozgalmasságáról híres fővárost munkanélküli, éhező emberek százezrei lakják".[11] Tábori kötetének szociofotói, a nagyvárosi társadalom kiáltó egyenlőtlenségeit bemutatva a városkép társadalomkritikai szemléletmódjának első vizuális narratíváit alkották meg. Ebben a kritikai képben a nagyváros pereme az emberi egzisztenciális világhiány kiáltó színpadaként jelent meg, s ugyanakkor országpropagandaként sem vallott kudarcot: a szerencsétlen magyar sors képei főként a nyugati országok protestáns közvéleményét rázták meg, s nemsokára elindultak a gyermekvonatok Hollandia, Belgium, Svájc a magyar gyerekeket szó szerint tejjel-mézzel fogadó polgári családjaihoz – a legszegényebbek helyett inkább az elszegényedő középosztály gyerekeivel, mint Bibó István vagy Bodoky Richárd, a Bethesda Kórház alapítójának tízesztendős kisfia.[12] Ez utóbbit gyermektelen gazdája pipázni is megtanította, a kálvinista házban a pirossal hímzett falvédőn ugyanis a házi áldás kegyes intései helyett az állt: „Nem is férfi az, aki nem dohányzik." De a napnyugatra induló vonatokra felférték a munkásosztály gyerekei is, köztük később a legismertebb Karády Katalin lett. A majdani film- és színpadi díva egy hétgyermekes kőbányai cipész tízesztendős kislánya volt, s Kanczler Katalin Máriának hívták. Itthon apja szíjjal verte, Svájcban és Hollandiában vajas kenyérrel kínálták. Karády fényes karrierrel és önzetlen segítőkészséggel hálálta meg nyomorúságos éveiben kapott segítséget. A szegény magyar kormány is hálás volt, s amikor a századik gyermekvonat indult a Keleti pályaudvarról, akkor hálából egy fiatal, életerős medvét küldött különvagonban Bern városának.[13]

[7] Sopronban például az 1918/19 tanévben mindössze 163 napon volt rendesen tanítás. Luringer Ernő: *A soproni Magyar Királyi Állami Főreáliskola 44. ill 45. évi értesítője az 1919-20-ik iskolai évről.* Sopron, 1920, Tóth Alajos műintézete, 1920, 1. A budapesti II. kerületi főreáliskolában „1919-1920-as tanévben az alsóbb osztályokban mindössze 152, a felsőbb osztályokban 162 tanítási nap volt". L. Marczinkó Ferenc: *A budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Főreáliskola hatvanharmadik értesítője az Intézet fennállásának 65-ik évében az 1918/19. és 1919/20. iskolai évről.* Budapest, 1920, 5.

[8] Igali Béla: *Egy műegyetemi zászlóaljtag naplója* i. m. 56.

[9] Igali Béla: *Egy műegyetemi zászlóaljtag naplója* i. m. 51–52.

[10] A magyar nyelvű cím az angol után szerepelt: *From the Horrors of a Country Condemned to Death Inspection – Tour Through the Misers' of Budapest.*

[11] A könyv keletkezéstörténetéhez l. Albertini Béla: „Az első magyar »szociofotó« album". *Budapesti Negyed,* 47-48. st. (2005. tavasz–nyár), 119–142. A Huszár-féle idézet magyar fordítása a 130. oldalon található.

[12] Bodoky Richárd: *Jövevények és vándorok* i. m.

[13] Kováts J. István: *Egy élet prédikációja* i. m. 273.

Ám a szegénység szürke tengeréből kiemelkedve a gazdagság szigeteinek csalfa fényei még messzebbre látszottak. Egy amerikai utazó már 1919 szeptemberében szép luxusesernyőt vett Budapesten, kiváló minőségű divatos selyemingeket meg két hatalmas, disznóbőr borítású bőröndöt.[14] Akkurátus módon arról is beszámolt, hogy a német finommechanika remekei sem hiányoztak a budapesti boltokból, olcsó áron tett szert egy remek Zeiss és egy még remekebb Voigtländer katonai távcsőre is. De nemcsak a luxusáruk piaca, hanem a kommün napjaiban alámerült fővárosi félvilág is főnixmadárként támadt új életre. A budapesti orfeumokban újra szólt az édes muzsika, és folyt a pezsgő, a jazz tébolya pedig hamarabb megérkezett a bűnös Budapestre, mint Horthy Miklós Nemzeti Hadserege.[15] „Pestország" imádja a táncokat – írta egy szakértő megfigyelő – egyébként helyesen, hisz a jazz tulajdonképpen tánczene lett, amelynek hajlékony dallamait a pesti publikum gyorsan a maga képére formálta. Az érzéki *onestep* és társaik a hiányzó demokratikus közélet pótlékai voltak: a jazz „rendetlen" ritmusai az „úri családok szalonjaiba beszabadult szabadságot, s a tánctermek nyilvánosságába beengedett szabadosságot testesítették meg.[16] Persze ennél többet is, mást is. A pszichoanalitikus Kulcsár István, visszatekintve a zsidó énjétől való szabadulás hiábavaló kísérleteivel eltelt ifjúságára, úgy vélte, hogy a jazz, amely „Amerikában felszakadt ősi vadság, Párizsban iparilag és mégis megrendezett ál-káosz, Berlinben minden mindegy belefeledkezés és kóros énhasadás volt, a pesti zsidók egy részéhez mint a múlttól és törvénytől elszakadt pillanat felelőtlenségének sekély ünneplése érkezett meg".[17]

Vagy így volt, vagy nem – Kulcsár ezeket az sorokat szinte negyedszázaddal később, munkaszolgálata alatt írta, amikor a zsidó sors az üldöztetésben nem csupán rátalált, hanem ő is visszatalált hozzá –, de a korai jazz felszabadító ritmusai sok mindenre kínáltak könnyű szabadulást, mindennél jobban illusztrálva, hogy az érzékek szabadsága nem kötődik politikai rendszerekhez. A fázó országban a tánciskolák konjunktúrát éltek, az egymásba fonódó, egymást melegítő testek mámora a tánc eszperantójában pedig fityiszt mutatott az Európa-szerte őrjöngő nacionalizmusnak.[18] Olyannyira, hogy a magyar katolikus papságot maga XI. Pius pápa figyelmeztette püspökei útján arra, hogy „járjon tisztességes papi ruhában, színházakat és profán mulatságokat ne látogasson, s kötelességteljesítő legyen a templomban, iskolában, katolikus egyesületekben és a beteglátogatásban".[19] A pápai korholás nyilvánosságra hozását sikerült ugyan elkerülni – a püspöki kar állásfoglalását összefoglaló Csernoch hercegprímás szerint a magyar papság fegyelme „kielégítő" –, azt azonban már nem, hogy a pesti utcán széltében-hosszában ne beszéljenek arról, hogy miért perdült elő egy könnyű életű színésznő Vass József pap-miniszterrel együtt ez utóbbi vagyont érő Fiat autójából, pont akkor, amikor a Lorenzo Schioppa nunciust – azaz az Apostoli Szentszék Budapestre akkreditált nagykövetét – szállító gépkocsival karamboloztak.[20] Igaz volt vagy sem, a pesti aszfaltról gyorsan útra kélt a pletyka, a hírbe hozott Biller Irén operettprimadonna pedig állítólag cinikusan mosolyogva csak annyit jegyzett meg a nagy hatalmú miniszterhez fűződő viszonyát érintő pletykáról: „bárcsak igaz volna". De nem a hajdani kassai szubrett csábító hatalmáról szóló mendemondák voltak a legfűszeresebbek. A kabarészínpadokon már 1919 őszétől új sztárok támadtak egyik napról a másikra, s közülük is a szabad szerelmeiről hírhedtté lett Becker Baby vetkezett a legmerészebben, aki fizetőképes hódolóit még egy művészi kivitelű, olykor pornográf rajzokba hajló erotikus aktalbummal is megajándékozta[21] – csak éppen szép kolozsvári tájszólását nem vetette le. Valamelyik hódolójától kapott kis autóját azonban éppannyira kihívó módon öltöztette fel, amennyire kihívóan tudott vetkőzni: a csinos gépjármű hűtőjét párducbőr takaró borította.[22]

[14] Upston Simplon Clark: *Greater Roumani.a* New York, Dodd, Mead and Company, 2022, 261.
[15] „A jazz". *Az Est*, 1919. október 23.
[16] Falus Ferenc: „Pest és a tánc". In: Bálint Lajos (szerk.): *Onesteptől a tangóig. A modern táncok kézikönyve.* Budapest, Genius, 1921, 65.
[17] Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás* i. m. 133.

[18] Relle Pál: „Tánciskola". In: Bálint Lajos (szerk.): *Onesteptől a tangóig* i. m. 74.
[19] Gergely Jenő: *A püspöki kar tandcskozdsai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből 1919-1944.* Budapest, Gondolat, 1984, 103.
[20] A pletykát ismerteti Ritoók Emma: *Évek és emberek* i. m. 423. Vö. Vass paptársa, Nyisztor Zoltán ügyetlen cáfolatával: *Vallomás magamról és kortársaimról.* München, Ledermühler, 1974, 144. L. még Farkas Nándor: „Szabó Dezső titkára voltam". *Ifjúsági Magazin*, 1970/5, 38–39. A pletykát, illetve különböző változatait aztán széleskörűen használatba vette a Kádár-korszak antiklerikális propagandája.
[21] Farkas Judit Antónia: „Erotika és bibliofilia". *Korunk*, 2010/3. 92–95. Becker Baby kolozsvári kötődéseiről és Heinrich Antalhoz való férjhezmenetelének körülményeiről l. Passuth László: *Kutatóárok.* Budapest, Szépirodalmi 1966, 321–323.
[22] Hunyady Sándor: *Családi album. Önéletrajz.* (1934) Budapest Noran, 2000, 187.

2. Válás Budán. Házassági boldogság és boldogtalanság a keresztény kurzus idején

Becker Baby aztán az alkalmi barátokról férjre váltott, pontosabban férjekre: a húszas évek közepén három év alatt kétszer is örök hűséget fogadott az anyakönyvvezető előtt. Az egyik férj Nyáry Gusztáv gróf, a másik Heinrich Antal vasgyáros volt – de nemcsak ő és az idősebb férfiakat kultiváló, háromszor férjhez menő Biller Irén élvezte az életet a maga veleszületett változatosságában. Már 1918-ban házasságkötési „boom" következett be, 1919-ben pedig több mint 160 ezer házasságot kötöttek, ami azt jelentette, hogy a háború véres négy évének elmaradt mintegy 140 ezer házasságából 90 ezret utólag mégiscsak „bepótoltak", sőt néhány év alatt az özvegyek nagyarányú újraházasodásai következtében még jelentős házasodási többlet is keletkezett.[23] De aztán ez abbamaradt, a házasodási kedv lanyhulni kezdett, majd a házasságkötések száma újra lejtőre került.

A tízes-húszas évek fordulójának gyakori lakodalmi zenebonájából azonban másfajta, boldogtalan muzsika is kihallatszott. A válások száma kezdett ijesztően nőni. Sokszor botrányos körülmények között. A húszas évek elején elvált és újraházasodott a keresztény nemzeti gondolat szegedi kovácsai közül például Gömbös Gyula, aki egyik tiszttársa feleségét csábította el, és Kozma Miklós is, akinek viszont unatkozó felesége csábult bele egy fiatalabb udvarló – Kozma szerint „nívótlan tacskó" – karjaiba,[24] de a válási mánia nem csak a szabad királyválasztókat kerítette hatalmába, a *poliamor* vonzalmak bizony a példás házasságban élő szerencsétlen sorsú király legitimista híveire is lesújtottak: IV. Károly leghűségesebb katonája, Ostenburg-Moravek Gyula eljegyezte Esterházy Lujza grófnőt, majd felbontotta jegyességét, miután annak édesanyjával is megízlelte a szerelmet, sőt utóbb egy ideig állítólag az életvidám özveggyel együtt is élt annak mádi szőlőjében – arról nem is beszélve, hogy úgy volt jegyese a szép Lulu grófnőnek, hogy még nős volt, a felesége ugyanis nem akart

[23] Csernák Józsefné: „Házasság és válás Magyarországon 1870–1994". *Demográfia*, 1996/2-3, 111.
[24] Kozma Miklós datálatlan feljegyzései 1920 decemberéből. HU-MNL-OL-X 10872-3936 X 66 – Adatgyűjtemény 1940, Katonai vonatkozású adatgyűjtemény 1918–1926 | Pótlások, 1918–1940. 96. Vö. Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér. Kozma Miklós.* I-II, Budapest, PolgArt, 2000, I, 350, 54-es jegyzet.

válni.[25] (Esterházy Lujza – a később mártírhalált halt Esterházy János felvidéki politikus nővére – négy évtizeddel később megjelentetett emlékezéseiben úgy adja elő Ostenburggal az 1921-es októberi királypuccs mámoros napjaiban tetőző romantikus kapcsolatát, hogy azt részéről nem a szerelem, hanem az országot katasztrófával fenyegető polgárháború elkerülésének vágya vezérelte: „Én nem viszonoztam szerelmét, úgy éreztem, hogy szerencsétlen lennék mellette, ha férjhez mennék hozzá. Mégsem mondtam nemet, mert abban reménykedtem, ha annyira szeret, befolyásolni tudom."[26])

A sor sokáig lenne folytatható, kéziratos naplók, kis példányszámú emlékezések, korabeli lapok társasági rovatait megidézve, de az olykor bulvárízű anekdoták sem takarják el azt a benyomást, hogy a házasság hirtelen előtérbe került válságáról elsősorban mint a nemzet élet-halál kérdéséről beszéltek az újságokban, tudós statisztikai közleményekben. „Magyarország történetének mai mélypontjáról csak úgy emelkedhetik fel, ha az erkölcsi megújhodás tüzén is keresztül megy. A megújhodásnak a házasélet nagyobb megbecsülésében is jelentkeznie kell" – zárta a házasság válságáról szóló „morálstatisztikai" tanulmányát a tudós Laky Dezső, akinek számításai szerint „a háború utáni idők nagy felfordulásában háromszor többen bontották fel házasságukat, mint a háborút megelőző években".[27] S a tudósokon kívül a házasság tisztaságáért agódtak a katolikus és protestáns templomok szószékein is szerte az országban, sőt a nuncius kérésére a katolikus püspökkari konferencia külön is foglalkozott a válások aggasztóan növekvő számával. A püspöki kar 1923 októberében Prohászka Ottokár által szerkesztett hosszú körlevelet adott ki, amelyben kinyilatkoztatta, hogy „a házassági elválások eszeveszett s istentelen divatja támadás oltár s tűzhely ellen egyaránt, szentségtörő erőszak a keresztény hit s erkölcs ellen, támadás a társadalmi rend s az örök törvény ellen".[28] Mindezért

[25] L. *Prónay Pál naplói.* PIL 973 fond 2. ő. e. III. kötet 280–281.
[26] Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen.* Budapest, Püski, 1991, 55. Valójában Ostenburg-Morawek kapcsolatuk idején még nős ember volt, s nem csak egyházilag. Házasságának felbontására csak 1922. június 24-én került sor. L. A budapesti királyi törvényszék 36. P.37813/2/1922. 27. sz. ítélete.
[27] Laky Dezső: „Az elválások Magyarországon a háború előtt és a háború után". *Társadalomtudomány*, 1925/3, 119, 115.
[28] A Magyar Püspöki Kar közös főpásztori körlevele a házassági elválások ellen 1923. október hó 10. In: *Circulares literae dioecesanae anno 1924. ad clerum archidioecesis strigoniensis a Joanne Cardinale*

leginkább a kötelező polgári házasság intézményét támadta a főpásztori körlevél, amely szerint a polgári házasság által indult fejlődés „az európai kultúrát minden barbárságnál alacsonyabb színtájra szorítja".

A püspökök a dualista korszak törvényhozásának egyik legfontosabb oszlopát támadva elemükben voltak. Legtöbbjük fiatalsága arra az időre esett, amikor a militáns politikai katolicizmus az 1894–1895-ös egyházpolitikai törvények bölcsőjéből harcos kakukkfiókaként kikelve a liberális korszak csúcspontján, annak antiliberális reakciójaként erőre kapott, s végre rátalált a sokáig hiába keresett politikai szereplehetőségre. Egyebekben a körlevél a korban teljesen megszokott férfiközpontú világlátást tükrözte, amikor úgy fogalmazott: „Ne térjenek a házasfelek a nemi kihágások, az egyke, az élvezet útjára – ne térjen arra a férfi, s ha az rá is tér, ne kövesse őt ezen a nő."[29] A kettős mérce nyilvánvaló, a szexuális félrelépés a férfinak talán megbocsátható, a nőnek semmiképpen sem. Ám a hívei gyötrő házassági gondjait jól ismerő Prohászka belecsempészte a főpásztori levélbe nemcsak az asszonyi engedelmesség kötelező szólamait, hanem azt a meggyőződését is, hogy a boldogtalan házasságok eredője gyakran a szexuális önzést természetes jogon gyakorló férj, aki gyakorlatilag tulajdonának tarthatja házastársát: „A fiatal nő lelke megrendül az ösztönös vágyak iramától, megzavarodik erkölcsi érzéseiben s gyötrő lelkitusákba kerül, ha azt látja, hogy a házaséletének főtartalma a nemi élet. Elvész a tisztelete s szeretete férje iránt, ha férjében a szenvedély állati emberét látja; elvész tisztelete a házasság iránt, melyben azt várják tőle, amit inkább szégyell – főleg ha azután a természet rendje s az Isten akarata ellen visszaélnek vele. Lehet-e emberségesség, hát még kereszténység oly összeköttetésekben, melyeknek tartalma az egyik félre nézve ösztön és élvezet, a másikra nézve kényszer és szolgaság?"[30]

Költői kérdés volt. Sokkal több szót azonban a nők szempontjaira nem vesztegettek a püspök atyák, akik ugye mind férfiak voltak, ahogy akkoriban a bontóperi keresetet benyújtó férfiak többsége is. Erről a tényről a körlevél szemérmesen hallgatott, ahogy arról is, hogy a nők csak „sokkal súlyosabb okok

Csernoch principe primate regni Hungariae et archiepiscopo dimissae. Esztergom, Stephaneum, 1924.

[29] Uo. 8.

[30] Uo. 7.

hatása alatt fedik fel a bíróságok előtt házasságuk boldogtalanságát, mint a férfiak".[31] A házastársi boldogtalanság türelmes asszonyi elviselése persze nem volt keresztény specialitás, 1919 őszére visszatekintve Ignotus Pál hasonlóan értékelte paksi ortodox zsidó kortársainak perspektíváit: „Az egyik ortodox családnak intelligens lányai voltak, a másiknak gyönyörű lányai. Az intelligensek makacs keserűséggel készültek a pillanatra, amikor majd szüleik közlik velük, hogy kihez mennek férjhez. Előre tudták, hogy egy kopár, sivatag élet áll előttük, paróka alatt szapora gyermekáldással, mérsékelten kicsapongó férjjel. [...] De hogy máskép rendezzék be életüket, mint ahogy az ortodox szokás előírja, arra nem gondoltak. »Nálunk ez már így van« – mondta az egyikük, önsanyargató elszántsággal. A gyönyörű lányok még idáig sem jutottak abban az irányban, hogy létük formáját kérdésesnek tekintsék. Rikítóan öltözködtek – ezt nem tiltja a vallás – imádták a pesti operetteket és ki-ki várta a maga hercegét, akinek szeszgyára lehet Óbudán."[32] Ignotus gúnyos-keserű cinizmusával ugyan lehet vitatkozni, mindenesetre a házasság felbonthatatlansága melletti érvek olykor különösen suták voltak: „Akik jól házasodtak, azoknak eszébe sem jut, hogy a házasság fölbontható legyen s így azok a fölbonthatatlan házasságban élnek-halnak; de éppen úgy hasznára van a fölbonthatatlanság hite azok nagy számának, akik éppen hogy tűrhető házasságban élnek. Ezeket a tűrhető házasságokat ugyanis a válási szabadság könnyen szétrebbentené; míg ellenben, ha erre kilátás nincs, sorsukkal kibékülnek."[33]

A magyar katolikus egyház ugyan a két világháború között meg-megújulóan kísérletet tett a házasságjog katolikus monopóliumának visszaszerzésére, de ebbéli törekvései mindig megfeneklettek a protestáns egyházak erős kormányzati befolyásán, ráadásul tisztában lévén a kényes felekezeti erőviszonyokból fakadó realitásokkal, maguk a katolikus egyházi vezetők is elég lanyhán képviselték a házasság „rekatolizációjának" igényét.[34] Magyarország, a *Reg-*

[31] Laky Dezső: *Az elválások Magyarországon a háború előtt és a háború után* i. m. 113.

[32] Ignotus Pál: *Csipkerózsa.* Budapest, Múzsa, 1989, 108–109. Eredetileg megjelent: *Haladás,* 1947. június 26., 7.

[33] A Magyar Püspöki Kar közös főpásztori körlevele a házassági elválások ellen i. m. 4.

[34] L. Lorenzo Schioppa első magyarországi nuncius politikai jelentéseiből, 1920–1925 i. m. 187–190. Vö. Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai, 1966, 123–124. s az ott hivatkozott források.

num Marianum, Mária országa e tekintetben sem volt tipikusan katolikus ország, olyannyira nem, hogy Schioppa nuncius nagy bánatára egyfajta – bár valószínűleg igen korlátozott számú – katolikus „válási turizmus" is kialakult. Ráadásul abból a fasiszta Olaszországból siettek a „keresztény kurzus" protestáns államfő és protestáns kormányfő vezette mintaországába elválni és újraházasodni, amelyben a katolikus egyház lelkek feletti monopóliumát 1929-ben konkordátumban ismerte el Mussolini újpogány rendszere.[35]

Laky Dezső a húszas évek elejének válási hullámát „járványos betegségekhez" hasonlította, s valóban, 1921-ben és 1922-ben az elindított házassági bontóperek száma jóval meghaladta a tízezret. A kimondott válások száma 1921-ben 6188, 1922-ben pedig 7419 volt, a megkötött házasságok durván 7 százaléka.[36] Jelezve, hogy a háború és a forradalmak – nevezzük őket úgy, amiként gondolkodtunk eddig is róla: a polgárháború – forró lávája a család szentélyéig is elért. Az 1920-as évek első felében a házasságoknak átlagosan 10-11 százaléka bomlott fel válás következtében.[37] Ez ma persze aranykornak számítana a házasságpártiak számára, de az akkori perspektívából az akkori katolikus egyházi vezetés aggodalma nem volt megalapozatlan. Bár a református kisebbség körében lakossági arányszámukhoz képest jóval több házasság bomlott fel, mint a katolikus többségnél, de 1918–1919 után először kapott nagyobb lendületet a katolikus hívek körében is a válás. A válások aránya egyébként, ahogy a századforduló korában, úgy az 1920-as években is az ún. intelligencia körében volt a legmagasabb, s ott is nőtt a legdinamikusabban. Még mindig túlnyomóan városi luxus volt, a „morálstatisztikai" értékelések szerint leginkább a „bűnös város", a városi életforma bomlasztó hatására, bár nem számított többé tabunak a falvakban sem. Laky Dezső 1925-ös megállapítása szerint az, hogy az uradalmi cselédség és a mezőgazdasági napszámosok körében is megduplázódott a háború után a válóperek száma, azt jelezte, hogy „a vidék földművelő népének házasságait is kikezdte már az a métely, mely a normális családi életnek megrontója".[38]

[35] Lorenzo Schioppa első magyarországi nuncius politikai jelentéseiből, 1920–1925 i. m. 26.
[36] *Magyar statisztikai évkönyv 1919–1922.* Budapest, Athenaeum, 1925. X, 277, [2]
[37] Csernák Józsefné: *Házasság és válás Magyarországon 1870–1994* i. m. 129.
[38] Laky Dezső: *Az elvállások Magyarországon a háború előtt és a háború után* i. m. 115.

A kisbirtokosok körében aránylag kevésbé nőtt a törvényesen felbontott házasságok száma, de ez olykor a válásnál sokkal szörnyűbb megoldásoknak volt köszönhető. Ott az asszonyok számára – ahogy a tiszazugi református, jómódú kisbirtokos hátterű nők által végrehajtott arzénos férjgyilkosságok nagy port felvert napvilágra kerülése megmutatta – az 1920-as években az elviselhetetlenné vált házastársi együttélés megszakításának nem a polgári törvénykönyv házasság felbontására irányadó paragrafusainak áttanulmányozása volt a módja. Hanem a méregkeverés „felhasználói", vagy egyenesen „haladó szintű" ismerete. A szörnyű gyilkosságsorozat pontos időbeli és térbeli kiterjedését nehéz meghatározni – valószínűleg jóval nagyobb annál, mint amit az egyébként is hiányosan ránk maradt nyomozati és bírósági iratok lefednek, már csak azért is, mert a potenciális áldozatok és elkövetők között a hallgatás törvénye uralkodott. Habár az Alföldön tág körben fordultak elő hasonló esetek, szerencsére az ország túlnyomó többsége nem vált Tiszazuggá, és a falusi bábák többsége nem züllött sorozatgyilkossá – inkább a magzatelhajtás területén volt kulcsszerepük, az „egykésként" számontartott Somogyban, Baranyában és a Nagykunságban. Azt viszont tudjuk, hogy falun továbbra is a nők ellen irányuló erőszak volt a házassági konfliktusok elrendezésének természetes nyelve: „A hűtlen asszony megverését a közvélemény helyeslőleg veszi tudomásul. Azon férjet pedig, aki a hűtlenséget másképen akarja elintézni, lesajnálja, pipogya embernek minősíti."[39]

Városi luxus a válás – vagy legalábbis az urbanizáció hírnöke? A városi levegő szabaddá tesz – vagy szabadossá? A szerelmes parasztkisasszonyokról, figyelmes férjekről írt századfordulós népszínművek továbbra is jókedvre derítették az illedelmes nevetést kedvelő vidéki közönséget, de a pesti polgárság által látogatott szabadszájú színpadokon az 1920-as évektől már inkább a házasságtörés mindennapos valósága lépett elő állandó vendégszereplővé. A szerelmi három- és sokszögek és a fortélyos házasságtörések színrevitelének koronázatlan királya, a drámaíró Molnár Ferenc furcsa és cinikus házasságkötése 1922-ben a sztárszínésznő Fedák Sárival maga is a polgári házasság drámai értelmetlenségének megtestesülése volt – ugyanis mindketten tisztában voltak azzal, hogy

[39] Bene Lajos: *A magyar falu társadalma.* Budapest, Falu Országos Szövetség, 1925, 33.

Molnár, amikor szánalomból rászánta magát az esküvőre megunt szeretőjével, már egy másik, fiatalabb színésznővel, Darvas Lilivel folytatott nyilvánosan felvállalt viszonyt. (Ami később szintén házassággá „fajult".) A pályafutása csúcsára jutott szerzőnek ezúttal az élet színpadán kellett szembesülnie házassági bohózatainak pesszimista alapdallamával: e földi életben az erény elveszi büntetését, a bűn pedig megkapja jutalmát.[40] Mindenesetre hiába gondolta, hogy a hosszú barátság után az egyetlen gavalléros mód arra, hogy véglegesen a szakíthasson Fedákkal az, ha előbb törvényesen is feleségül veszi. A rosszhiszeműen előkészített házasság rosszul is végződött, s keserű utóvédharcokkal terhes lezárása egy időre valóban kiürítette a sikeres színpadi szerző bevételektől tömött vastag zsebeit.[41]

Az introvertált író, Füst Milán viszont nem tárta nyilvánosság elé megsemmisítő ítéletét a szerelem és a házasság hosszú távú összeférhetetlenségéről. A szintén nyomasztó háromszögkapcsolatokban vergődő Füst naplójában azonban annál szenvedélyesebben fogalmazott: „A házasság? Nem arról van itt szó, hogy szeretni, ó már régen nincs arról szó! – Itt szó van közös munkáról, jövedelmekről, beföttekről, betegségről, igényekről – egy gazdasági és morális szerződés – amelyhez talán egyik félnek sincs kedve, de ez már nem kérdeztetik... Munkabér és tőkekamat-szerződés, betegápolási pótadóval és együttes ebédelési kötelezettséggel a koitus apropos-jából."[42] Aztán húsz évvel később megírta a *Feleségem történetét,* amelyből kiderült, a szerelmes férjnél nincs kétségbeesettebb és paranoiásabb lény a világon. Megjelenésekor nem sokan olvasták. Mindenesetre a házasság tanulsága nála is a modernitás kiábrándultsága volt: zavartalanul birtokolni nem a boldogságot, hanem a boldogtalanságot lehet.

A világias színpadról s annak „destruktív" íróitól, a Vígszínház kétes körúti fényeinek bűvköréből térjünk vissza a hatalom közelébe. A keresztény kurzus egyik Achilles-sarkává ugyanis éppen a magánélet tisztasága és a keresztény házasság problémája lépett elő. Ami a társadalom jórészt láthatatlan alapzatán még statisztikailag nem volt ugyan jelentős, de látható fórumain egyre láthatóbbá tette a felbonthatatlan, sírig tartó, hitvesi hűséget őrző boldog házasság fikciós jellegét. Ugyan sem az államfő, Horthy Miklós, sem a kormányfő, Bethlen István nem vált el hitvesétől, de lehet, hogy csak azért nem, mert ez magas politikai állásukkal nem fért össze.[43] Az biztos, hogy egyikük házassága sem volt boldog. „Horthynál erősen ki van fejlődve a világjáró tengerészek bűne: a szoknya" – írta meg titkos feljegyzéseiben Zadravecz tábori püspök, aki az egyik korai Horthy-életrajz szerzője, Kézdiszentléleki Jákó Margit illetlen dicsekvéseiről is beszámolt: a csábos női hódoló a hátsó ajtón bármikor bejuthatott a kormányzó várbéli lakosztályába, sőt az előkelő társaságokban büszkén mutogatta a „Mikitől" kapott zöld ametiszt gyűrűt, no meg persze arról is szívesen csivitelt, hogy ő ismeri a kormányzó homlokán azt a kis zöldes zúzódást, amely onnan ered, hogy elesett a síkos padlón, s a kandallóba verte fejét, amikor az ölelése elől kisikló kacér életrajzírónő után kapott.[44]

Zavarba ejtő részletek a „főméltóságú úrról", amelyet megerősítenek Ujszászy Istvánnak, a magyar hírszerzés főnökének a második világháború után, fogságban tett vallomásai Horthy Miklós házasságon kívüli kapcsolatairól, amelybe fiatal grófnők éppúgy beletartoztak, mint a fodrásznő vagy mint az ünnepelt színpadi díva, Bajor Gizi.[45] Mindeközben 1920 nyarán a gödöllői kastélyparkban tartott kormányzói *garden party*kon Horthy felesége, a katolikus Purgly Magdolna arról beszélt vendégeinek, hogy „házasságon kívüli boldogság nincs, s ennek dacára sok ember ki a házasságban boldog lehetne nem ápolja azt az érzést, mely kultiválatlanul hétköznapivá válik".[46] A szegedi társaság tisztjei, közöttük a saját tönkrement házasságán borongó Kozma Miklós vagy éppen az atlétatermetű Görgey József – hamarosan Bethlen István unatkozó feleségének, Bethlen Margitnak elválaszthatatlan házi barátja – udvarias tisztelettel hallgatták fejtegetéseit, s szívesen vettek részt uzsonnát követő családi tolvaj-zsandár játékában, amelyet a kormányzó lánya, Horthy

[40] Csathó Kálmán: „Molnár Ferenc". In: Uő: *Írótársak között,* Budapest Szépirodalmi, 1965, 290.
[41] Uo. 309–311.
[42] Füst Milán 1921. júliusi naplóbejegyzését idézi Petrányi Ilona: *Füst Milán rejtélyes múzsája.* Budapest, Fekete Sas, 1995, 102.

[43] Páter Zadravecz titkos naplója i. m. 264.
[44] Páter Zadravecz titkos naplója i. m. 261–262.
[45] Haraszti György (szerk.): *Vallomások a holtak házából: Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Budapest, ÁBTL-Corvina, 2007. „Horthy női viszonyai" című 19. számú feljegyzés 1948. augusztus 30-án
[46] Kozma Miklós 1920. július 15-i naplóbejegyzése HU-MNL-OL-X 10872-3936 X 66 – Adatgyűjtemény 1940, Katonai vonatkozású adatgyűjtemény 1918–1926, Pótlások, 1918–1940, 72.

Paulette irányított.[47] De e játékos-mosolygós nyári kép – ne feledjük, az 1920-as a trianoni nyáron vagyunk, szinte folyamatos politikai válság közepette –, akárcsak ma egy boldog Instagram-profil, nem kitakarta, hanem eltakarta a sivár valóságot. Mint egy Buñuel-filmben, úgy ült meg az ápolt gödöllői gyepen, a nyárközepi simogató napfényben, habos kávé és csilingelő nevetés társaságában a győztes keresztény kurzus diszkrét bája. A valóság nappali illúziója. Ám Zadravecz István – ő tisztelettel – s Prónay Pál is – ő lenéző megvetéssel – titkos feljegyzéseikben Horthy vallásosságba menekülő boldogtalan feleségéről írnak, akinek gyóntatóatyjával, Gyarmathy János kormányzói lelkésszel sem volt szerencséje: ez utóbbinak a húszas évek közepén „pederaszta" üzelmei miatt távoznia kellett a kormányzóságról, s később, további szexuális-zaklatási botrányok után, az országból is.[48]

„Budapesten ez idő szerint hétezer válóper van folyamatban" – számolt be keserű nevetéssel a legfrissebb divatról a *Szózat*, a keresztény lapok egyik zászlóshajója 1921-ben. Magas szám, főként ha hozzátesszük, hogy a húszas évek elejétől megtorpant a házasságkötések növekedése is. Igaz, nem végződött mindegyik válóper válással. A korszak jogalkotása a házasság közös megegyezés alapján történő felbontását nem ismerte, csak vétkességi alapon lehetett elválni, leggyakrabban ezért a hűtlen elhagyás – gyakorlatban a különélés – szerepelt bontóokként, s jóval kevésbé a jóval nehezebben bizonyítható házasságtörés. A leghangosabb, 1923-ban megindított, de sikertelenül végződött válóper, Zichy Rafael grófé, különösen sok szóbeszédre, sőt hitetlenkedő megdöbbenésre adott alkalmat, és botrányos végkifejlete – amelynek során nemcsak hogy a felperes férj bontókeresetét utasították el, hanem rágalmazásért még fogházbüntetésre is ítélték – egészen Horthy Miklósig ért. A gróf keresetét felesége, gróf Zichy Rafaelné őrgróf Pallavicini Eduardina (Edina) ellen nyújtotta be, akivel

[47] Kozma Miklós 1920. július 7-i naplóbejegyzése. HU-MNL-OL-X 10872-3936 X 66 – Adatgyűjtemény 1940, Katonai vonatkozású adatgyűjtemény 1918–1926, Pótlások, 1918–1940. 63. Bethlen Margit és Görgey József kapcsolatáról l. Romsics Ignác: „Bethlen István szerelmei". *Korunk*, 2016/12, 69–70.

[48] Prónay Pál naplói. 973 f 2. ő. e. III. k, 103. L. még Török István: *Katolikus magyarok Észak-Amerikában.* Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1978. 267, illetve *Magyar katolikus papok Észak-Amerikában. Az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában szolgálatot ellátott római és görög katolikus magyar, magyar származású, valamint magyarul beszélő lelkipásztorok történeti névtára 1825–2019 között.* Budapest, METEM, 202, 134.

ekkor már több mint húsz éve voltak házasok, s öt gyermekük született. Az ellen a feleség ellen, aki nem mellesleg a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségének elnöke és ami még fontosabb, az ellenforradalom egyik oszlopának, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) volt az egyik alapítója. A szervezet elnöke a grófnő közeli barátja, az ünnepelt írónő, Tormay Cécile volt, a Horthy házaspár bizalmasa, akinek *Bujdosó könyve* az 1920-as évek elejének páratlan könyvszenzációja volt. Nem véletlenül. Sodró erejű gyűlöletprózája a keresztény kurzus minden ideológiai magyarázatánál hatásosabban hangszerelte meg a belső ellenségei – a zsidók és szabadkőművesek, s természetesen a degenerált, nyúlszájú Károlyi Mihály – által orvul letepert, megkínzott, kifosztott nemzet „szenvedéseit". Zichy Rafaelné szerepét jelzi, hogy a MANSZ megalapítására éppen a házaspár budai palotájában került sor.

A hasonló közéleti presztízzsel nem dicsekedhető Zichy gróf, úgy tűnik, buta férjnek számított a hazafias fórumokon sokkal otthonosabban mozgó felesége szemében, legalábbis a férj felperesi keresetlevelében azt állította, hogy felesége lenézte őt, házassági együttélésük alatt férjével szemben „rideg, kíméletlen, gúnyos és uralkodni vágyó magaviseletet tanúsított, a gyermekek, a cselédek, s az idegenek előtt is férje tekintélyét aláásni igyekezett".[49] Ráadásul az ágyban is „furcsa" volt, a „normális házastársi érintkezés helyett az egyidejű digitális manipulációkkal kombinált maszturbációt követelte".[50] A kisebbrendűségi komplexussal küzdő, és férfiasságában magát megalázottnak érzett férj tehát szeretőt keresett magának – hitvesét, öt gyermekének édesanyját többször emlékeztette arra, hogy csak anyja parancsára vette el, s hogy ő is szerelem nélkül ment hozzá feleségül –, s eközben megannyi futó viszony közepette rátalált az életközepi válság során rendszerint megérkező kései, de annál hevesebb szerelem egy elvált, ráadásul nem is arisztokrata asszony személyében, akinek a kedvéért Zichy gróf válni akart. Már évek óta. Egyre elkeseredetteben, egyre konokabban, miközben felesége a Csonka-Magyarországra boruló keresztény kurzus borús egén tündökölt egyre fényesebben. Válásról jó katolikusként hallani sem akart.

[49] A budapesti királyi törvényszék 1924. április 5-i ítélete Gróf Zichy Rafael nagybirtokos őrgróf Pallavicini Eduardina ellen indított házassági bontóperében. BFL VII. 2.c 45162/1923, 2.

[50] Uo.

A férj egy idő után a budai várbéli Zichy-palotából a Gellért Szállóba költözött, de lánya komornájától – akivel szintén szeretői viszonyba keveredett – furcsa pletykákat hallott felesége és Tormay Cécile viszonyáról. Nemcsak ők, a személyzet más tagjai is arról pletykáltak, hogy Tormay „buzeráns" lenne, akinek arisztokrata asszonyokkal vannak afférjai, s aki saját alkalmazottját is illetlenül fogdossa, úri vendégségekben pedig szép cselédlányokat üldöz szerelmével.[51] A csúnya história nagyon is kapóra jött a férjnek, aki már korábban megírta feleségének, hogy „egy élete lévén az embernek, csak nem hagyom azt teljesen elkeseríteni vagy tönkretenni".[52] Nem törődve a következményekkel megragadta a lehetőséget, és ledobta a bombát. Keresetében a házasság felbontását arra hivatkozva kérte, hogy felesége természet elleni fajtalankodást folytatott Tormay Cécile írónővel. (Ez a homoszexuális viszony a kor büntetőjoga szerint csak férfiak között számított bűntettnek, azonban a házassági jogban egyenértékű volt a házasságtöréssel, s így megalapozhatta a házasság vétkességi alapon történő felbontását.) A kapuzárási pániktól megszállott Zichy Rafael tanúk sorát állította csatasorba a házaspár alkalmazottaiból, akik a legkülönbözőbb történeteket adták elő. Felesége elbocsátott komornyikja például azt, hogy *in flagranti* látta a szalon díványán hanyatt fekvő grófnőt és az ajkára hajoló írónőt heves csókolózásba merülve, amikor a feketekávés csészék kivitele után utasításvételre visszatért úrnője szalonjába. A grófnő komornája pedig annak volt tanúja egy alkalommal, hogy a fürdőszobában a lengén öltözött Tormay hátulról szenvedélyesen átöleli az öltözködő grófnőt, akin csak egy ing van.[53] Annak is tanúja volt, amikor a család nyári tartózkodási helyén, a sárszentmihályi kastélyban egyik reggel, mikor a grófnőt öltöztetőnője fésülte, a írónő azt mondta a grófnőnek: „Edina, olyan szép vagy, mint soha", majd egy következő alkalommal, ismét a reggeli öltöztetés közben Tormay azzal örvendeztette meg a grófnőt, hogy megosztotta vele: „Írtam gyönyörű olasz szemeidről", mire a meghatott múzsa csókkal felelt.[54] (A *Bujdosó könyvben* valóban szerepelnek Zichy grófné olasz szemei.[55])

[51] Uo. 10. L. még Kurimay Anita: „A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai", *Aetas*, 2016/2, 72.
[52] Zichy Rafael levele feleségéhez 1921. október 28. Idézi Döme Zoltán: *Egy nyomdafestéket el nem bíró ügy. A Tormay Cécile per.* Keszthely, Balaton Akadémia Kiadó, 2013, 19.
[53] A budapesti királyi törvényszék 1924. április 5-i ítélete Gróf Zichy Rafael nagybirtokos őrgróf Pallavicini Eduardina ellen indított házassági bontóperében BFL VII. 2.c 45162/1923, 16.

A gróf legfőbb bizonyítékait több sikertelen leskelődés után a felesége hálószobájának a mennyezetébe felülről, a padlásról fúrt, alulról viszont csupán egy pénzérme nagyságú nyílásban végződő, porcelánból készült – elektromos vezetéknek álcázott – tölcsérszerű henger szolgáltatta, amelyet egy mérnökkel terveztetett meg gondosan, s egy műszerésszel kivitelezett profi módon.[56] Ezen keresztül hűséges belső cselédje, a budavári palota portása többször látta, és a bíróság előtt esküvel tanúsította, hogy az írónő és a grófnő ez utóbbi ágyában „...együtt feküdt, ahol egymást cirógatták, egymás keblét fogdosták, és csipkedték, a hálóingeiket felhúzták, Tormay Cécile az alperes hasát a szeméremszőrzet felett megcsókolta, az alperes pedig a Tormay Cécile lábai közé nyúlva, annak nemi részével játszott, és abban vájkált, amit Tormay Cécile élvezett, majd alperest hátradöntötte és annak hasán lovagolva, olyan mozgást végzett, mint aminőt férfi nemi érintekés közben szokott végezni, miközben egymással hosszan csókolóztak".[57] A zártkörű bírósági tárgyalás során elhangzott naturalisztikus leírás a két nő közötti nemi aktusról a megfigyelést végző naplójegyzetei alapján készült, amelyet aztán közjegyzői okiratba foglalva csatoltak a keresethez, s aminek valószínűsíthető igazságtartalma – a többi, tanúk sora által felsorolt hasonló, de nem ennyire explicit cselekményekkel együtt – nem hozta könnyű helyzetbe a bizonyítási eljárást értékelő bíróságokat, amelyek nagyon is tisztában voltak, kit érint elsősorban a páratlan vád, és kezdettől fogva annak megcáfolására törekedtek.

A bíróságok – mind a házassági bontóper, mind a nyomában indított rágalmazási és becsületsértési per az összes lehető polgári és büntetőbírósági fórumot megjárta, összesen hat igazságszolgáltatási fórumot – vért izzadtak, mert a bizonyítékok meglehetősen egy irányba mutattak. Egy ponton a tanúvallomások

[54] Uo. 17.
[55] „Zichy Rafaelné, Pállávicini Edina nagy, olaszosan barna szeme komoly volt, de a szája nevetett." Tormay Cécile: *Bujdosó könyv I-II.* Budapest, Singer és Wolfner, é. n. [1942], I, 234
[56] A budapesti királyi törvényszék 1924. április 5-i ítélete Gróf Zichy Rafael nagybirtokos őrgróf Pallavicini Eduardina ellen indított házassági bontóperében BFL VII. 2.c 45162/1923. 12.
[57] Uo. 3. Vö. Döme Attila: *Egy „nyomdafestéket el nem bíró ügy"*i. m. 38–39, aki a megfigyelést végző Walter Józsefnek közjegyző előtti vallomását idézi.

súlya alatt azt is kénytelenek voltak elismerni, hogy az egymás szomszédságában lakó, olykor egy ágyban alvó grófnő és az írónő „csakugyan a szokásosnál bensőbb barátságot tartott fenn s [...] látszatra szerelmesekéhez hasonló ölelgetésekben, csókolózásokban s enyelgésekben adott kifejezést".[58] Nem egyszer, nem kétszer, s éppen attól az időszaktól kezdődően, amikor Tormay a keresztény-nemzeti kurzus híres alapművét írta, abban többek között ilyen sorokkal: „...nemzeti érzés céltudatos irtása és a szemléltető nemi felvilágosítás Károlyi kormányának a műve volt."[59] Ám a bíróság kezére játszott, hogy az úri világban és az úri vitákban a cselédek mindig is csak cselédek maradnak, megfélemlíthetők, megfizethetők, s ezen a meglehetősen önkényes feltevésen alapulva a bíróság a tanúvallomásokat nem fogadta el hitelt érdemlőknek. „...köztudomás szerint a fegyelmezettebb agyú egyéneknél is nagy szerepe van a szuggesztiónak, aminek következtében olyan esetben, mint a jelenlegi, a cselédek a megfigyeléssel vannak megbízva, eltekintve attól, hogy gazdájuknak szolgálatot is kívánnak tenni, s sok hallomás útján szerzett adat alapján maguk elé képzelnek olyan eseményt is, amit nem láttak, vagy az észlelt tényeket olyan irányban színezik ki amilyen képzetet alkottak agyukban a hallomás alapján."[60]

Formálisan jogegyenlőség volt, de a szavahihetőséget a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzet osztotta el eléggé egyenlőtlenül még a bíróságokon is. Nehezebb dolog volt az egyöntetű orvos szakértői véleményeket megcáfolni – talán nem véletlen, hogy ezek ma már nem is találhatók meg az aktákban.[61] A fellebbviteli döntést meghozó Ítélőtábla indoklása például az egyhangú orvos szakértői véleménnyel szemben izzadságszagú érveléssel szögezte le, hogy Zichy Rafaelné már csak azért sem követhette el a természet elleni fajtalanság bűnét, mert a 43 éves grófnőnél „a nemi élet kielégítésére törekvő ösztön koránál fogva is hanyatlott".[62] A Kúria, a legfelsőbb bírói fórum, amely a per ún. ténykérdéseiben azt a kényelmes megoldást választotta, hogy az alsóbb fokú bíróságok ítéleteinek laza, bírói megokolási kötelezettséget sokszor látványosan negligáló ítéleteire hagyatkozott, ebben az igen kényelmetlen jogi kérdésben Justitiát, az igazság istennőjét gátlástalanul kijátszotta az orvostudomány isteneivel szemben. A legfelsőbb bírói fórum ítélete szerint ugyanis „a meghallgatott orvosszakértőknek azt a véleményét, amely szerint az orvostudomány szempontjából homoszexuális cselekedetek már egyszerű ölelésben és csókolózásban is megnyilvánulhatnak, a kiemelt jogkérdés eldöntésénél irányadóul elfogadni nem lehet, mert az ilyen cselekedetek önmagukban véve nem merítik ki a természetelleni fajtalanság mint bontóok alkotóelemeit".[63] Ebből a kétes értékű jogi megoldásból – manipulációból – aztán érdekes, szinte egy szürreális érzéki költeményt kiadó bírósági indoklás támadt, mert a Kúria szerint: „...ha való lenne is hogy a tanú ebéd után a szokásos módon alperes szalonjába belépve látta alperest, mint a díványon hanyatt feküdt, Tormay Cécile pedig az alperesre hajolva utóbbit csókolgatta, csipkedte, harapdálta, mialatt alperes kacagott, ha való lenne is [...] hogy egy ízben a fürdőszobában az ingben lévő Tormay Cécile a tükör előtt az alperest, aki ekkor már szintén inget vett magára hátulról átölelte, [...] ha való lenne is, [...] hogy egy ízben az alperes Tormay Cécile ölében ült, s egymással szerelmesként enyelegtek, ha való lenne is, hogy az alperes több ízben Tormay Cécile-lel együtt fürdött fürdőszobában, s ilyenkor még a komorna sem mehetett be, [...] ha való volna, hogy az alperes éjjel hálóingben Tormay Cécile szobájába ment és ott suttogtak [...] – mindezek a ténykörülmények még egyáltalán nem foglalnak magukban sem a természet elleni fajtalanság alá eső szeméremsértő, parázna cselekedeteket, sem az erkölcstelen élet megátalkodott folytatására való viselkedést."[64]

A 17. századi erotikus ponyvairodalomhoz méltó kétértelmű indoklás egyébként sohasem került a nyilvánosság elé. Nem kerülhetett, hiszen a nagy publi-

[58] A Magyar Királyi Kúria 1924. október 28-i, P. III: 4997/1924. számú ítélete Gróf Zichy Rafael nagybirtokos őrgróf Pallavicini Eduardina ellen indított házassági bontóperében BFL VII. 2.c 45162/1923, 34.
[59] Tormay Cécile: *Bujdosó könyv* I-II, i. m. I. 144.
[60] A budapesti királyi törvényszék 1924. április 5-i ítélete Gróf Zichy Rafael nagybirtokos őrgróf Pallavicini Eduardina ellen indított házassági bontóperében. BFL VII. 2.c 45162/1923, 20.
[61] L. Kurimay Anita: „A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai". *Aetas,* 2016/2, 81. Viszont azt biztosan tudjuk, hogy egybehangzóan Zichy tanúinak igazát támasztotta alá: L. Kauser Lipót: *A megokolási kötelesség, mint a bizonyítékok szabad mérlegelésének korlátja, különös tekintettel a felülvizsgálat körére,* Budapest, Politzer, 1925.
[62] A Budapesti Királyi Ítélőtábla, mint fellebbezési bíróság 10 P 5481/19/1924. számú 1924. június 23-i ítélete Gróf Zichy Rafael nagybirtokos őrgróf Pallavicini Eduardina ellen indított házassági bontóperében BFL VII. 2.c 45162/1923, 28. Vö. Kauser Lipót: *A megokolási kötelezettség* i. m.
[63] A Magyar Királyi Kúria 1924. október 28-i, P. II: 4997/1924. számú ítélete Gróf Zichy Rafael nagybirtokos őrgróf Pallavicini Eduardina ellen indított házassági bontóperében BFL VII. 2.c 45162/1923, 30.
[64] Uo. A felsorolást a tanúk nevének kihagyásával idéztem.

citást kapó válási pereskedés tulajdonképpeni tárgyáról a sajtó nem tudósított. Ettől függetlenül a kárörvendő pesti utca mindent tudott, vagy tudni vélt a bírósági iratok és tárgyalási jegyzőkönyvek illegálisan kiszivárgott tartalmából. A házasság felbontására irányuló keresetét Zichy Rafael elvesztette. Így, s csak így nyílhatott meg az út ahhoz, hogy ellene Tormay Cécile – és más hírbe hozott notabilitások – hamis tanúzás, becsületsértés és rágalmazás miatt büntetőeljárást kezdeményezzenek. Ez viszont sikerrel járt, hiszen a büntetőbírák is a polgári bíróságok álláspontját fogadták el. A budapesti büntetőtörvényszék első fokon még másfél évi börtönbüntetést szabott ki a házassági válságába belecsavarodott arisztokratára, de a fellebbezések folytán szinte teljesen elolvadtak a vádpontok, s végül egy 14 napos fogházbüntetést kellett csak leülnie. „Gróf Zichy Rafael vádlott büntetése kiszabásánál súlyosbító körülményeknél mérlegelte a kir. Kúria, hogy az általa bűnrészességi minőségben elkövetett rágalmazás által nemcsak a sértettként szereplő Tormay Cécile-nek, e kiváló írónőnek s a magyar nők hazafias és közhasznú mozgalma érdemes vezéralakjának, s egyúttal ellene panaszt nem tett feleségének, 5 gyermekük anyjának jó hírnevét is alaptalanul bemocskolta, viszont enyhítő körülményként mérlegelte azt, hogy cselekményét válóperével kapcsolatban annak sikere érdekében követte el, s hogy amiatt a fellebbviteli főtárgyaláson őszinte megbánásának adott kifejezést."[65] A négyévi pereskedésből – bár a bíróság nem adott igazat Zichynek – mégsem derült ki világosan a botrányos vád egyértelmű cáfolata, a jogerős ítéletek egyértelművé tették, hogy nincs szó arról, hogy Zichy felbérelte vagy szándékos rosszhiszeműséggel rábírta volna családja cselédeinek egész sorát a hamis tanúzásra.

A főrangú arisztokrata férj legfőbb büntetése az lett, hogy nem menekülhetett ki boldogtalan házasságából, a főrangú arisztokrata feleség jutalma pedig ugyanez. Tormay egészsége belerokkant a botrányos perbe, hírnevén akkor is csorba esett, ha ezt hívei az ellene folyó „szabadkőműves" és „zsidó" praktikának fogták fel – és fogják fel máig. A nagy port kavart vádak részei lettek

[65] A Magyar Királyi Kúria 1927. november 18-i B.I 5287 számú ítélete a hamis tanúzás, valamint rágalmazás és becsületsértés vétsége miatt Valter József és társai ellen indított bűnügyben. BFL VII. 2.c 45162/1923, 203.

a hideg polgárháború ideológiai hadviselésének. Az évekig folyó pereskedésbe liberális jogászok éppúgy belefolytak, mint szociáldemokrata ügyvédek, s Horthy Miklós azzal dicsekedett legfőbb egyházi bizalmasa, Zadravecz püspök előtt az elsőfokú büntetőbírósági döntés meghozatala után: „Na, a mai napot a legfőbb triumfom napjának tartom, mert ma másfél évi börtönre ítélték azt a gazember Zichy Rafaelt, felesége és Tormay Cécile megrágalmazásáért. Ez az ítélet egyes egyedül az én erős közbelépésemre történt. Maga az igazságügyminiszter kételkedett, vajon hoznak-e legalábbis elmarasztaló ítéletet... de én szorítottam a dolgot! ...Különben itt nem kevesebbről van szó, mint a zsidó Vázsonyi bosszújától megmenteni Tormay Cécile-t, akire haragudott Vázsonyi a gyönyörű »Bujdosó könyve« megírása miatt. Az a hitvány nő pedig, akivel él Zichy és akinek a kedvéért eltaszítja magától feleségét és gyermekeit – régi szeretője volt Vázsonyinak."[66] Így talált magának két, valószínűleg a szüleik által egybeterelt arisztokrata boldogtalan házasságának vértelen tragédiája kétes értékű feloldozást a „zsidó bajkeverés" hidrafejű fantáziájában.

Az antiszemita diskurzus sokszor tükör volt, a zsidó fondorlatosság párban járt a hagyományos történelmi osztályok „mi-tudatának" pesszimista, bizonytalan átértelmezésével. A hanyatlás gondterhelt sejtelmével. Andrássy Gyula a gombamód szaporodó irigy emberekről beszélt, Horthy pedig arról, hogy a „magyar nemzet annyira egoista és gyűlölködő, hogy nem érdemli meg, hogy fáradozzanak érte".[67] Ám szinte minden magyarázatban újabb és újabb ellenségképek merültek fel. Raffay Sándor evangélikus püspök szerint a házasságok elinflálódása is elsősorban a polgári társadalom, a nemzeti középosztály hanyatlásának fokmérője lett: „A férjhezmenés csak cégbejegyzés a szabadkereskedelemre. Többet forog a nyilvánosság előtt, mint otthonában, s olcsó és neveletlen nevelőnőkkel vontatja gyermekeit (ha ugyan vigyázatlanságból szerzett egyet vagy kettőt), maga pedig, mint kitartott, nem felesége, nem segítőtársa, hanem csak együttlakó valakije az urának. Csodálom, hogy még kötnek házasságokat, mikor egyik fél sem visz bele ebbe a boldogságra rendelt viszonyba erkölcsi komolyságot. Innét a sok válás, amiből ma senki sem csinál

[66] Páter Zadravecz titkos naplója i. m. 267.

[67] Gróf ifjabb Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló 1917–1922* i. m. 315.

lelkiismereti kérdést." De Raffay aztán panaszáradatát azzal a kérdéssel zárja: „Miért is csináljon, mikor a legnépesebb keresztény egyház papjai büntetlenül hirdetik, hogy a nem előttük kötött házasság voltaképpen csak ágyasság. Hát miért ne szüntetnék meg az ágyastársi viszonyt, ha egy kicsit megunták vagy más test iránt buzdultak fel."[68] A házasság válságáról e felindult, de kissé nyakatekert magyarázat szerint a középosztály asszonyainak növekvő szabadossága és a katolikus egyház házasságokba beavatkozó hatalmi politikája egyszerre tehetett. Az 1917-ben hatályba lépett új római Kánonjogi Kódexet Magyarországon is alkalmazni kellett, s ezután ismét csak azt tekintették egyházilag is érvényes frigynek, amely katolikus templomban, katolikus pap előtt köttetett, s ha az egyik fél protestáns volt, reverzálist, azaz írásbeli kötelezvényt kellett adnia arról, hogy gyermekeit katolikusnak keresztelteti és neveli.[69]

Való igaz, hogy a katolikus egyház továbbra sem tolerálta más egyházak papjai és rítusa szerint megkötött házasságok kánonjogi érvényességét – az ilyen esküvőkön való részvételt is megtiltotta papjainak. (E tilalom megszegése szolgált a Szentszéknek is alkalmas ürügyül arra, hogy a kormány második embere, Vass József püspöki karrierjének kormányzati erőltetését rövidre zárja, mert papi ornátusban vett részt egy reverzális nélkül tartott protestáns esküvőn.[70] Nem is akárkién, hanem a kormányzó protestáns vallású Miklós fiának és Károlyi Imre gróf lányának, Consuelának az esküvőjén.) Az első világháború után, a felekezeti konfliktusok élesedő időszakában – s a Horthy-korszak ilyen volt – a házasságról szóló beszéd is átpolitizálódott, és a hatalmi diskurzus része lett. Polarizálódott, s a hívekért és a híveken keresztül a nagyobb társadalmi-politikai befolyásért versengő felekezetek között eszköze lett a társadalom szövetét pusztító hideg polgárháborúnak. Aminek időnként teljesen tragikomikus következményei lettek. Például a katolikusnak keresztelt, s első házasságát egyházjogilag soha nem érvénytelenítő, sőt vallását semmilyen formában nem gyakorló Kozma Miklós elhunytát követően Serédi Jusztinián hercegprímás megtagadta a családtól a katolikus egyházi temetést.[71] Ám a keresztény jelszóval megvívott hajdani ellenforradalom egykori szürke eminenciása, aki üzletemberként, médiavezérként s politikusként egyaránt fényes karriert futott be, holtában sem szégyenülhetett meg: az elhunytat katolikus főpap híján Ravasz László református püspök temette nagy ünnepélyességgel. Igaz, a katolikus egyház érzékenységére tekintettel a református kormányzó nem ment el régi bajtársa református szertartás szerint rendezett temetésére, hanem a katolikus Bárdossy László miniszterelnököt delegálta maga helyett, aki aztán úgy nyilatkozott – természetesen csak magánkörben –, hogy „a katolikus egyháznak örök szégyene ez a mai nap".[72]

[68] Raffay Sándor: (Önéletrajzi) Feljegyzések, Evangélikus Országos Levéltár, Gépelt másolat, 33.
[69] Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban i. m. 123.
[70] Salacz Gábor: A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon, Budapest, Argumentum, 2002, 145.

Nyolcvan évvel később csak kapkodjuk a fejünket ennyi kényszeres és kényszerű gesztus láttán, de az incidens – akárcsak a Vass József megbüntetésén keresztüli vatikáni „üzenet" – a vallás és szekularizáció egyidejű felívelésének, s a közéleti kereszténység ma is jól ismert, nehezen kikerülhető zsákutcás dilemmáit vetette fel. Amelyben az egyházak szerepe a legkevésbé prófétai, hanem inkább instrumentális: egyszerre hadállásai és célpontjai a politika és a társadalom polarizálódó küzdelmeinek.

3. Konszolidáció alkotmányos költségekkel

A szabados erkölcsök azonban nem csak a hitvesi hálószobák világát kezdték ki. Egy előzékeny modorú, jó társaságból való fiatal köztisztviselő – miniszterelnökségi titkár! –, az amerikai születésű, német egyetemeken tanult, öt nyelven beszélő Jellinek Morton például hárommillió dollárt sikkasztott, aztán éppen a trianoni béke aláírásának napján egy Szeged felé induló gyorssal örökre elhagyta a magyar glóbuszt, családját, barátait, alkalmi és állandó kártyapartnereit, valamint pilótajátékával tönkretett ügyfeleinek százait. Tiltott haszonban reménykedő befektetőket, előkelő pesti úriembereket, neves

[71] Ormos Mária: Egy magyar médiavezér. Kozma Miklós. I-II, Budapest, PolgArt, 2000, II, 797.
[72] Szekér Nóra (szerk.): *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25. – 1946. március 9.* Budapest–Pécs, ÁBTL-Kronosz, 2021, 167–168.

pénzügyi és közéleti személyiségeket, az Otthon-körbe járó művészeket, kapzsi milliomosokat és hiszékeny cégtulajdonosokat, akik 1920. június 4. harangzúgásos gyásznapján valószínűleg nem Trianont és a megcsonkított Magyarországot, hanem kiürített pénztárcájukat siratták. Bennfentes sajtóinformációk szerint a károsultak között Bódy Tivadar, Budapest leköszönő szabadkőműves polgármestere éppúgy ott volt, mint Friedrich István, az ellenforradalom első miniszterelnöke, vagy éppen Pekár Gyula, aki a leghíresebb pesti *Madám*, Pilisi Róza egykori kitartott selyemfiújából avanzsált vallás- és közoktatásügyi államtitkárrá, rajta kívül pedig Pallavicini György őrgróf, exfőkormánybiztos, ifjabb Andrássy Gyula egyik veje – ekkor már a bukott Bódyn kívül mindannyian a keresztény kurzus ambíciókkal teli lovagjai.[73]

Az udvarias fellépésű, ám gátlástalan fiatalember egyébként – akinek sem hitelezői, sem az igazságszolgáltatás nem akadt többé nyomára – a rendkívül zárt körű Magyar Pszichoanalitikus Egyesület tagja is volt. Amelynek vezetője – nem más, mint Ferenczi Sándor – sietett is a sajtóban jelezni, hogy „Jellinek Morton úr, miniszteri titkár, aki 1917. január óta megszakításokkal gyógykezelésem alatt állott, [...] gondolatait képtelen hosszabb ideig egy helyre koncentrálni. Minden szellemi munkára ez idő szerint alkalmatlan".[74] Terápiás kudarc? Vagy a mundér becsületének őszintétlen védelme? Inkább az utóbbi, hiszen Ferenczi Freudnak korábban lelkesen számolt be ifjú kartársa ragyogó tudományos tehetségéről.[75] Ferenczit egyébként 1919-es szereplése miatt ugyan megfosztották egyetemi katedrájától és tudományos tisztségeitől, de mégsem ment ki a divatból: az 1920-as évek budapesti művészi és bankelitjének krémje egymást váltotta a híres analitikus díványán lelki, szerelmi és érvényesülési neurózisaival – s a díványgabalyodások vaskos honoráriumaiból Ferenczi szép naphegyi házat vásárolhatott magának Buda legszebb részén.

Hűtlen páciense, a nagystílű szélhámos Jellinek pedig egy teljes évtizedig tényleg nem szellemi munkával foglalkozott, hanem alámerült a harmadik világ sötét ismeretlenjébe. Nyugat-Afrikában bennszülöttekkel kereskedett,

[73] „Többszáz milliós csalás gyémántcsempészés fedezésére". *Pesti Napló*, 1920. június 18., 3.
[74] „Nyomoz a rendőrség Jellinek Morton után". *Az Est*, 1919. június 19., 2.
[75] Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: *Levelezés*. II/2. Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Budapest, 2003. 82–83.

gyógyszert cserélt állatbőrre és kagylókra, állítólag szakácsként is dolgozott egy étteremben, majd Hondurasban, Latin-Amerika legszegényebb „banánköztársaságában" az egyik leghírhedtebb multinacionális banántársaságnál vállalt munkát, amelynek gyümölcse egy álnéven írt könyv lett a különböző banánbetegségekről.[76] Ám a harmincas évek elején visszatért a fényre, a harmadik világból az elsőbe, a kitaszítottságból az amerikai álom közepébe. Az 1940-es évektől kezdve – minden előképzettség és előtanulmányok nélkül – az alkoholfüggőség modelljének kidolgozójaként szerzett zajos elismerést az észak-amerikai akadémiai tudományosság fellegváraiban – sőt szakértőként dolgozott az Egészségügyi Világszervezetnek is Genfben, s végül a pszichoanalízis üzleti modelljét jól hasznosítva az 1960-as években a Stanford Egyetem tisztelt professzoraként halt meg az Újvilágban.[77] Ma az alkoholizmuskutatásokért adható legrangosabb elismerés is a nevét viseli.

Hogy az emlékezetből szinte teljesen kitörlődött dicstelen magyar szélhámos, vagy a sikeres amerikai tudós szerepe közül melyik volt tudatos énje, és melyik a tudatalattija, arra máig is csak tapogatódzó válaszkísérletek születtek. Amikor 1938-ban amerikai munkahelyén vendégül látta fiatalkora benső barátját, a zsidótörvények elől menekülő, szintén freudista etnológust, Róheim Gézát, gulyáspartival várta.[78] A „vörös" Róheim néphitkutatásait nagyra becsülték a népi írók, de maga sem volt múlt nélküli ember. Fiatalkorában országos pingpong- és vívóbajnok, majd világjáró és egyszerre mellőzött és világhírű mítoszkutató, aki 1918. október 31-én szemtanúja volt annak, ahogy gyilkosai pillanatok alatt végeznek Tisza Istvánnal szülei városligeti villájában. A tragikus véget ért államférfi bérelt lakása felett volt ugyanis az egyke és félszeg Róheim „mamahotelje" is. Róheim aztán megégette magát a Tanácsköztársaság alatt, emiatt kitették a Magyar Nemzeti Múzeumból, megbélyegzett emberként tanúskodott a Tisza-gyilkosság perében; miközben édesanyja azért

[76] Hajnal Ward Judit – William Bejarano: „Az addikciótudomány történetéből: E.M. Jellinek". *Orvosi Könyvtárak*, 2015. 12. évf. 1. szám, 22.
[77] Kelemen Gábor: „Az elgyökértelenedettek kötődésvágya. Jellinek Morton és Róheim Géza barátsága". *Múlt és Jövő*, 2017/4, 86.
[78] Róheim Géza levele Kovács Vilmának 1938. október 17-én. Közli Verebélyi Kincső: „Róheim Géza: Levelek és más dokumentumok". *Thalassa*, 1992,5(2), 128.

üldözte el a szülői házból, mert 1919 őszén keresztény feleséget választott magának, a magyar állam húsz évvel később pedig szülőhazájából azért, mert zsidó volt.[79] Az ő világ körüli csavargásait nem egy kizsákmányolásban jeleskedő banántársaság szponzorálta, hanem a szépséges és csapodár Marie Bonaparte, görög és dán királyi hercegnő, a freudi tanok főrangú patrónája. A két hajdani barát találkozásának helyszíne egy skizofrénekkel foglalkozó kórház volt Massachusettsben, a Worcester Hospital, ahová Jellinek egy sereg magyart – többnyire persze menekült zsidókat – toborzott munkatársként.

De a tengerentúli elmegyógyintézetből térjünk vissza 1919 őszéhez! A félvilágon túl a felvilág is gyorsan magához tért a Tanácsköztársaság bukása után. Az Opera páholyaiban az antantmisszió tisztjei körül hófehér vállú grófkisasszonyok zümmögtek, gyakorlatiasabb gondolkodású főhercegnék és mások a budapesti *high society*ből pedig teaestélyeiken ékszereiket kínálták fel kemény valutáért a győztes hatalmak egyenruhás képviselőinek. „Dollárjobboldal" és antantszíj? Egy rosszmájú visszaemlékező szerint angol, francia és amerikai tisztek egyaránt úgy vélték, hogy a magyar vendégszeretet páratlan, a budapesti esték elragadók, s a magyar nők ellenállhatatlanok. Az 1919 augusztusában a párizsi békekonferencia megbízásából Budapestre küldött ún. tábornoki misszió tagjai egyébként is nehezen akaróztak volna távozni kényelmes kiküldetésükből, mert többszörös fizetést húztak a legyőzött országban.[80] A legnagyobb hírnévre Alfred Stead, az „aranyezredes" jutott, aki zongorát vett Becker Babynek, és Jellinek Morton pénzzel teli bőröndjeit is busás jutalékkal vitte át a vámokon, hol neki kiváltságos módon szabad átjárása volt. Mint a végtelen perspektívák embere éjszakáról éjszakára elmaradhatatlan volt Budapest éjszakai életéből, különösen a Gresham-bárból – ahol először szólalt meg Pesten a jazz –, de ahogy jött, úgy is ment, kifizetetlen női szabók és kifizetetlen csekkek maradtak utána.

A kiváltságosok aranyélete mellett megjelentek a hétköznap apró örömei is. A Várba újra lehetett a siklón közlekedni, a Duna hűs hullámain augusztus végétől pedig már újra jártak a gőzhajók, melyek a parthoz láncolva várták a béklyós idők múlását. Egy hónappal a Tanácsköztársaság bukása után a *Pesti Futár* már arról tudósított, hogy az alagi gyepen újra futtattak a főúri istállótulajdonosok, a Zrínyi utcában egy kifőzdében pedig Rozika ismét friss fehér kenyérrel és feketekávéval várta a kispolgári betérőket. „Lesz még itt normális élet" – kommentálta mindezt a szerkesztő, Nádas Sándor, a „legbudapestibb" magyar újságíró.[81] Ő maga esténként az újra életre kelt szivarfüstös újságíró- és intrikafészekben – lebujban? –, az Otthon-körben kibickedett. S miközben fekete körmű, zsírpecsétes ruhájú kollégái a blattot verték a nagy zöldposztós bakk-asztal körül, alkalma volt látni azt is, hogy veri el terjedelmes apai örökségét eszement kártyaőrülete áldozataként a huszonöt éves Déry Tibor, néhány héttel korábban még a Tanácsköztársaság Írói Direktóriumának legfiatalabb tagja. Azé az apáét, akit a Tanácsköztársaság megfosztott vagyonától, s aki végső kétségbeesésében kiugrott saját Wesselényi utcai bérháza ablakából. Déry, az elkényeztetett nagypolgárfiú nem édesapja, hanem a kommunizmus kimúlását gyászolta önpusztító szenvedélyével, s közben „az ifjúság vérivó komolyságával" vetette meg füst- és verejtékszagú kártyapartnereit: a kommün utáni információrobbanásban újabb konjunktúrára találó újságírókat, köztük is különösen azokat, akik a múlandó kártyaszerencsénél biztonságosabb üzletben utaztak. Mint Incze Sándort, aki „színésznőink erényét, bájait s magánéletét árusította" a Színházi Életben, melyet – elsőnek Magyarországon – rotációs papírra nyomtak, vagy éppen a revolver-újságírástól sem ódzkodó Nádast, aki a rejtett zsarolás nyugalmasabb kenyérkeresetét űzte, s csak azok piszkos ügyeit írta meg, akik nem fizettek azért, hogy ne írja meg őket.

Kun Béla uralmának apokaliptikus hónapjai után nemsokára a politika is visszatért a „normális" kerékvágásba. Amikor 1920 januárjában a keresztény kurzus első kormányzati vesztegetési ügye kipattant, az egyik érintett így védekezett: „A földmívelésügyi minisztériumban ez már így szokás..."[82] Az agrártárca tisztikara a régi világ sokat látott rutinos köztisztviselőiből állt, de a következő miniszter, a fogalmazói kar által csak „büdös parasztként" emlegetett Nagyatádi Szabó István sem volt rest. Alighogy megmelegedett hivata-

[79] Kelemen Gábor i. m. Hárs György Péter: „A »vörös Róheim«", *Thalassa*, 2009/4, 46–47.
[80] Frank László: *Szélhámosok, kalandorok*. Budapest, Gondolat, 1966, 100. Vö. Bandholtz i. m. 204.

[81] „Szerkesztői jegyzetek", *Pesti Futár*, 1919. szeptember 26., 22.
[82] „A földmivelésügyi minisztériumba ez már így szokás..." *Népszava*, 1920. január 25., 3.

lában a trianoni nyáron, a csizmás miniszter már lánya és veje fővárosi lakását rendezte be látványosan nagy költségvetéssel. Mahagóni konyhabútort, kristálycsillárt, kőrisfából készült hálószobai szekrényeket és ruganyos matracú ágyakat vásárolt, gondos figyelme a „cselédszekrényre" is kiterjedt. Az apai szeretetet számlái aztán az évtized bűnügyi szenzációját jelentő korrupciós per iratai között maradtak fenn az utókor csodálkozó szemei számára.[83] Nagyatádi párttársát, a belügyminisztert pedig lótolvajlással vádolták meg a Nemzetgyűlésben ugyanezen a tavaszon, ő pedig habogva védekezett.

A Nemzetgyűlésbe beválasztott fekete posztónadrágos, csizmás képviselők morális hitelének elintézését sokat próbált úri főispánok vállalták magukra, akik értették a módját, hogy a faluról feljött képviselőkkel megízleltessék a nagyvárosi éjszakát. A hajnalig tartó cigányozást, az éjjeli kávéházakban konyakkal, pezsgővel való darvadozást, ahonnan aztán intim találkahelyekre vezetett az út, s ahol ezek a „parasztok" először találkozhattak púderezett, illatszerrel hintett nőkkel. Eleinte mások pénzén, később már panamázással fedezték a költségeket, aztán – így a rosszmájú népi író, Féja Géza tudósítása szerint – egykettőre kezesbárányok lettek.[84] Szóbeszéd lenne, hogy a konyak és a kurtizán csapta agyon a kisgazda elveket? Lehet. A bulvárszagú magyarázatokba botló történészt azonban nem hagyja nyugodni, hogy nemcsak a népi író, Féja Géza, de Milotay István és Prónay Pál is vastag kárörömmel emlékeztek meg a kisgazda miniszterek és államtitkárok gyorsan megromlott paraszti erkölcseiről és úri imposztorokhoz simulni vágyó dolgairól.[85]

Ám ezek az úri imposztorok hiába ittak együtt a parasztvezérekkel, egy percre sem fogadták maguk közé a hajdani varjúcsőszöket és parádés kocsisokat. Amikor például Kállay András szabolcsi képviselő egy alkalommal a Hungária Szállóban borozott Sokorópátkai Szabó István volt miniszterrel és Patacsy Dénes államtitkárral, s ez utóbbiak italos állapotukban paraszti közvetlenséggel tegezni kezdték, Kállay káromkodva tette őket helyre: „...az apád istenét,

[83] Grósz Pál bútorkereskedő és Hencz József villany, gáz és vízvezetékszerelő Mélt[óságos]Nagyatádi Szabó István és Tankovics Miklós részére kiállított számlája 1920. július 19-én. BFL VII. 5. c. 11878/1921.
[84] Féja Géza: *Szabadcsapat*. Budapest, Szépirodalmi, 1965, 46–49.
[85] Milotay István: *Egy élet Magyarországért* i. m. Prónay Pál: Ellenforradalmi jegyzeteim. PIL 973 2. ő. e. I. kötet 396-397.

te büdös paraszt, hogy mersz te velem nemes Kállay Andrással ilyen bizalmasan és fölényesen viselkedni."[86] A történetet Prónay Pál elbeszélésből ismerjük, ahogy azt is, hogy Magasházy László, Horthy Miklós szárnysegéde miközben jóízű adomákkal szórakoztatta a kormányzói audenciára érkezett parasztképviselőket, távozásuk után azonnal odaszólt az ajtónálló huszárnak: „Nyissa csak ki az ablakot, nem lehet kibírni ezt a büdös parasztszagot."[87] (Persze a történelmi nevet viselő Prónay, aki beteges féltékenységgel gyűlölte Magasházyt, nem mulasztotta el megjegyezni: „Te Laci! Úgy tudom, hogy a zsidó körorvos nevelt fel faluhelyen, saját fajtád szagát pedig már nem bírod?")

A kurzus nagy parasztkultusza egy fél évtizedig tartott. Addig, amíg a falusi gazdatársadalom – főként a földjeiket terhelő adósságok elinflálódásában kifejeződő – látványos konjunktúrája: a pénz stabilizációjáig. Ám a falusi szegénység polgári lehetőségek és igények alatt élő milliói, – vagy ahogy a korabeli retorika előszeretettel hivatkozott rájuk: „a magyar falvak és tanyák becsületes népe" – keveset érzett belőle, sőt az akkoriban még hosszú és hideg teleket jelentős részben munkahiányban és nélkülözésben töltötte.[88] A „faluvég" az 1920-as évek elején egy időre lecsendesült, a vasúti kocsiból elsuhanva a mozdonyfüstön át homályosan látszottak a Nagyatádi Szabó István nevét viselő földreform révén újonnan házhelyhez vagy kicsiny darab földhöz juttatott „reformföldesek" kicsiny telkei – s a rajtuk üggyel-bajjal, többnyire gépi vagy állati igaerő nélkül szorgoskodó munkáskezek –, az viszont kevésbé, hogy a tulajdonosi álom a legtöbbek számára nyomorparcellákban realizálódott. Egy ideig maguk az érintettek sem tudták, hogy mily rövid ideig tart majd a „talpalatnyi földdel" való vidám násztáncuk. Mert volt a földreform első éveiben egyfajta eufória. „Falum parasztjai valósággal imádják a földet... az anyaföld birtoklásának tudata egész lelkivilágukat átalakította" – írta meg a helyi gazdakör ügyvezetőjeként működő Fischer József zsidó földbirtokos a nógrádi Érsekvadkert helyzetét.[89]

[86] Prónay Pál: *Ellenforradalmi jegyzeteim* i. m. 502.
[87] Uo. 413.
[88] Szekfű Gyula: *Három nemzedék s ami utána következik*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934, 387. L. még Weis István: *Mai magyar társadalom* i. m. 105–106.
[89] Buday Barna (szerk.): *A földreform eredményei: az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által gyűjtött adatok ismertetése*. Budapest, Köztelek, 1930, 24.

Ők voltak azok, akik kicsiny, szoba-konyhás, földes padlójú házaikban azzal a rezignált bölcsességgel tértek nyugovóra, hogy „valamennyien egyenlők nem lehetünk".[90] Egy orosházi félromán-félmagyar béresfiú, háborús árva, később népi író, még később Rákosi Mátyás háromszoros minisztere, Darvas József így emlékezett az alföldi szegényparasztság 1923–1924-es mézesheteire: „Az 'osztáskor' mi is kaptunk két hold földet a háborúban elesett apánk után. Hónapokon keresztül lázban égtünk a föld miatt, és lázban égett az egész falu-szegénység. Másról nem esett szó, csak az 'osztásról': mindenki ötször annyit akart 'íratni,' mint amennyit lehetett és anyagilag elbírt volna: állandó izgalomban tárgyalták, hogy ki hány holdat kapott, s akik nem kaptak, irigykedtek a szerencsésekre... 'Igényjogosult' – ez valami varázsos jelentésű szó volt akkor..."[91]

Miért volt varázsos? Talán amiért ma is az a falusi CSOK vagy az Otthon Start, minden jogos gazdasági vagy társadalmi ellenérv ellenére. A tulajdon reményét hordozta. Az akkori gazdasági ellenérvek két fő vonala az volt, hogy nincs annyi szétosztható föld, amely a – nagybirtokosok szerint „mesterségesen" felcsigázott – igényeket kielégíthetné, másrészt hogy csak a nagybirtok képes garanciát nyújtani a szükséges többlettermelésre, a városi és ipari lakosság ellátására, míg az önellátásra berendezkedett kisbirtok erre képtelen. Mindegy, hogy ezek a ma is gyakran előkerülő érvek helytállóak-e vagy sem, mert a földreformtörvény nem gazdasági logika mentén született, hanem hogy minél több ember kapjon földet a nagybirtok minél kisebb sérelme árán.

A kisemberek magántulajdon utáni vágya nyilván nem pusztán magyar sajátosság, de hogy a magyar mentalitásba történelmileg mélyen beágyazott, az biztos. Még egy olyan beérkezett főpap is magával hordozta emlékezetében, mint a ceglédi cipészfiúból evangélikus püspökké lett Raffay Sándor, aki 1945-ben azt írta: „Feleségem az apai örökségéből kapott kisebb pénzén egy kertet vásároltam a hegyek alján, ahol később villát is építettem. Mert mindig a magaméba vágyakoztam és azt tartottam, hogy csak akkor érzi magát az ember igazán a haza fiának, ha egy talpalatnyi tulajdona van belőle."[92]

[90] Bene Lajos: *A magyar falu társadalma* i. m. 7.
[91] Darvas József: *A legnagyobb magyar falu.* Budapest, Gondolat, 1937, 116.
[92] Raffay Sándor: Hagyaték, Evangélikus Országos Levéltár.

A földreform varázsa azonban hamar elmúlt, a nagy garral beharangozott, s hosszú évekig elhúzódó földreformból nem lett nemzeti léptékben mérhető társadalmi kibontakozás. Ahogy a rongyos gárdistából falukutatóvá lett fiatal jobboldali publicista, Oláh György megfogalmazta: nem tudta bevonzani a juttatottakat a „nemzeti eszme sáncai közé".[93] A házhelyek, amelyeken az oda felhúzott vályogházacskák körül egy-két kecske ellegelhetett, a maximálisan hold nagyságú földjuttatás a mindennapi fekete kenyér biztosításán túl annyit ért el, hogy számottevő vidéki tömegek kerültek ki a falusi ellátatlanok első világháborúban hatalmasra nőtt köréből.[94] Valószínűleg ez volt a törvény korábbi, radikálisabb változatait ravasz parlamenti rutinnal szétkalapáló nagybirtokos lobbi intenciója.[95] De ebben nem volt sok köszönet, ebből nem vezetett út egy demokratikus rend alapjául szolgáló kistulajdonosi társadalomhoz.

A földreform névadója, jelképe és vezére, Nagyatádi Szabó István 1924 októberére végleg kipörgött Bethlen csavaros kormányzati rendszeréből, s az ellene újra felmelegített korrupciós vádak nyomán otthagyta a miniszteri széket, hazament a falujába, és harmadnapra meghalt – koporsója körül a gyásznép arról suttogott, hogy megmérgezte magát.[96] Temetésén Csonka-Magyarország két erdélyi „beérkezettje", Bethlen István és Ravasz László beszélt szívhez szólóan, a kidőlt parasztvezér fogukat csikorgató híveinek körében, akik közül jó néhányan Bethlen becstelen úri intrikáinak tulajdonították bálványuk idő előtti végzetét.[97] Nem minden alap nélkül. „A halott indián a jó indián" – az utolsó hónapjaira politikai páriasorba taszított Nagyatádinak halála után szép szobrot emeltek a konszolidáció építőmesterei, de csak azután, hogy agrárdemokrata programját is végleg a sírgödörbe taszították. A budapesti Kossuth téren, a Földművelésügyi Minisztérium előtt felállí-

[93] Oláh György: „A falu szegénye". *Magyar Szemle,* I. kötet (1927) 42.
[94] Csiki Tamás: „A szegénységtől az éhínségig Az agrárproletariátus az I. világháború idején". *Korall,* 77 (2019), 68, 71.
[95] Tolnay Gábor: „A Nagyatádi-féle földreform Jász-Nagykun-Szolnok megyében". *Honismeret,* 1991/2, 29.
[96] Nagyatádi Szabó haláláról Bodrogközy Zoltán: *A magyar agrármozgalmak története* i. m. II. 325–327. Vö. Miklós Endre és Király István hozzászólásai a Somogyi levéltári napok '77 rendezvényen, Kaposvár, 1977. december 12–13. In: *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv* 9. Kaposvár, 388, 392–393.
[97] Kováts J. István: *Egy élet prédikációja* i. m. 278.

tott, három méter magas bronzszobor magyaros ruhában, csizmában ábrázolja Nagyatádi Szabó Istvánt, s az emlékmű márványból faragott talapzatán dombormű örökíti meg Nagyatádi Szabó István és Bethlen István miniszterelnök 1922-es híres kézfogását, ércbe öntve a politikai szemfényvesztés mindenek felett álló hatalmát.

Amikor a Bethlen István, Gömbös Gyula és Horthy Miklós jelenlétében tartott 1932. november 20-i szoboravatáson lehullt a lepel, a Nagyatádi nevéhez kötött földreform és a mögötte álló parasztdemokrácia elképzelésének csődje is mindenki számára nyilvánvaló volt már. Sem a magyar parasztság nem lett „a történelem alatti erőből a jelenkor legnagyobb történeti ereje" – ahogy az aranyszájú temetési szónok, Ravasz László fogalmazott mézízű nekrológjában –, sem Nagyatádi Szabó István nem lett egy agrárdemokrácián felépülő nemzet államfője. Keserű vigasz, hogy a kelet- és délkelet-európai sikeres agrárpolitikusok, mint a horvát Stjepan Radić vagy a bolgár Alekszandr Sztambolijszkij üstökösszerű politikai karrierjük után még nála is rosszabbul jártak: kegyetlenül meggyilkolták őket a nacionalista *establishment* emberei. Sztambolijszkij négy évig volt miniszterelnök – ilyen magas polcra valószínűleg Nagyatádi sosem vágyott. Annál inkább arra, hogy az isten háta mögötti somogyi dombok mögül induló útja másokat is sikerre vezethessen, hogy kisgazdatársai könnyebben befuthassák azt a pályát, amit ő kínkeservesen teljesített: „voltam én arató, részes cséplő, napszámos, fuvarozó, árokhányó, erdei famunkás; munkáltam feles földet, réteket, szolgáltam robotot, együtt szolgáltam uradalmi cselédséggel… Voltam tűzoltóparancsnok, olvasóköri pénztáros, hitelszövetkezeti igazgatósági tag, községi elöljáró, fogyasztási adókezelő és községi bíró … megyei bizottsági tag, képviselő és miniszter is."[98]

Ám hogy az ország igazgatásáért felelős, még mindig nemesi-rendi fogalmakban gondolkodó hivatalnoki kara mit gondolhatott a parasztság társadalmi mobilitásának kívánatos voltáról, sőt bármiféle társadalmi emancipációról, azt jól jellemzi a különben művelt és felkészült Szabolcs vármegyei főszolgabíró, Olchváry Pál, aki szerint „földosztással nem lehet a népet kielégíteni, mert

[98] Nagyatádi Szabó István Emlékkönyv Budapest, 1935, 4. Vö. Vidor Gyula (szerk.): Nemzetgyűlési almanach 1920–1922. Budapest, 1921, 130.

annyit nem kaphat, hogy eljövendő kultúrigényeit kielégíthesse, csak erőt nyer a további romboló munkára. A reformerek nem képesek magukat a tömeg életnézetébe beleélni, nem hiszik, vagy nem akarják hinni, hogy a műveletlen ember, a paraszt és a munkás egészen másként látja a világot, a hatalom birtokában csak rabolni és gyilkolni tud".[99]

Lehet, hogy a kisgazda korrupció tényleg végzetesnek bizonyult az agrárdemokrata reformelképzelésekre, a vállalkozói szféra azonban *von Haus aus* nem volt kényes erkölcsi szempontoknak alárendelve. A fiatal Passuth László, a Haltenyésztő és Halkereskedelmi Rt. munkatársa arra emlékezett, hogy a pontyexport elsők között indult meg a gazdasági szempontból partra vetett halként vergődő gazdaságú trianoni országban, de hiába volt a haltermelés és -értékesítés az egyik legmegbízhatóbb jövedelmet hozó vállalkozás a külkereskedelem általános összeomlása közepette, a „szerkezetet" mégis folytonosan „olajozni" kellett ahhoz, hogy el ne akadjon. „A vesztegetések, ellenszolgáltatások, titkos egyezmények természetesek voltak. Bizonyos »bizonylatokkal« nem kellett elszámolni; bőségesen akadtak »alkotmányosnak« nevezett kiadások."[100] Az „alkotmányos" a fehérgalléros bűnözés szlengszótárában már száz éve is a megvesztegetés szebbik neve volt. A pontyexportból élő részvénytársaság mögött egyébként az olasz tőkéből frissen gründolt Magyar–Olasz Bank állt, ennek vezérigazgatója Passuth anyai nagybátyja, a magát a kényes politikai és pénzügyi manőverek csapdákkal teli sötét folyósóin is tökéletesen kiismerő Éber Antal volt. Valamilyen fokú korrupció nélkül azonban egyszerűen nem működik normálisan a társadalom – állítják egyes közgazdászok. Csonka-Magyarország első párizsi követének, Praznovszky Ivánnak hasonló volt a tapasztalata a francia politika működéséről. A magyar ügy esélyeit latolgatva úgy vélte, hogy a francia politikai és sajtó-, sőt értelmiségi körökben „sohasem fogunk találni embereket, aki ügyünket védje, ha nem fizetünk".[101] Főnöke, Csáky Imre külügyminiszter vissza is igazolta

[99] Gyarmathy Zsigmond: *A dzsentri főszolgabíró 1922–1938* I. – A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 5. (Nyíregyháza, 1990), 194–195.

[100] Passuth László: *Kutatóárok* i. m. 297.

[101] Praznovszky Iván magánlevele Csáky István grófhoz, 1920. november 12. Közli: *A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései.* Vál., bev. tan., jegyz. Zeidler Miklós. Budapest, OlvasóSarok, 2012. 227.

megállapításait. Válaszlevelében azt írta, hogy a Praznovszky által javasolt célszemély számára „...dohány- vagy borüzletet fogok igyekezni biztosítani, mely neki körülbelül százezer frank hasznot hozhasson."[102]

Ha a háború – Clausewitz híres tétele szerint – nem más, mint a politika folytatása más eszközökkel, akkor a politika sem más, mint a polgárháború folytatása – a francia filozófia fenegyerekének, Michel Foucault-nak találó megállapítása szerint[103] A normális élet az 1920-as évek közepétől kezdett valóban visszatérni. Gazdaságilag mindenképp, az ellendrukkerek, főként a bécsi magyar emigránsok nem kis meglepetésére. De csak miután átment az infláció és a szanálás éveinek poklán. A pénz értéke 1921 őszétől rohamosan csökkent, a következő két évben pedig szabadesésbe váltott. Az egyhavi átlagos lakbér a fővárosban 240-szerese volt az 1917. évinek, amit a bérek nem tudtak követni. Mindenki tőzsdézett – 1923 nyarán a legolvasottabb napilap nem a szerelmi gyilkosságokat és körúti bulvárhíreket szállító *Az Est*, hanem a hirtelen gazdagodás illúzióját kolportáló *Tőzsdei Hírlap* volt –, ám néhány száz élelmes és bennfentes üzletemberen és gátlástalan „kontraminőrön" kívül szinte majdnem mindenki rajtavesztett. A szerencsejátékos spekulációba belekóstoló kisebb bankok is sorra dőltek be, s a pénzügyi kormányzat pánikba esve próbálkozott a fizetőképesség fenntartásával. Bethlen István kormányai 1921 és 1924 között kilenc pénzügyminisztert fogyasztottak el. Emlékezetes szállóige lett Weiss Fülöpnek, a tőzsdejátékból kimaradó hatalmas Kereskedelmi Bank hallgatag vezérének bölcs intelme: „Ha egy bank meg akar halni, abban őt nem szabad zavarni." A magyar fizetőeszköz, a korona közben eredeti értékének tizennégyezred (!) részére süllyedt le – s a helyzetet hideg nyugalommal szemlélő miniszterelnök világosan látta: a kátyúba került ország helyzetét csak külföldi kölcsön mentheti meg.[104] „Magyarország gazdasági élete lassan, de biztosan megfullad" – nyilatkozta 1923. májusi párizsi útján a népszövetség Jóvátételi Bizottsága előtt. A szuverenista szélsőjobb radikálisai egyre bizal-

[102] Uo. 226.
[103] Michel Foucault: *La société punitive: Cours au Collège de France, 1972-1973.* (ed. Bernard E. Harcourt) Paris, EHESS, Gallimard/Seuil 2013, 22–31.
[104] Imrédy Béla beszéde az appropriációs vitában, 1939. november 30. *Képviselőházi Napló*, 1939. III. köt. 537.

matlanabbul tekintettek ugyan rá, és miközben az okos gróf a Rothschildekkel villásreggelizett Londonban, Gömbös Gyuláék el akarták áztatni Horthy kormányzó előtt, mondván, miért árulja a hazát külföldi zsidó bankároknak?

Ám Horthy szövetsége az erdélyi gróffal megbonthatatlannak bizonyult, amit egykori szegedi hívei nehezményeztek is. Kozma Miklós szerint Horthy „narkotizált bábúvá" változott Bethlen kezében.[105] Bethlen mindenesetre maradt, Kozma alkalmazkodott, Gömbös viszont távozott a kormánypártból. A fajvédő radikalizmust és képviselőit Bethlen „ballasztnak érzett homokzsákként dobta ki a léghajójából".[106] 1924-re aztán tető alá került az ún. népszövetségi kölcsön is. Magyarország – igaz, nemzetközi pénzügyi ellenőrzés alatt, de – elindulhatott felfelé.

Az európai béke csalóka távlatát ígérte a következő fél évtized, a hitelek és kölcsönök üstökösként felívelő, rövid életű Eldorádója. Csonka-Magyarországnak egyszerre jövője lett, s ami még fontosabb, jövőképe is: „A megmaradó Magyarország gazdasági jövője szempontjából nincsen okunk aggodalomra, mert egy oly gazdasági terület, amelynél a termelés messze meghaladja a szükségleteket és nemcsak saját feleslegének értékesítésével, hanem szomszédos területek terményeinek közvetítésével is kereskedelmi hasznot tud magának biztosítani, nemcsak fizetőképes lesz hitelezőivel szemben, de idővel tőkét tud gyűjteni, hogy kölcsönt nyújthasson gazdasági befektetésre azoknak a területeknek, amelyek tőle elszakadtak."[107] A Kállay Tibor pénzügyminiszter által jelzett optimista dokumentum 1923-ban készült, s világosan jelezte, hogy revízió nélkül is van helye Magyarországnak a nap alatt. Miközben 1919 gyászos őszén minden harmadik munkás állás nélkül tengődött, addig 1923-ban a gyári munkásság létszáma először érte utol a trianoni országterületre vetített béke-

[105] Kozma Miklós 1923. augusztus 23-án a kormányzónál tett látogatásáról készített naplójegyzetében írja: „A kormányzó már nem az, akit én ösmertem fővezéremül. Sok keserű csalódáson ment azóta át. Sokszor megütötte a kezét. De ez nem ok arra, hogy minden aktivitást feladjon, mert ma, és ez nemcsak egyórás kihallgatásának az impressziója, egy narkotizált bábúvá változott. Saját egyéniségét engedte annyira elszínteleníteni, hogy ma, miután mások fejével nem lehet, mások szavaival gondolkozik."
[106] HU-MNL-OL-K 429 Kozma Miklós iratai 1. cs. Adatgyűjtemény 1920-24. 74. kk. Belpolitikai helyzetkép 1924. május.
[107] HU-MNL-OL-K 275 Kállay Tibor miniszter, 1921–1924 (Állag) | V/6. (6. cs.)

beli csúcsát, majd az évtized végére jelentősen, mintegy 40-42 ezer fővel meg is haladta azt. A „munkásosztály" fellendülése a magyar ipar sikeresen végrehajtott szerkezeti átalakulásának volt a következménye, különösen a női munkaerőt tömegesen alkalmazó textiliparnak köszönhetően – amit csak részben árnyékolt be az a korántsem csak Magyarországra korlátozódó jelenség, hogy az ipari munkanélküliség még a fellendülés napsugarasabb éveiben sem tudott 10 százalék alá esni.[108] Ez utóbbit viszont enyhítette a társadalombiztosítás állami rendszerének kiépülése, amely azonban csak a városi munkavállalók számára jelentett előrelépést a szociális biztonság terén, a falusiak millióinak viszont továbbra sem. Ellentétben az agráriummal, az ipari munka társadalmát az árvalányhajas Horthy-korszak nem hagyta az út szélén, s a kormányzat által is támogatott sikeres ipari szerkezetváltásnak köszönhetően Magyarország Európában elfoglalt gazdasági pozíciója a két világháború közötti kor egész időszakát tekintve nemhogy nem zsugorodott össze „Trianon-arányosan", hanem itt-ott még javított is a helyzetén.

A húszas évek közepétől egyre csak bővült az államháztartás, csodálatos módon mégis minden költségvetési év mérlege többlettel zárult, egészen 1930-ig, a világgazdasági válság első évéig.[109] Ekkorra az egy főre jutó bruttó hazai termék mintegy 18 százalékkal meg is haladta az utolsó békeév színvonalát. (Ausztriában a növekedés ennek alig több mint harmada, 6,8 százalékos volt.)[110] A kicsivé lett ország látszólag lecsillapodott. Minden revíziós propaganda – olykor handabanda – ellenére az ország hamar beleszokott Trianonba, sőt voltak városok, amelyek akár néhány év elteltével kifejezetten jól jöttek ki az országcsonkításból. Például Békéscsaba, amelynek ipari-kereskedelmi fejlődése éppen az 1920-as években vett nagy lendületet, vagy éppen Szeged, mely megszabadult a közeli Szabadka konkurenciájától, s amelynek Trianon meghozta a régóta sóvárgott diadémot: egyetemi város lett. A „hírös város" a hazafias keserűség könnyei között végre rámosolyoghatott Kolozsvárról átplántált egyetemére, amely aztán az első hazai magyar Nobel-díj keltetője lett.[111]

[108] Berend T. Iván – Ránki György: „A munkásosztály összetétele és helyzete az ellenforradalmi rendszer első évtizedében (1919–1929)". *Párttörténeti Közlemények*, 1964/3, 83. A munkanélküliség strukturális elemzéséhez l. Tausz Anikó: „Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között". *Történelmi Szemle*, 1976/4, 633–637.

[109] Schlett András: „»Ínségköltségvetés«: Megszorító csomag az 1920-as években". *Archivnet*, 2020/5-6.

[110] Tomka Béla: „Gazdasági rekonstrukció Magyarországon az első világháború után: régi és új szempontok". In: Ablonczy Balázs et al.: *Gróf Bethlen István és kora*. Budapest, Osiris, 2014, 82.

A határon túlról menekültek száma 1920 őszén tetőzött, s már 1921-től radikálisan megcsappant, ahogy a budapesti vagonlakók száma is fogyatkozásnak indult.[112] Nem véletlenül. Bethlen István, aki 1918 novemberében maga is menekültként érkezett Budapestre, s aki 1919 őszén „titkos erdélyi miniszterként" menedzselte a menekültek ezernyi gondját-baját, 1920 szeptemberében ingerülten tette szóvá barátjának, a szintén erdélyi Teleki Pálnak, hogy „a kivándorlók többsége legtöbbször elegendő ok nélkül, könnyű elhelyezkedést keresve vándorol ki".[113] Teleki – aki ekkor miniszterelnök volt – egyetértett a mindenfajta hazafias dagályosságot nélkülöző diagnózissal. Néhány héttel később, mielőtt a trianoni békeszerződés patetikus jelenetekben bővelkedő nemzetgyűlési ratifikálására sor került volna, Teleki Pál kormánya egyszerűen leeresztette a sorompót határon túli „véreink" előtt: az országba való „beköltözést" három kategóriára szorította le, s ebbe már a szülőföldjükről politikai okokból kiutasítottak sem tartoztak automatikusan bele – legfeljebb, ha méltányolható érdek fűződött hozzá.[114] A 352/1920 ME számú miniszterelnöki rendeletben már szó sem volt „menekülésről": a kormányzat rideg jogi bikkfanyelven adta tudomására Trianon árváinak, hogy problémáikat igyekszik eltávolítani a csonka ország éledező mindennapjaitól. Olyannyira, hogy a belügyminisztérium azt is határozottan tudomására hozta a városi és községi elöljáróságoknak, hogy a határon túlról beköltözők által tőlük igényelt bizonyítványokat, amelyek az ottani lakhatást és megélhetést igazolták, ne lássák el azzal a kitétellel, hogy a településnek a beköltözés ellen „kifogása nincsen".[115] A bürokratikus útvesztőkben való túlélés kis csikicsuki játszmáihoz ugyanis

[111] Czibula Antal: *A gazdag város szegénysége*, Szeged, Délmagyarország Hírlap és Nyomdavállalat, 1927, 40.

[112] 1920 ősze és 1921 ősze között 120 ezerről 26 ezer főre csökkent a Magyarországra áttelepülők száma. L. Szűts István Gergely: „Menekültek és lakhatás kérdése Magyarországon az 1920-as évek első felében". *Studia Wesprimiensia*, 2024/1–2, 87.

[113] Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és békeszerződés története*i. Budapest, Jaffa, 2020, 190–191.

[114] Ablonczy Balázs: „»Budapest nem tud méltó elhelyezést biztosítani.« Első világháború utáni menekült tisztviselők Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében". *Történelmi Szemle*, 2023/2, 282.

[115] Uo.

hozzátartozott, hogy sokan ez utóbbira hivatkozva könnyebben szereztek kiutasító végzést és a költözködéshez szükséges vasúti vagont az elcsatolt területek idegen és ellenséges hatóságaitól.

Ezek a kiábrándítóan opportunista tények kevéssé illettek a revíziós dacosság szikrázó légkörébe, nem is kaptak sok figyelmet. Ahogy az sem, hogy az 1920-as évek második harmadától a menekültek többségükben szintén beleszoktak a trianoni Magyarországba. A „legerdélyibb" kormányfő, Bethlen István hivatalosan ugyan tartózkodott a revíziós propaganda támogatásától, kormányzata azonban mindent megtett azért, hogy az *ab ovo* „nemzethűnek" elkönyvelt áttelepülők gyökeret verhessenek a „csonka hazában".[116] Persze ez sem ment minden ambivalencia nélkül. A megszállt területekről érkező tisztviselők sokszor rangsüllyedést jelentő alacsonyabb vagy gyűlöletes presztízsű állásba lettek beosztva, például cenzornak, adóvégrehajtónak, beszolgáltatási hivatalnoknak,[117] ráadásul „ideiglenesként" vagy „létszámfelettiként", akik felett sokáig ott lebegett az elbocsátás Damoklész kardja. Nemegyszer olyan állásba kerültek, amelyből előzőleg az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság valamelyik szerencsétlenül járt hajótöröttjét szórták ki hiányos nemzethűsége miatt.[118]

A nemzethűség vélelme egyébként sem minden elcsatolt területről elüldözött magyar állampolgárnak járt ki. Az ébredő magyarok paranoiás képzeletvilágában magyarságáért szenvedő zsidó menekült nem is létezhetett, és bár a valóság erre sokszorosan rácáfolt, számos alkalommal a csonkaországi hatóságok is ehhez az előítélethez igazodva bántak azokkal a zsidó vallású polgártársaikkal, akiket kiutasítottak a megszállt területekről.[119] Egy budapesti pénzügy-igazgatóságra beosztott műszaki ellenőrnek például – aki azért települt át Kassáról, mert ott visszautasította, hogy az új csehszlovák államnak

[116] Ablonczy Balázs: „Bethlen István erdélyisége". In: Uő és mások: *Gróf Bethlen István és kora (Tudományos konferenciák az országházban, 2014).* Budapest, Osiris, 2014, 49–55.

[117] Ablonczy Balázs: *„Budapest nem tud méltó elhelyezést biztosítani"* i. m. 283.

[118] Csóti Csaba: „A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának keretei 1918–1924". *Limes,* 2002/2,32.

[119] Veszprémy László Bernát: „Zsidóság, menekültek és zsidó menekültek Magyarországon, 1919–1923". In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020, 63–77.

letegye a tisztviselőktől megkívánt hűségesküt – Budapesten néhány hét után törvénytelenül beszüntették a fizetése folyósítását, mert a főnökeinek tudomására jutott zsidó vallása.[120] Egy gyergyóbékási tanárnőnek – ez volt az első erdélyi település, amit a románok 1918 novemberében elfoglaltak – azzal a feltétellel ajánlottak állást, ha kikeresztelkedik.[121] Még cinikusabban jártak el Friedländer Jakab verseci főreáliskolai tanárral, akinek először előírták egy adótanfolyam elvégzését, majd felajánlották neki, hogy menjen a „zsidómentesített" Izsákra adóvégrehajtónak – tudva, hogy azt élete veszélyeztetése nélkül úgysem vállalhatja el.[122]

Pökhendi kis főhadnagyok szórakoztak repatriáló zsidó vallású magyarokkal a határállomásokon, napokig-hetekig várakoztatva őket, sőt olyanokkal is, akik csak zsidónak néztek ki – emiatt tartóztatta fel például a Kolozsvárról áttelepülő Ravasz László megválasztott dunamelléki református püspök vasúti kocsiját a kötegyáni határállomás katonai parancsnoka 1921 októberében.[123] A kínos és megalázó félreértés aztán tisztázódott, a téves „zsidószimatú" katonatisztet azonnal eltávolították a hadseregből, Ravasz László pedig révbe ért a Horthy-Magyarországon, s mint a keresztény egyházak egyik legsokoldalúbb tehetségű és ehhez mérten legmegbecsültebb főpapja csinált fényes egyházi és közéleti karriert, hogy aztán kulcsszerepet vigyen az első és második zsidótörvény egyházi elfogadtatásában. Az első zsidótörvény 1938-as felsőházi vitájában elhangzott nevezetes felszólalásában ragyogóan perfid retorikával mutatott rá a zsidók magyarságának kiismerhetetlen kétarcúságára, s arra hivatkozott, hogy igazából nekik is javukra szolgál majd az, ha a jogegyenlőség esetükben

[120] Littkei Oszkár műszaki ellenőr, 1919. október 30. MZSL PIH-I-E, B 10/3. 176, újabban Li_Di_32 jelzett alatt.

[121] Palágyi Irma, 1919. szeptember 16. MZSL PIH-I-E, B 10/3. 146, újabban Li_Di_32 jelzett alatt.

[122] Friedländer Jakab, 1921. augusztus 8. MZSL PIH-I-E, B 10/3. 148, újabban Li_Di_32 jelzet alatt. Ügyét idézi Veszprémy László Bernát: *Zsidóság, menekültek* i. m. 65.

[123] „A nagyhírű püspök Budapestre utazása alkalmával Kötegyán határállomáson kínos és kellemetlen tapasztalatot volt kénytelen szerezni. Ugyanis a magyar területre belépésénél szolgálatot teljesítő főhadnagy, mint határállomás parancsnok a személyes igazoltatás alkalmával a püspököt zsidónak vélte és ehhez mérten a legdurvább viselkedést és modortalanságot tanúsított vele szemben, amelyet a püspök ugyan nyomban visszautasított, azonban csak Budapesten szerezhette meg magának az elégtételt, ennek legsürgősebb része az illető főhadnagynak azonnali eltávolítása volt." Dr. Ravasz László püspök kalandja, Székely Nép Sepsiszentgyörgy 1921. október 19., 2.

nem érvényesül. Hogy hatásosabban adja mindezt elő, egy nyíregyházi harmadosztályú vasúti kocsiban utazó pajeszos zsidók képeit idézte hallgatósága elé, akiknek szájából „habzik a jiddis" – majd feltette a szónoki kérdést: „Ez Árpád népe, ez Arany János népe?" [124] Ravasz aztán részvételét az antiszemita törvényhozásban „tragikai vétségnek" nevezte öregkori visszaemlékezéseiben. Saját megalázó vagonbeli incidenséről azonban hallgatott időskorában is, ahogy arról is, hogy szüleinek arról írt haza fiatal berlini ösztöndíjasként, hogy „zsidós" a kinézete – leveléhez egy ügyetlen rajzot is mellékelt magáról, vastag ajkaival, nagy, esetlen cipőkkel.[125] A fiatalkori elfojtásait bámulatos mutatványokkal projektáló érett Ravasz Lászlóban aztán magára ismert egy egész nemzedék, szószéke szinte „nemzeti szószék" lett.[126]

Az áttelepülő trianoni árvák összességében szintén révbe értek, ha többségükben nem is futották be azt a grandiózus pályát, amit Ravasz László. Mindenesetre néhány év múlva már ők is fehér kenyeret ettek újra, fiaikat beíratták a kőszegi katonai iskolába vagy a Ludovikára, s a mellékvágányok marhavagonjaiból s járványkórházi barakklakásokból újonnan épült egy-két szobás tisztviselőtelepi lakásokba költözhettek, ahol nosztalgiával emlékeztek arra a Nagy-Magyarországra, amelyben akár hat-nyolc szobás nagypolgári otthon dukált, s nem kellett perlekedni a drága bejárónővel, hisz általában kéznél volta az engedelmes román vagy tót kiscseléd, sőt a terebélyesebb háztartásokban a terebélyes szakácsnő is.[127] Ám ez a tisztes úri lecsúszás sem volt olcsó mulat-

[124] „Meggyőződésem szerint ennek a törvénynek elfogadása nemcsak az ország békéjét és nyugalmát és biztonságát szolgálja, hanem javára válik végeredményben éppen azoknak, akik elfogadása ellen – elismerem, teljes joggal – de hevesen tiltakoznak. [...] Mondja valaki azt, hogy nem magyar a zsidó: akkor joggal elő fogják hozni negyvennyolcas honvédeiket, előhozzák hősi halottaikat, a lövészárkokban megmutatott bajtársi érzületet és bátorságot. Magyar a zsidó, állítja valaki, még azt is hallottam, hogy a református felekezet mellett a legmagyarabb felekezet a zsidó. Üljön csak be egy Nyíregyházára menő harmadosztályú kocsiba, amelyben 60-70 hernyósapkás, kaftános zsidó van, akinek a szájában habzik a jiddis, kérdezze meg magától: ez a magyar, ez Árpád népe, ez Arany János népe?" Ravasz László felszólalása a felsőház 1938. május 24-i ülésén, *Felsőházi napló*, 1935. III. kötet, 310.

[125] Ravasz László levele szüleinek, Berlin, 1905. XI. 2. Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára Kt.d 14.175.

[126] Balla Árpád: Isten rostájában (Ravasz László könyvének ismertetése), Lelkészegyesület, 1941/29-30, 113.

[127] Szűts István Gergely: „Barakkok és tisztviselővillák. A trianoni menekülteket befogadó miskolci telepek helyzete az 1920-as években". *Kisebbségkutatás*, 18. (2009) 435–452., illetve Uő: „Menekültek és lakhatás kérdése Magyarországon az 1920-as évek első felében". *Studia Wesprimiensia*, 2024/1-2, 85–102.

ság a költségvetés számára. A magyar állam által 1926/27-ben 102 ezer fő részére fizetett, összesen 130 millió aranykorona állami nyugellátásból 66 milliót az utódállamokból menekült 44 ezer bevándorló nyugdíjára fordítottak.[128]

A korszakban sem volt fényes pálya nyugdíjasnak lenni. Aki tudta, reaktiválta magát. A következő választáson a parlamentből és a visszaállított felsőházból is kikerültek a lázongó fiatalok – az 1927-ben összeült országgyűlés az „öregek parlamentje" nevet kapta a köznyelv csípős száján, hiszen 245 tagja közül csak 16 volt 40 éven aluli, és ezek között is csupán három volt 35 évesnél fiatalabb.[129] A bűnös Budapest mohó bankjai eközben sorra kebelezték be a vidéki városok iparát is. Nagy zsidók a kis zsidókat – ahogy Debrecenben látták.[130] A szociáldemokrata befolyás a növekvő számú gyári munkásság körében is zsugorodni kezdett, a munkaerőpiacra belépő szakképzeletlen nők viszont nem mentek a férfi munkások után a szakszervezetekbe politizálni, hanem otthon robotolták le a második műszakot. S 1922-től kezdve egyre több emigráns tért haza, még akkor is, ha csak koplalásra, hónapos szobákba, bizonytalan, ki-kimaradozó szűk keresetre számíthatott – mint azt öregkori nagyregényében, az *Ítélet nincs*ben az egyik későbbi hazatérő, Déry Tibor megírta. A krisztusi korba jutott Déry persze nemcsak az emigrációs hontalanságból, hanem egy fullasztóan unalmas házasságból is menekült – egyenesen jó barátja, Karinthy Frigyes feleségének, Böhm Arankának csábító karjaiba. A sorvasztó bécsi vándorlétből budai bérházak függönnyel leválasztott alkóvjai közötti szerelmi bújócskákba.

Déry talán kis hal volt a forradalom zavaros nagy árjában – nem is indítottak ellene formálisan eljárást –, ám aztán egy igazi „nagy hal", maga Hatvany Lajos, a „republikánus báró" is hazatért, aki 1921-ben még harcias kürtszóval kérte számon a „polgári gerincet" a Bethlen-kurzussal alkut kötő otthon maradt nagypolgároktól.[131] Az ő emigrációs filippikáit a hatalom nehezebben feledte el, letartóztatták, s vádat emeltek ellene sajtó útján elkövetett hatrendbeli „nemzetgyalázásért". A megtört Hatvany a bíróság előtt

[128] Zeidler Miklós: „Társadalom és gazdaság Trianon után". *Limes*, 2002/2., 22.

[129] Beér János: „Választási rendszerek a felszabadulás előtti Magyarországon". *Jogtudományi Közlöny*, 1949/9-10, 178.

[130] Tímár Lajos: *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1945*. Budapest, Magvető, 1993, 176.

[131] Hatvany Lajos: „Nemzeti eszmétől – polgári gerincig". *Jövő*, 1922. augusztus 16. (191. szám), 1.

megtagadta forradalmi szenvedélyeit, s bocsánatot kért a „megsértett országtól".[132] Egykori hívei szerint szánalmasan viselkedett. „Csendes ember leszek" – ígérte meg bíráinak az utolsó szó jogán, akik sokévi börtönt sóztak a nyakába, amelytől aztán mégiscsak megmentette a pénze és a mindenhová elérő nagypolgári szolidaritás.[133] A nagyvonalú irodalmi mecénást elmondása szerint a honvágy, a „magyar akácok illata" hívta haza – ami úgy látszik, erősebb volt a polgári gerincnél is.

Kényszerű megalkuvása a húszas évek paradigmatikus értelmiségi magatartásmintája lett: még egy milliomos iparmágnás sem lebeghet szabad értelmiségként sem itthon, sem külföldön. Ráadásul a zsugorodó hazai liberális ellenzék sem tartott igényt az őszirózsás forradalom emlékezetére, s különösen nem a Károlyi-mítoszra. Az 1923. október 31-én, Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezésének ötödik évfordulóján, a Royal Szállóban megrendezett októbrista vacsora néhány tucatnyi résztvevőjénél nem sokkal lehetett szélesebb azok köre, akik visszakívánták az ország élére az őszirózsás népköztársaság ekkorra már birtokait s mítoszát is elvesztett első elnökét. „Károlyi Mihályt ma Magyarországon nem élteti egy emberrel sem több, mint ahányan az októbrista vacsorán részt vettek" – írta a liberális *Újság* vezércikke. Ők viszont legszívesebben Tisza Istvánt hozták volna vissza. „Mit akarhatnak az októbristák? Visszahozni az ötéves tegnapi napot? Még egyszer előzni a királyt, még egyszer megölni Tisza Istvánt, vagy még egyszer olyan adókat bejelenteni, milyeneket a világtörténelem nem látott?"[134] Kóbor Tamás, a vezércikk szerzője egyébként maga sem volt nagy barátja a Horthy-rendszernek, s Horthynak sem. Két évvel később ő maga és lapja is majdnem ráfázott, amikor nyilvánosságra hozta a volt belügyminiszter, Beniczky Ödön vallomását arról, hogy a Somogyi–Bacsó-gyilkosság valódi megrendelője az akkor még fővezér Horthy Miklós volt. Beniczkyt börtönbe zárták, majd szabadulása után néhány évvel öngyilkos lett, de a Kóbor képviselte régimódi liberalizmus is lassan, de biztosan kiment a divatból. Lapja negyedszázados jubileumán, 1927 karácsonyán

[132] „Báró Hatvany Lajost hét évi fegyházra, 15.000 pengő pénzbüntetésre és 500.000 pengő vagyoni elégtételre ítélte a Töreky-tanács". *Pesti Napló*, 1928. február 2., 6.
[133] Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos*. Budapest, Balassi Kiadó, 90.
[134] [Kóbor Tamás] „Októbrizmus". *Újság*, 1923 november 3., 1.

végigtekintett régi és új időkön, s azzal zárta: „Áhítunk egy új világot: a régit."[135] De hiába áhították s hívták, se Tisza István, se Ferenc József, s az „elbizakodottan boldog", 1914 előtti Nagy-Magyarország sem kelt fel hideg sírjából.

Minden más lett. Szürkébb. Opportunistább. Még a világmegváltó bölcsészálmokról nevezetes Eötvös Collegium is, amelynek tíz évvel korábban felépült Ménesi úti palotája 1920 nyarán a francia sztárírókat, a Tharaud testvéreket látta vendégül. (Közülük Jérôme korábban az intézmény franciatanára volt.) Az író testvérpár aztán hazatérve hibátlan antiszemita konteót írt a magyarországi Tanácsköztársaság történetéből. Kun Bélát egész egyszerűen zsidó királynak nevezték, aki zsidó szemtelenséggel és nagyravágyással az Árpádok és a Hunyadiak dicsőséges trónját nézte ki magának. A szélsőjobboldali Tharaud-ékat ünneplő, de korábban baloldalinak tartott Collegium karrierkínálata egyébként sem a híres könyvtárában könnyen fellobbanó világ- vagy nemzetmegváltó álmodozások megvalósításáról szólt az elkövetkező években. Vidékről jött, s oda visszatérő diákjai közül jó néhányan az egyetem elvégzése után sarokba dobták könyveiket, és belesüppedtek életük és a középiskolai tanársors megváltozhatatlannak vélt kereteibe: nem szégyellték, hogy korán tokát-hasat eresztettek, eljártak a vasárnapi szagos misére, névnapokat, születésnapokat ültek roskadásig terített asztalokkal, rántott csirkével, habos kávéval, foszlós kaláccsal s zöld üvegekben gyöngyöző jófajta homoki borral.[136] Az egykori kollégista, Féja Géza, a népi írók harcos képviselője írta meg mindezt jóval később, amikor ő maga is belelaposodott a Kádár-rendszerbe. Időskorában arra is emlékezett, hogy pályakezdése kisvárosi színhelye, a 20-as évek Esztergomja korán kelt és korán nyugovóra is tért, s az emberek legfeljebb arról suttogtak, hogy melyik asszonyt kerítette hálójába a nagytermészetű prépost.[137] Esztergom, a magyar katolicizmus székvárosa határszéli porfészekké lett, a keresztény kurzus első évtizedében csak két esemény rázta meg a városka közönségét, mindkét esetben fiatal szerzetes tanár szöktetett meg ifjú és

[135] [Kóbor Tamás] „Huszonöt év". *Újság*. 1927. december 25., 1.
[136] Féja Géza: *Szabadcsapat*. i. m. 36-39.
[137] Féja Géza: *Lapszélre*. Budapest, Szépirodalmi, 1982, 12. Mátéffy Viktorról van szó, azon kevesek egyikéről, akik 1920. március 1-én nem szavazták meg Horthy Miklós kormányzóságát. L. Drozdy Győző: *Elvett illúziók*. Budapest, Kossuth Kiadó – Zala Megyei Levéltár, 2007, 181.

vallásos családanyát.[138] A hullámok aztán elültek. Egyéb rossz híreket a polgárok máshol is csak az újságokban olvastak.

Ám még a leghétköznapibb jó hírekben is volt valami furcsán bizonytalan. Ha valami éppen rendben van, akkor az rendkívüli – osztotta meg meggyőződését olvasóival Karinthy Frigyes 1927-ben. Azon élcelődött, hogy a budapesti bérházakban kiírták, ha a lift éppen működött: „Hát persze [...] a lift, természetesen, vagy két éven át nem működött, tehát azt a tényt, hogy most működik (ki tudja, meddig!), közölni kell a lakóval, aki igazán nem sejtheti önmagától, hogy a lift ilyen kivételes állapotban van."[139] A kisvárosi korzókon újra apolitikus tömeg ődöngött kisvárosi reményekkel vagy éppen céltalan fásultsággal, csak a kisvárosi nyelvek voltak ébren, de a közbeszéd tárgyául nem országos politikai botrányok – pedig akadt belőlük bőven minden esztendőben, elvetélt puccskísérletektől pancser módon kivitelezett nemzetközi pénzhamisításig –, hanem a kacérabb társasági hölgyek kihívó illatú parfümjei szolgáltak a helyi polgári közönség számára.[140] A konszolidáció látszólagos jóllakottsága és a napi politika ismert és rutinná lett jelszavai mögött egyébként továbbra is ott hallgatott az ismeretlen Magyarország. Soványan, tüdővésztől betegen, magas gyermekhalandósággal és reménytelen adósságokkal megterhelve. Még nem jöttek el prófétái, majd csak a harmincas években érkeznek meg a zömmel a középosztályból verbuválódó népi írók, hogy pesti kávéházak kis márványasztalain izgató feketék és izgatott kéziratok társaságában meghirdessék Magyarország számára a tespedésből kivezető „harmadik utat". Még inkább író, mint próféta az a Németh László, aki 1943-ban Balatonszárszón Erdei Ferencnek azt válaszolta: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lenni. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, s azt kérdezi: Nem lehetne Új-Guinea az itt lakó pápuáké? Hát ez a harmadik oldal."

Magyarország nem először és nem utoljára a felejtés országa lett. Nagyvonalú urai elfelejtették például Babits Mihálynak is, hogy meghajtotta magát

[138] Féja Géza: *Lapszélre* i. m. 12.
[139] Karinthy Frigyes: *Karinthy Frigyes notesze.* Budapest, Singer és Wolfner, 1927.
[140] Vámos Eszter: *A korzó a két világháború közötti vidéki városokban* (2022) https://ujkor.hu/content/a-korzo-a-ket-vilaghaboru-kozotti-videki-varosokban (utolsó letöltés 2024. április 18.)

a forradalom vörös zászlója előtt, s egyetemi tanári állást vállalt a kommunista Tanácsköztársaságban. „Felmenteni óhajtom" – írta aktájára Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, miután Bethlen István meghívta a meghurcolt költőt az 1927-es országgyűlés megnyitása alkalmából a miniszterelnöki palotába az „állami élet kiválóságai" számára adott estélyre, ahol az államfő, Horthy Miklós is jelen volt.[141] Babits visszakapta nyugdíját, Horthy Magyarországa viszont megdönthetetlennek látszott.

1929-ben Gratz Gusztáv – akinek Andrássy Gyulával ellentétben Bethlen megbocsátott és 1926-ban bejuttatta az Országgyűlésbe – így írt: „Kormánypártunk ma is, úgy, mint a múltban, a legkülönbözőbb politikai világnézetek híveit foglalja magában, ellenzéki pártjaink pedig jelentéktelenek és széjjel vannak forgácsolva. A magyar választó ma voltaképpen nincsen is abban a helyzetben, hogy szavazatával hozzájáruljon annak a kérdésnek az eldöntéséhez, miként alakuljon ki az állam akarata. Ha ellenzéki jelöltre szavaz, előre tudja, hogy az a párt, amely mellé állt, többségre nem tehet szert. Ennek folytán az ellenzékre szavazás nálunk [...] csak egyszerű tüntetés a kormány ellen, amire talán azok között is, akik szívesen juttatnának többségre valamilyen más irányzatot, nem sokan éreznek magukban kedvet."[142]

A kegyvesztett Andrássy Gyulát pedig a vácrátóti szavazóira zúdított, több halálos áldozatot követelő kegyetlen csendőrsortűz győzte meg arról, hogy negyvenéves politikai pályafutását befejezze. Sem Kun Béla uralmát, sem Bethlen István kormányát, sem Horthy Miklós, sem Kádár János rendszerét nem a népakarat váltotta le. Amikor 1919 őszén a párizsi békekonferencia a népakarat hiányát vetette fel, mint az ország és a kormány nemzetközi elismerésének akadályát, Andrássy hűséges és rajongó felesége, Zichy Eleonóra grófnő azt írta: „Naiv lelkek – mintha Magyarországon valaha a népakarat döntött volna!"

[141] Jankovics József: Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében. Irodalomtörténeti Közlemények 2001/1-2, 194, 212.
[142] Ignácz Károly: Választói magatartás 1926-ban. Múltunk 2018/1, 91.

EPILÓGUS

1946. április 9-én magyar kormányküldöttség utazott Moszkvába. A küldöttséget a kisgazdapárti Nagy Ferenc miniszterelnök vezette, tagja volt a szociáldemokrata Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettes, a kommunista Gerő Ernő közlekedési és a szintén kisgazda Gyöngyösi János külügyminiszter. Másnap este a Kremlben fogadta őket Sztálin. Jóságos volt, előzékeny, bátorította az elfogódottan mondanivalójába fogó miniszterelnököt. Nagy Ferenc hálálkodott, majd óvatosan felvetette Erdély kérdését. Sem Sztálin, sem a külügyminisztere nem volt *egyértelműen* elutasító. Aztán Sztálin rákérdezett Horthyra, de csak azért, hogy elmondja: nem kell bíróság elé állítani. Magyar részről nem volt ellenvetés. Aztán Sztálin rákérdezett Bethlenre. Nagy Ferenc azt válaszolta neki: Mi nem tudunk róla semmit. Mire Sztálin: Itt van nálunk fogságban. A kisgazda Nagy Ferenc késedelem nélkül válaszolt: Mi nem bánjuk, ha nem jön haza, szívesebben látnánk, ha helyette hadifogoly munkások és parasztok jönnének. Sztálin megígérte, hogy fokozatosan hazaengedik őket. Bethlenről nem beszéltek többet. Majd Sztálin lezárta a tárgyalást és azt javasolta: Talán megnéznénk néhány filmet… Nagy Ferenc és mindenki más örömmel egyeztek bele.[1]

Fél év múlva Bethlen István halott volt. Addig még néhány kihallgatást lefolytattak vele a szovjet hatóságok, amiből kiderült, hogy a földreformmal kapcsolatban nem változtatott negatív álláspontján, nem bánt meg semmit.

[1] Szabó Éva – Szűcs László: „Erdély és a Felvidék sorsa 1946-ban I. Gerő Ernő ismeretlen feljegyzései". *Új Fórum*, 1989, 45.

Eltelt egy újabb fél év, amikor Puskin budapesti nagykövet közölte Gyöngyösi külügyminiszterrel Bethlen István elhunytát: „A beszélgetés folyamán mellékesen közöltem Gyöngyösivel, hogy meghalt Bethlen. Megjegyezte, hogy aligha lesz bárki is Magyarországon, aki sajnálni fogja ezt az embert. Gyöngyösi azt mondta, hogy nem áll szándékában, hogy Bethlen halálhírét közölje az elhunyt családjával vagy valamilyen közleményt adjon a sajtónak. Én ezt nem elleneztem."[2]

Nem tudni, gondolt-e elődjére, Nagyatádi Szabó Istvánra a magát szintén csizmás kisgazdasorból felküzdő Nagy Ferenc, amikor nem kérte Sztálintól Bethlen hazabocsátását. Ha kérte, ha nem kérte, volt a rövid párbeszédnek egyfajta kegyetlen szimbolikája. Így ér véget a világ dicsősége, nyomorúságosan az ember élete – s nem csupán Bethlen Istváné. Nagy Ferenc is hamarosan lebukott a politika szeles csúcsairól, s ugyan nem idegen ország börtönében, de száműzetésben végezte életét. A hideg polgárháború azonban azóta is velünk van, ismeretlen ismerősként, sejtjeinkben, reflexeinkben, várakozásainkban, mostanában egyre gyakoribb indulatainkban.

[2] Részlet G. M. Puskinnak, a Szovjetunió magyarországi követének Gyöngyösi János magyar külügyminiszterrel folytatott 1947. április 29-i megbeszéléséből. Közli Seres Attila: „Aligha lesz bárki is Magyarországon, aki sajnálni fogja ezt az embert" – Bethlen István oroszországi „dossziéinak" története (1992–1994) – I. rész Archivnet 2023/1. online: https://www.archivnet.hu/aligha-lesz-barki-is-magyarorszagon-aki-sajnalni-fogja-ezt-az-embert-bethlen-istvan-oroszorszagi (letöltés 2025. november 1.)

BIBLIOGRÁFIAI AJÁNLÓ

Ha idáig ért az Olvasó, már láthatta: a címben megadott időhatár (1919–1922) orientációs jellegű volt. Előre- és visszafele is kúszott, a kronológia óramutatója erre is, arra is kilengett. Nem véletlenül, hiszen a kronológiai elhatárolás a történész tökéletlen szerszáma, amellyel történészi vizsgálatának a keretét megalkotja, s nem a történelem *sui generis* terméke. A „korszak" – minden korszak – elgondolás, konstrukció eredménye, mely oly kényelmesen és hasznosan szolgál, akár egy túrabakancs, ha a múltunk erdejének járt és járatlan ösvényein elindulunk, de egyáltalán nem objektív valóság, nem maga a múlt.

A történeti idő fogalma ráadásul maga is plurális jelenség, más a társadalomtörténészek ideje – tipikusan hosszabb, mindenesetre hierarchizáltabb, hasonlóan a gazdaságtörténészek idejéhez –, és ismét más az eszmetörténészek, irodalomtörténészek, művészettörténészek stb. vagy éppen a technológia történetének ideje. Ez utóbbi szempontjából aligha mond bármi érvényeset például a „Horthy-korszak" mint olyan, míg a politikatörténet számára nem kell különösebben megindokolni relevanciáját. Ahogy többször érveltem a szövegben: a történeti események időbelisége csak az emlékezet perspektívájában és perspektívájából értelmezhető, annak ellenére, hogy a történész, a „tények embere" kritikus lényként igyekszik megszabadítani az elmúlt időt az aktualizáló vagy éppen mitizáló értelmezésektől. De a saját jelene dilemmáitól, várakozásaitól megszabadulni nem tud, történelme mindig a jelen gondjából fakad. A hideg polgárháború genezisének tükrébe nézve olykor mai konfliktusaink vonásai ötlenek szembe akarva-akaratlanul, s a történésznek az a sajátos igénye, hogy ne álljon egyik oldalra sem. A múlt tekintetében különösen ne.

Az alábbi olvasmányjegyzék tehát szintén orientációs jellegű, semmiképpen sem egy „kötelező" olvasmánylista. Ennek az átmeneti korszaknak – melyik korszak nem átmeneti? – és a hozzá kapcsolódó történeti problémáknak nagy, sok diszciplínát átfogó irodalma van, vaskos monográfiáktól élesítő kis cikkekig. A számomra leghasznosabbak szerepelnek itt az alábbi válogatásban.

A fehérterror Magyarországon – A Brit Szakszervezeti Kongresszus (T.U.C.) és a Munkáspárt közös delegációjának jelentése (fordította: Hegedüs Judit). *Beszélő*, 2003/9.

Ablonczy Balázs: „Budapest nem tud méltó elhelyezést biztosítani". Első világháború utáni menekült tisztviselők Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében. *Történelmi Szemle*, 2023/2.

Ablonczy Balázs: „Kétéltűek"? A Trianon utáni menekülés és annak rajzai a korszak irodalmában. *Korunk*, 2020/5.

Ablonczy Balázs: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. *Múltunk*, 2008/1.

Ablonczy Balázs: *Bethlen István erdélyisége* In Uő és mások: Gróf Bethlen István és kora. Budapest, Osiris, 2014.

Ablonczy Balázs: Budaörsig és vissza. Hegedüs Pál. IV. Károly második restaurációs kísérletéről. *Kommentár*, 2010/4.

Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története*i. Budapest, Jaffa, 2020.

Ablonczy Balázs: *Szdz év múlva lejár? Újabb Trianon-legendák*. Budapest, Jaffa, 2022.

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005.

Adám Magda: *A kisantant és Európa 1920–1929*. Budapest, Akadémiai, 1989.

Albertini Béla: Az első magyar „szociofotó" album. *Budapesti Negyed* 47–48. (2005. tavasz–nyár).

Andrássy Antal: Katonai terror Somogyban 1919 őszén. Somogy megye múltjából – *Levéltári Évkönyv* 10., Kaposvár, 1979.

Anka László: A háborúpárti pacifista. Apponyi Albert az első világháború kitörésekor. *Élet és Tudomány*. 2014/39.

Antal István: A szegedi kormány utolsó napjai. *Magyar Szemle*, 1929.

Arany Zsuzsanna (szerk.): *Pardon… Az Új Nemzedék rovata Kosztolányi Dezső szerkesztésében 1919–1921*. Budapest, Osiris, 2019.

Arday Lajos: *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában (1918–1919)*. Budapest, Magvető, 1990.

Arendt, Hannah: *A forradalom* (fordította: Pap Mária). Budapest, Európa, 1991.

Armitage, David: *Polgárháború. Az eszmékben élő történelem*. Budapest, Rubicon Intézet, 2023.

Atticus [Beksics Gusztáv]: *Uj korszak és politikai programmja*. Budapest, Atheneum, 1889.

Auer Pál: *Fél évszázad: Események, emberek*. Washington, Occidental Press, 1971, 21.

Auguste Comte: *Discours sur l'Esprit positif*. Paris, Schleicher, 1842.

Babits Mihály: Keresztül-kasul az életemen. Budapest, *Nyugat*, 1938.

Bagdi Sára – Dobó Gábor – Szeredi Merse Pál: *Csodálatos történet? Egy avantgárd művészpár: Újvári Erzsi és Barta Sándor*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, 2023.

Balázs Eszter: *A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái"*. In: Ifj. Bertényi Iván; Boka, László; Katona, Anikó (szerk.) Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Budapest, Magyarország: Országos Széchényi Könyvtár, 146.

Bálint Lajos (szerk.): *Onesteptől a tangóig. A modern táncok kézikönyve*. Budapest, Genius, 1921.

Ballabás Dániel: Hitbizományok, földbirtokpolitika és nacionalizmus Magyarországon 19–20. század fordulóján. *Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok 2*, 2024.

Balogh Gyöngyi: Die Anfänge zweier internationaler Filmkarrieren: Mihály Kertész und Sandor Korda. In Francesco Bono, Paolo Caneppele, and Günther Krenn (szerk.): Elektrische Schatten: Beiträge zur österreichischen Stummfilmgeschichte. *Vienna, Filmarchiv Austria*, 1999, 77–100.

Balogh István: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei (1920. ápr. 10–1928. febr. 15.) In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1985. Szerk. Gazda László. Debrecen, *Debreceni Déri Múzeum*, 1986, 200.

Balogh, Eva S.: Istvan Friedrich and the Hungarian Coup d'Etat of 1919: A Reevaluation, *Slavic Review*, 1976/2.

Bandholtz-napló. Román megszállás Magyarországon. Harry Hill Banholtz dandártábornoknak, a Magyarországi Szövetséges Katonai Misszió amerikai tagjának feljegyzései 1919–1920 között. Budapest, Fekete Sas, 2020.

Bánffy Miklós: *Emlékeimből*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Bánffy Miklós: *Huszonöt év*. Budapest, Püski, 1993.

Baráth Katalin: *„Higgyék el nekem, nem a tapsaikra vágyom". Jelenetek Andics Erzsébet életútjából*. In: Szilágyi Adrienn (szerk.): Hét társulati elnök. Budapest, Századok Könyvek, 2018.

Barta Sándor: *Ki vagy?* Budapest, Szépirodalmi, 1962.

Bartal Aurél: *A beleházi és ethrekarchai Bartal család*. Karcag, Kertész Ny., 1937.

Bartha Ákos: Az utolsó csepp a pohárban: Soltra József rendőr meggyilkolása. In: Jámbor, Orsolya; Tarján, G. Gábor (szerk.) Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása, *Rendészettörténeti tanulmányok* 2. Budapest, Rendőrség Tudományos Tanácsa, 2019, 35–44.

Bartha Ákos: Fajvédelem és ellenállás. *Regio*, 2021/2.

Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945*. Budapest, Ludovika, 2023.

Bartlett, Ellis-Asmead: *The Tragedy of Central Europe*. London, Thomton Butterworth Ltd., 1923.

Batthyány Tivadar: *Beszámolóm I–II*. Budapest, Atheneum, é. n.

Bécsi, Zoltán: *Forbidden Federalism: Secret Diplomacy and the Struggle for a Danubian Confederation: 1918-1921*. Helena History Press LLC, 2020.

Beér János: Választási rendszerek a felszabadulás előtti Magyarországon, *Jogtudományi Közlöny*, 1949/9–10.

Benda Jenő: *A béke kálvária útján. Egy újságíró naplója a párizsi békekonferenciáról [1920]*. Budapest, Pro Minoritate, 2014.

Bene Lajos: *A magyar falu társadalma*. Budapest, Falu Szövetség, 1925.

Berecz Ágoston: Az „oláh fiúk". Román diákok magyar középiskolákban (1867–1914), *Aetas*, 2021/4.

Berecz Ágoston: *The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy*. Budapest, CEU, 2013.

Berend T Iván – Ránki György: A munkásosztály összetétele és helyzete az ellenforradalmi rendszer első évtizedében (1919–1929), *Párttörténeti Közlemények*, 1964/3.

Beretzky Ágnes: Hotel Astoria 108-as szoba. Harold Nicolson (1886–1968) és Allen Leeper (1887–1935): párhuzamos életrajzok, *Történeti tanulmányok XXXI*, 2023.

Bern, Andrea – L., Balogh Béni (szerk.) *A Horthy család hagyatéka, 1914–1994*. Budapest, Open Books, 2023.

Bihari Mór: *Egy gyorsíró feljegyzései*. Budapest, Kossuth, 1969.

Bíró-Balogh Tamás: Egyszerű, rövid, populáris. „Csonka Magyarország nem ország": a revíziós propagandagépezet működése, *Forrás*, 2007/8.

Bodó Béla: *A fehérterror. Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921.* Budapest, Napvilág, 2022.

Bodó Béla: Héjjas Iván. Egy ellenforradalmár élete, *2000 folyóirat*, 2010/10.

Bodó, Béla: *Historical Debate About the Shared Roots and Divergent Causes of the Green, Red and White Terrors.* In: Kovács, Éva; Cârstocea, Raul; Egry, Gábor (szerk.) Ethnicizing Europe: Hate and Violence After Versailles West Lafayette (IN). Purdue University Press (2025).

Bodó, Béla: *Pál Prónay: Paramilitary Violence and Anti-Semitism in Hungary, 1919–1921.* The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies Number 2101, March 2011.

Bodoky Richárd: *Égi sziget. Jövevények és vándorok III. Családtörténeti töredékek III (1919–1922).* Budapest, Magánkiadás, 1999.

Bodrogköy Zoltán: *A magyar agrármozgalmak története I–II.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1929.

Bódy Zsigmond: „Kisül ily módon, hogy Magyarországon mégsem nyárson sütik a szocialistákat", *Aetas*, 2014/3.

Bódy Zsombor: *Ipar, kereskedelem, mezőgazdaság: Az 1920-as évek magyarországi gazdaságpolitikai vitáinak néhány aspektusa* In: Halmos, Károly; Klement, Judit; Kiss, Zsuzsanna (szerk.) Piacok a társadalomban és a történelemben Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2014.

Bódy Zsombor: *Népesedés, életmód és a nők helyzetének változásai Magyarországon* In Tomka Béla (szerk.): Az első világháború következményei Magyarországon. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015.

Bódy Zsombor? Észrevételek a magyar parlamentarizmus társadalmi beágyazottságával kapcsolatban a XX. század első felében, *Politikatudományi Szemle*, 2014/2.

Bojtos Gábor: „Az ellenséges tisztekkel barátí viszonyban volt" – Jász-Nagykun-Szolnok vármegye prefektusai és Karcag város rendőrkapitányai a román megszállás alatt (2024) Magyarország román megszállása (1918–1920). Tudományos konferencia: A Magyarország román megszállása (1918–1920) című konferencia videófelvételei: https://www.youtube.com/playlist?list=PLwyeC4c3V6mtI5v7Oujk3nlcaa25QNLTT (Letöltve: 2025. február 1.)

Bojtos Gábor: Kechkeméthy Pethes László In: Archontológia Jász-Nagykun-Szolnok Megye Közigazgatási tisztviselői 1876-1990 http://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/petheslaszlo/index.html

Bokor Pál: *Szegedorszdgtól Magyarorszdgig. Visszaemlékezés a szegedi ellenforradalmi napokra [1939].* Szeged, Belvedere Meridionale, 2005.

Bona Gábor: Nógrád megyei 48-as honvédek nyomában, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI.* (1985).

Borgos Anna: Madzsarné Jászi Alice a női testkultúra új útjain, *HOLMI*, 2013/5, 655.

Boros Ferenc: *Magyar-csehszlovák kapcsolatok 1918-1921-ben.* Budapest, Akadémiai, 1970.

Boroviczény Aladár: *A király és kormányzója* (ford. Kajtár Mária, a jegyz. és utószót írta: Pritz Pál). Budapest, Európa, 1993.

Borsányi György (szerk.): *Páter Zadravecz titkos naplója.* Budapest, Kossuth, 1967.

Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz.* Budapest, Kossuth 1979.

Borsi Kálmán Béla: Kisfiúk a nagy viharban. A temesvári „Levente-pör", az első román „irredenta per" története, 1919–1922 Budapest, *Kortárs*, 2021.

Borsy, Judit; Bősz, Attila; Gyánti, István; Kocsis, Éva; Ordonics-Bükfa, Mónika; Polyák, Petra; Pozsgai, Judit; Takácsné, Panta Györgyi; Török, Gábor; Vargháné, Szántó Ágnes – Nagy, Imre Gábor; Vértesi, Lázár (szerk.): *Nagyatádi Visy László pécsi főispán háborús naplója I.* Pécs, Magyarország, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, 2023.

Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzében.* München, Verlag für Kulturpolitik, 1923.

Bölöny József: Alkományjogi értekezlet és oktrojált választójog. Budapest, Gergely r. 1935.

Buchinger Manó: Küzdelem a szocializmusért. Emlékek és élmények Budapest, *Népszava*, [1955].

Buday Barna (szerk.) A földreform eredményei: az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által gyűjtött adatok ismertetése, Budapest, *Köztelek*, 1930.

Censor [Beksics Gusztáv]: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk.* Budapest, Zilahy Sámuel, 1884.

Certeau, Michel de: *L'écriture de l'histoire.* Paris, Gallimard, 2002.

Cieger András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés kordról.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018.

Clark, Christopher: *The Sleepwalkers.* London Penguin Books, 2013.

Comnène, N. P.: Considerazioni sulle memorie dell'Ammiraglio Horthy, *Rivista di Studi Politici Internazionali*, Vol. 22, No. 3 (1955).

Comte de Saint Aulaire: *Confessions d'un vieux diplomate.* Paris, Flammarion, 1953.

Cornwall, Mark: The Spirit of 1914 in Austria-Hungary, *Prispevki za novejso zgodovino.* 55. (2015), 7-21.

Czibula Antal: *A gazdag város szegénysége.* Szeged, Délmagyarország Hírlap és Nyomdavállalat 1927.

Csathó Kálmán: *Írótársak között.* Budapest Szépirodalmi, 1965, 290.

Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon 1870-1994, *Demográfia*, 1996/2-3.

Csíki Tamás: „Úr és szolga" a paraszti emlékezetben In Gyulai Éva (szerk.): Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok. In Memoriam Vári András (1953–2011), *ME BTK TTI*, Miskolc, 2014.

Csiki Tamás: A szegénységtől az éhínségig Az agrárproletariátus az I. világháború idején, *Korall* 77 (2019).

Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai, 1966, 123-124.

Csohány Endre: *Ha ég a ház.* Budapest, Magvető, 1988.

Csongor Győző (szerk.): *A forradalmak szegedi szemtanúi. Visszaemlékezések 1918–19-re.* Szeged, Hazafias Népfront Szeged Városi Bizottsága, 1959.

Csóti Csaba: A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának keretei 1918–1924, *Limes*, 2002/2.

Csunderlik Péter (az interjút készítette): Hajdu Tibor: „Nem hittem, hogy Kun Béla életrajzát rendesen meg lehet írni" Hajdu Tibor a pályájáról és az 1918–1919-es forradalmak történetének kutatásáról, *Sic Itur Ad Astra* 70, (2020).

Csunderlik Péter: *A „vörös tatárjárás": A Magyarországi Tanácsköztársaság Horthy-kori emlékezete (1919-1944).* Budapest, Napvilág, 2025.

Darvas József: *A legnagyobb magyar falu.* Budapest, Gondolat, 1937.

Demény Pál: *„A párt foglya voltam".* Budapest, Medvetánc-könyvek, 1988.

Deréky Pál: Barta Sándor: *Az őrültek első összejövetele a szemetesládában* In Kabdebó Lóránt, Kulcsár-Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna (szerk.): Tanulmányok Kassák Lajosról. Budapest, Anonymus 2000,

Dobos Gyula: Ellenforradalom és konszolidáció (1919-1924). Tanulmányok Tolna megye történetéből 11.. Szekszárd, 1987.

Dolmányos István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917 – 1939) V. Románia, *Agrártörténeti Szemle*, 1963/4.

Dósa Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet.* Budapest, Akadémiai, 1972.

Döme Zoltán: *Egy nyomdafestéket el nem bíró ügy. A Tormay Cécile per.* Keszthely, Balaton Akadémia Kiadó, 2013.

Dr. Aczél Imre kir. főügyész-helyettes vádbeszéde 1920. november 3.-án és 4.-én a bolseviki népbiztosok bűnperének főtárgyalásán. Budapest, Centrum, 1921.

Dr. Csilléry András emlékirata a magyar nemzet 1919. évi II. szabadságharcának (ellenforradalom) történetéről. Csilléry András hagyatéka, *OSZK Kézirattár*, f. 372, 3. doboz, 86,.90-98.

Dr. Halász Árpád: *Budapest húsz éve. 1920-1939. Fejlődéstörténeti tanulmány.* Budapest, Wolff Károly Emlékbizottság, 1939, 60.

Dr. Katona Endre: A forradalom hétköznapjai, *Jászkunság*, 1969/1-2, 26.

Dr. Réthly Antal: Hazánk időjárása a múlt évi (1919.) május-december hónapokban, *Időjárás*, 1920/1, 7.

Drozdy Győző: *Elvett illúziók.* Budapest, Kossuth Kiadó – Zala Megyei Levéltár, 2007, 181.

Dudás Róbert Gyula: *Magyar katolikus papok Észak-Amerikában.* Az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában szolgálatot ellátott római és görög katolikus magyar, magyar származású, valamint magyarul beszélő lelkipásztorok történeti névtára 1825 – 2019 között. Budapest, METEM, 2020.

Egry Gábor, Haid-Lener, Elisabeth Ignácz Károly Inglis, Cody James Izsák Anikó-Borbála Jeličić, Ivan Kosi, Jerney Plyer, Ségolène Wendt, Christopher: *Sorsfordító idők, hétköznapi emberek: élet a Monarchia romjain* – Momentous Times and Ordinary People. Budapest, Napvilág, 2023, 138.

Egry Gábor: Magyar birodalom? Regionális elitek, nacionalista politika, centrum-periféria küzdelem Magyarországon a dualizmus utolsó évtizedeiben, *Sic Itur Ad Astra* (2022)

Egry, Gábor: The Moral Economy of High Imperial Capital?: The (Non-)Nationalization of Foreign Companies in Post-WWI Romania and the Idea of a Romanian National Economy Halbjahresschrift für Geschichte und Zeitgeschehen in Zentral- und Südosteuropa (2023) 35: 1-2, 8-27.

Erdész Ádám (szerk.): *Márki Sándor naplói 4. 1915–1919.* Gyula, Békés Vármegye Levéltára

Erdész Ádám (szerk.): Márki Sándor naplói 4. 1915–1919. Gyula, 2023, 362.

Erdész Ádám (szerk.): Márki Sándor naplói 4. 1915–1919. Gyula, 2023.

Erdős Szeibert András: Tizenhárom fehérterrorista gyilkosság anatómiája. A Prónay-különítmény Szatymazon. Előadás az Erőszakkutató Intézet „A fehérterror Magyarországon (1919–1921) című a Budapest Főváros levéltárában 2023. november 30-án rendezett konferencián. (On-line: https://www.youtube.com/watch?v=90OqfN5x40Q&list=PLwyeC4c3V6mto3_5NA2mLwm3C5FdwhwFZ&index=4 (Letöltés: 2025. november 1.)

Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen.* Budapest, Püski, 1999.

Farkas Judit Antónia: Erotika és bibliofilia, *Korunk*, 2010/3. 92–95.

Fazekas Csaba: A második világháború interpretációja a Magyarországi Református Egyházban, *Egyháztörténet Szemle*, 2016/4.

Fehér György: Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896-1909),*Agrártörténeti Szemle*, 2007.

Féja Géza: *Lapszélre.* Budapest, Szépirodalmi, 1982.

Féja Géza: *Szabadesés.* Budapest, Szépirodalmi, 1969.

Fekete Éva: *Lukács György: Késleltetett életrajz.* Budapest, Kalligram, 2021, 180.

Ferenczi Sándor: A veszedelmek jégkorszaka, *Nyugat*, 1914/16–17. sz.

Fiziker Róbert: Budapestről Sopronért. Fővárosiak a népszavazáson, *Soproni Szemle*, 2021/4. 451–465.

Fiziker Róbert: Burgenland 100* Gondolatok a romantika és a realizmus mikszáthi házasságáról, *Múltunk*, 2023/4.

Fiziker Róbert: Egy fiókban maradt alternatíva. Királykérdés a Külügyminisztérium Levéltár fennmaradt irataiban (1922—1938), *Századok*, 2021/5.

Fodor Miklós Zoltán: Az Etelközi Szövetség története, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 2007/XXXI, 118–156.

Fogarassy László: *A magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása.* Budapest, Akadémiai, 1988.

Fogarassy László: A nyugat-magyarországi bandaharcok, *Vasi Szemle*, 1961/1, 41.

Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés katonai története I. rész (1918 december – 1921 augusztus), *Soproni Szemle*, 1971/4, 294

Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés katonai története (III. rész: 1921 szeptember–november), *Soproni Szemle*, 1972/2.

Fogarassy László: Határmenti események Burgenland megalakulásától az új határvonal megállapításáig (1921 november–1923 március), *Soproni Szemle*, 1975/2.

Fogarassy László: Lajtabánság, *Legújabbkori Múzeumi Közlemények*, 1967/1,

Fogarassy László: Legitimista lett-e Prónay Pál a nyugat-magyarországi felkelés folyamán?, *Soproni Szemle*, 1990/1.

Fogarassy László: Lehár ezredes a Prónay-felkelők fogságában, *Soproni Szemle*, 1975/4.

Fogarassy László: Maderspach Viktor felkelőparancsnok emlékiratai, *Soproni Szemle*, 1978/3.

Folkusházy Lajos–Bengyel Sándor: *Az 1921. évi októberi királyi-látogatás katonai műveleteinek leírása.* Budapest, Állami Nyomda, 1922.

Forbáth Imre: Vázlatos önéletrajz, *Irodalmi Szemle*, 1973/5.

Fóris Ákos – Gellért, Ádám (szerk.) Forradalmi erőszak Magyarországon 1918-ban, Budapest, Erőszakkutató Intézet 2024. különböző tanulmányaiban.

Forró Lajos: *Megszavazták a lincselést.* In: Csorba Béla, Matuska Márton, Ribár Béla: szerk.: Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról. Újvidék, Atlantis, 2004.

Foucault, Michel: *La société primitive a société punitive: Cours au Collège de France, 1972-1973.* Paris: EHESS, Gallimard/Seuil 2013.

Földesi Ferenc: Fejezetek a területi katonai igazgatási rendszer történetéből. A nemzeti hadsereg megalakulásától a trianoni békeszerződés ratifikációjáig (1919–1922), *Honvédelmi Szemle*, 2019/1, 121.

Frank László: *Szélhámosok, kalandorok.* Budapest, Gondolat, 1966.

Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York (1919-1945).* Budapest, Gondolat, 2012, 196.

Freud, Sigmund – Ferenczi Sándor: *Levelezés. II/2.* Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Budapest, 2003.

Füst Milán: *Teljes napló I.* Fekete Sas, 1999, 473-476.

Gábor Andor: *Véres augusztus.* Budapest, Szépirodalmi, 1959.

Gábor Sándorné: *Ausztria és a Magyarországi Tandcsköztársaság.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969, 200-204.

Gábor Sándorné: Az 1919-es bécsi magyar ellenforradalmi emigrációról, *Párttörténeti Közlemények,* 1964/1.

Gábor Sándorné: Böhm Vilmos, bécsi magyar követ jelentése a Feidl-kormányhoz és Ágoston Péter külügyminiszterhez, *Párttörténeti Közlemények,* 1960/4, 202-203.

Galántai József: *Magyarország az első világháborúban 1914-1918.* Budapest, Akadémiai, 1974.

Gángó Gábor: Nosztalgia és szimbólumteremtés. A Ferenc József-mítosz kezdetei Krúdy Gyulánál, *Irodalomtörténet,* 2006/2.

Garai Erzsébet (szerk.): A magyar film a Tanácsköztársaság idején. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum. 1969,

Garai Tibor: A Tanácsköztársaság leverése után Filminterjú Lukács Györggyel, *Élet és Irodalom,* 1975. augusztus 2. 5.

Garami Ernő: *Forrongó Magyarország Emlékezések, tanulságok.* Leipzig-Wien, Pegasus, 1922.

Gárdos Mariska: *Kukoricán térdepelve.* Budapest, Szépirodalmi, 1964.

Gávai Gaál Jenő: Élmények és tanulságok, i. m. 567.

Gávai Gaál Jenő: *Élmények és tanulságok.* Budapest MTA, 1940, 665.

Gecsényi Lajos – Katus Norbert – Zemen Pálné: *Sülysáp az első világháború viharában.* Sülysáp, Sülysáp Város Önkormányzata, 2014, 31.

Gecsényi Lajos – Sípos Péter: Gratz Gusztáv emlékiratai, *Történelmi Szemle,* 2000/3-4.

Gecsényi Lajos: *Sülysáp az első világháború viharában.* Sülysáp, 2014, 38.

Gecsényi Lajos: Törvényszéki és ügyészségi iratok, mint a Tanácsköztársaság történetének forrásai, *Párttörténeti Közlemények,* 1968/1.

Georg Schulz-Behrend: Kafka's „Ein Bericht für eine Akademie": An Interpretation, *Monatshefte für Deutschen Unterricht,* 1963/1. 1-6.

Geőcze Sarolta: Új élet felé, *Magyar Gazdák Szemléje,* 1922/1.

Gergely Ernő – Schönwald Pál: *A Somogyi–Bacsó-gyilkosság.* Budapest, Kossuth 1978,

Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt 1920–1939 – Pártok és politika.* Budapest, Gondolat, 2010.

Gergely Jenő: *A püspöki kar tandcskozásai A magyar katolikus püspökök i konferencidinak jegyzőkönyveiből 1919–1944.* Budapest, Gondolat, 1984.

Gergely Jenő: Az egyházpolitikai törvények a főrendiházban (1894–95), *Protestáns Szemle,* 1996/1, 12-26.

Gerő András: *A Désy-Lukács-ügy.* In Uő: (szerk) Skandalum Magyar közéleti botrányok 1843-1991, Budapest, T-Twins, 1993.

Giczi Zsolt: „Csonka hazánkban csonka minden öröm..." Raffay Sándor evangélikus püspök és a történelmi Magyarország összeomlása, *Acta Historica Tomus* CXLV., 2020.

Girard, René: *Mensonge romantique et vérité romanesque [1961].* Paris, Fayard, 2010.

Gottfried Barna: Kurucok és internáltak: székelyek a vörös és nemzeti hadseregben, ill. román fogságban, 1919-1920. – In: Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv, ISSN 1218-9219, 2008. 18. sz., 365.

Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról.* Bp. 1920. 31 – 32.

Göndör Ferenc: *Vallomások könyve.* Wien, Szerzői Kiadás, 1922, 234.

Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora.* Magyarország Budapest, Magyar Szemle könyvek, 1935, 191.

Gratz Gusztáv: *Forradalmak kora.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.

Gróf ifjabb Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló 1917-1922.* Budapest, Szépmíves, 2018, 313.

Gubás Jenő: Törökkanizsa 1944-es ártatlan áldozatai, *Aracs,* 2011/3.

Gulyás László: Kísérlet IV. Károly és Horthy Miklós 1921. március 27-i találkozójának rekonstruálására. In: Miklós Péter (szerk): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szerk. Miklós Péter. Szeged, *Belvedere Meridionale,* 2010.

Gunst Péter: Tiszazug (Kísérlet a gyilkossági ügyek társadalomtörténeti elemzésére), *Valóság,* 1986/10, 95. Vö Szombatfalvy György: Tiszazug i. m. 159–160.

Gyáni Gábor: Szerelem és politikai ethosz konfliktusa. Sipőcz Jenő polgármester különös házassága. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter. (szerk.): Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára, Budapest, *Korall Társadalomtörténeti Egyesület,* 2008. 152–161.

Gyarmathy Zsigmond: A dzsentri főszolgabíró 1922–1938 I. – A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 5, Nyíregyháza, 1990.

Györffy István: *A futás.* [1922] In Uő: Nagykunsági krónika. Budapest, Turul, 19412, 63.

Hajdu Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése II. kötet.* Budapest, Akadémiai, 1990, 95.

Hajdu Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése III. (1925-1930).* Budapest, Akadémiai, 1990.

Hajdu Tibor *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Budapest, Kossuth, 1978, 374-375.

Hajdu Tibor–Litván György: *Károlyi Mihály levelezése I.* Budapest, Akadémiai, 1978, 633. Ludwig Hatvany: Das verwundete Land. Leipzig-Wien-Zürich, 1921.

Hajdu Tibor: Károlyi Mihály Prágában, *Valóság,* 1972/9.

Hajnal Ward Judit – William Bejarano: Az addikciótudomány történetéből: E.M. Jellinek, *Orvosi Könyvtárak,* 2015/1.

Hamlin, David: „Dummes Geld": Money, Grain, and the Occupation of Romania in WWI Central European History, Vol. 42, No. 3 (September 2009).

Hamvai Sándor: A székesfővárosi népház, *Építő Ipar,* 1912.

Hantos László: A szlovákiai magyar mezőgazdaság helyzete, *Magyar Gazdák Szemléje,* 1938/9.

Hanzmann Károly: Helyzetrajz és adalékok – A soproni ágostai hitvallású evangélikus egyházközség 1900-1950. évi történetéhez. Soproni evangélikus egyházközség története 1900-1950.

Haraszti György (szerk.): *Vallomások a holtak házából: Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságban írott feljegyzései.* Budapest, ÁBTL – Corvina, 2007.

Hárs György Péter: A „vörös Róheim", *Thalassa,* 2009/4.

Hatvany Lajos levelei. Budapest, Szépirodalmi, 1985.

Hatvany Lajosné (vál., szerk): *Levelek Hatvany Lajoshoz.* Budapest, Szépirodalmi, 1967,

Háy Gyula: *Születetett 1900-ban.* Budapest, Interart, 1990.

Headlam-Morley, James: *A Memoir of the Paris Peace Conference 1919.* London, 1972.

Heksch Ágnes: Adatok a numerus clausus történetéhez, *Pedagógiai Szemle,* 1962/7-8.

Hemingway, Ernest: *A Moveable Feast.* Bentham Books, New York, 1965,

Hemingway, Ernest: *Vándorünnep* (ford. Göncz Árpád). Budapest, Európa, 1966,5.

Herczeg Ferenc: *A gótikus ház.* Budapest, Szépirodalmi, 1985, 327.

Herczeg Ferenc: *Hűvösvölgy. Herczeg Ferenc emlékezései.* Budapest, Szépirodalmi, 1993, 63.

Hetés Tibor (közreadja): *A magyar Vörös Hadsereg 1919.* Budapest, Kossuth, 1959, 432-434.

Hetés Tibor – Morva Tamásné (szerk.): *Csak szolgálati használatra. Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez.* Zrínyi, 1968, 244-246.

Hirn László: *A negyvenhatosok fegyverben 1914-1918.* Szeged, 1933, 16.

Hirschfeld, Gerhard:, "The Spirit of 1914': A Critical Examination of War Enthusiasm in German Society", in The Legacies of Two World Wars: European Societies in the Twentieth Century Cornwall, ed. Lothar Kettenacker and Torsten Riotte, New York, 2011,

Historia Parochiana. Szegszard (Pécsi Egyházmegyei Levéltár) PEL III.130

Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Buenos Aires, Impr. Cagnasso, 1953.

Horváth Róbert: A magyarországi választások a statisztika tükrében, *Állam és igazgatás,* 1953/7-8.

Hory András: *Bukaresttől Varsóig.* Budapest, Gondolat, 1987.

Hunyady Sándor: *Családi album, Önéletrajz 1934.* Budapest Noran, 2000.

Igali Béla *Egy műegyetemi zászlóaljtag naplója 1919-1921.* Budapest, 1942.

Ignácz Károly: Választói magatartás 1926-ban, *Múltunk,* 2018/1, 91.

Ignotus Pál: Bolyongás közben. Nicolson és az örököl, *Irodalmi Újság,* 1968/15.

Ignotus Pál: *Csipkerózsa.* Budapest, Múzsa, 1989.

Ignotus: A politika mögül, *Nyugat,* 1914/14.

Ignotus: Háború, *Nyugat,* 1914/15.

Ilk Mihály. *A Nemzeti Casino százéves története 1827-1926.* Budapest, Franklin, 1927,

Jankovics József: Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében, *Irodalomtörténeti Közlemények,* 2001/1-2, 194, 212.

Jankovics Marcell: *Húsz esztendő Pozsonyban.* Budapest, Franklin, 1940, 135-136.

Jászay Samu: A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1917-1922, Budapest, *Világosság,* 1922, 97.

Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás. A két forradalom értelme és tanulságai.* Budapest Magyar Hírlap könyvek, 1989.

Jászi Oszkár: *Napló.* Vö. Bauer Hilda: Emlékeim. Levelek Lukácshoz, MTA Filozófiai Intézet, 1985, 43-44.

Jegyzőkönyv a Maniu-gárda 1944. szeptember 26-i szárazajtai gyilkosságáról, *Korunk,* 2024/9.

Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918).* Budapest, Fekete Sas, 2020.

Jeszenszky Géza: The British Role in Assigning Csallóköz (Zitny Ostrov, Grosse Schütt) to Czechoslovakia. In. Péter, László–Rady, Martyn (szerk.): British-Hungarian Relations since 1848. London, 2004.

Jócsik Lajos: *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt.* Budapest Atheneum, [1940]

Jörg Baberowski: *Az erőszak terei.* Budapest, Európa, 2019.

Judson, Pieter: „Ahol a közösség az egyes államoknak életszükségletе..." Gondoljuk újra a Habsburg Monarchia végét! *Sic Itur ad Astra,* 76. (2022) 26-29.

Jünger, Ernst: Der Kampf Als Inneres Erlebnis. 4th ed. Berlin: Verlag E.S. Mittler & Sohn, 1943. 70-71. Jünger kovács-metaforájához l. Digging Beneath the Rubble: Ernst Jünger's Kriegsmythos

Jünger, Ernst: Kriegsausbruch 1914 In Uő: Sämtliche Werke – Band 1: Tagebücher I: Der Erste Weltkrieg, Stuttgart, Klett- Cotta, 2013, 539-545.

K. Balog János: Vádirat helyett (A fehérterror Tolna megyében). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VI. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 1975.

Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Budapest, Magvető, 1978.

Kaffka Margit: *Az élet útján.* Budapest, Szépirodalmi, 1972.

Kaivola, Karen: Virginia Woolf: Vita Sackville-West, and the Question of Sexual Identity. Woolf Studies Annual, 1998, 18-40.

Kántás Balázs: A csongrádi bombamerénylet. Sajtó- és egyéb források a Horthy-korszak egyik antiszemita terrorcselekményének kontextusához, 1923–1924. Budapest, Magyar Elektronikus Könyvtár; Horthy Korszak Kutatásáért Társaság, 2020.

Kántás Balázs: Diverzió, bankrablás, szélhámosság: A Kovács testvérek irredenta indíttatású bűncselekményei, 1923-1925. Budapest, Magyar Elektronikus Könyvtár; Horthy Korszak Kutatásáért Társaság, 2020.

Karácsony András: Carl Schmitt a szuverénről, *Kommentár,* 2019/1.

Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között.* Budapest, Korona, 1998.

Karinthy Frigyes: *Notesze.* Budapest, Singer és Wolfner, 1927.

Karlinszky Balázs: Az első világháborút követő forradalmak történései a veszprémi Szent Mihály plébánia Historia Domusában, *Veszprémi Szemle,* 2019/4.

Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920 (szerk. Litván György). Budapest, Akadémiai, 1978.

Károlyi Mihály: Andrássy, az arisztokrata, *Történelmi Szemle,* 1975/2-3.

Károlyi Mihály: *Az új Magyarországért.* Budapest, 1968, 294.

Karsai Elek: Brit diplomáciai iratok az 1921. évi húsvéti királypuccs történetéhez, *Levéltári Közlemények,* 1968/1,

Karsai Elek: *Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek.* Budapest, Táncsics Kiadó, 1969.

Kassák Lajos: *Egy ember élete.* Budapest, 1957 II,

Kauser Lipót: *A megokoldsi kötelesség, mint a bizonyítékok szabad mérlegelésének korlátja, különös tekintettel a felülvizsgálat körére.* Budapest, Politzer, 1925,

Kauser Lipót: *Kauser saga.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2009.

Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány működéséhez (1919).* Szeged, 1923.

Kelemen Gábor: Az elgyökértelenedettek kötődésvágya Jellinek Morton és Róheim Géza barátsága, *Múlt és Jövő,* 2017/4, 86.

Kelety Dénes: A megcsonkított államvasutakról, Budapest, 1921.

Kende János: *Forradalomról forradalomra.* Budapest, Gondolat, 1979.

Képes György: *Buchinger Manó. Egy 20. szdzadi politikai életrajz – jogtörténészi szemmel.* Budapest, Gondolat, 2009.

Kerecseny János: *A vörös 140 millió... A bécsi nagy kaland.* Budapest, Stádium. [é. n.]

Kerék Mihály: *A magyar földkérdés.* Budapest, Mefhosz, 1939.

Kerepeszki Róbert: A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk,* 2017/1.

Kincses Katalin Mária (szerk.): *Tudós és katona. Markó Árpád visszaemlékezései I-II.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014.

Király István: Mi történt Nagyatádi Szabó Istvánnal 1919. márciusában Kaposvárott? Levéltári évkönyv 8. Kaposvár, 1977.

Király Tibor: Négy hónap bélyegtörténete Sopron és környéke történetéből, *Soproni Szemle,* 1982/1.

Kirschner Béla: *A szakszervezeti kormány hat napja.* Budapest, Kossuth, 1967.

Koloh Gábor: *A trianoni menekültek száma* In Ablonczy Balázs: Úton – Menekülés, mobilitás, integráció az első világháború utáni Közép-Európában és Magyarországon. Budapest, 2020.

Kórodi Máté: *Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.).* Budapest, Clio Intézet, 2020.

Korvin Ottó: *Börtönnapló.* Ezredvég, 2017/2.

Kovács J. István: Egy élet prédikációja: önéletrajz [Budapest]: Szenci Gy.-né, Kováts Zs., [2006].

Kovács Lajos: Megkésve (és) felejtésre ítélve. Drasche-Lázzár Alfréd, a romantika megcsalt unokája, *Új Forrás,* 1992/2.

Kovács Szabolcs: *A nagyármási zsidók meggyilkoldsa (1944. szeptember 16-17.) Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában.* Clio Intézet, Budapest, 2021.

Kovács Tamás: *A Nemzeti Hadsereg és a tiszti különítmények,* in Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása. Rendészettörténeti Tanulmányok 2., szerk. Jámbor Orsolya Ilona–Tarján G. Gábor, Budapest, Rendőrség Tudományos Tanácsa, 2019.

Kovács Tamás: Az internálás, mint rendészeti válasz állambiztonsági és államrendészeti kihívásokra 1919-1945 között In Tanulmányok „A biztonság rendészettudományi dimenziói – változások és hatások" című tudományos konferenciáról. (Pécsi Határőr Tudományos Közlemények, XIII.) Szerkesztette: Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán. Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja.

Kovalovszky Miklós: *Emlékezések Ady Endrére V.* Budapest, Akadémia, 1993, 369.

Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918-1919-ben.* Budapest, Atheneum, 1933, 247.

Köhalmi Béla: *Hajmáskér.* Bécs, Bécsi Magyar Kiadó, 1920.

Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónds.* Budapest, 1990, 78.

Krisch András: *Kitelepítés a „leghűségesebb városból"* In: Németh, István; Fiziker, Róbert (szerk.) Ausztria a 20. században: Az „életképtelen" államtól a „boldogok szigetéig" Budapest, L'Harmattan, 2011.

Krisch András:A soproni szőlőtermelők a 19. század utolsó évtizedeiben, *Soproni Szemle,* 2004/2.

Krúdy Gyula: A hírlapíró és a halál, *Nyugat,* 1928/1, 29.

Krúdy Gyula: Az elveszett Miatyánk, *Magyarország,* 1919. november 2,

Krúdy Gyula: Halotti beszéd öt magyar ember felett, *Magyarország,* 1919. szeptember 284.

Krúdy Gyula: pesti levelek. A nők és a háború, *Magyarország,* 1914. augusztus 2, 16.

Krúdy Gyula: Új történelmet kell írni, *Magyarország,* 1919. április 16. 4.

Krúdy Gyula: Üdv a Bakonynak, *Magyarország,* 1919. november 9, 3.

Krúdy Mária: *Az első család* [1960] In Tóbiás Áron (szerk.) Krúdy világa, Budapest, Osiris, 2003, 16-17.

Kun Béláné: A bukás, *Kortárs,* 1959/2, 257.

Kunfi Zsigmond: *A legyőzöttek* [1928] In Köves Rózsa-Erényi Tibor: Kunfi Zsigmond életútja, Budapest, Kossuth könyvkiadó, 1974.

Kunfi Zsigmond: A magyar proletárdiktatúra keletkezése és bukása, *Szocializmus,* 1930/3.

Kunfi Zsigmond: Deres és vitézi donációk, *Világosság,* 1920. szeptember 1.

Kunfi Zsigmond: Sakk a parasztnak, *Az Ember,* 1922. február 26.

Kurimay Anita: A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai, *Aetas,* 2016/2.

L. Balogh Béni: *Románia és az erdélyi kérdés 1918-1920-ban.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 2020, 201.

L. Nagy Zsuzsa: A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között, *Századok,* 1973/2, 336.

L. Nagy Zsuzsa: Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920-1944, *Történelmi Szemle,* 1990/3-4, 174-175.

Lábay Gyula: Az ellenforradalom története az októberi forradalomtól a kommün bukásáig, Budapest, *Élet,* 1922, 167.

Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben. 1919-1921.* Budapest, Akadémiai, 1979.

Laky Dezső: Az elvállások Magyarországon a háború előtt és a háború után, *Társadalomtudomány,* 1925/3.

Laky Dezső: *Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai.* Budapest, 1923.

Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim.* Budapest, Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 7., 1995.

Lehár Antal: „Hűséges szolgája az ő urának." Egy katonatiszt naplója (részlet), *História,* 1993.

Leigh Fermor, Patrick: Between the Woods and the Water; On Foot to Constantinople: From the Middle Danube to the Iron Gates, London, John Murray, 2004.

Lengyel András: *Egy-két adat Ignotus Hugó „magántörténetéhez".* Kalligram, 2014 december

Lengyel Géza: *Magyar újságmágnások.* Budapest, Akadémiai, 1963.

Lepold Antal: *Csernoch János: emlékezés Nagymagyarország utolsó hercegprímására.* Bécs, OMC, 1963.

Linksz Artúr: *Harc a harmadik halállal.* Budapest, Magvető, 1990, 328-334, 356-365.

Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár naplója 1919-1923.* Budapest

Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár naplója.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001.

Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei.* Budapest, Magvető, 1991, 227.

Litván György: *Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban.* In: Lackó Miklós (szerk.): A két világháború közti Magyarországról. Budapest, Kossuth, 1984.

Lorenzo Schioppa első magyarországi nuncius politikai jelentéseiből, 1920–1925,

Lukács György: *Megélt gondolkodás: Életrajz magnószalagon.* Budapest, Magvető, 1989.

Lukács István: Hogyan távolították el a Peidl-kormányt? Kormos detektívfőnök naplója, *Újság,* 1939. augusztus 6., L. még Kormos Károly a Károlyi Kormány detektívfőnökének rehabilitálási anyaga ÁBTL A-1246

Luringer Ernő: A soproni Magyar Királyi Állami Főreáliskola 44. ill 45. évi értesítője az 1919-20-ik iskolai évről. Sopron, 1920, Tóth Alajos műintézete, 1920.

M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből.* Budapest, Szépmíves, 2017.

Macartney, C. A.: October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1929–1945. I. kötet. Edinburgh, 1961, 494. akinek álláspontját osztja Maros Tibor:

Macartney, C. A.: *The Social Revolution in Austria.* Cambridge, Cambridge University Press, 1926, 1.

Macmillan, Margaret: Paris 1919. Six months that changed the world, Centenary edition. John Murray, 2019.

Madzsar József: Fajromlás és fajnemesítés, *Huszadik Század,* 1911/1.

Magyar Elek: *Világtörténelmünk szállóigékben.* Az Est Hármaskönyve, 1932.

Majdán János: *A román megszállás következményei a MÁV hálózatára* In: Miklós Péter–Vizi László Tamás: Összeomlás, terror, Trianon, Budapest, Ráció, 2022,

Makóné Buzás Eleonóra: *A zalaegerszegi internálótábor, 1916-1924.* In: Molnár András (szerk.): Egerszegi Történeti Tanulmányok 2010. Millecentenáriumi Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2010, 174-223.

Mamatey, Victor: *The United States and East Central Europe 1914–1918: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda.* Princeton, Princeton University Press, 1957,

Mannheim Károly: *Mannheim Károly levelezése 1916-1946.* Budapest, Argumentum- MTA Lukács Archívum, 1996, 233.

Márai Sándor: Horthy Miklós felszabadította Kassát, *Pesti Hírlap,* 1938. nov. 12.

Marcel Proust: *A megtalált idő* (ford. Jancsó Júlia). Budapest, Atlantisz, 2009.

Marchut Réka: Az 1921. évi erdélyi agrárreform és annak magyar fogadtatása, 1919–1922. In Varga Zsuzsanna, Pallai László (szerk.): Föld– parasztság – agrárium. Hajdúnánás, Hajdúnánás Város Polgármesteri Hivatala, 2015

Marosi Tibor József: A Prónay-különítmény tevékenysége Tolna megye Duna-partj településein 1919-ben ARCHIVNET 18: 1-2 Paper: 2807, (2018)

Marosvári Attila: *A román megszállási politika Magyarországon 1919-1920.* Budapest Erőszakkutató Intézet, 2024.

Martin József: *Ismeretlen ismerősünk: Gajári Ödön élete és pályája.* Budapest, L'Harmattan, 2023.

Matei, Alin-Victor – Obreja, Daniel-Cosmin, Sorin Margarit: *Centenarul intrării armatei române în Budapesta.* Bucureşti, Monitourl Oficial, 2019,

Mayer János (szerk.): *Nagyatádi Szabó István Emlékkönyv.* Budapest, Nagyatádi Szabó István Emlékbizottság, 1935.

Mészáros János: *Visszatekintés az első tíz esztendőre.* In: Hauser Ignác (szerk.): A Budapesti Rk. Egyházközségek első tíz éve. Budapest, 1930.

Mészáros Károly: A Simonyi-Semadam-kormány megalakulása. A Kisgazdapárt és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, *Történelmi Szemle,* 1986/1.

Mészáros Károly: Adatok a reakciós politikai irányzatok arculatához és tevékenységéhez (1919 augusztus), *Történelmi Szemle,* 1970/1.

Miklós Imre: *A magyar vasutasság oknyomozó történelme. A legelső vasúttól – napjainkig.* Budapest, 1937.

Miklós Péter: Egyházi források Izsák és Orgovány 1919 és 1921 közötti történetéről, *Egyháztörténeti Szemle,* 2018/4.

Miller, Daniel E.: *Colonizing the Hungarian and German Border Areas During the Czechoslovak Land Reform, 1918–1938.* Austrian History Yearbook 34. (2003), 303–317.

Milotay István: *Az ismeretlen Magyarország.* Budapest, Genius, [1930].

Milotay István: *Egy élet Magyarországért. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt.* Gede testvérek, 2001.

Mirák Katalin (szerk.): *Lámpás az oltár zsámolyán: Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról.* Sopron, Berzsenyi D. Evangélikus Gimn. (Líceum) és Kollégium, 2004,

Missuray-Krúg Lajos: *A Nyugat-Magyarországi felkelés.* Szombathely, Őrvidék Ház, 2019.

Mitrany, David: *The effect of the war in Southeastern Europe.* New Haven, Yale University Press, 1936.

Mitrovits Miklós: Magyar-lengyel diplomácia a lengyel-bosevik háború idején, *Közép-Európai Horizontok,* 2020.

Molnár Erzsébet: *Testvérek voltunk.* Budapest, Magvető, 1958, 141.

Molnár Eszter Edina (szerk.): *„...az irodalmat ügyis megette a fene". Naplók az első világháború idejéből.* Budapest, PIM, 2015, 456.

Molnár Ferenc: *Egy haditudósító emlékei I-II.* Budapest, Franklin, 1916, 1.

Molnár Máté: A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség bojkottja Magyarország ellen: 1920. június 20. – augusztus 8., *Századok,* 1996/3, 639-656.

Molnár Miklós: Kassától Kosicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a cseh-szlovák állam megalakulása idejéből I–VI [1942]. Kézirat. PIL Könyvtár C1249/5, VI, 161–163.

Móricz Zsigmond: *Naplójegyzetek, 1919* (szerk. Cséve Anna). Budapest, Noran, 2006, 277.

Mrczinkó Ferenc: A budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Főreáliskola hatvanharmadik értesítője az Intézet fennállásának 65-ik évében az 1918/19. És 1919/20. iskolai évről. Budapest, 1920, 5.

Murber Ibolya: Habsburg IV. Károly restaurációs elképzelései. Osztrák és magyar válságkezelés, *Századok,* 2021/5, 932.

Mühlfeith János: Prónay, Zadravecz, Héjjas, 1921: eredeti fametszetek a nemzeti megújhodás jegyében: 19 kép szöveggel / Budapest]: [Pápai E. Ny.], 1921.

N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon a zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről.* Budapest, Akadémiai, 1988.

Nádasdy Béla: *Az utolsó kísérlet 1918., Tisza István gróf utolsó politikai missziója.* Budapest, Szerzői kiadás, 1938.

Nagy Adrienn: Fekete éjszakában az éjszaka feketézői Csempészek mindennapjai a nyugati határsávban, 1918–1922, *Világtörténet,* 2022/4, 225-240.

Nagy Lajos: Megszámláltattál, *Nyugat,* 1935. 419–420.

Nagy Mihály Zoltán, Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március).* Kolozsvár -Csíkszereda, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-Print Könyvkiadó, 2003.

Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos.* Budapest, Balassi Kiadó, 1993.

Nagy Szabolcs: *Veszprém város 1919. évi román megszállása,* In: Miklós Péter- Vízi László Tamás (szek.) Összeomlás, terror, Trianon. Budapest, Ráció, 2022.

Nagyiványi Zoltán: *Idegenlégiótól a Szovjetunióig.* Budapest, Révay, 1934, 61-63.

Nánási László: *A jogrend szolgálatában. Váry Albert élete és működése, 1875-1953.* Budapest, Legfőbb Ügyészség, 2015.

Nemes Dezső (szerk.): *Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919-21.* Budapest, Szikra, 1953.

Nemes Dezső: *Az ellenforradalom története, Magyarországon 1919-1921.* Budapest, Akadémiai, 1962.

Nemeskéri-Kiss Sándor: *Pipaszó. Derűs emlékek egy változatos életből.* Budapest, Dr. Vajna és Bokor, 1941.

Nicolson, Harold: *Diaries 1907-1964.* London, Phoenix, 2004.

Nicolson, Harold: *Sir Artur Nicolson Bart. First Lord Carnock. A Stuy in Old Diplomacy.* London, Constable, 1930.

Nicolson, Harold: *Small talk.* London Constable 1934.

Nicolson, Nigel: *Long life. Memoirs.* New York, Weidenfeld and Nicolson, 1997.

Nicolson, Nigel: *Portrait of a marriage.* New York, Atheneum, 1973.

Nicolson: Harold: *Peacemaking 1919.* London, Houghton-Mifflin, 1933.

Nyisztor Zoltán: *Vallomás magamról és kortársaimról.* München, Ledermühler, 1974.

Oláh György: A falu szegénye, *Magyar Szemle,* I. kötet (1927) 42.

Ormos Mária: Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején, *Múltunk,* 2010/3.

Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós I-II.* Budapest, PolgArt, 2000.

Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918-1920.* Budapest Kossuth, 1984.

Ormos Mária: *Soha, amíg élek! Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben.* Pécs, Pannónia könyvek, 1989.

Paál Jób: *A száz napos szegedi kormány. Az ellenforradalom története: krónikás könyv Károlyi Gyula és Ábrahám Dezső kormányairól, a nemzeti hadsereg megszületéséről, az ABC-ről és más szegedi dolgokról.* Budapest, 1919.

Pallavicini György: Ellenforradalmi emlékek, *Új Magyar Szemle,* 1920/1.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1947, XII., 617.

Papp István: *A magyar kommunisták 1918-1989.* Budapest, Jaffa, 2024.

Papp István: A nemzeti posztmodern, *Múltunk,* 2021/2.

Passuth László: *Kutatódrok.* Budapest, Szépirodalmi, 1966.

Pastor, Peter: *Hungary between Wilson and Lenin. The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three.* Columbia University Press, Boulder, 1976.

Pásztor Mihály: A fehérterror néhány jelensége. Pest megye 1919-1920, Budapest, *Pest Megyei Levéltári Füzetek,* 8. 1985.

Perczel Olivér: *A román-magyar háború és a román katonai megszállás magyar áldozatai (1919-1920).* Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2024.

Perloff, Marjorie (szerk.): *Ludwig Wittgenstein: Private notebooks, 1914-1916.* London-New York, Liveright-Norton, 2021.

Petneházy Zalán: A vörös dunai hajóhad 1918/1919-ben, *Hadtörténelmi Szemle,* 1985/1.

Petrányi Ilona: *Füst Milán rejtélyes múzsája.* Budapest, Fekete Sas, 1995.

Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyéves működéséről.* Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1924.

Platon, Gheorge (szerk.): Istoria Romanilor vol. VII tom 2, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2003, 450.

Pócs Nándor: *Varjúsereg. Kovdts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai.* Kronosz – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 2022.

Pogány József: *A fehérterror.* Wien, Arbeiter-Buchhandlung, 1920.

Polányi Károly: A Galilei Kör hagyatéka, *Új Látóhatár,* 1960/6.

Pölöskei Ferenc – Szakács Kálmán (szerk.): *Földmunkás és szegényparasztmozgalmak Magyarországon, 1848-1948. I-II.* Budapest, 1962.

Pölöskei Ferenc: Birtokviszonyok és vitáik a századfordulón (Tisza István, Darányi Ignác, gróf Károlyi Sándor, Rubinek Gyula), *Agrártörténeti Szemle,* 2007/1-4.

Prohászka Ottokár: Napló – 1919, In Prohászka Ottokár – Jubileumi Sorozat / 6–8. kötet (Szerk: Felsővályi Ákos). Elektronikus kiadás, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

Prónay Pál [Tóthprónai és baltaniczai]: *Ellenforradalmi naplójegyzeteim 1918-1921, I.* Budapest, Erdélyi Szalon, 2025.

Prónay Pál: *A határban a halál kaszál…Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből* (szerk. Szabó Ágnes, Pamlényi Ervin). Budapest, Kossuth, 1963, 47.

Püski Levente: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (I.), *Korunk,* 2008/9.

Raffay Ernő: *Trianon titkai.* Budapest, Tornado Dannenija Kft. 1990.

Rainer Pál: Az 1919-es román megszállás emlékei a Laczkó Dezső Múzeumban, *Veszprémi Szemle,* 2019/4.

Rejtő Jenő: *Megyek Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam* (S. a. r. Varga Katalin). Szeged, Szukits, 1997.

Révész Tamás: *Lajtabánság. Katonaállam erőszak nélkül?* In: Szeghy-Gayer, Veronika; Zahorán, Csaba (szerk.) Kérészállamok: Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918-1921) Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022.

Réz Pál: *Bokdig pezsgőben.* Budapest, Magvető, 2015.

Ricoeut, Paul: *La mémoire, l'histoire, l'oubli.* Paris, 2000, Le Seuil, 2000.

Rigó Máté: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?* Budapest, ELKH BTK TTI. 2022.

Ritoók Emma: *Évek és emberek* (szerk. Pritz Pál). Budapest, BTK Történettudományi Intézete, a Magyar Történelmi Társulat és a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság közös kiadása, Budapest, 2022.

Roman Holec: *Diadal és katasztrófa.* Budapest, Kalligram, 2022, 235.

Romanelli, Guido: *Küldetésem Magyarországon a Tanácsköztársaság és a román megszállás idején.* Budapest, Ludovika, 2022.

Romsics Gergely: Érdek, befolyás, birodalom: A balkáni expanzió a magyar külpolitikai tervezésben, 1917-1918, *Történelmi Szemle,* 2023/ 4.

Romsics Gergely: Militarizmus és politikai erőszak. Az újjobboldali paramilitáris világkép elemei az 1920 körüli Magyarországon, *Aetas,* 2025/2.

Romsics Gergely: *Összeomlás és útkeresés 1917–1920. A magyar külpolitikai gondolkodás útjai.* HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2023.

Romsics Ignác (szerk.): *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közi történetéhez.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1976, 593.

Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: Uő: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Budapest, 2004.

Romsics Ignác: *Bethlen István Politikai életrajz.* Budapest, Osiris, 1999.

Romsics Ignác: Bethlen István szerelmei, *Korunk,* 2016/12.

Rose, Norman: *Harold Nicolson.* London, Pimlico, 2006, 55-56.

Ruszoly József: Alkotmányjogi reformtörekvések az első nemzetgyűlés idején, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Szeged 1974, 12.

Salacz Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon.* Budapest, Argumentum, 2002, 145.

Sarkady Sándor (ifj.) –Tóth Imre: *Országgyűlési képviselők és választások Sopronban 1848–2004.* Sopron, Hillebrand Nyomda, 2005.

Sárközi Mátyás: *Liliom öt asszonya.* Budapest, Noran, 2008.

Schlett András: „Inségköltségvetés": Megszorító csomag az 1920-as években. ARCHIVNET 20: 5-6 Paper: 2986, 5 (2020)

Schmitt, Carl: *A politikai fogalma.* In Uő: Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok Budapest, Osiris, 2002.

Schwartz Gyula: *Adalékok a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez.* Budapest, MTA, 1889.

Seres Attila: Aligha lesz bárki is Magyarországon, aki sajnálni fogja ezt az embert" – Bethlen István oroszországi „dossziéinak" története (1992–1994) – I. rész Archivnet 2023/1.

Serfőző Lajos: A titkos társaságok és a konszolidáció 1922–1926-ban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica,Tomus LVII, 1976, 3–60

Sheperd, Gordon Brook: *The Last Habsburg.* London, Weidenfeld & Nicolson 1968, 188.

Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945. Budapest, Kossuth, 1983, 76.

Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: *Levelezés. 1914–1916.* II/1. kötet. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest, 2002.

Sík Ferenc: *Jogi megtorlás a Tanácsköztársaság politikai szereplői ellen Magyarországon (1919-1921).* Jogtörténeti tanulmányok III, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.

Simon Attila: *Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban.* Somorja-Komárom, 2013, 39.

Simon Attila: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között.* Somorja, Forum Kisebbségkutató Intézet, 2009.

Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916-1939.* Budapest, Akadémiai 1990.

Sinkó Ervin: *Egy regény regénye.* Budapest, Noran Libro, 2011.

Sinkó Ervin: *Optimisták.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, Magvető, 1979., 733—734. A történet nem fikció l. Csorba Béla: Néhány adalék a sinkói élet(mű) egyik sorsfordító mellékszereplőjéről, *Híd,* 1985/2.

Sinkó Ervin: Szemben a bíróval, *Valóság,* 1975/1.

Sipos András: Egy megrögzött agglegény megnősül. Sipőcz Jenő polgármester házassága magánéleti és közéleti konfliktusok tükrében, *Sic Itur Ad Astra,* 60. (2009).

Sipos József: *A Bethleni kétharmad: A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése és az 1922-es választások.* Szeged, Belvedere Meridionale, 2020.

Sipos József: A Kisgazdapárt és a Teleki-kormány lemondása. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1978/79, Szeged, 1980,

Sipos József: A Kisgazdapárt struktúrája és a bethleni konszolidáció In: Parasztkérdés 1890-1930. Az 1985. május 10-11-én, Szegeden rendezett tudományos konferencia előadásai Szeged, 1985.

Sipos Péter: A konspiráció mítosza. Titkos szervezkedések Magyarországon 1919-1944, *Beszélő,* 1995. július 20.

Sipos Péter: Tisztikar és politika, *História,* 1984/5-6.

Slachta Margit: Katolikus politika, *Korunk Szava,* 1932. október 1.

Smith, Adam: *Az erkölcsi érzelmek elmélete* In Márkus György: Brit moralisták a XVIII. században. Budapest, Gondolat, 1977.

Somogyi István: *Hartensteintől Funchalig. Egy királydráma története.* Budapest, Szerzői Kiadás, 1936.

Speidl Zoltán: A legitimista- szabad királyválasztó harc és a „Nemzeti Hadsereg" (1919—1921), *Hadtörténelmi Közlemények,* 1971/2.

Suba János: Karhatalmi formációk Magyarországon 1918–1920, *Rendvédelem-történeti Füzetek,* 2008/18.

Szabó Bence: A Direktóriumtól az ellenforradalomig. Az 1919-es román megszállás kecskeméti eseményei. FONS 2019/4, 431–450.

Szabó Dezső: A titkos társaságokról, *Élet és irodalom,* 1923/3, 24.

Szabó Dezső: *Az elsodort falu. Regény egy kötetben.* Debrecen 1989.

Szabó Dezső: Levél a tisztviselőkérdésről, *Élet és Irodalom,* 1923/1.

Szabó Éva—Szűcs László: Erdély és a Felvidék sorsa 1946-ban I. Gerő Ernő ismeretlen feljegyzései, *Új Fórum,* 1989.

Szabó Lajos: Szekszárdi vulkán: veterán visszaemlékezés. Szekszárd, MHS Tolna Megyei Elnöksége Nevelési Osztálya, Budapest, 1959.

Szabó Miklós: *Csendes háború.* Budapest, Zrínyi, 1984.

Szabó Zoltán: Néhány szó a népi forradalmiság múltjáról és jövőjéről, *Új Látóhatár,* 1958/1.

Szalai Attila: Győr román megszállásának története (1919. augusztus 18-október 4.) Tanulmányok a Kisalföld múltjából – *Kisalföldi Szemle* 3. Győr, 2007.

Szalai Miklós: Részletek ifj. Andrássy Gyula politikai naplójából (1907–1913), *Történelmi Szemle,* 2002/1-2.

Szeberényi Lajos: *Parasztok a világháború után.* Békéscsaba, Szerző kiadása, 1929.

Szekér Nóra (szerk.): *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25-1946. március 9.* Budapest- Pécs, ÁBTL-Kronosz, 2021.

Szekeres József: Egy dokumentum története: Rákosi Mátyás 1925. évi rendőrségi és ügyészségi vallomásainak jegyzőkönyve, *Történelmi Szemle,* 1991/1-2.

Szekfű Gyula: Három nemzedék Egy hanyatló kor története, Budapest, *Élet,* 1922.

Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934.

Szép Ernő: *Emberszag.* Budapest, Keresztes, 1945.

Szerb Antal: Könyvek és ifjúság elégiája, *Nyugat,* 1938/10.

Szeredi Merse Pál: Pártorgánum vagy dadaista folyóirat? Barta Sándor Akasztott Ember és Ék című folyóiratairól. (1922–1924)" *Irodalomtörténet,* 2025/1, 27-61.

Szilágyi Hugó: Budapest újkora, 1906-1916. Budapest, *Pénzvilág,* 1916.

Szinai Miklós: A hetvenöt centiméter hosszú mogyorófa bot története. Politika és igazságszolgáltatás 1920-21-ben, *Kritika,* 1992/3.

Szinai Miklós: *Ki lesz a kormányzó?* Budapest, Kossuth, 1988.

Szokoly Endre: *… és Gömbös Gyula a kapitány. Korrajz és krónika.* Budapest, 1960

Szombatfalvy György: A Tiszazug, *Népünk és Nyelvünk,* 1931/4-6.

Szterényi József: *Régi idők emlékei. Politikai feljegyzések.* Budapest, 1925.
Szűts Emil: *Az elmerült sziget. A baranyai szerb-magyar köztársaság.* Pécs, Baranya Megyi Könyvtár, 1991.
Szűts István Gergely – Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája, *Múltunk,* 2017/1.
Szűts István Gergely: Barakkok és tisztviselővillák. A trianoni menekülteket befogadó miskolci telepek helyzete az 1920-as években, *Kisebbségkutatás* 18. (2009).
Szűts István Gergely: Kiköltözők társadalma" (A trianoni menekültkérdés ábrázolása két korabeli regényben), *Valóság,* 2011/1.
Szűts István Gergely: Menekültek és lakhatás kérdése Magyarországon az 1920-as évek első felében. Studia Wesprimiensia 2024/1-2.
Takács József: Mezőgazdasági munkáskérdés. A magyarországi földmunkások anyagi helyzete 1920-ban. Budapest, *Népszava,* 1921.
Taschek Zoltán: Az 1922. évi nemzetgyűlési választások Sopronban, *Múltunk,* 2018/1.
Tausz Anikó: Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között, *Történelmi Szemle,* 1976/4.
Teleki László válogatott munkái I-II. [szerk. és bev. Kemény G. Gábor], Budapest, Szépirodalmi, 1961.
Thienemann Tivadar: *Az Utókor címére.* Hátrahagyott életrajzi feljegyzések. Dávidházi Péter elő- és Koncz Lajos utószavával. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2010.
Thompson: E. P.: The Moral Economy of the Crowd, Past & Present (50) 1971/1.
Tímár Lajos: *Vidéki városlakók Debrecen társadalma 1920—1945.* Budapest, Magvető, 1993.
Toldalagi Róza: Emlékek, *2000,* 2000/7-8.
Tolnai Ottó: Történelem, *Élet és Irodalom,* 2023. január 6.
Tolnay Gábor: A Nagyatádi-féle földreform Jász-Nagykun-Szolnok megyében, *Honismeret,* 1991/2.
Tomka Béla: *Gazdasági rekonstrukció Magyarországon az első világháború után: régi és új szempontok* In: Ablonczy Balázs et al.: Gróf Bethlen István és kora Budapest, Osiris, 2014.
Tooze, Adam: *The Deluge. The Great War and the remaking of Global Order.* London Penguin, 2015.
Tormay Cécile: *Bujdosó könyv* I-II, Budapest, Singer és Wolfner, é. n. [1942]
Tóth Imre: Kánya Kálmán útja a külügyminiszteri székig, *Történelmi Szemle,* 2013/2.
Tóth Krisztina: *Budapesti árnyékok (álom, fotó, moraj) Porhó.* Budapest, Magvető, 2001.
Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban.* Budapest, Akadémiai, 1989.
Tóth-Barbalics Veronika: A magyar főrendiház a dualizmus időszakában, különös tekintettel a ház 1885. évi reformjára és annak következményeire a magyar politikai életben. Doktori értekezés, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2015.
Török Imre: *Kedves lovakról, furcsa emberekről.* Budapest, Magvető, 1980.
Török István: Katolikus magyarok Észak-Amerikában. Youngstown, O.: Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1978.
Trádler Henrietta: *Mikroszkóp és reflektor. A látható cselédek* In Hatos Pál (szerk.) Ismeretlen Budapestek, Budapest, Jaffa, 2023.
Troud, Jérôme: *Charles Ier, empereur d'Autriche, roi de Hongrie.* Paris, Plon, 1931.
Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz, *Múltunk,* 2009/4.
Turbucz Dávid: *Horthy Miklós és a szegedi ellenforradalom.* In: Ligeti, Dávid; Vörös, Boldizsár (szerk.) "...minden édenek neve vad poklokat bűvöl..." A Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest, Magyarország: Országház Könyvkiadó, 2020.
Turbucz Dávid: Vezérképek, vezérkultuszok a Horthy-korszakban In Klestenitz Tibor, Sz. Nagy Gábor Médiatörténeti tanulmányok 2014, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.
Umbrai Laura: A budapesti közkonyhák története az 1920-as években, avagy hogyan lesz fogékonysága „az államnak bizonyos szociális közszükségletek ellátására", *Múltunk,* 2020/1.
Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1914–1944.* Pécs, Jelenkor Kiadó–Országos Széchenyi Könyvtár, 2012.
Upston Simplon Clark: *Greater Roumania.* New York, Dodd, Mead and Company, 2022.
Vágfalvi Zoltán: A kovászos uborkától az újvilági plébániáig: Németh József emlékezete, Szeged: a város folyóirata: várostörténeti és kulturális magazin 35. (2023)
Vaida Voevod, Alexandru: *Levelek a békekonferenciáról Párizs-Versailles 1919-1920.* Bukarest, Krieterion, 2018.
Valéry, Paul: *Tel quel.* Paris, Gallimard, 1943.
Vámos Eszter: A korzó a két világháború közötti vidéki városokban Paper: https://ujkor.hu/content/a-korzo-a-ket-vilaghaboru-kozotti-videki-varosokban (2022)
Vanczák János: Az újjáalakított magyarországi szociáldemokrata párt első kongresszusa, *Szocializmus,* 1922/12.
Varannai Aurél: *Toll és bilincs.* Budapest, Magvető, 1989.
Varga Bálint: A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században, *Századok,* 2020/6.
Varga E. Árpád: Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében. https://mek.oszk.hu/00900/00983/pdf/erdmagy.pdf (Letöltés: 2025. november 1.)
Varga Lajos: Peidl Gyula szakszervezeti kormánya (1919. augusztus 1–6.), *Múltunk,* 2024/3, Melléklet.
Vári András: Nagybirtok, paraszt és nemzet. Az 1919–1920-as közép-kelet-európai földreformok eszmei előfutárai a politikai-gazdasági közbeszédben, *Korall* (47) 2012.
Varjassy Lajos: *Gr. Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós: az októberi forradalomtól a „bűnös" Budapest hódoltáig.* Timişoara, Helicon, 1932,
Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon.* Vác, Váci Királyi Országos Fegyintézet Könyomdája, 1922.
Vázsonyi Vilmos összegyűjtött beszédei és írásai I-II. Budapest, 1927.
Vázsonyi Vilmosné: *Egyszer volt...* Budapest, BFL, 2015.
Végső István (szerk.): *Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből.* Budapest, Clio Intézet, 2021.
Venczel József: *Az erdélyi román földbirtokreform.* Kolozsvár 1942,
Vendel István: *Szekszárd megyei város monográfidja.* Szekszárd, 1941
Verebélyi Kincső: Róheim Géza: Levelek és más dokumentumok, *Thalassa,* 1992,5(2), 128.
Veres Péter: *Számadás.* Budapest, Révai, 1937.
Veszprémy László Bernát: *1921 A Horthy-rendszer megszilárdulásának története.* Budapest, Jaffa, 2021.
Veszprémy László Bernát: *Zsidóság, menekültek és zsidó menekültek Magyarországon, 1919–1923* In Ablonczy Balázs (szerk.) Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020, 63-77.
Vidor Győző: *Borús évek – derűs képek Szolnok város múltjából.* Szolnok, 1990.
Vígh Károly: *Vörös Pest vármegye.* Budapest, Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, TIT Pest megyei Szervezete, Pest megyei Levéltár, 1979.
Villani Frigyes (szerk.): *Jelentés a soproni népszavazásról és a magyar – osztrák határ megállapításáról.* Sopron, Székely Nyomda, 1923.
Vízi László Tamás: Aláírta Trianont és kezdeményezte Szálasi elmegyógyászati vizsgálatát, *Bécsi Napló,* 2012, március április, 9.
Weis István: *A magyar falu.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931.
Weis István: *A mai magyar társadalom.* [1930] Budapest, Gondolat, 2013.26.
Wolff, Larry: *Woodrow Wilson and the reimagining of Eastern Europe.* Stanford, Stanford University Press, 2020, 91.
Zahorán Csaba: Román album az 1919-es magyar–román konfliktusról Trianon100, 2022. augusztus 3. online: https://trianon100.hu/blog-cikk/roman-album-az-1919-es-magyar-roman-konfliktusrol
Zalai Katalin: *Idegenbe szakadt hazánk lányai. Magyar nők a szovjet emigrációban a két világháború között.* Budapest, Napvilág, 2022.
Zeidler Miklós (vál., bev. tan., jegyz.): *Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései.* Budapest, Olvasó Sarok, 2012.
Zeidler Miklós: *A magyar békeküldöttség naplója.* Budapest, MTA BTK TTI, 2018.
Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* Budapest, Teleki László Alapítvány,2002.
Zeidler Miklós: *Herczeg Ferenc és a Magyar Revíziós Liga* In: Gazdag László és P. Müller Péter (szerk.) Fenn és lenn Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára. Pécs, Kronosz, 2014.
Zeidler Miklós: Társadalom és gazdaság Trianon után, *Limes,* 2002/2.
Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
Zöldi László: Médianapló – Antall József szólásmondása egy levélváltás tükrében. 2024. január 5. https://medianaplo.blog.hu/2024/01/05/medianaplo_antall_jozsef_szolasmondasa_egy_levelvaltas_tukreben (Letöltés: 2025. november 1.)

Levéltári források rövidítésjegyzéke

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
BFL= Budapest Főváros Levéltára
BML= Baranya Vármegyei Levéltár
HIL = HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti levéltár és Irattár
MNL = Magyar Nemzeti Levéltár
MOL= Magyar Országos Levéltár
MZSL= Magyar Zsidó Levéltár
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár
PEL = Pécsi Egyházmegyei Levéltár
PIH= Pesti Izraelita Hitközség
PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára
TML = Tolna Vármegyei Levéltár
TRETGYK = Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára5

NÉVMUTATÓ

I. Károly (osztrák császár) 55
II. János Pál pápa 71
II. József 59
II. Rákóczi Ferenc 131
IV. Károly 54–56, 58–59, 61, 63, 65, 69, 73, 105, 127, 149, 241, 251, 267, 302
V. György 9
VII. Edward brit király 13
XI. Pius pápa 301

A

Aczél Imre 252
Ady Endre 51, 101, 113, 126, 141, 183, 186, 189, 250, 278
Ágoston Péter 32, 116, 121, 168, 172, 187, 255
Albert monacói herceg 127
Albrecht főherceg 53, 60
Almásy Sándor 213–215
Anderson, Benedict 119
Andics Erzsébet 212, 257
Andrássy Gyula, id. 27, 60, 182, 184
Andrássy Gyula, ifj. (Duci bácsi) 41, 58, 59, 62, 63, 69, 122, 124, 127, 139, 148, 220, 236, 250, 264, 317, 320, 341
Andrássy Ilona 62
Andrássy Katinka 124, 277
Andrássy Tivadar 27, 41, 56, 58–64, 66–67, 69, 75, 78, 110, 122, 124–125, 127–128, 139, 148, 158, 165, 182, 184, 220, 236, 243, 250, 264, 277, 317, 320, 341
Andrássyné Zichy Ella 67, 110
Antall József 137
Apponyi Albert 30–32, 41–42, 60, 63–64, 96, 175, 181, 184, 211, 237, 250, 256, 264
Apponyi György 70
Arany János 15, 37, 51, 61, 80, 98, 121, 184, 336
Aranyos György 80
Arendt, Hannah 107
Árpád vezér 121
Ashmead-Bartlett, Ellis 146
Attila hun király 149
Aulaire, Saint 192

B

Babits Mihály 25, 96, 121–122, 250, 340–341
Bacsó Béla 176, 218, 236, 338
Bajor Gizi 309
Baksay Sándor 98
Balfour, Lord 11
Ballagi Aladár 228
Bandholtz, Harry Hill 34–35, 52, 187, 190–191, 198, 322
Bánffy Miklós 66, 75, 126, 128, 147, 195
Bangha Béla 108, 160
Bárczy István 114–115, 129, 264
Bárdossy László 319
Barkóczy László 224
Barta Sándor 81, 90, 149, 269–270
Bartal Aurél 81, 90, 149
Bartók Béla 119, 292
Batthyány Tivadar 147, 258
Bauer Ervin 99, 125
Becker Baby 301–302, 322
Beksics Gusztáv 114
Belitska Sándor 66
Benárd Ágoston 32
Beneš, Eduard 10, 31, 275, 280
Beniczky Ödön 61, 63–64, 206, 236, 244, 338
Bertók Róbert 80, 84–85, 87–88
Bertókné Dezső Mária (lásd még: Dezső Mariska, Bondyné, Szovjet Marcsa) 87
Berzeviczy Albert 110
Bessenyői Szabó Mihály 44
Bethlen István 46, 50, 62, 66, 76, 121, 139, 141–145, 148, 175, 195, 218, 223, 235–236, 240–241, 243, 255–257, 259–261, 263–266, 268, 281, 309–310, 327–328, 330, 332–334, 341–343
Bethlen Margit 139, 309–310
Bétrix, Alfred 150
Bettelheim Ödön 180
Bibó Dénes 79, 155, 210, 232
Bibó István 129, 299
Biedl Samu 156–157
Biller Irén 301–302
Bodoky Richárd 181, 299
Bódy Tivadar 19, 120, 205, 251, 320
Bonaparte, Marie 322
Boncza Berta (lásd még: Csinszka) 186
Bondy Lipót 84, 88
Bondyné 88
Bónis Lajos Arkangyal 217
Boroviczény Aladár 54–55, 63, 149
Borsányi György 66, 227, 284, 287, 290–292
Bourbon-Pármai Zita hercegnő 55, 56, 65–66
Böhm Aranka 337
Böhm Vilmos 138, 145, 169, 255, 273, 278, 286
Bölöni György 278
Brătianu, Ion C. 10, 36, 143, 192, 194
Brătianu, Vintilă 36
Briand, Aristide 60
Buchinger Manó 53, 174, 256, 270
Bugyonnij, Szemjon Mihajlovics 274
Buñuel, Luis 310

C, Cs

Canetti, Elias 22
Chorin Ferenc 251
Churchill, Winston 17
Clausewitz, Carl 330
Clemenceau, Georges 10, 146, 185
Clerk, George Russell 262
Comte, Auguste 23, 192
Corot, Jean-Baptiste Camille 128
Cuninghame, Thomas 145
Czernin, Ottokar 95
Cziráky József 62–63
Csáky Imre 30, 144, 329
Csécsy Imre 84, 99
Csernoch János 59, 66, 109, 161, 164–165, 251, 301, 304
Cserny József 173
Cserti József 222
Csilléry András 154, 159, 188
Csinszka 186, 189
Csunderlik Péter 177, 291
Csurka István 118

D

Dabasi Halász Lajos 242
Damoklész 334
Danics Mihály 206, 208, 233
Darányi Ignác 47–48
Darvas József 326
Darvas Lili 308
Deák Ferenc 27, 51, 80, 180
Demény Pál 95, 179
Déry Tibor 323, 337
Dezső Mariska 84, 88
Diamandi, Constantin 194, 197–198
Diendorfer Miksa 81, 91–92
Drasche Lázár Alfréd 33
Dsida Jenő 92

E, É

Éber Antal 229, 329
Éber László 230
Eckhardt Tibor 253
Egry Aurél 29, 36, 49, 142, 183, 207
Eötvös József 27
Eötvös Károly 250
Erdei Ferenc 340
Ereky Károly 256
Erzberger, Mathias 216
Esterházy Ferenc 69
Esterházy János 303
Esterházy Lujza 302–303
Esterházy Miklós 127, 216
Esterházy Pál 71

F

Fáy László 70
Fedák Sári 272, 307–308
Féja Géza 229, 324, 339–340
Fent Ferenc 80, 88, 91
Fényes László 224, 231, 239, 250, 282
Ferenc Ferdinánd 94–95, 97
Ferenc József 27, 41, 55, 58, 61, 97, 122, 141, 150, 183, 339
Ferenczi Sándor 94, 103, 320
Fermor, Patrick Leigh 49–50
Festetics Tasziló 45, 76, 127
Fináczy Ernő 226
Fischer József 325
Forbáth Imre 178
Foucault, Michel 330
Förster Lajos 213
Francé, Anatole 174
Francia Kiss Mihály 9, 60, 95, 185, 190, 205, 208, 232–234, 242, 245–246, 279
Freud, Sigmund 72, 94, 103, 183, 320
Friedländer Jakab 335
Friedrich István 57, 159, 176, 235–236, 250, 256, 262–265, 320
Frigyes főherceg 60, 181, 219–220, 265, 337, 340
Frunze, Mihail Vasziljevics 289
Füst Milán 97, 100, 188, 308

G, Gy

Gaál Gaszton 80, 192–193, 196, 223, 267
Gábor Andor 172, 203, 285–286
Gajári Ödön (lásd még: Bettelheim) 180
Gara Arnold 53, 82, 85, 92, 103, 142–144, 171, 174–175, 192, 195, 210, 255–258, 263–265, 272, 275–276, 279, 283
Garami Ernő 53, 142–144, 174–175, 192, 195, 210, 255–258, 263–265, 275–276, 279, 283
Garbai Sándor 168, 172, 188–189, 195, 283
Gárdos Mariska 172, 188
Gávai Gaál Jenő 192–193, 196
George, Lloyd 10, 30–31, 143, 185
Geőcze Sarolta 118
Gerő Ernő 121, 342
Goethe, Johann Wolfgang von 179
Goga, Octavian 186, 189
Gömbös Gyula 58, 67, 75, 78, 137–138, 141, 149–151, 155–156, 204, 217–218, 242, 253–254, 302, 328, 331
Gömbös János 78
Göndör Ferenc 134, 202–203, 274–275, 278–279
Görgey József 77, 309–310
Gratz Gusztáv 36, 60, 63–65, 68, 70, 72, 142, 144–145, 147–149, 263, 341
Gyarmathy János 310, 329
Gyöngyösi János 342–343
Győrffy István 45
Győrffy László 232–233

H

Habsburg József főherceg 59, 194, 251, 262
Habsburg Károly 55, 56, 251
Habsburg Ottó 55, 71
Haidekker Károly 81, 85
Hamburger Jenő 134, 222
Hamilton, Lady Mary Douglas 127
Handó Tünde 130
Hanuy Ferenc 228
Hanzmann Károly 219–221
Hatvany Lajos 37, 53, 183, 269–270, 278, 281, 337–338
Háy Gyula 177–179, 190
Hébelt Ede 220
Hegedűs Pál 63–64, 68, 210
Heinrich Antal 301–302
Heinrich Ferenc 255
Héjjas Iván 76, 92, 105, 137, 153, 185, 188, 206, 208, 213–219, 231–234, 238–239, 241–246, 250, 256, 283, 291
Hemingway, Ernest 11–12
Herczeg Ferenc 25, 27, 118
Hír György 40, 44, 54, 81, 93, 104, 181, 187, 202, 217, 268, 272, 330, 333
Hitler, Adolf 17, 40, 70–71, 73
Hock János 37, 268, 276, 281
Hoen Miksa 93
Hohler, Thomas 66, 251
Hoitsy Pál 29
Horovitz Miklós 67
Horthy Magda 137
Horthy Miklós 9, 35, 37, 39–40, 47, 58, 61, 65, 67–68, 70–71, 75–76, 80, 89–92, 111, 127, 136–137, 148–152, 154, 165, 174–176, 181, 187, 191–192, 201, 211, 216, 224, 236–237, 242, 245, 249, 256, 262, 264–265, 279, 300, 309–310, 317, 325, 328, 338–339, 341
Horthy Paulette 309
Hrabovszky Júlia 190
Hunyadi János 149
Hunyadi Mátyás 182
Huszár Károly 23–24, 42, 235–237, 262, 299

I

Ignotus Pál 18, 26, 29–30, 209, 305
Illyés Gyula 41, 269
Immanuel, Lőw 157
Incze Sándor 323

J

Jankovics Marcell 32, 43, 341
Jászi Oszkár 37, 124–125, 128–129, 133, 135, 142, 196, 202, 204, 248, 273, 275–277, 279–282, 286
Jaurès, Jean 102
Jellinek Morton 319–322
Jókai Mór 27, 180, 184, 203
Julier Ferenc 150
Jünger, Ernst 101–103

K

Kacsicz Pál 193
Kádár János 33, 77, 92, 155, 179, 278, 301, 339, 341
Kaffka Margit 98
Kállay András 324–325
Kállay Tibor 331
Kanter Károly 163
Kánya Kálmán 97, 218
Kapi Béla 149, 214–215
Kapisztrán János 149
Karády Katalin 299
Karinthy Frigyes 337, 340
Károlyi Erzsébet 195
Károlyi Gyula 82, 148–150, 156–157
Károlyi Imre 318
Károlyi József 139
Károlyi Mihály 37, 58, 82, 99, 105, 109, 124, 128, 136, 139–140, 149–150, 156, 165, 173, 175, 182, 187, 195, 250, 258, 263–265, 275–277, 280–281, 286, 288, 311, 338
Kassák Lajos 96, 172, 269–270
Kechkeméthy Pethes László 82
Kelemen Béla 75, 82, 149, 151–153, 156–157, 208, 245, 253, 321–322
Kertész Mihály 90, 149, 271–272
Kéthly Anna 177
Kézdiszentléleki Jákó Margit 309
Kirchknopf János 214–215
Kisfaludi Stróbl Zsigmond 222
Kiss Gábor 30, 205, 208, 212, 232–234, 242, 245–246, 250–251, 277
Klebelsberg Kuno 220, 266, 341
Kóbor Tamás 338–339
Kodály Zoltán 119
Kohn Manó 231, 292
Kollontaj, Alekszandra 178
Kolowrat-Krakowsky, Alexander Joseph 272
Korda Sándor 272
Korvin Ottó 171, 179, 204, 284, 290
Kosáry Domokos 14
Kossuth Lajos 28, 121, 128, 142, 149, 154, 179, 196, 276
Kossuth Tivadar 97

Kosztolányi Dezső 19, 37
Kovács 33, 40, 80, 123, 205, 207, 223–224, 233–234, 242, 245, 249, 321
Kovács Pál 123
Kovács Péter 233–234, 242, 245
Kováts Tivadar 181, 205, 235, 299, 327
Kozma Miklós 82, 137–138, 149, 152–154, 204, 207, 214, 248, 302, 309–310, 318–319, 331
Krúdy Gyula 13, 16, 99, 108, 113, 180–183, 250, 269
Kukovetz Anna 209
Kulcsár István 203–204, 227, 267, 269, 300
Kun Béla 20–21, 36–39, 45, 73, 98, 109, 111, 113, 133–135, 144–146, 158, 165, 168–173, 175, 177, 185, 187–188, 213, 225, 227, 255–259, 261, 263, 265–266, 271, 273, 275–276, 283–284, 286–292, 323, 339, 341
Kunfi Zsigmond 36–38, 109, 111, 113, 133–134, 172, 257–258, 263, 271, 275–276, 283, 286

L

Laczkó Dezső 189–191
Laczkó Géza 131
Laky Dezső 200, 303, 305–306
Landler Jenő 276, 282–283, 288–289
Láng Boldizsár 58
Lansing, Robert 28
Lehár Antal 58, 63–64, 68, 153, 217
Lengyel Gyula 21, 30, 180, 288
Lenin, Vlagyimir Iljics 21, 28, 38, 140, 180, 185, 276, 284, 286–287, 289, 293
Lesznai Anna 124, 282
Lichnowsky herceg 12
Linder Béla 221
Linksz Artúr 209
Lobit, Paul de 148
Lord Carnock (lásd: Nicolson Arthur) 11–13
Lovászy Márton 258, 263–264, 278
Lukács György 121, 125, 140, 170–171, 268, 282–284, 287–289, 293–294

M

Mackensen, August 111–112, 199
Madzsar József 129–130
Madzsarné Jászi Alice 129
Magasházy László 111, 151, 155, 325
Maniu, Iuliu 40, 121, 149, 187
Mannheim Károly 171, 268–269
Márai Sándor 40, 190
Mărdărescu, Gheorghe 188, 190, 198
Mária Terézia 182
Márki Sándor 27, 186–187, 190
Markó Árpád 251
Marschalkó Lajos 279
Marx, Karl 102, 202, 220, 288
Masaryk, Tomáš Garrigue 28, 275
Mauthner Gyula 80
Melville, Herman 74
Mészáros János 42, 161, 163, 189
Mikes János 63
Miklós Andor 202–203
Miklóssy Gábor 104
Mikszáth Kálmán 82, 180
Millerand, Alexandre 42, 52
Milotay István 45–47, 61, 70, 176–177, 324
Mindszenty József 71
Missuray-Krúg Lajos 218
Mocsonyi Katalin 50
Molnár Ferenc 93, 103, 131, 168, 211, 223, 234, 307–308
Mónus Illés 177
Móra Ferenc 62, 156
Móricz Zsigmond 130–131, 180
Moskovitz Mór 124
Mosley, Oswald 17
Mussolini, Benito 40, 306
Mühlfeit János 76
Münich József 193

N, Ny

Nádas Péter 22–23
Nádas Sándor 323
Nagy Emil 216
Nagy Ferenc 342–343
Nagy Pál 67
Nagyatádi Szabó István 58, 62, 66, 94, 98, 123, 133–134, 237, 260–263, 267, 323–325, 327–328, 343
Navratil Imre 190
Németh József 81, 83, 85, 87–88
Németh László 340
Neumann Rezső 53
Nicolson, Arthur 12–13
Nicolson, Harold 9, 12–18, 20, 31, 33–34, 143
Novák Sándor 139
Nyáry Gusztáv 302

O

Ocskó László 80
Okolicsányi László 209
Oláh Dániel 265
Oláh György 327
Olchváry Pál 328
Orlando, Vittorio 10, 15, 185
Ostenburg-Moravek Gyula 63, 302
Osuský, Štefan 31
Oswald, Emil 17, 217

P

P. Ábrahám Dezső 150
Pálffy-Daun Aimée 65
Pallavicini György 146–148, 310–315, 320
Pálmai Lajos 156–157
Pápay László 81–89
Pascal, Blaise 51
Pašić, Nikola 275, 280
Passuth László 45, 229–230, 241, 301, 329
Patacsy Dénes 324
Peidl Gyula 170, 172–174, 255, 262, 264, 270
Pekár Gyula 190, 320
Perényi Zsigmond 196
Pesthy Pál 79–80
Petőfi Sándor 87, 98, 121, 270
Petrescu-Comnen, Nicolae 192
Peyer Károly 205, 260, 270
Pikler Emil 233
Piłsudski, Józef 154, 274
Piroska János 231–232
Pócs Nándor 205, 235, 249
Pogány József 226, 282, 285, 288, 292
Polányi Károly 89
Pór Ernő 288
Praznovszky Iván 329–330
Prohászka Ottokár 59, 158, 164–166, 303–304
Prónay Gyula 60
Prónay Pál 58, 60, 64–66, 74–78, 151–153, 181, 206–207, 216–218, 227, 232, 241, 245, 252–254, 291, 303, 310, 324–325
Proust, Marcel 15–18, 20, 24
Pröhle Vilmos 254
Purgly Magdolna 309
Puskin, Georgij Makszimovics 343

R

Rácz Pali 119, 234
Radić, Stjepan 328
Raffay Ernő 30, 77–78
Raffay Sándor 51, 317–318, 326
Rákosi Jenő 44
Rákosi Mátyás 170, 172, 179, 293, 326
Rakovszky István 63–64
Rassay Károly 127, 223, 225, 237, 256
Rátvay Imre 85, 87
Ravasz László 319, 327–328, 335–336
Rejtő Jenő 294–295
Renner, Karl 275
Révai József 191, 293
Róheim Géza 321–322
Rolland, Romain 37, 281
Romanelli, Guido 169–170, 174
Rónai Sándor 286
Rothbart Irma 294
Rothschild, Louis Nathaniel von 145, 331
Rubinek Gyula 46, 48, 195
Rudas László 285
Rudnyánszky Endre 292

S, Sz

Sackville-West, Vita 14
Saly István 265
Sándor Pál 251
Sátori László 216, 218
Schiller, Friedrich 93, 179
Schioppa, Lorenzo 301, 305–306
Schnetzer Ferenc 196

Schöll Lajos 220
Schulek Frigyes 181
Serédi Jusztinián 318
Seton-Watson, Robert 13–14
Sigray Antal 58, 70, 147, 216
Simon József 42, 48, 52–53, 56, 205, 211, 235, 237, 239, 250
Simonyi-Semadam Sándor 42, 52, 211, 235, 237, 239, 250
Sinkó Ervin 99, 140–141, 185, 271, 287, 293–294
Sipos József 62, 65, 72, 144, 147, 153, 167–168, 208, 255, 260, 263, 266
Sipőcz Jenő 167, 221–222
Slachta Margit 162
Smith, Adam 50
Smuts, Jan 20–21
Sokorópátkai Szabó István 45–46, 263, 324
Soltra József 241
Somogyi Béla 55, 63, 65, 176, 211, 218, 236–237, 270, 327, 338
Soós Károly 207, 238
Soós Sándor 80
Stead, Alfred 322
Szabó Dezső 46–47, 108, 165, 205, 243, 247, 254, 301
Szabó Ervin 129, 282
Szabó József 220
Szakasits Árpád 342
Szálasi Ferenc 32–33, 77
Szamuely Tibor 105, 156, 169, 236, 245, 285, 290–291
Szántó Béla 79, 94
Szeberényi Lajos 45, 103, 110
Széchenyi István 38, 51, 126
Szekfű Gyula 24, 30, 131, 325
Szemere Miklós 126, 180–181
Szende Pál 278
Szent István 28, 30, 64, 121, 200, 220
Szép Ernő 25, 27–28, 37, 45, 53, 58, 65, 93, 98, 119, 147, 172, 183, 188, 190, 229, 237, 269, 281, 285–286, 301, 308, 324, 339
Szerb Antal 27, 30, 97, 99, 184, 203, 275
Szilárd Leó 229
Szovjet Marcsa 84–88, 170, 188, 292–293, 343
Sztálin, Joszif Visszarionovics 342–343
Sztambolijszkij, Alekszandr 328
Szterényi József 55, 58, 184–185

T

Tábori Kornél 298–299
Tánczos Vendel 80
Teleki Jenő 50
Teleki László 28, 37
Teleki Pál 32, 34, 50, 60, 62, 148, 151, 155, 235, 240–242, 274, 333
Thály Kálmán 27
Tharaud, Jérôme 339
Thienemann Tivadar 100
Thompson, E. P. 109
Thuküdidész 107
Tichy Gyula 94
Tisza István 28, 48, 96–97, 106, 109, 120–122, 125, 127, 131, 139, 180, 255, 321, 338–339
Tisza Kálmán 28
Toldalagi Róza 116–117, 119
Tolnai Ottó 103–104
Tormay Cécile 311–317
Totescu, Alexander 189
Tóth Krisztina 78, 97, 125, 167, 184, 220, 298
Töreky Géza 53, 338
Trebitsch Ignác 248

U

Ugron Gábor 120–121
Ujszászy István 309
Ullmann Adolf 36, 184

V, W

Vaida-Voevod, Alexandru 121, 187, 196
Valéry, Paul 38
Vanczák János 176, 270
Vannay László 77, 212, 234–235
Várady Árpád 59
Varannai Auréll 94–95, 97
Varjassy Lajos 149, 156–157, 187, 265
Váry Albert 91, 173, 206, 213, 224–225, 227–228, 233–234, 238, 241–243, 245, 279
Vass József 67, 166, 266, 301, 318–319
Vázsonyi Vilmos 54, 120, 174, 211–212, 231, 234, 256, 264, 317
Vén András 140
Vendl István 81
Venizélosz, Eleftériosz 10
Verbőczy Kálmán 39, 191
Vértessy Károly 79, 83
Vincze Sándor 40, 273, 283
Visy László 94, 98
Voltaire 278
Vrangel, Pjotr Nyikolajevics 290
Wagner, Otto 50
Wahl Frigyes 265
Wass Albert 22, 26
Wein Dezső 24, 159
Weis István 116, 118, 166, 198, 251, 325, 330
Weiss Fülöp 330
Weiss Manfréd 198, 251
Wekerle Sándor 184, 250, 253, 263–264
Weltner Jakab 271
Wilson, Woodrow 10, 17, 28, 34, 185, 196
Windischgrätz Lajos 36
Wittgenstein, Ludwig 100, 103
Wolff Károly 28, 161, 163, 266
Woolf, Virginia 14

Z

Zábrák Dénes 219
Zadravecz István 66, 69–70, 76, 154, 157, 217, 254–255, 309–310, 317
Zákány Gyula 228
Zichy Aladár 148
Zichy Eleonóra 58, 61–62, 124, 158, 165, 264, 317, 341
Zichy Rafael 310–317
Zichy Rafaelné Pallavicini Eduardina 310–315
Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 288
Zmrecsányi György 147, 191

Szily Kleiberberg Könyvtár és Levéltár SZEGED 2.

X 383233

A Tanácsköztársaság megbukott, Kun Béla elmenekült, Tolnában már Prónay Pál katonái akasztanak kegyetlen élvezettel bűnöst és ártatlant egyaránt.

A magyar történelem egyik mélypontjához érkezett. Az ország nagy része megszállás alatt áll, Budapest szinte éhezik, a kormány összetétele hetenként változik. Ám a kommün napjaiban alámerült fővárosi félvilág hamar újjászületik, az orfeumokban újra szól a muzsika és folyik a pezsgő. És aztán jön Trianon. Gyászpompa, harangzúgás és nagy fogadkozások: nem, nem soha! 1920 nyarán megszületik a jelszó is: Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország.

Trianont korszakválasztónak tekinti mindenki, de az ország szétdarabolásának fájdalmas emlékezete mélyebb törésvonalakat is takar: a 400 év után újra függetlenné lett Magyarországot egyéb módon is szétszabdalták, megcsonkították belső konfliktusai. Az ezekből kiformálódott felemás, boldog-boldogtalan Csonka-Magyarország ma is velünk van abban a „hideg polgárháborúban", amelynek 1919 és 1922 közötti, Kun Béla bukásától Horthy Miklós felemelkedésén át Bethlen István hatalmának megszilárdulásáig tartó nyitó korszakát tárgyalja ez a kötet. Azt az időszakot, amikor - egy rezignált bölcs politikus szavaival - „a korszak kérge még nem hűlt ki, és a jósok kétheti felmondásra sem mertek jósolni."

Hatos Pál történész, akinek nagy sikert aratott korábbi kötetei, az 1918-as összeomlást elmesélő *Elátkozott köztársaság*, valamint a Tanácsköztársaság történetét izgalmas új színekben bemutató *Rosszfiúk világforradalma* szintén a Jaffa Kiadónál jelent meg.

Jaffa Kiadó jaffa.hu 5999Ft
9 789634 758006